K k ç

ns n l ml r ç n k yn k r ştırm l rı r s

DOSYA

"Tarım Tarihi"

Haldun Bayrı • Tansu Açık • Kaan Dilek
Kahraman Bostancı • Suavi Aydın • Özlem Sert
Kayhan Orbay • Alp Yücel Kaya • Mehmet Öz
Özer Ergenç • E. Attila Aytekin • Mehmet Demiryürek
Meral Demiryürek • Emine Alçıtepe • Galip Alçıtepe
İlhan Tekeli • Selim İlkin • Perihan Saygın
Abdulkerim Sönmez • Mustafa Birol Ülker
Alexandros Lamprou • Özgür Gökmen
Georgi Chochiev • Konstantinos Svolopoulos

24

www.sanatkitabevi.com.tr

Türkiye'nin ilk sanal sahafı, aynı zamanda...

Sanat Kitabevi / Sahaf

Karanfil Sok. Birlik İş Merkezi 5/60
06650 Kızılay / ANKARA
Tel : (90-312) 418 62 03
Fax : (90-312) 425 93 77

www.sanatkitabevi.com.tr

sanat@sanatkitabevi.com.tr

K k ç

nsn lmlr çnk ynk r ştırm lrı rs

SAHİBİ VE SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Ahmet Yüksel

YAYIN YÖNETMENİ
Kudret Emiroğlu

YAYIN ve HAKEM KURULU
Suavi Aydın
(Hacettepe Üniversitesi),

Etem Coşkun, Mehmet Ölmez
(Yıldız Teknik Üniversitesi),

Oktay Özel
(Bilkent Üniversitesi),

Ergi Deniz Özsoy
(Hacettepe Üniversitesi),

Andreas Schachner
(Ludwig-Maximilions-Universitat Munchen),

Ömer Türkoğlu,

Horst Unbehaun
(Georg-Simon-Ohm-Fachhochschule Nürnberg),

Süha Ünsal, M. Bülent Varlık

DANIŞMA KURULU
Jak den Exter,
A. Sami Güneyçal,
Selim İlkin,
Uygur Kocabaşoğlu,
Sami Önal,
İlhan Tekeli,
Metin Turan

Kebikeç hakemli bir dergidir
Kebikeç Türkologischer Anzeiger/
Viyana tarafından taranmaktadır.
Altı ayda bir yayımlanır
Kebikeç'in bu sayısı kayıt altında sadece **600 adet**
basılmış ve numaralandırılmıştır.

Sayı 24 • 2007

ISSN 1300-2864

Eskişehir Temsilcisi
Kemal Yakut (222) 335 05 80/6026-6027
kyakut@aanadolu.edu.tr
İzmir Temsilcisi
Onur Kınlı (232) 388 40 00/2268
onurknl@yahoo.com

BASKI
Başkent Klişe Matbaacılık
Bayındır Sok. No: 30/E
Tel: 0(312) 431 54 90

YAZIŞMA ADRESİ
Esat Caddesi, Hacıyolu Sok. No: 3/A
06640 Küçükesat / ANKARA
Tel: (312) 425 93 76
Fax: (312) 425 93 77
İnternet: www.sanatkitabevi.com.tr
E-mail: sahaf@sanatkitabevi.com.tr

YEREL SÜRELİ YAYIN
ABONE KOŞULLARI
İki sayı için: Yurt içi: $60.^{00}$.-YTL
Yurt dışı: 50 EURO, 50 $
Abone bedeli için:
Yurt içi: T. İş Bankası, Sanat Kitabevi 4218-3432220 (TL)
Yurt dışı: T. İş Bankası, Ahmet Yüksel 4218-6177022 (EURO)
T. İş Bankası, A. Yüksel 4218-5880622 ($)
Fiyatı: 30.00.-YTL (KDV dahil)

İÇİNDEKİLER

Sunuş
Kudret Emiroğlu
5

İmajların Demokratizasyonu
Ulus Baker
8-18

Modern Türkiye Tarihinde Dönüm Noktaları ve Kaçırılan Fırsatlar; Olaylar Nerelerde Farklı Yöne Gidebilirdi?
Erik Jan Zürcher
19-29

Doğu'ya Doğru: Teşkilat-ı Mahsusa'nın İran, Kafkasya ve Orta Asya Faaliyetleri
Touraj Atabaki
31-48

• DOSYA •
Tarım Tarihi Dosyası - II

Bizans Tarımının Elkitabı ya da İlk Tarım Ansiklopedisi: *Geoponika*
Yunus Koç
49-59

Ondokuzuncu Yüzyıl Öncesinde Osmanlı Kayıtlarında Tarla Sınırı ve Büyüklüğü İçin Kullanılan Ölçüler Ne Kadar Muğlaktı?
Hülya Taş
61-76

Ondokuzuncu Yüzyıl'da Samsun'da Çiftlik Sahibi Hazinedarzadeler ile Kiracı-Köylüler Arasındaki Arazi ve Vergi İhtilafı Üzerine Bazı Gözlemler ve Sorular
Canay Şahin
77-90

Bir Tarım Dönemi Hastalığı: Sıtma
Suavi Aydın
91-100

Türkiye Ormancılık Tarihi Üzerine Kısa Anımsamalar
Yücel Çağlar
101-132

Bursa Eski Yazma Ve Basma Eserler Kütüphanesinde Bulunan Bir Baytar-Name
Hatice Şahin
133-158

Kıbrıs'ın İngiltere'ye Devri Üzerine Kıbrıs'ta Basılan Para ve Osmanlı Hukûmeti
Mehmet Demiryürek
159-178

Şehrin Yitik Hikâyesi: Edebiyatımızda 'Meydanda Olmayan' Şehr-engîzler
Barış Karacasu
179-211

İran Seyyahları ve Farsça Seyahatnameler
Kaan Dilek
213-220

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Eğitimde Laiklik Prensibinin Yerleştirilmesi Sürecinin Görsel Veriler Yoluyla İncelenmesi (1926-1935)
Fatma Acun
221-248

***Kadınlar Âlemi* Dergisi (1914) Ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadınlık Hâlleri**
Özlem Kutkan
249-274

Kemalist Cumhuriyet'in Avrupa Algılaması: Cumhuriyetin İlk Yıllarında Yayınlanan Avrupa Tarihi Kitapları (1923–1950)
Neslihan Ünal
275-296

Halkevleri Dergilerinde Yayınlanan Tarih Konulu Makaleler Bibliyografyası-I
Galip Alçıtepe
297-326

Sunuş

Ulus Baker'e adadığımız bu sayımızla, "Tarım Tarihi" dosyamızı tamamlıyoruz. Bizans'tan tarla sınırı ölçülerine, toprakta çiftlikleşme ve özel mülkiyetten ayan-köylü çatışmasına, sıtmadan, "yılan hikayesi" ormancılığımıza ve baytarnamelere kadar geniş bir açılımla tarım konuları, ikinci tarım tarihi dosyamızda yer buluyor.

Bu sayımızda Erik Jan Zürcher'in "dönüm noktaları" üstünden "kaçırılan fırsatlar" üstüne denemesi, "niçin böyle olduğumuz" konusunda ciddi soruların nasıl sorulabileceğini örnekliyor. Touraj Atabaki'nin Teşkilat-ı Mahsusa'nın "Doğu" faaliyetleri üstüne yazısı ise, Zürcher'in "olgusallık karşıtı" denemesine, "dönüm noktaları"nın ağırlığını ortaya koyarak, nasıl ufuk açıcı olunabileceğini göstermesiyle eklemlenmekte.

Dosya dışı yazılarımızla, kaynak araştırmaları dergisi niteliğimizin bir kez daha sağlamasını yapıyoruz. Karacasu'nun "meydanda olmayan" şehr-engîzlerin izi peşindeki araştırmasını İranlı seyahatnameler takip ediyor. 1923-1950 yıllarında yayınlanan Avrupa tarihi kitaplarını, Halkevi dergilerindeki tarih konulu makaleler bibliyografyası izliyor. Laik eğitimin yerleştirilmesinin görsel verilerle incelenmesi projesinin sunumunu ise, 1914'te yayınlanmış *Kadınlar Âlemi* dergisine yansıyan modernlik tartışmalarıyla birlikte okumak mümkün.

Gelecek sayımızda ilk kez yurt dışına açılarak "Hollanda" dosyası düzenliyoruz. Yalnız Hollanda-Türkiye ilişkileri üstüne değil, Hollanda'nın ne idüğü hakkında da araştırmalara yer verilecek olan dosyamıza katkılarınızı bekliyoruz.

2008 yılının, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanının 100. yılı olmasını, "1908" dosyası ile değerlendirmek fırsatını da kaçırmak istemedik. II. Meşrutiyet'in Cumhuriyet'in öncesi olduğu kadar II. Abdülhamit'in sonrası olduğunu da unutmadan, Zürcher'in örneğiyle birkaç dönüm ve düğüm noktasının birbirine bulaştığı bu dönemle ilgili daha söylenecek çok şey olduğu anlaşılıyor. Örneğin bu sayımızda Demiryürek'in anlattığı, Kıbrıs'ta basılan İngiliz parasına karşı buna yıllar sonra gelen Osmanlı "tepkisi"nin nasıl değerlendirilmesi gerektiği o kadar kolay bir soru değil herhalde.

"Daha sonra devam ederiz"... saygılarımızla...

Kudret Emiroğlu

Ulus Baker'i Anarak…

Tanıl Bora, Ulus hakkında, birinin ardından söylenmiş olan en güzel sözlerden olan cümlelerini ettiği o yazısının bir yerinde "Kim inkâr eder; mihneti az değildi!" diyordu. Ulus'un "İmajların Demokratizasyonu" başlığını vermeyi uygun gördüğümüz bu konuşmayı yapmasından, deşifresinin düzeltilmesine kadar emeği geçen herkesin omuzlarına, Ulus'un mihnetinden ancak bir zerre düşmüştür, eğer düştüyse. Yine Tanıl Bora'dan söyleyelim; hani "son zamanlarda görsel bilgiye yoğunlaşmıştı" ya, "yan bakmayı öğretti" mi ya da öğretmeye mi çalıştı; işte bütün bunlardan bahsederken, bir sabaha karşı hastaneye kaldırılmıştı Ankara'da. Üç yıldan fazla oldu. Bir süre hastanede kaldıktan sonra, Meneviş Sokak'taki eve döndü; bir nev'i nekahat dönemiydi. Görsel bilgi hakkında yeterince bilgisi olmayan birine anlattı o gün; o gün anlattıklarını yayınlamak, aylar sonra *Kebikeç*'e kısmet oldu.

Ulus Baker'in 2004 yılının Ağustos ayında Meneviş Sokak 3/11 adresindeki evde, evin kedileri Psinozaların biraz bebeklik biraz açlık miyavlamaları arasında, bir video kamera karşısında anlattıklarını *Kebikeç*'te yayınlamayı şu açıdan çok önemsiyoruz ki, Ulus Baker'in mümkün olduğunca anlaşılır biçimde kurmaya çalıştığı bu kısa anlatı, *Kebikeç*'in profili için yeni sayılabilecek bir alandır ve bir tartışma sürecinin başlamasında önemli bir katkı sağlayacaktır.

Anlatı, bir gün yayınlanabileceği hiç düşünülmeden, sohbet biçiminde gerçekleşmiş ve Özge Çelikaslan tarafından videoya kaydedilmişti. Bu sohbet, şimdi nedenini hatırlamadığımız bir şekilde, Ulus'un "Daha sonra devam ederiz" cümlesi ile bitti. Bu "özel" konuşmanın devamı hiçbir zaman gerçekleşmedi; araya hayat gaileleri girdi, Ulus daha sonra İstanbul'a taşındı; ama, kendisinin bir sosyal bilimci olarak talep ettiği tartışma, ölümünden iki buçuk ay kadar önce verdiği bir konferansla başlattığı KozaVisual Projesi ile Ankara'da bir kere daha gündeme geldi ve devam ediyor.

Ulus'un burada yayınladığımız "özel" konuşmasının, 28 Nisan 2007'de Hollanda Yüksek Öğretim Enstitüsü'nde verdiği "Visual Thinking" konferansı ile devam ettiğini söyleyebiliriz. Ulus'un, başlangıç adımını atmanın yanında, KozaVisual sürecinde çok önemli bir etkisi daha var. Görsel ve işitsel araçların gerek sosyal bilimlerde gerekse sanatta kullanımına dair o güne kadar şu ya da bu nedenle kafa yormamış, farklı disiplinlerden gelen, hayata farklı siyasal/ideolojik pencerelerden bakan bir grup öğrencide yarattığı özgürleştirici ve yaratıcı etki bu. Bu etkinin gökten zembille inmediği, aşağıda anlaşılabilir bir taslağını okuduğunuz "visual thinking" araştırmalarının, "imajların demokratizasyonu" kavramsallaştırmasının doğrudan sonuçlarından biri olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır.

Konuşma, sohbet niteliği bozulmadan, cümle yapıları düzeltilmeye çalışılarak bir metin haline getirildi. Bu metnin mümkün olduğunca kolay anlaşılabilmesi için, köşeli parantez içinde bazı kelimeler eklendi. Bunlar, Ulus Baker'in anlatısında kullanmadığı kelimelerdir; parantez içinde verilmiş olan kelimeler ise, Ulus'un kendi kelimeleridir. Söylediğimiz gibi konuşma yayınlanması hedeflenmeden yapıldı ve bu nedenle kayıt kalitesinde bazı küçük sorunlar oldu. Üç yıldan uzun bir zaman sonra deşifresi yapılırken, bütün çabalara rağmen anlaşılamayan bazı kelime ve cümleler (...) işareti ile belirtildi.

Artık son kelimeler... Ulus'un ardında, onu tanıyan herkesin kolaylıkla anlayacağı gibi, saygı iğreti duruyor: Sevgiyle anıyoruz...

İmajların Demokratizasyonu

Ulus BAKER*

Türkiye'deki tarihçilik bambaşka bir şey. [Mesela] Osmanlı arşivlerinin nasıl işlediği [gibi] Ama [dünyada] tarihçiliğin genel problemleri, bir takım haritalandırma problemleri. Bu video ile alakalı bir şey, söyleyeceğim şeylerle de alakalı. Mesela, bir arkeoloğun, bir tarihçinin, bir iklim bilimcinin, ki bunların da tarihi var, [verilerinin], bunların üst üste konulmasında bir problem var. Yani bir tarafta antropoloji, etnoloji gibi sosyal bilimlerin diğer dallarının, öte tarafta tarihin toplanabilir verilerinin haritaları farklı. Tarihçileri okurken özellikle, bunların draması ve üst üste konulması eksik bir yön gibime geldi hep. Bunu görüp, bence çok başarılı bir tarihçilik yapan, bütün ideolojik çarpıtmalarıyla birlikte, Ortaçağ Avrupası etrafında yoğunlaşan Annales Ekolü belki biraz bunu delerek, bu haritalandırmayı denedi. Özellikle Montaillou Köyü.

Şimdi oradaki kayıtlar, bir taraftan kiliseye, engizisyona aittiler. Catharlar üzerine saldırıldığında, Montaillou Köyü kitabı standart bir [örnek], biliyorsun; ama gerçekten o hayatın içine kadar erişiyor. Yani [mesela] evlerini nasıl yapıyorlardı, ki şu anda benzeri köyleri dağlarda bulabiliyorsun, Pirenne Dağları üzerinde. Yani, hâlâ işlerliği olan bir mimari ve bunu bir arkeolo-

* Ulus Baker 14 Temmuz 1960'da Leningrad'da doğdu. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Bilgi Üniversitesi ve Özgür Üniversite'de, sinema tarihi, sosyoloji, görsel düşünce dersleri verdi. *Birikim, Toplum ve Bilim, Virgül ve Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*'nde çok sayıda makale yayınladı. Geniş ilgi alanı olan bir entelektüeldi. 12 Temmuz 2007'de, İstanbul'da yaşamını yitirdi. Ulus Baker'in entelektüel birikimi ve katkıları için www.korotonomedya.net adresini ziyaret edebilirsiniz.

jik haritayla üst üste koymaktaki başarı. [Bu] Ladurie'in (Emmanuel Le Roy Ladurie) esas başarısı gibi görünüyor. Bir köyün bütün bir hayatının akışını bunun içerisinde kaydetmiş, yeniden kaydetmiş oluyorsun; yani rekonstrüksiyon biraz öyle bir şey. Yeniden kurma biraz öyle bir şey. Bu yeniden kurma ne işe yarıyor? Ayna işine yarıyor. Bizim için bir ayna.

İkinci bir şey [var], tarihçilerin edebi roman yazmaya girişmesi gibi vahim bir durum ile epeydir karşı karşıyayız. Bir semiyotikçinin roman yazmaya ya da şiir yazmaya çalışması gibi bir şey; tarihçinin işi bence o değil. [Bu] roman içinde derleyip toparladıklarını, arşivlerini, kafasındaki arşivini diyeyim, bir tür oyun haline sokmak.

Şimdi videoya buradan geçeceğim. Video yeni bir aygıt, kendi tarihi de var. Yeni başlamış. Yirmi yıldır, videografi yirmi-yirmi beş yıldır, kayıt üzerine, kayıt işlemi yaparak çalışan bir [süreç] haline geldi. Esas olarak televizyona bağlı bir şey; yani bir kamera ve bir televizyon.

Şimdi yirminci yüzyılın geleceğe bırakılabilecek bir tarihini de sinema ve video yüz yıldır oluşturuyorlar. Yani şöyle bir şey diyebilirim, video, sinemaya ek olarak her şeyin kaydedilebildiği bir ortamı doğurmuş görünüyor. (...) Haber filmlerden başlayarak ya da egzotik görüntülerden başlayarak bir kayıt süreci başlatmıştı zaten; ama seçenekleri daha dar idi. Yani kişisel dünyanın içerisine öyle kolayca, "pat" diye girebilecek bir ortamı yoktu: Sinema pahalı bir endüstri; kimya ve kozmetik sanayine ait.

Videonun bu serbestliği şunu getiriyor; kendisinden önceki bütün imaj biçimlerini, üstelik text biçimlerini de, metin biçimlerini de yeniden kaydedebilir; yani içine alabilir, yeniden düzenleyebilir, yeniden montajlayabilir, koyabilir ve bunların videografik bir arşivi her an oluşturulabilir. Bunun örneğini, ondokuzuncu yüzyılda fotoğrafla doğan sanat tarihi veriyor. Sanat eserlerinin fotoğrafını çekebiliyorsun, ondan sonra da yazınsal bir ortama döküp, üzerlerinde tartışabiliyorsun. İşte bir tarafa Rönesans'ı koyuyorsun, [Rönesans'ın] perspektife dayalı resmini; ondan sonra renge dayalı emprestyonist resmi ve aradaki farkı tartışabiliyorsun.

Video bunu her şey üzerinde yapabilecek bir cihaz; çünkü bir sürü multi medyayı çağırıyor; yani textin, sözün, sesin, görüntünün istediğin anda katman katman örülerek girebileceği ve salt akademik de olması gerekmeyen bir tartışmayı içinde yürütebileceğin bir ortam sanki. Bu ortamın yeterince fethedilmiş olduğunu bence söyleyemeyiz. Sanki videonun yeni doğmuş muamelesi görmesi de daha doğru olur, henüz [bir yönü yok, buna] videocular bir yön verecekler veya kazandıracaklar. Henüz şimdiden bazı üsluplar ve bazı yeni imaj tipleri üzerine araştırmalar yapılıyor.

Salt teknik olarak değil, estetik, yani genel olarak videografik demek istiyorum, video üzerine düşünmek. İstersen bakabiliriz videoda bazı şeylere, daha sonra. Mesela bizim Angela'nın (Angela Melitopoulos) bazı çalışmaları bana yeni bir imaj tipi, videografik bir imaj tipi çağrıştırıyor; ya da 1970'li yıllardan itibaren Godard'ın, salt ucuzluğu babında ya da Fransa'da film yapamadığı için değil, televizyon ve video üzerinde çok fazla durmaya başlaması; kendisi klasik bir sinemacı olmasına rağmen. Bu konuda çok fazla elitist olmak istemiyorum; yani videonun bütün özelliği, son derece kişisel bir kullanıma sahip olabilmesi, günlük hayatın her an kaydedilebilir olmasıdır.

Ben videoyu bir belge cihaz diye düşündüm; yani bizzat kendisi, doğal olarak belgeleyen. Bu şöyle bir şey: Sinema üzerine fotoğraf üzerine tartışan çoğu kişi (...), André Bazin gibi teorisyenler hep vurgulamışlardı. Fotoğraf ile resim arasındaki radikal ayrım nedir? Birincisi bunların, fotoğrafla başlayarak, kamerayla başlayarak, psikolojik olarak hissedebileceğiniz teknik imajlar [olması]. Bir fotoğrafa bakan 1830'lu yıllarda, ne düşünmüştür gibi biraz ilkel bir psikoloji ile deşebilirsin meseleyi. Herhalde bir şaşkınlıktı; çünkü gerçekliğin bir temsili değildi artık bakılan şey. Bir ressam araya girmiş değildi, bir fırça, bir düşünce araya girmemişti; gerçekliğin iziydi. [Gerçekliğin] sıfatlarından birisiydi. Bu bambaşka bir duygu verecektir insana, keza sinema da öyle; yani fotoğrafın yetkinleştirilmiş ve hareketlenmiş olan, hareket kazanmış olan hali [sinema]. Video bunların hepsini de üst üste kaydedebildiği için, alıntılayabildiği için, bir alıntı cihazı olarak en gelişmişi gibi görünüyor. Digital imajlar ise videografik imajlar bence, çünkü henüz interface ile, bu ara yüzle [aracılığıyla] videografik bir ekrana bağlıyız.

Şimdi bu teknik dediğimiz imajların psikolojisinden daha ötede bir şey de var. Herhalde o da bizzat kendilerinin belge oluşturmaları. (...) Teknik imaj-

lar, fotoğraf, yaklaşık iki yüz yıldır; yani sinema yüz yıldan fazla ve video elli yıldır diyelim (televizyonu da birlikte sayarsak), bunlar imajlarla, textlerle, yani neyi çekiyorlarsa onun dolaysız bir belgesini oluşturuyorlar; ama belgesel demek bu değil. Çünkü doğalarında var; bu aygıtların doğalarında, kayda bağlı olarak belge olma niteliği var. Belgesel bunun ötesine geçmek demek. Bir belgesel yapmak belgeleri dizmek ya da arşivlemeden ibaret değil; bunların ötesine geçerek onlara bir şey söyletmek. Bir tür rekonstrüksiyon yine; bir tür yeniden kurma.

Şimdi bütün bu cihazlar hep reprodüksiyon olmakla eleştirildiler. Fotoğraf mesela hep bununla eleştirilmiş bir şey. Kamerayı doğrulttuğunda, hangi kamera olursa olsun, videografik, fotoğrafik ya da sinematografik kamera, bunlar önlerine geleni kaydediyormuş gibi görünüyorlar; ama [bu] hiçbir zaman, mucitleri tarafından dahi ta baştan düşünülmüş olmuyor. Bir sanat ya da bir düşünme biçiminin bunlardan doğabileceği [baştan düşünülmüş olmuyor].

Video için de keza öyleydi; çok kişisel olması çok yüzeysel olması manasına gelecekti ilk başlangıçta. Sinemanın doğuşunda, bir merak konusuydu, bir eğlence; ama sinemaya başlangıçta hiçbir bilimsel ya da estetik değer yakıştırılmış değildi. Ne Lumière kardeşler tarafından [ne, Edison tarafından]. Edison yapımını bile, ki mucitlerinden birisidir, sürdürmek istememişti. (Lumièrelerle birlikte, kineteskop diye bir alet yapmıştı) Bundan ne sanat çıkar[dı] ne de başka bir şey; çünkü hareketin rekonstrüksiyonuydu. Fotoğraf keza ta başta, bir anın ya da bir sürecin anlarının diyelim, tespiti idi, fixe edilmesi idi; yani bir tür reprodüksiyonuydu. Ama bir süre sonra büyük fotoğrafçılarla karşılaşmaya başladık; yani [fotoğrafı] teknisitesinden bağımsızlaştıran, buna estetik değerler, moral değerler de dahil olmak üzere, aşılayabilen [fotoğrafçılarla]. Sinema bir süre sonra, 1910'lardaki montaj sayesinde, yani düşüncenin devreye girişi sayesinde, endüstriyel diyebileceğimiz bir sanat haline dönüştü. Video ise, belki, bir tür post-endüstriyel diyelim, bir yapı ya da bir aygıt kuruyor.

Bunu biraz açmak gerekirse, bu post-endüstriyel niteliğini, birincisi sinema kadar… Şöyle bir şey diyeyim: Her aygıt, yeni doğduğunda, kendisini bağımsızlaştırmak istiyor ötekinden. Yani ilk sinemacıların bütün derdi "fotoğraftan farklı olarak ya da tiyatrodan farklı olarak, temsilden farklı olarak ya da resimden farklı olarak ne yaparız?" idi. Videocuların ise sinema ve televizyonla bağlantıları biraz öyle bir şey; ama video esasında asla kişisel bir şey değil duruş itibarıyla. Teknolojik şeceresini çıkarırsan, televizyondan doğmuş; yani sinemayı mahvetmiş olan aygıttan doğmuş, onun bir parçası, onun kadrajına mahkûm; ama televizyonu da çok küçümsememek gerekiyor. Birincisi

şöyle bir şeydir ki, sinemadan çok farklı olarak, çoğuldur televizyonculuk. Kurgucusunun, kontrolörünün, kameramanının her zaman göreli bir bağımsızlığı olur bir televizyon taytında; yani sinemada yönetmen üzerinden dayatılmış olan hiyerarşik yapı televizyonda o kadar güçlü değildir, olamaz zaten. Dolayısıyla kamerayı bağımsızlaştırmak için, televizyon kamerasını bağımsızlaştırmak için bu cihazın arkasına bir şey yerleştirmek; bir bant, manyetik bir bant yerleştirmek videoyu doğurdu, yetmişli yılların başlarında. Daha önce yoktu böyle bir şey; naklen yayındı sonuçta; ya da filmler gösterilirdi, daha önce çekilmiş olan filmler, sinema filmleri aktarılırdı televizyon yayınında. Sonuçta kamera böyle bir şey haline geldi; yani elinde taşıyabileceğin.

Sinemanın başlangıçta bir mahkumiyeti olan bir özellikti, kameranın hem kaydetmesi hem de aynı aygıtın göstermesi, gösteriyor olması. Sinema daha sonra bundan koptu, kopmak da istedi. Kamerayı bağımsızlaştırmak, projeksiyondan bağımsızlılaştırmak [istedi]. Videonun projeksiyonu televizyon olduğu için projeksiyon her yerde var, her zaman mümkün. [Videoda] kamera neyi çekiyorsa onun projeksiyonunu yapabiliyorsun ve her an her yerde yapabiliyorsun. Sinemanın başlangıçta kendisi için handikap gibi görüp aşmış olduğu şeyi video bizzat kendi tanımı gibi edinmeye başlamış görünüyor.

Videonun geliştiricileri, kompozatları diyelim, neler? Birincisi, diyeceğim ki, çok özel olması, private anlamında söylüyorum; yani kişisel, kişiye ait, özel görüntüleri saklaması gibi bir şey. Bu tabii hemen videonun gelişimindeki ilk dönem feminist sanatçıların rolünü [akla getiriyor], 1970'li yıllardaki işlerini hatırlatıyor: "Televizyonun ve sinemanın dünyasındaki kadın imajı değil bizim private imajımız, kendi imajımız. Video ile kendi vücudumu bir tür etkileşime sokuyorum. Hem elimde taşıyabiliyorum hem sırtımı çekebiliyorum." O sırt, entertainment endüstrisi tarafından sunulmakta olan sırt değil asla; yani videonun çağırdığı şey [sırt]. Dolayısıyla videonun biçimlenmesinde video-art, video-sanat denilen şeyin biçimlenmesinde bu ilk feminist öncülerin büyük bir rolü olmuş. Bir kadın meselesi haline gelmiş başlarda. Tabii bu face kuşaklar boyunca dönüşüme de uğradı.

Birinci kompozatta "bunu görüyorum" [var]; videonun içinde her zaman varolan bir dürtü bu. İkincisi, böyle bir şey aynı zamanda teknik araştırmaları da dürtüyor. Teknik derken, teknisiteyi hiçbir zaman estetik bir prosessin uzağında görmüyorum tabii. Mesela burada şey var: Sinemanın içerisinde son zamanlarda, yani video öncesi son zamanlarda sanki bir beklenti doğmaya başlamış. Bu, bir zamanı ortadan kaldırma beklentisi.

Sinema başlangıçta Deleuze'ün dediği gibi, bir filmin başından sonuna kadar, hareket aracılığıyla zamanı dolaylı olarak yaşatıyor ya da kuruyor. İşte

anlatılan bir zaman, anlatan bir süre (?), işleri, montajla sıçramaları; zaman içerisindeki sıçramalar ya da mekan içerisindeki yer değiştirmelerle zaman fonksiyonunu yaratıyordu. Böyle kurulmuş bir şeydi; dolayısıyla eylemlere dayalı, aksiyonlara ve reaksiyonlara, durumlara ve durumlar karşısında bireylerin ya da topluluklarin verdikleri tepkilere dayalı bir sinema vardı. Bu sinemanın altın çağıydı; yedinci sanat olduğu, Lenin'in davet ettiği sinema, bütün iyi filmleri ve kötü filmleriyle birlikte Hollywood, büyük Hollywood rüyaları filan.

Ondan sonra bu kırıldı deniyor; en basit nedeniyle, yıkım içersindeki bir Avrupa ya da Amerikan rüyasının sonu diyelim. Bütün bunların aksiyona dayalı filmi krize sokan ve krizde tuttuğu bir durumda [artık] insanlar eylemleriyle dünyayı kolay kolay dönüştüreceklerini düşünmüyorlardı. Dolayısıyla eyleme dayalı, eylemsel dönüşümlere dayalı bir sinema çöktü. Bu çöküş halini halen yaşıyoruz.

Dolayısıyla sinema bu aksiyonu çözmeye girişti. Başka bir zaman anlayışı peşine düştü diyebiliriz; zamanı farklı algılamak, kendi içerisinde zamana bir değer atfetmek ve günlük zamanın, gezintisini diyelim, haritasını, başka bir mantıkla kurmaya başlamak; hatta mantıksızca kurmak: Tarkovski'nin filmlerini seyredebilirsin.

Bunun videoyu da beklediğini düşünüyorum; çünkü video sinemadan farklı olarak başlangıcı ve sonu olması gereken bir yapı sunmak zorunda değil. Yani video gezmeye bırakılabilir, çekmeye bırakılabilir olan bir aygıt, bir cihaz ve başında bir kameramanın da durmasına ihtiyaç yok; yani sürekli olarak takip edilmesine ihtiyaç yok. Kendi başına işlemeye bırakılabilir, kendi güzergahından seyretmeye bırakılabilir bir cihaz. Bu ise zamanın farklı bir fonksiyonuna, yeniden üretilmesi diyelim, [karşılık geliyor].

İlk video eserleri, feministlerin yanında, Zen üzerine takmış olan, Zen'e

takmış olan [Bill Viola]dır. Bunlar çok uzun videolar, video bantlar ve seyredilmek için değil illa ki; arada bir bakmak ya da orada durması için [kaydedilmiş] video bantlar. Videonun kuruluşunda en baştan itibaren, nüve halindeki videonun beklentilerine ve sinemanın beklentilerine verebileceği bazı cevaplar var.

Üçüncü nokta, sanki kolaylığı videonun; video bantla üretilebilir olan işlerin. Birincisi çekimdeki kolaylığı. Bunu bir tarafa bırakırsak, yani bunu zaten biliyoruz; ikincisi editingdeki kolaylık; şimdi zaten sinemanın editingiyle, montajıyla neredeyse birleşmiş durumda. 35 mm çekiyorsun ya da digital kamerayla çekiyorsun videoda kurgunu yapıyorsun, 35 mm'ye yeniden basıyorsun. Ama burada bir handikap, belki videoda aşılması elzem olmayan; yani kişisel dediğim, öyle tanımladığım videoda aşılması çok elzem olmayan bir sorun var. Özellikle bu editing konusunda video ile sinema arasındaki yaklaşma bir tür kolaycılığa yol açıyor. Sinemacılar için tabii bu. Sinemayı çok kolaylaştırıyor, efektler filanlarla, videoda çok doğal olan [şeylerle]. Ama belki daha fazla insanın yer almasını açan, oralara girmesinin [yolunu] açan. Coppola'nın dediği şey doğru: "Her şişman genç kız eline kamera alıp sinemanın Mozart'ı haline geldiğinde bu iş bitecek; sinema dediğimiz şey bitecek ve video çağına geçmiş olacağız." Bunu Coppola söylüyor.

- Şimdi burada aklıma ilk söylediklerin geldi: Video her şeyi belgeleme yeteneğine sahip, her şeyi kaydetme yeteneğine sahip. Sinema çok daha zor başarıyor bunu. Peki bu her şey, her şeyin de pazar ürünü olmasını kolaylaştırıyor mu?

Hayır. Şimdi, mübadele ile şeyi ayırdediyoruz tabii, piyasadaki mübadele ile imajlar mübadelesini ayırdetmek gerekiyor. Pazardaki mübadele bir eşdeğerler sistemi ya da varsayılmış bir eşdeğerler sistemi üzerindedir. Niteliksel olarak birbirinden çok farklı şeylerdir: imajları takas edebilirsin ya da olsa olsa yayabilirsin; ama mübadele edemezsin. Bir manası yoktur bunun. Bir video eserinin satılması ne demek? Televizyonda gösterilmesi demek. Biraz bu tür piyasa meselelerine girersek, bir sinema eseri önceden satılmak zorundadır, nereye satılacaksa, önceden satılmak zorundadır. O yüzden işte [gösterim] salonuna kadar varan tröstler, zincirler var. Tröstlerle başladı bu iş; sonra anti-tröst yasalarıyla salonlarla [prodüksiyon] ayrıldı. Prodüksiyon şirketleri ayrılmamışlardı 1920'lerde; krizden sonra Roosevelt ayırdı, tabii ABD'de, anti-tröst yasalarını devreye soktu.

Sinema gibi örgütlenmediği açık videonun ve kapitalizmin içerisinde videografik imajlar nasıl dönüp duracak? Televizyon aracılığıyla, başka bir yolu yok. Yaygınlaşması da bence televisual ortamda gerçekleşecek. Her evde tele-

vizyon var, birincisi bunu düşünmek gerekiyor, dolayısıyla yayılımı çok daha rahat. A priori varsayıyorsun. İkincisi, yapıldıktan sonra, yani ürün ortaya çıktıktan sonra yayılabiliyor video; bu şansı var. Salt yayılım üzerine temellenen bir dolaşım tasarlayabiliyorsun. Bu onu tam bir entelektüel üretim haline getiriyor, sinemadan farklı olarak.

Entelektüel üretimin özelliği bir beyinden çıkanın yayılabilir olması; tek bir beyinden. Bireysel olanda belirip, kişisel olanda belirip yayılabilmesi; işte sinema ta baştan beri kişisel olamıyor. En büyük yönetmenin bile dev bir ekibinin olması gerekiyor. Hep autheurlerin damgalarından filan bahsedilir, ama ben başarılı bir autheur kuramı bilmiyorum. Şimdiye kadar, autheurler üzerine dayalı bir sinema, autheurografi tartışması asla (...) En kötü kuramcılık tarzıdır autheurler üzerinden, yaratıcılar üzerinden; bir kişisel eser, bir yaratıcı üzerinden temellenmiş sinema kuramları.

Videoda bunu yapabilirsin artık. Başından sonuna kadar ürün tek bir kişiye ait olabiliyor, tek bir kafadan çıkarak yayılabiliyor. Bu şu demek; birincisi, yayılmasıyla ilham verebilir, başka eserlerin üretimini dürtebilir. Yeniden üretim ve orada çıkan, orada çıkabilecek yenilikler çerçevesinde ve o temel üzerinde yaygınlaşabilir. Üçüncüsü, unutmayalım ki entelektüel tüketim... tüketim kötü bir laf, çünkü tükenmiyor. Tarde'ın dediği gibi, bir kitapla bir iğne aynı biçimde üretilmez ya da aynı biçimde yayılmaz. Aynı biçimde tüketilmez. İğneyi kullandığında tüketmişsindir, elmayı yediğinde elma gider, yani destrüktiftir; yıkıcı bir tüketime sahiptir. Oysa ki, ekonomi-politikçiler hep şeyi model olarak alırlar: İğne fabrikasını. Ama "bir kitap nasıl üretiliyor" dediğinde başka bir ekonomi-politik model kurmak zorundaydı. Bu entelektüel üretim dediğimiz ya da günümüzde önerilen gayr-i maddi emek problematiğin ta kendisi sanki.

- Şöyle bir şey demek mümkün mü? Video hareketli görüntüyü entelektüel üretime konu/malzeme yapabildi ya da bu potansiyele sahiptir.

Tabii. Doğrudan doğruya [içinde] taşıyor. Bir de "hareketli görüntünün ötesinde ne var" sorusunu sorduracak: Sinema videoyu beklediyse gizil olarak, yani video ile üretilebilecek sinema, sinemanın o kriz döneminde hep beklendiyse video da bir şeyler bekleyecektir kendi hesabına. Nedir beklediği? Bence kolektif imajlar, yani imajlarla gerçekleştirilebilecek, paylaşımsal olan, sürekli yeni katkılara olanak sağlayıcı bir genişleme, yaygınlaşma tarzı. Kötü bir laf belki ama, ben buna imajların demokratizasyonu diyorum. Bu çok güçlü bir biçimde, sinemanın başlangıçlarında, Dziga Vertovlar tarafından ortaya atılmış bir şeydi. Aynı zamanda televizyonu da, üstelik enteraktif bir televizyonu da beklentileri arasına almış olan, 1920'li yıllardaki o akım diyordu ki: Sinema

bir kameradan ibaret gibi gösteriyor bize kendini; ama kamera çok karmaşık bir şeydir, bir kolektiftir diyordu. Bütün derdi şuydu: Sovyetlerin konstrüksiyonu döneminde, kuruluşu döneminde imajlar üretimini bir haberleşme, bir tür iletişim, ama kolektif bir iletişim nesnesi ya da aracı haline getirmek. Bunun için programlar filan düşünüyordu; okullarda sinema eğitimi gibi. O sırada sinemadan başka bir aygıt yok, cihaz yok; ama bu tam anlamıyla videonun beklentilendiği bir şey. Vertov'un önemi, çok gizil [olarak], sinemanın bazı dönemlerinde ortaya çıkan etkilerinden geliyor. Kendi filmlerinin başarısını bir tarafa bırakalım; çünkü başlangıçtaki idealler çok büyüktü sinema için. Eisenstein, "beyne vurduğu darbeyle insanları düşünmeye zorlayacak, kitleleri düşünmeye zorlayacak, kitlelerin hayatını doğrudan konu edinebilecek, kitleleri varoluşun ajanları haline getirebilecek, dönüştürecek bir sanat" [diye düşünüyordu]; bu, Holywood'da başka bir versiyon tabii. Fransa'da başka bir [versiyon]; yani çok büyük bir güven vardı. Hem özgüven hem de sinemaya güven. Bu güven, dediğim gibi İkinci Dünya Savaşı ile birlikte kayboluyor, ortadan kalkıyor. Vertov da bu güvene sahipti. Tabii Stalin ile çok iyi uzlaşamadı bu bakış tarzı. Formalizmle suçlandı, bilmem nelerle suçlandı; ama çok ciddi etkileri oldu [sinemaya.] Birincisi belgesel sinemanın bulunuşuyla alakalı; ama bundan çok daha önemlisi "sinema verite", politik sinema diyelim, üzerinde çok büyük etkileri oldu. Esas büyük etkisinin, ta baştan beri sanki Vertov'un beklentilerinden birisi olan video ve video teorisi üzerindeki etkileri büyük oldu. Eğer varsa böyle bir şey, olduğu ölçüde, teorisi yapılmış olduğu ölçüde ki pek az yapılmış olduğuna inanıyorum, [videonun] üzerindeki etkileri büyük oldu ve Vertov'dan videocuların öğreneceği çok şey var. Hatta, sinema aracılığıyla elde etmeye çalıştığı imajların günümüzün videografik imajlar [olduğu söylenebilir]. Buna karşın örneğin Eisenstein'ın, o dönemde Vertov'a karşı zafer kazandığı söylenecek olan Eisenstein'ın o büyük kurgu ilkeleri günümüzde daha çok reklamcıların kullandığı montaj anlayışları, ilkeleri. Vertov sinemayı bir arşiv olarak düşündü gerçekten; ama salt kayıt üzerinde değil, montaj üzerinde de duran bir arşiv. Vertov'a yönelik ilk eleştiriler çok karakteristikti. Birincisi, diyorlardı ki, "bir taraftan kurgu yapıyorsun, yani imajları kurguluyorsun ve poetik dizgeler, sistemler haline getiriyorsun, mısralar kuruyorsun; ama bu realiteden uzaklaşmak değil mi? Seninki bir Kino-Pravda, Sine-Pravda, Sine-Hakikat yaratmaya çalışıyorsun." *Pravda* gazete, biliyorsun; "bu da görsel gazete, görsel dille oluşacak bir gazete ve kolektif katılımı olacak bir gazete. İşte bu Sine-Gazete, Sine-Pravda bununla bir çelişki oluşturmuyor mu, sen bir taraftan da montaj yapıyorsun?". "Ama bir gazetenin mizanpaji" diye cevap veriyor, "bir kurgu gerektirmez mi? Bir kadrajlama

gerektirmez mi? Bir seçim gerektirmez mi ve bir mantık ve bir poetik, estetik bir kaygı gerektirmez mi?" Politikası biraz buydu Vertov'un; videocuların gerçekten bu konuda çok öğrenecekleri var; yani montaj ile gerçek arasında bir çelişki görmüyordu; ya da gerçekliğin yansıtılması arasında diyelim. Derdi realizm filan da değildi, çünkü biliyordu ki sinema realizmden en uzak olan şeydir.

Bu [kadar] kaba demeyeyim, sosyalist gerçekçiliği bir tarafa bırak, ondan önceki klasik realizm. Klasik realizm şöyle bir şeye dayanır bir taraftan, düşünürsen, gerçekte olmuş olanları anlatmak demek değil realizm, gerçekçilik yani; naturalizm doğayı anlatmak demek değil ya da. Ondokuzuncu yüzyıl romanının nasıl işlediğine bakarsan, şeyi görürsün, [yapılan] bir öyküye, öykü tümüyle fiktif de olabilir, bir zaman ve coğrafya vermek. Keza naturalist edebiyat da böyle bir şey tabii. Sinemada bunu aşan bir realizm kaygısı ortaya çıkıyordu; çünkü sinema daha poetik; daha çok imajlarla, ritmlerle işlediği için, ölçülerle ya da ölçüsüzlüklerle diyelim, tercihe bağlı. İşleyebildiği için şiire daha yakın romana olduğuna göre. Kısıtları olmayan bir şey, o yüzden ilk sinemacılar zaten evrensel görsel bir hiyeroglif kurmaya çalıştı; görüntülerin dili. Daha sonra devam ederiz…

Modern Türkiye Tarihinde Dönüm Noktaları Ve Kaçırılan Fırsatlar; Olaylar Nerelerde Farklı Yöne Gidebilirdi?*

Erik Jan ZÜRCHER[1]

Yaklaşık otuz yıldır şu ya da bu şekilde Osmanlı son dönemi ve Cumhuriyet Türkiyesi'nin ilk dönem tarihiyle, yani kabaca 1880-1950 arası dönemle ilgileniyorum. Bu zaman zarfında ilgilendiğim konular Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı askerlerinin siperlerdeki yaşantısından 1926'nın siyasal tasfiyesine, Sultan Reşad'ın 1911'deki Kosova ziyaretinden 1930'ların sonlarında Türkiye'yi ziyaret edenlerin yazdıklarına kadar büyük bir çeşitlilik gösterir. Yine de bu farklı araştırmaları birbirine bağlayan, dilerseniz Büyük Anlatı diyebileceğiniz bir çizgiyi fark etmek mümkündür ve bu, Osmanlı son dönemi, özellikle de Jön Türk dönemi ile Kemalist Cumhuriyet arasındaki siyasal, ideolojik ve toplumsal devamlılıktır. Ben bu anlatı içerisinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin ancak savaş yıllarının mirası, toplum mühendisliği ve milliyetçi ekonomik politikaları sayesinde ortaya çıkabildiğini öne sürerek, Birinci Dünya Savaşı'nın önemini vurguladım. Ayrıca göçün tüm bu süreçler içerisinde oynadığı role de değindim.

Çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu'nun bir ulus devlete, görünüşte laiklik taraftarı (ancak laik olmayan) Türkiye Cumhuriyeti'ne dönüşümünü çalışan biri, bu süreci kaçınılmaz olarak görmeye meyledebilir. Bu varsayım bugün hâlâ Türkiye üzerine pek çok çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Ancak başka bir yerde belirttiğim gibi, Türk ulusunun şartlar olgunlaştığında ortaya

* Bu yazı, Erik Jan Zürcher'in, 26 Ekim 2007'de Hollanda Yüksek Öğretim Enstitüsü (NİHAnkara)'nde yaptığı konuşmanın metnidir. İngilizce olarak yapılan konuşma, konferansın ev sahiplerinden ODTÜ Tarih Topluluğu üyeleri tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Yazının yayınlanmasına izin verdikleri için Erik Jan Zürcher ve Hollanda Yüksek Öğretim Enstitüsü'ne teşekkür ederiz.

1 Leiden Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

çıkmaya hazır bir şekilde İmparatorluk içinde gizli olduğu (Bernard Lewis'ten alıntı) varsayımı sorgulanmalıdır. Aynı sorgu, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde devri kapanmış ve can çekişen bir yapı olduğu ve Türk, Yunan, Arap ya da Ermeni "milli" çözümünün tek mümkün yol olduğu düşüncesi için de geçerlidir. Mustafa Kemal Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı sonunda milli mücadele hareketinin lideri olarak ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktan çok uzaktı ve Kemalist milliyetçilik ve laiklik, Cumhuriyet'in ilk dönem yönetici sınıfının elindeki tek seçenek değildi. Eğer Osmanlı son döneminin toplumsal ve siyasal gelişmelerine bu devrin insanlarının sahip oldukları seçeneklere dair gerçekçi bir anlayışa sahip olacaksak, zihnimizi ulus devletin doğuşunu kaçınılmaz sonuç olarak gören ve son dönem Osmanlı tarihini ulus devletin tarih öncesine indirgeyen teleolojik kafa yapısından kendimizi kurtarmak çok önemlidir. Biz geçmişte olan olayların sonucunu bilmenin rahatlığıyla o dönemde "imparatorluğun alaca karanlığının" yaşandığını biliyoruz. Ancak o günün şartlarında bu gerçek bu denli açık görünmeyebilir. Tabii ki Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü üzerine kurgulamalar 20. yüzyılın başlarında yaygındı; ama zaten yaklaşık bir yüzyıldır durum böyleydi.

Eğer dönemin tarihine olmuş olanları bilmenin avantajı olmaksızın yeniden bakarsak, şu soru kendiliğinden karşımıza çıkar: Olaylar nerede farklı bir yöne gidebilirdi? Osmanlı ve Türk tarihini şekillendiren dönüm noktaları nelerdi? Elbette bunların bazıları, anayasal devrim, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve Cumhuriyet'in ilanı, önemi aşikâr olaylardır. Öte yandan ben bu gece Türkiye'nin tarih yazımında öyle adlandırılmamış olan bazı dönüm noktalarını gözden geçirip, eğer işler başka türlü gitseydi gerçekleşmesi mümkün olan alternatif yollar üzerine fikir yürüteceğim. Bu nedenle bu sunum özgün bir araştırmaya dayandığını iddia etmemektedir; bu çalışma bir düşünce denemesi ve bir "olgusallık karşıtı" tarih çalışmasıdır.

Böyle bir tartışmanın, aslında son dönem Osmanlı tarihi üzerine herhangi bir tartışmanın, Hicri takvim kullanan eski kuşaklarca '93 Harbi' diye bilinen 1877-1878 felaketinden başlamak gerekir. Bu olayın önemini görmezden gelmek zordur. Olayların ana gelişimini özetlediğimizde; Nisan 1876'da, Bosna'daki Hıristiyan ayaklanmasının ertesinde, Romanya ve Rusya'yı üs edinmiş Bulgar milliyetçileri Tuna'nın güneyinde bir ayaklanma örgütlediler ve bu ayaklanma Osmanlılar tarafından başıbozuklar denilen milisin yardımıyla acımasızca bastırıldı. 15.000 kadar Bulgar köylüsü bu düzensiz güçler tarafından öldürüldü. Bu güçlerin çoğu Kafkasya'dan Rusya'nın baskısıyla on yıl önce kopup gelmiş Çerkeslerden oluşuyordu. Bu olaylar, Osmanlıların Sırbistan ve Karadağ'la savaşmasına yol açtı ve Osmanlıların bu savaşı ancak üç ayda

kazanabildiler. Ayrıca bu süreç, İngiltere'de William Gladstone'un 1876 Eylül'ünde ünlü risalesi *Bulgar Dehşeti ve Doğu Sorunu*'nu yayınlamasına yol açtı ve 200.000'den fazla satılan bu risale İngiltere'deki liberal ve Hıristiyan görüşü Osmanlılar aleyhine çevirdi ve Rusya Bulgarlar lehinde müdahale ettiğinde, Osmanlılar yalnız bırakıldı.

İstanbul'da Eylül'de düzenlenen bir konferansta, Hıristiyan valiler yönetiminde iki özerk Bulgar eyaletinin kurulması teklifi, Osmanlı hükümeti tarafından reddedildi. Bunun sonucunda Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında Nisan 1877'de savaş çıktı. Rus saldırısı batıda ünlü Gazi Osman Paşa tarafından Plevne'de, doğuda da Kars'ta durduruldu. Ancak Kasım ve Aralık'ta kaleler düşünce Osmanlı direnişi kırıldı ve Ruslar Yeşilköy'e kadar ilerledi. Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'daki hakimiyetine son veren bir barış antlaşması imzalamaya zorlandı. Berlin Konferansı'nda şartlar biraz yumuşatıldı, fakat yine de toprak, gelir ve itibar kaybı açısından felaketin boyutu o kadar büyüktü ki sonrasında gelen Abdülhamit dönemi ancak yavaş bir iyileşme ve düzelme, idari, kültürel ve mali bir denge bulma dönemi olarak görülürse anlamlandırılabilir. Abdülhamit rejiminin aşırı önlemlerinin, Padişah'ın kendisinin büyüyen paranoyasından beslendiği söylenebilir. Ancak 1878'de neredeyse her şeyin kaybedilmiş olduğu hissinin de bu önlemlerin sebebi olduğu kesindir.

93 Harbi, ayrıca, belgelerle sabit bir insanlık trajedisine yol açtı. Yaklaşık yarım milyon Müslüman mülteci, kalıcı olarak kaybedilen topraklarını terk etti ve İmparatorluk içinde başka yerlere yerleştirildi. Bu, bir kuşak sonra ciddi sonuçlar doğurdu. Bu trajedinin anısı, mülteci ana-babalarca 70'lerin sonlarında ve 80'lerin başlarında doğan çocuklarının zihnine canlı bir biçimde kazındı ve bu çocuklar yirmi yıl sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aktif üyeleri olduklarında, başka bir 93 Harbi korkusu onların zihni yapılarının bir parçası olmuştu. Ermeni katliamının önderlerinin çoğunun, muhacirleri ve muhacirlerin çocuklarını içermesi tesadüf değildir. Dr. Bahattin Şakir'in ebeveyni Bulgaristan'dan göç etmek zorunda kalmıştı, Diyarbakır Valisi Çerkes Mehmet Reşit, bizzat Kafkasya ve Bulgaristan kaçağıydı. Yunanlıların 1914'te Batı Anadolu'dan çıkarılmasını örgütleyen Celal Bayar Gemlik doğumluydu ama aynı zamanda Bulgar mültecisi bir ailenin çocuğuydu. Bu insanlar 1878'de anavatanını kaybetmenin travmasını yaşamışlardı ve bunun tekrarlanmasını engellemekte kararlıydılar.

Ancak ya savaş çıkmasaydı? Bu durumda cazip olan eğilim 1876'da ilan edilen parlamenter ve anayasal rejimin devam etmesi olurdu. Anayasa, her ne kadar bazı hükümleriyle Belçika'daki orijinalinden daha az liberal olsa da 19.

yüzyıl ortalarındaki Avrupa uygulaması çizgisindedir. Robert Devereux'nun belirttiği gibi meclis seçimleri modern anlamda demokratik olmaktan uzak da olsa, meclis iki dönemdeki çalışmalarıyla kendini aklamıştır. Abdülhamit'in savaş olmaksızın meclisi süresiz tatil etmesi çok zor olurdu ve meclis olgunlaşmak ve deneyim kazanmak için bir fırsat elde edebilirdi. Bu durum farklı etnik grupların kendi ilgileri doğrultusunda seslerini duyurabilecekleri bir platform oluşturabilirdi ancak, liberaller ve muhafazakârlar şeklinde oluşabilecek bir ayrışmanın etnik ayrışmaların ötesine geçip bu etnik gerginliği belli ölçüde azaltması da mümkün olabilirdi. Bu belki uzun vadede ayrılıkçı milliyetçiliğin ilerlemesini durduramayacaktı, ancak hem Türklerin hem de yeni kurulan diğer devletlerin daha güçlü sivil ve demokratik geleneklere sahip olmasını sağlayabilirdi. Başka bir deyişle Osmanlı İmparatorluğu tarihinin son dönemi Habsburg İmparatorluğu'nunkine biraz daha benzer hale gelebilirdi.

Bunların yanı sıra savaş olmasaydı muhacir sorunu bu denli önem kazanmayabilir ve olasılıkla 1880'lerin Jön Türk kuşağı Hıristiyan topluluklara karşı kin ve intikam duygularıyla dolmayabilirdi.

Elbette bu savların pek çoğu 1912 Ekim'inde patlak veren Balkan Savaşı için de tekrarlanabilir. Bunu bir bakıma 93 Harbi'nin devamı olarak görmek de mümkündür. Çünkü Balkan devletlerini İmparatorluğa saldırmaya zorlayan şey 1878'in, özellikle Makedonya'da, çözülmemiş sorunları ve bu devletlerin karşılanmamış istekleriydi. Balkan Savaşı bir kez daha 35 yıl öncesindekine yakın ölçüde bir sığınmacı akınına sebep olmuş, Ege ve başkentte bulunan Balkan kökenli Jön Türklerin önemli bir kısmı atalarının yurdundan olmuştu. Onların kızgınlıkları ve Anadolu'da benzer bir olayın meydana gelmesini engellemek konusundaki kararlılıkları, Bahattin Şakir'inkine benzer bir militanlığı ortaya çıkardı. Bitlis ve Halep'in 1915-16 dönemindeki kötü nam salmış valisi Abdülhalik Renda (Balkanlar'ın batısından Yanyalı) ve Birinci Dünya Savaşı boyunca iskan uygulamalarını yöneten Şükrü Kaya (Koslu) bunlara örnek olarak gösterilebilir. 1878'de olduğu gibi Balkan Savaşı'ndaki askeri felaket bu kez 1913 Ocak'ındaki İttihatçı hükümet darbesi vasıtasıyla sıkıyönetimin zorla kabul ettirilmesine sebep oldu. Meclis bu kez tatil edilmedi. Ancak karar alma rolü üstlenemeyecek kadar zayıf düştü.

Bence Türk tarihi üzerinde kalıcı iz bırakan bir diğer dönüm noktası İstanbul'da 1909 yılında gerçekleşen ve 31 Mart Vakası olarak bilinen ayaklanmadır. Özünde bu ayaklanma başkentteki dini eğitim kurumlarına mensup öğrenci gruplarından destek alan Taşkışla'daki memnuniyetsiz İstanbul garnizonu askerlerinin isyanıydı. İsyancıların şikâyetleri çeşitlilik gösteriyordu. Askerleri çileden çıkaran, 9 ay önceki anayasa devriminden bu yana Jön Türk

yetkililerinin uyguladığı katı disiplindi. Örneğin artık talimler esnasında namaz kılmak için ara verilmiyordu. Harp akademilerinden genç subayların alaylı subayların yerini almaya başlaması, ordudaki hoşnutsuzluğun bir diğer sebebiydi. Medrese öğrencilerini kızdıran ise sınavlarını zamanında geçememeleri durumunda artık askerlikten muaf tutulmayacak olmalarıydı. İsyan başkentte eski rejimden çıkar sağlayanlarca, özellikle de Abdülhamit'in devasa istihbarat ağında jurnalcilikle istihdam edilmiş ya da devlet kurumlarında rahat koşullarda memurluklar edinmiş ve Jön Türklerin artık bu tür aşırı istihdamı tasfiyeye giriştiği gruplarca desteklendi. Küçük ulema da bu gruplara katıldı. Onların rahatsızlığı, büyük ihtimalle, İttihatçıların sürdürdüğü ve özendirdiği laik yaşam tarzıydı. Bu muhalefet isyan öncesindeki birkaç hafta boyunca Nakşibendî dervişi Vahdeti'nin güdümündeki İttihad-ı Muhammedi isimli örgütün yayın organı olan *Volkan* gazetesi tarafından desteklenmişti. Ahrar Fırkası'na mensup muhalif politikacıların isyan hazırlıklarının perde arkasında rol almış olmaları da muhtemeldir.

Şikâyetlerin yapısındaki çeşitlilik isyancıların hükümetten bulunduğu taleplere de yansıyordu. Birkaç İttihatçı yetkilinin ve siyasetçinin görevlerinden uzaklaştırılmasını ve isyancılara genel af çıkarılmasını talep etmişlerdi. Siyasal talepleri ise şeriatın geri gelmesinden öteye geçmiyordu. Görünüşe göre isyancıların üzerinde hemfikir olabildiği tek nokta da buydu. Öte yandan böyle bir talepte bulunulması ilginç bir durum ortaya koyuyordu. Çünkü şeriatın kaldırılması gibi bir durum asla söz konusu olmamıştı. Bu talebin altında yatan asıl isteği herhalde, geleneksel "adil" düzenin yeniden kurulması ve Jön Türklerin başlattığı yeni uygulamaların kaldırılması şeklinde yorumlamak gerekir.

İsyan 11 gün sonra İttihat ve Terraki'ye sadık birlikler tarafından nispeten kolay bir biçimde bastırıldı. Sıkıyönetim ilan edildi ve çok sayıda isyancı alelacele yargılanıp asıldı. Buna rağmen isyan yine de Jön Türk kuşağının ve onların takipçilerinin ortak zihninde derin izler bırakan sarsıcı bir tecrübe oldu. Bu travmanın sebebi, kendine "Hürriyet Kahramanları" ya da ilerlemenin öncüsü gözüyle bakan İttihatçı yönetimin, kendi başkentinde dahi aslında ne denli kırılgan olduğunun ortaya çıkmasıdır. Bu yönetim bir sabah başıboş asker ve öğrenci takımı tarafından devrilmiş, halk ne Jön Türkleri ne de anayasayı kurtarmak için kılını kıpırdatmamış ve İttihatçı yönetim ancak ordunun müdahalesiyle yeniden ayağa kalkabilmişti. Nisan 1909 olayları Jön Türk kuşağının içine derin bir korkunun yerleşmesine sebep oldu. Bu korku cahil halk kitlelerinin dinci fanatikler tarafından kullanılması korkusudur ki irtica terimi tam da bu dönemde yaygın olarak kullanılmaya başlamış gibi gözükmekte-

dir. Bundan böyle Jön Türkler (aynı şekilde İttihatçılar ve daha sonra Kemalistler) olayları aydınlanma ve karanlığın süregelen savaşından ve kolay kandırılan cahil halkın doğru seçimi yapma konusundaki güvenilmezliğinden dem vuran büyük bir anlatının parçaları olarak yorumlayacaklardı.

1925 Şubat'ında Diyarbakır'ın kuzeyinde Nakşibendi dervişi Şeyh Sait tarafından başı çekilen ve halifelikle şeriatın geri getirilmesini talep eden (ki bunlar halen kaldırılmış değildi) bir isyan ortaya çıktığında, Milli Meclis'teki Kemalist temsilciler isyanın 31 Mart olayı ile taşıdığı benzerlikleri fark etmekte gecikmediler. 1930 Aralık ayında kendilerini hilafet ordusu olarak adlandıran küçük bir derviş grubu batı Anadolu kasabası Menemen üzerine yürüyüp orada yedek subay olarak görev yapmakta olan genç bir öğretmeni törensel bir şekilde öldürdüklerinde aynı şey yinelendi. Burada Kemalistleri asıl sarsan şey tıpkı 31 Mart Vakası'nda olduğu gibi kasaba halkının ne genç subayı ne de laik cumhuriyet rejimini korumak için parmağını kıpırdatmamasıydı.

31 Mart'ın, Şeyh Sait'in ve Menemen'in mirası, Kemalistlerin günümüz gelişmelerini algılayışına aracılık eden hâkim anlatı olarak bugün hâlâ varlığını sürdürmektedir. İttihatçı idarenin neticede silahlı güçler yardımıyla yeniden inşa edildiği bugünün Kemalistlerince de unutulmamış olan bir derstir. Peki Nisan 1909 olayları olmasaydı, irtica kavramı ve bunu takip eden Maniheist toplum anlayışı bu kuşağın ve bu kuşağın yetiştirdiği kuşakların zihninde bu denli güçlü bir şekilde yerleşmeyebilir ve ordunun siyasete sıkça müdahale etmesi gibi bir gelenek oluşmayabilirdi demek, çok mu ileriye gitmek olur?

Bence 20. yüzyılın genellikle göz ardı edilen 3. dönüm noktası Kemalist rejimin yapısında ve Türk milliyetçiliğinin karakterinde 1930'ların başında yaşanan değişimdir. Hepimizin bildiği gibi Mustafa Kemal Paşa eski dostu Fethi Bey'i 1930 yılında Halk Partisi'nin temel ilkelerini (laiklik, cumhuriyetçilik, milliyetçilik) paylaşan ancak daha ekonomik ve siyasal bir liberalizm savunan bir muhalefet partisi kurması için yüreklendirmişti. Bu partinin, Serbest Cumhuriyet Fırkası, özellikle ülkenin gelişmiş batı bölgelerinde büyük bir halk desteği kazandığı görülünce, parti 3 ay içinde kapatıldı. Halk Partisi yönetimi bu denemeden hiç memnun kalmamıştı ve giderek artan bir baskının ortaya çıkması sonucu halen parti liderliğini sürdüren cumhurbaşkanı tarafsızlığını bir yana bırakıp kendi partisinden yana tavır aldı. Kasım ayında Mustafa Kemal pes etti. Küstürülmüş olan Fethi Okyar var olan siyasal arenanın başkanıyla karşı karşıya kalmaktansa partiyi kapatmaktan başka seçeneği olmadığını hissetti.

Fakat bu Türkiye'nin siyasal manzarasında daha çok şeyi etkileyecek değişimin sadece başlangıcıydı. Serbest Cumhuriyet Fırkası kapandıktan bir ay sonra, Menemen olayı Kemalist liderliği şok etti. Mustafa Kemal Paşa'nın baştaki, halkı tehcir etmek ve Menemen'i yerle bir etmek planı hiç uygulanmamış olsa da, bu durum parti içindeki müfritlerin konumunu güçlendirdi. Şimdi onlar bütün özgün sivil toplum örgütlerini kapatmak ve ülkenin toplumsal ve kültürel hayatını tamamıyla parti kontrolü altına sokmak üzere bir kampanyaya kalkıştılar. Baskı altına alınan bu tür örgütlerin ilki Türk Ocakları'ydı. Esasen 1912'de Jön Türklerin milliyetçi kanadı tarafından kurulan bu dernek, Cumhuriyet kurulduktan sonra eğitim bakanı olan Hamdullah Suphi Tanrıöver tarafından yeniden canlandırılmıştı. Örgüt 1931'de kapatıldığında, 30.000 üstünde üyeye sahip 267 kulüpten oluşan bir ağ ile, dersler, kurslar, sergi ve konserler içeren bir programı vardı. 1932'de bu kulüpler çok benzer programları olan fakat doğrudan Halk Partisi'ne bağlı Halk Evleri ile yer değiştirdi.

Aynı yıl, 1931'de, Mustafa Kemal ile Fethi Okyar'ın eski bir arkadaşı olan Arif Oruç tarafından yayımlanan ve hükümet politikalarına eleştiri getiren son gazetelerden biri olan *Yarın*, "ulusun genel politikalarına karşı" makale yayımlayan her gazeteyi hükümetçe kapatma yetkisi veren yeni sert basın yasasının kabul edilmesinden sonra kapatılmıştır. 1933'te İstanbul'daki Darülfünun resmen kapatıldı ve İstanbul Üniversitesi olarak yeniden yapılandırıldı. Bu operasyonun amacı elbette kısmen Türkiye'deki akademik eğitimin düzeyini yükseltmekti fakat aynı zamanda bir ideolojik temizlikti. Üniversite tekrar açıldığı zaman önceki profesörlerin sadece üçte birine yeniden iş verilmişti.

Aslen bağımsızlık savaşında aktif olan kadınlar tarafından kurulan Türk Kadınlar Birliği'nin kendini feshetmeye zorlandığı 1935 yılı, bağımsız sivil toplum kurumlarına saldırının en yüksek noktaya çıktığı zamandı. Birlik daha 1928'de siyasal isteklerini bırakmak zorunda kalmış ve bir sosyal dernek olarak yaşamını sürdürmüştü, fakat bu kez faaliyetleri bütünüyle durduruldu, çünkü sözde, derneğin amaçları (kadınlar için eşit haklar) hükümet tarafından zaten gerçekleştirilmişti. Ayrıca 1935'te kendisi de bir mason olan İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Türkiye Büyük Doğu Locası'na bağlı bütün mason localarına yaz tatillerini süresiz olarak uzatmalarını söylemiş ve localar 12 yıl boyunca kapalı kalmıştır. Hatta parti içindeki muhalif akımlara daha önce bir derece koruma sağlamış olan İnönü ve Atatürk parti başkanlığı içindeki müfritlere karşı pes ettiğinde, özellikle 1932–1934'te daha ilerici bir toplumsal devrimi destekleyen *Kadro* dergisini yayınlayan grup da faaliyetini durdurmak zorunda kalmıştır.

Bu baskı dalgasının en ilginç yönü kapatılan örgütlerin tamamının Kemalist dünya görüşünün temel unsurlarını paylaşmış olmalarıdır. Bu örgütler içindeki insanlar genellikle milliyetçi, laik, eğitime ve özgürlüğe inanan kişilerdi. Bu durum, bu grupların baskısını 20'lerin ortasındaki tarikatlardakinden çok daha farklı yapar. 30'lardaki sivil toplum baskısı esasen ideoloji ile ilgili değil, devletin bir kısmını parti aracılığıyla totaliter kontrol altına alma teşebbüsü olduğu sonucunu çıkarmamız gerekir. Ayrıca, 30'lu yıllar Kemalist milliyetçiliğin içeriğinin değişimine de şahit oldular. Git gide artan, dar görüşlü ve yabancı düşmanlığı yapan bir milliyetçilik vardı, Mahmut Esat ve Yunus Nadi gibi isimler bu söylemde baskın çıkan isimlerdi. Onların düşüncesine göre, Cumhuriyet'in Müslüman olmayan vatandaşları açıkça 'yabancılar' olarak nitelendiriliyordu. Bu gelişme tabii ki sadece Türkiye'ye özgü değildi. Doğrusu, bütün Orta ve Doğu Avrupa'da hakim olan bir eğilimin yansıtmasıydı.

Eğer 1930–1935'teki yön değişimi olmasaydı, ne olurdu? Mustafa Kemal Paşa üç ay önce çizdiği yola bağlı kalmış olsa ve parti üstü konumunu korumuş olsaydı, Serbest Cumhuriyet Fırkası muhtemelen varlığını sürdürebilir ve yirmi yıl sonraki Demokrat Parti'ye benzer bir rol üstlenebilirdi. Kemalist rejim 1930'larda, muhtemelen İkinci Dünya Savaşı sırasındaki ekonomik zorluk ve baskı ile geçen yıllardan sonra 1950'de olacağı kadar gözden düşmüş değildi, fakat serbest seçimlerde SCF gene de hesaba katılması gereken bir güç olacaktı. Eğer Mustafa Kemal bir dereceye kadar çoğulculuğu destekleseydi, CHF içindeki müfritlerin daha önce belirttiğim totaliter eğilimleri meydana getirebilmelerini düşünmek daha zor olurdu. SCF'nin meydan okuması karşısında CHF'nin içindeki Kadro gibi muhalif gruplar, Bülent Ecevit'in ortaya attığı 'merkezin solu' programından 30 yıl önce Parti için yeni bir ideolojik konum belirleyebilirlerdi. Kadınlar Cemiyeti, Gazeteciler Derneği, Türk Ocakları ve mason locaları gibi sivil toplum örgütleri yıllar geçtikçe güçlerini toparlayabilirlerdi. Mahmut Esat Bozkurt gibi aşırı milliyetçilerin yabancı düşmanlığı eğilimleriyle düşüncelerini kabul ettirtmeleri için belki daha az fırsat olacaktı ve 1934'te Trakya'daki Yahudi katliamı trajedileri ve 1942'deki Gayrimüslim burjuvayı ortadan kaldıran ayrımcı 'Varlık Vergisi'nden kaçınılabilecekti.

Bunun ötesinde, eğer "olgusallık karşıtı" örneğimizi daha ileri götürürsek, daha güçlü sivil toplum ile daha çoğulcu bir Türkiye belki (Atatürk'ün ölümünden sonra) Fransa eğilimli Fethi Okyar önderliğinde, yanında kıdemli muhalefet lideri Hüseyin Rauf Orbay (Balkan ve bağımsızlık savaşının kahramanı ve teyitli İngiliz hayranı) gibi biriyle, doğal olarak İkinci Dünya Savaşı

sırasında Müttefiklerin kampına daha uygun olabilirdi. Bildiğimiz gibi İnönü'nün Türkiye'si, 1939'da, Fransa ve İngiltere ile karşılıklı yardım anlaşması imzaladı fakat sonraki beş yıl boyunca Şubat 1945'te Almanya'ya savaş ilan etmek dışında anlaşmaya uymadı. Daha liberal bir Türkiye yine zorlu bir pazarlık yürütecekti fakat muhtemelen 1939'da olmasa bile 1943'ün başlarında Almanlar savaşı kaybetmeye başladığında Müttefiklerin savaş güçlerine katılacaktı. O zaman Türkiye 1945'te kazananlar arasında olacaktı.

1945–1947 dönemi bence "olgusallık karşıtı" tarih yapma alıştırmasında göz önünde bulundurulması gereken son bölümdür. Bu bölümün başrol oyuncusu şüphesiz İsmet İnönü'dür. İnönü 19 Mayıs 1945'te Türkiye'yi daha demokratik yapma isteğini ilan etti ve aynı yılın 1 Kasım'ında Türkiye'nin yeni bir muhalefet partisine ihtiyacı olduğunu bildirdi. Bildiğimiz gibi, bu muhalefet partisi Ocak 1946'da, dört eski CHF üyesi Demokrat Parti'yi kurduğunda ortaya çıkmıştır. Takip eden (Haziran 1947'den Temmuz 1946'ya alınan) seçimler, apaçık usulsüzlüklerle doluydu, fakat bu durumda bile Demokrat Parti Millet Meclisi'nde 62 sandalye kazanarak gücünü gösterebilmişti. 1930'da olduğu gibi, iki parti arasındaki gerilim şiddetle yükseldi ve CHP içindeki Başbakan Recep Peker önderliğinde geliştirilen düşmanca tutumla, bu muhalefetin meşruluğunu bozmak için Demokratları vatan haini, komünist ve hatta psikopat olarak damgalayarak, ellerinden geleni yaptılar. Fakat 1930'daki Mustafa Kemal'den farklı olarak, İsmet İnönü düşüncesinden vazgeçmedi. Peker'e danıştı ve Mustafa Kemal'in 1930'da Fethi Okyar ile yaptığı konuşmanın benzerini muhalefet lideri Celal Bayar'la yaptı. Sonra 12 Temmuz 1947'de, siyasal muhalefetin meşru ve doğal olduğunu söyleyerek, devlet organlarına tarafsız bir şekilde hareket etmeleri çağrısında bulunan bir beyanat yayınladı. Bu müfritlerin sonunu getirdi. Recep Peker istifa etmek zorunda kaldı. O zamandan seçimlere kadar geçen neredeyse 3 yıllık zaman içinde demokratikleşme süreci hız kazanarak devam etti. CHP muhalefetin programının büyük kısmını benimseyerek, yeniden popülerlik kazanmak için elinden gelen her şeyi yaptı, fakat 25 yıllık otoriter rejimin ardından Mayıs 1950'de Demokratları iktidara getirmiş olan seçmenlerin gözünde güvenilirliliğini kaybetmişti.

Şimdi, eğer İsmet İnönü bu süreci desteklemeseydi, eğer Atatürk'ün 1930'da yaptığı seçimin aynısını yapsaydı ne olurdu? Bu durum, bence, Türkiye'nin Soğuk Savaş'ın başlangıcı bağlamında ABD desteğini ve yardımını alma şansını mahvetmezdi. Türkiye'nin fazla itibar kaybettiği ve yalıtılma tehlikesi altında kaldığı bir savaştan sonra, İnönü reformları kısmen Batı'nın desteğinin sağlanması amacını taşıyordu. Ama yine de ABD, Güney Kore, Pakistan ve İran gibi rejimleri komünizmle mücadele çerçevesinde desteklediği-

ne göre, diktatörlük rejimindeki bir Türkiye'yle de ittifak kurabilirdi. Daimi diktatörlük, Türkiye'nin NATO'ya girmesini (her ne kadar 1952'de çok partili sisteme geçilmiş olsa dahi, NATO'nun Kuzey Avrupa ülkeleri hâlâ Türkiye'nin üyeliği konusunda tereddüt içindeydi) ve doğal olarak Avrupa Ekonomi Topluluğu'na girmesini engelleyebilirdi. Her şeyden önce Avrupalıların gözünde Türkiye'nin AET'ye aday ülke olmasının temel nedeni, bir NATO ortağı olarak önemi ve ekonomik büyüme için olasılıklarını arttırarak ülkeyi istikrarlı hale getirme arzusudur. Muhtemelen, Türkiye NATO üyesi olmamış olsaydı 1963'teki birlik anlaşması neticelendirilemezdi.

Bir İnönü daimi diktatörlüğünün Türkiye'yi Franco'nun İspanya'sına benzer bir konuma sokabileceğini varsaymak çok da olasılık dışı sayılmaz. Tabii ki rejimler bazı yönlerden çok farklılık göstermiştir. İnönü'nün katı laikliği Franco'nun fanatik bağnazlığıyla benzerlik içermez ve İspanya'da yönetim Türkiye'de görülmeyen şiddet ve zulmü sergilemiştir. Yine de her iki ülke güvenle Batı bloğu içinde yer alabilirdi, fakat NATO ve AET/AT dışında ve devlet güdümündeki bir ekonomik büyüme ile muhalif (özellikle sosyalist) akımların ve bölgesel azınlık hareketlerinin sertçe bastırıldığı ve merkezci yönetimlerle askerileştirilmiş toplumlar olarak var olacaklardı. Bu tür 1930'lara özgü siyasi yapının, İspanya'da Caudillo'nun 1975'te ölümüne kadar devam etmesi gibi, ordunun desteği ile 1973'te İnönü'nün ölümüne kadar devam edebilmesi olasılığı vardı. Ancak o zamana kadar bu tür bir yönetim, ülke içinde doğmakta olan orta sınıfların arzularına ve Avrupa'daki gelişmelere ayak uyduramayacak ve muhtemelen de çökecekti.

Neticede, bütün alt üst oluşlara rağmen Türkiye'nin savaş sonrası gerçek tarihi bu "olgusallık karşıtı" senaryodan daha çekici görünüyor. Bununla birlikle madalyonun öteki yüzü de var. İspanya'da olduğu gibi yönetimin tamamen çökmesi diktatörce geçmiş ile köklü bir ayrılmaya yol açabilirdi. 1975'te İspanya'da Franco'nun yönetimi, katı Falanjistler muhiti dışında, meşruiyetini kaybetmişti. Bu da muhafazakârların, liberallerin ve sosyal demokratların, ciddi bir harici müdahale olmadan, siyasi meydanda mücadele edip gerçek bir modern demokrasi yaratmalarına imkân verdi. 1945'ten sonra Türkiye diktatörlüğünün yumuşak iniş yapması, tek partili devletin esas yapıları ile ideolojik mirasın bir kısmının, bugün Türkiye'de bir hayli toplumsal ve siyasal gerilimin kaynağı olarak, çok partili ortamda varlığını devam ettirebildiği anlamına gelmektedir.

Bütün bunlar fantaziden ibarettir. 1878 ve 1913 savaşları yaşanmıştır. Nisan 1909 karşı devrimi Meşrutiyet dönemini kalıcı bir şekilde hasara uğratmıştır. Gelişim aşamasında olan Osmanlı parlamentosu 1878'de ve kısmen

1913'te dağıtılıp etkisiz bırakılmıştır. 1909 ve 1913'te sıkıyönetim altında orduya yönetimde egemen bir rol verilmiştir. Bundan on yıl sonra Mustafa Kemal Paşa ulusal egemenlik (hakimiyet-i milliye) fikrine dayalı bir cumhuriyet kurduğunda çok partili demokrasi yoluna gitmeye cesaret *etmemiş* ve yerine ülkede devlet ve partinin neredeyse totaliter egemenliğini sağlamayı öngörmüştür. Fakat çok kimsenin beklentisinin aksine, halefi İnönü, diktatörlük döneminden kalan mirasın çoğunu korumakla birlikte, çok partili demokrasinin gelişiminin yolunu açarak karşıt bir seçim yapmıştır.

Bununla birlikte, hayal ürünü olan bu alternatif senaryoların, biz tarihçiler için, hepimizin gayet iyi bildiği tarihsel gelişimleri kaçınılmaz olaylar olarak görme alışkanlığını hatırlatması, dolayısıyla zaman zaman geçmişteki olayların sonucunu bilmenin yararlarından kendimizi korumamız gerektiğini göstermesi bakımından, çok yararlı bir alıştırma olduğunu düşünüyorum.

Çevirenler: Nezih Bamyacı, Rabia Mandal, Çiğdem Oğuz, Abdullah Subaşı

Özet: Bu makalede tarihsel gelişim hakkındaki bilginin, bu gelişimin kaçınılmazlığı yönünde doğurduğu inanca karşı geliştirilmiş 'olsaydı' senaryolarının, Osmanlı-Türkiye tarihinin, 1878 ve 1912 savaşları, 1909 31 Mart Olayı ve Serbest Fırka ve Demokrat Parti deneyimi gibi dönüm noktaları üstünden tartışılarak, tarihsel olayların etkileşimlerini kavramak ve çözümlenmelerindeki yararları gösterilmektedir.

Anahtar sözcükler: Osmanlı-Türkiye tarihi, tarih yazımı, dönüm noktaları.

Abstract: The present essay reconsiders the historical moments of 1878, 1912 wars, 1909 March 31st Incident, and the experiment of Free Party and Democratic Party in Ottoman-Turkish history as a subject of what is called 'counter-factual' history, speculating on how things would have gone differently if the said events did take different courses.

Keywords: Ottoman-Turkish history, historiography, turning points, counter-factual history

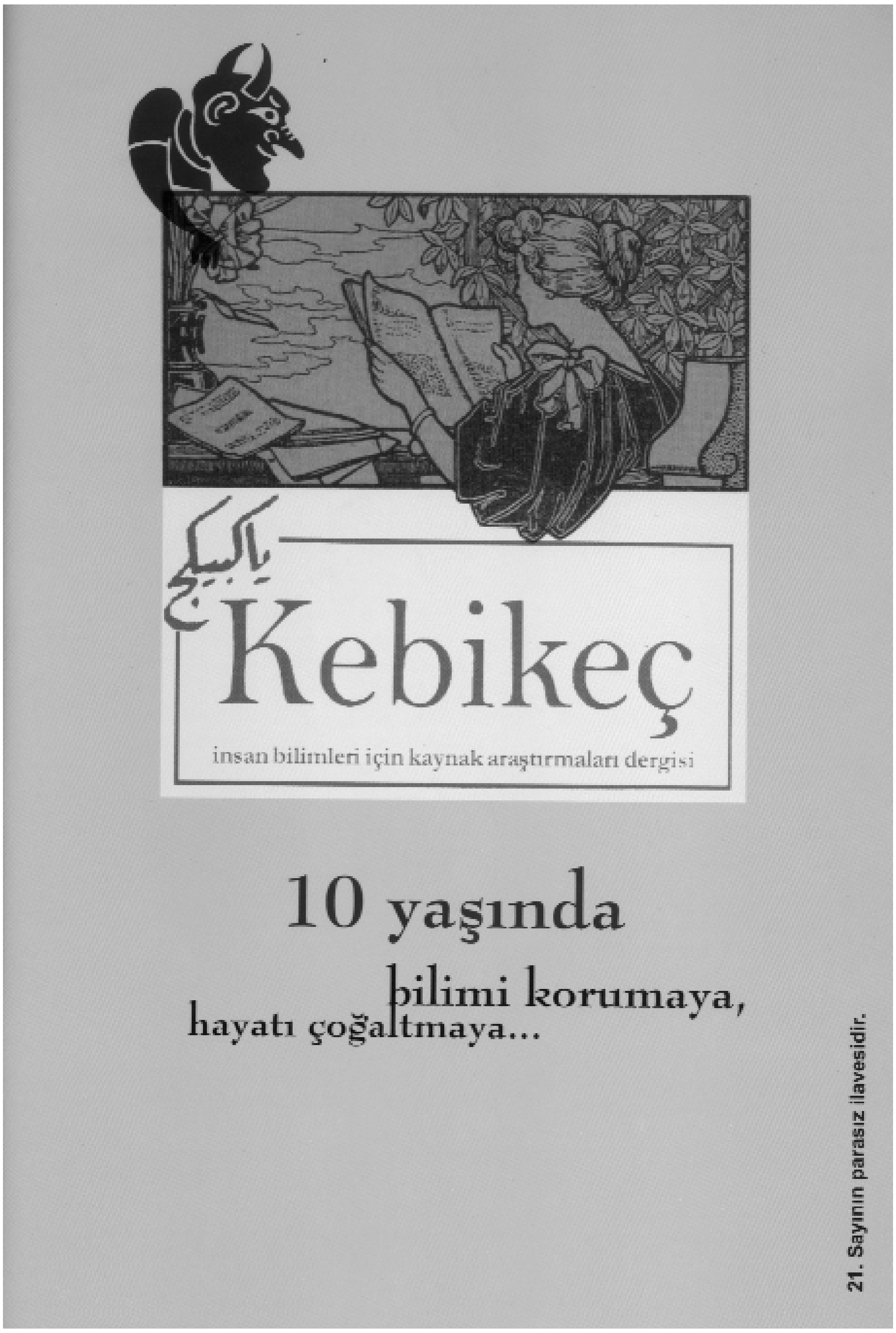

bu kitapçığı ücretsiz olarak

sanatkitabevi/sahaf adresinden

edinebilirsiniz.

Doğu'ya Doğru: Teşkilat-ı Mahsusa'nın İran, Kafkasya ve Orta Asya Faaliyetleri[1]

Touraj ATABAKİ*

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından üç ay sonra Osmanlı İmparatorluğu Enver Paşa'nın teşvikiyle Almanya'nın yanında yer aldı. Osmanlı Harbiye Nazırı olan Enver Paşa Osmanlı'nın gücünü Almanya ile birleştirerek imparatorluklarının parçalanmasını durdurma şansına sahip olacağına, hatta geçmiş yıllarda İtalyanlar'a, Ruslar'a, Yunanlılar'a, Sırplar'a ve Bulgarlar'a kaybettikleri toprakların bir kısmını geri alabileceğine inanıyordu. Bu yüzden Osmanlı üstünlüğünü tekrar sağlamayı amaçlayan büyük projesine 2 Ağutos 1914'te imzalanan ve Osmanlı'nın İtilaf Devletleri'ne karşı her durumda savaşacağı sözünü veren gizli bir Osmanlı-Alman anlaşmasını görüşerek başladı. Bunun sonucunda ilk darbeyi vurmak için Ekim 1914'te Osmanlı Donanması Karadeniz'e girerek Odessa ve Kırım limanlarını bombaladı ve iki Rus gemisini batırdı. Bunun yanı sıra, Osmanlı kuvvetleri Rus Kafkas sınırı boyunca konuşlandırıldı ve bu acımasız dağlık bölgede ciddi çatışmalar başladı. Enver Paşa'nın stratejisi Müslümanları İngiltere ve Rusya'nın Hindistan, İran, Kafkaslar ve Orta Asya'daki hakimiyetine karşı ayaklanmaya çağıran bir cihadın ilanını içermekteydi:

---

[1] Bu bildiri için yapılan araştırma St. Antony's College, University of Oxford'ın bursu (Hilary term 1998) ve Hollanda Bilim Akademisi'nin (NWO) araştırma yardımı ile mümkün olmuştur. Ankara'da bulunan Türkiye Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE), arşivlerini kullanma fırsatı vermiştir. ATASE arşiv uzmanları ve çalışanlarına hüsn-i kabulleri için şükranlarımı sunmak isterim. Son olarak araştırmalarıma renkli boyutlar ve enginlik katan sürekli kılavuzluğu için Profesör Mete Tunçay'a teşekkür etmek istiyorum.

* Leiden Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü. Bu makale Touraj Atabaki (Ed.), *Iran and the First World War: A Battleground of the Great Powers* (Londra: I. B. Tauris, 2006) adlı kitapta yayınlanmıştır.

> Tüm İslam dünyasını silahlı ayaklanmaya çağırıyoruz... Her nerede olursa olsun İtilaf devletlerinin çıkarlarına darbe indirmek için en becerikli adamlarımızı göndereceğiz. Bu yolla Hindistan, Belucistan, Afganistan, İran ve tüm Afrika'nın düşman İtilaf devletlerine karşı ayaklanmalarını sağlayacağız. İslam dünyası kısa süre içinde Halife'nin hakimiyeti altına girecek. Doğu ve Batı Türkistan ile Kafkaslar'da Ruslar'a karşı savaşmaktayız, bu yerlerde Türkler saldırılarına başlamak için som emrimizi bekliyorlar.[2]

Osmanlılar için öncelikli stratejik amaç Bakü petrol yataklarını ve daha doğuya ilerleyebilmek için kuzey İran'ı ele geçirmekti, böylelikle yalnızca Hindistan'daki İngiliz yönetimini tehdit etmekle kalmayıp Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarını, yönetimdeki İttihat ve Terakki liderlerinin İmparatorluğun "doğal sınırları" olarak nitelendirdiği yere kadar genişletecekti. Bu bağlamda İttihat ve Terakki'nin merkez komitesi tarafından imzalanan genelgede şöyle deniyordu:

> Dünya savaşına girmemizin nedeninin yalnızca ülkemizi kendisini tehdit eden tehlikeden kurtarmak olmadığını unutmamalıyız. Hayır, çok daha önemli bir amacın peşine düşmeliyiz – ülkümüzün gerçekleşmesi, bu da Moskof düşmanımızı yerle bir ederek İmparatorluğumuzu tüm kardeş halklarımızı kapsayacağı ve birleştireceği doğal sınırlarına ulaştırmamızı gerektiriyor.[3]

Büyük Savaş dönemindeki Osmanlı propaganda kampanyası ilki Pan-İslamist ve ikincisi Pan-Türkist aşama olmak üzere iki belirgin evreye ayrılabilir; her ikisinin de birbirleriyle bağlantılı özellikleri vardır. Osmanlılar Balkan Savaşı sırasında Avrupa sınırlarında toprak, nüfus ve askeri prestij kaybetmişlerdi. Birinci Dünya Savaşı'nda ise bu kayıpları telafi etmeyi hatta Kafkaslar'da ve Orta Asya'da alacakları toprak ile daha fazlasını ele geçirmeyi umuyorlardı. Jön Türk İttihatçılar için Ruslar yalnızca *kafir* değil aynı zamanda Kafkasya'nın güneyinde yer alan ve Türk-İslam anavatanının parçası olarak gördükleri bölgeleri işgal eden istilacılardı.

Savaşın ilk yıllarında Osmanlılar özellikle Pan-İslamizm'i vurguluyorlardı. İttihatçılar ihtilal ve savaşla geçen beş yıldan sonra etnik ve dini yönden daha önce hiç olmadığı kadar homojen bir İmparatorluğu miras aldılarsa da yine de eski İslam retoriğini kullanıyorlardı. Feroz Ahmad'ın da belirttiği gibi:

> İdeolojilerinde yer alan üç unsuru da – Osmanlıcılık, İslam ve milliyetçilik – terk edemiyorlardı ve yapabilecekleri tek değişiklik her

[2] Tebriz'de dağıtılan tarihi belirsiz el ilanı.

[3] Serge A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia* (Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 1960), 127-128.

> birinin ne kadar vurgulandığıydı. Türkler sayısal olarak en önemli topluluk haline gelseler de en çok vurgulanan milliyetçilik değil İslam'dı; yalnızca başkentteki bazı entellektüeller Türk milliyetçiliğini ciddiye alıyorlardı. Ancak içinde Ziya Gökalp gibi önde gelen Türkçüleri barındırmasına rağmen İttihak ve Terakki Cemiyeti İslam'a bağlı kaldı. ... Ayrıca, İslam ve Osmanlıcılık İslam dünyasının geneli, özellikle de Mısır ve Hindistan ile Çar'ın Müslüman tebaası için hâlâ oldukça çekiciydi … Bir İslamcı olan Said Halim Paşa'nın [prens ve Mısır'ı yöneten ailenin bir üyesi, belli ki Türkçe'yi pek iyi bilmiyordu bile] Haziran 1913'te veziriazam olarak atanması tesadüf değildi.[4]

Ancak İttihatçıların Pan-Türkizm reçetesi Balkan yarımadası, Kafkaslar ve Orta Asya'da yaşayan Türki halkları hedef alırken Pan-İslamist politika hâlâ daha çok Yakın ve Orta Doğu ile Hindistan alt kıtasına kadar olan halkları hedefliyordu. Karma etnik yapısı nedeniyle İran ve Orta Asya'da bu iki taktiği birlikte uyguluyorlardı, burada Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm bir karışım olarak zerkediliyordu.

Büyük Savaş'ın ilk günlerinden başlayarak Almanlar da Osmanlılar'ın Pan-Türkist hatta Pan-Osmanlı propagandası yerine Pan-İslamist propaganda kullandıklarını görmek istediklerini belirtiyorlardı. Almanlar uzun dönemli stratejilerinde Osmanlılar'ın Pan-İslamist propaganda yapabilme yeteneğine güveniyorlardı, bunu İttifak devletleri'nin konumunu tehdit etmek için kullanacaklardı. 5 Ağustos 1914'te Alman genelkurmay başkanı daha önce Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir rapora atıfta bulunmuştur:

> . . . Hindistan, Mısır ve Kafkaslar'da ayaklanmalar çıkarmak çok büyük öneme sahiptir. Türkiye ile yapılan anlaşma Dışişleri Bakanlığı'na İslam dünyasında fanatizmi canlandırarak bu planı mümkün olduğunca uygulama fırsatı verecektir.[5]

Almanlar ve Osmanlılar arasındaki işbirliği Jacob Landau'nun "danışma"[6] olarak tanımladığı kavrama dayanmaktaydı. Ağutos 1915'te Afganistan Emiri Nasrullah Han'a, Osmanlı Sultanı ve Alman Kaiser'inden gelen bir mesaj taşıyan bir Türk-Alman heyeti gönderildi.[7] Dahası "Berlin'deki ortak bir toplantıya dair en az iki rapor vardı. Berlin'deki Osmanlı elçisi ve askeri ataşesi,

[4] Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey* (Londra: Routledge, 1996), s. 39.

[5] Philip H. Stoddard, *The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teşkilat-i Mahsusa*, Princeton University, Doktora tezi, 1963, University Microfilm Inc., Ann Arbor, Michigan, s. 17.

[6] Jacob M. Landau, *The Politics of Pan-Islamism, Ideology and Organisation* (Oxford: Oxford University Press, 1990), 106.

[7] Lal Baha, "Activities of Turkish Agents in Khyber", *Journal of Asiatic Society of Pakistan*, 14/2 (1969): 185-192.

bazı Türk ve Arap ileri gelenleri ve yeni kurulan "Rusya'daki Türk-Tatar Müslüman Hakları Komitesi"nden dört temsilci Mart 1916'da bu toplantıların ilkine katıldılar. Eylül 1916'daki ikinci toplantıda Enver Paşa, Türkiye, Afganistan, İran, Orta Asya, Mısır ve Kuzey Afrika'dan gelen Müslümanlardan oluşan bir delegasyona liderlik etti".[8] Bunun yanı sıra İstanbul, Berlin ve Bern'de ortak Osmanlı-Alman denetim büroları kuruldu".[9]

Ancak Almanların şevki uzun sürmedi. Arap cephelerinde üstüste uğradıkları hayal kırıklıklarından ve özellikle de Haziran 1916'daki[10] Arap isyanı ile Said Halim Paşa'nın Şubat 1917'deki istifasından sonra, Osmanlılar propaganda kampanyalarını daha Pan-Türkist boyutta yeniden biçimlendirdiler. İstanbul'da İttihatçılar Abdülhamid'in eski tarz İslami retoriğinin yeni topraklar getirmemekle kalmayıp çökmekte olan İmparatorluğun yapboz parçalarını bir araya getirmeye de yetmeyeceğine daha fazla ikna oldular.[11] Bunun sonucunda Pan-Türkizm'e dönüş kendini belli etti. Pan-Türkizm politikası aynı zamanda Kars ve Batum yolunu açan Rus-Osmanlı ateşkesi ile de bağlantılıydı. Haziran 1918'de burada biraraya gelen Enver Paşa'nın ordusu Üçlü İtilaf'la yapılan ve tatmin edici olmayan ateşkes anlaşmasını ardından direnişin merkezini oluşturacaktı. Bunun sonucunda, "Alman hükümeti Enver Paşa'nın Pan-Türkizm'e gittikçe daha fazla dayanarak Pan-İslamizm'i ihmal etmesini ortak savaş çabalarının gerçekleşmesinin önünde bir engel olarak görüyordu. Bu, özellikle 1918'e gelinip de Almanlar kendi savaş amaçlarını Müslüman yanlısı propaganda altına gizlemeyi bıraktığı ve Enver Paşa'nın Orta Asya planları ile doğrudan zıtlaşmaya başladığı zaman gerçekleşmişti".[12]

Birinci Dünya Savaşı'nın arifesindeki Osmanlı İmparatorluğu'nda İttihatçılar Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm hakkında hemen hemen aynı görüşlere sahip olsalar da lider kadrolarının her seviyesinde çok ihtiyaç duyulan görüşbirliğinden yoksundular. Meşrutiyetçilerin libreal kanadı olan Ahrar Fırkası ve Mehmed Kamil Paşa liderliğindeki muhafazakârlar ile durmak bilmeyen çarpışma ve çatışmalarla geçen beş yılın ardından İttihat ve Terakki en so-

[8] "Rapor 16 Ekim 1916'da İtalyan Bahriye Nezareti'nce yazılmıştır. Bir kopyası Fransızca olarak burada bulunabilir: Chateau de Vincent (Paris), Archives de l'Armee de Terre , Archives de la Guerre, 7N2104. 28 Ekim 1916'da Fransız Harbiye Nezareti'ne gönderilen istihbarat raporu.".

[9] Rudolph Peters, *Islam and Colonialism: The Doctrine of Jihad in Modern History* (Lahey, 1979), 93. T. R. Sareen, *Indian Revolutionary Movement Abroad*, s. 163-4.

[10] Arap isyanı ile ilgili yeni bir çalışma için bkz. Efraim Karsh ve Inari Karsh, "Myth in the Desert, or Not the Great Arab Revolt", *Middle East Studies* 33/2 (1997): 267-312.

[11] Abdülhamid'in Pan-İslamist ajanlarının Orta Asya'daki faaliyetleri hakkında daha eski bir kaynak için bkz. Count K. K. Pahlen, *Mission to Turkistan* (Londra: Oxford University Press, 1964), 43, 49.

[12] Philip H. Stoddard, *a.g.e.*, 21.

nunda Ocak 1913 darbesi ile iktidarını sağlamlaştırmıştı. Buna rağmen iktidar kadrosu içindeki çeşitli fraksiyonlar varlığını tehdit ediyorlardı. Osmanlı Dahiliye Nazırı Talat Paşa İttihat ve Terakki'nin örgütlenmesini yönlendirirken Enver Paşa tüm askeri işleyişi kontrol etmekteydi. İttihat ve Terakki yüzünden hayal kırıklığına uğrayan Enver Paşa kendi politikasını hükümetten bağımsız olarak takip ediyordu. Enver Paşa ve Talat Paşa (Talat Enver'i sıklıkla askeri istibdad kurabilecek biri olarak betimlemekteydi) arasındaki şiddetli güvensizlik kendisini en çok Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluşu ve faaliyetlerinde gösteriyordu.

Büyük Türk vatanını kurma hayalini kendi denetiminde gerçekleştirmek için 1913'te Enver Paşa Osmanlı gizli servislerinden birini, Teşkilat-ı Mahsusa'yı, genişletti. Teşkilat-ı Mahsusa başlangıçta Balkanlar'daki bir dizi Osmanlı askeri yenilgisinin ardından burada gerilla savaşı düzenlemek ve "kendisinin (Enver Paşa'nın) Osmanlı devletinin güvenliğine karşı çifte tehdit olarak gördüğü yerli ayrılıkçı hareketler ve Avrupa saldırganlığı ile başa çıkmak"[13] için kurulmuştu. "Üzerine inşa edildiği ideolojik temeller ve uygulayacağı politikalar açıkça tanımlanmamış" olsa da "tıpkı kendisinden sorumlu olan hükümet yetkililerinin yaptığı gibi örgütün ajanlarının da geleneksel Osmanlıcılık kavramına sahte bağlılık göstermelerine rağmen aslında Pan-İslamizm ve Pan-Türkizm kavramlarına dayanmaktaydı."[14] Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na girdiği zaman Teşkilat-ı Mahsusa'nın görevi de güncellenmişti. "Enver Paşa'ya bağlı küçük gizli bir grup olmak yerine yeniden düzenlenerek Harbiye Nezareti içinde yarı açık bir statüye kavuşmuştu ancak Enver'in doğrudan kontrolü altında kaldı".[15] Artık bilindik istihbarat toplama, casusluk ve karşı casusluk faaliyetlerinin yanı sıra "Türklerin ve diğer Müslümanların İtilaf Devletleri'ne karşı seferber edilmesini amaçlayan geniş bir Pan-İslamist ve Pan-Türkist propaganda kampanyası başlatmak" [16] için de çalışıyordu.

Dahası, kuruluşunun ilk aşamalarından itibaren Teşkilat-ı Mahsusa'nın ana kurucusu olarak Enver Paşa'nın teşkilatı, Talat Paşa'nın hizbi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Cemal ve Talat paşalar tarafından kurulan diğer istihbarat örgütlerinin (Dahiliye Nezareti'ne bağlanan Gizli Polis gibi)[17] hüküm sürdüğü İttihat ve Terakki'nin örgütsel ağına bir alternatif olarak kullanma

[13] *a.g.e.*, s. 1.
[14] *a.g.e.*, s. 55.
[15] *a.g.e.*, s. 58.
[16] Arif Cemil, *I. Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa* (İstanbul: Arba Yayınları, 1997), 11.
[17] Bu istihbarat örgütlerinin yanına Osmanlı Erkan-ı Harb'ine bağlı istihbarat birimi de eklenebilir.

niyetinde olduğu belli olmuştu. Böylece Teşkilat-ı Mahsusa'nın "en önemli görevlerinden biri Cemal Paşa ve Talat Paşa'nın liderliğindeki benzer örgütlerin çabalarına karşı durmak ve bu üç azimli adam arasındaki hassas dengeyi bozmaktı. Enver Paşa'nın ajanlarına verdiği emirler diğer örgütün faaliyetlerinden haberdar olmak ve Cemal Paşa ile Talat Paşa'nın kendi güçlü konumunu zayıflatmalarını engellemek üzere tasarlanmıştı".[18]

Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurulmasının hemen ardından Enver Paşa eski İttihat ve Terakki sekreterleri arasından bir grup ajan seçerek Kafkas ve İran sınırlarına gönderdi. Bunların arasında Haci Sami Kuşçubaşızade[19], Hamal Ferit, Hasan Basri ve Memduh Şevket de vardı. Ancak Enver Paşa'nın faaliyetlerini duyunca Talat Paşa da İttihat ve Terakki'nin önde gelen üyelerinden bir grup oluşturarak bu kişileri aynı bölgeye farklı emirlerle gönderdi. Talat Paşa'nın ajanları Kuzey Kafkasya'da görevlendirilen Dr. Bahaettin Şakir[20], İran'da görevlendirilen Ömer Naci[21] ve Ruşeni Bey[22] ile Afganistan'a gönderilern Süleyman Şefik Paşa, Rauf Bey ve Ubeydullah Efendi idi[23].

Hem Enver Paşa'nın hem de Talat Paşa'nın misyonlarının en dikkat çekici yönü gereken lojistik destekten yoksun olmalarıydı. Örneğin, Osmanlı Harbiye Nezareti'nde bölgenin detaylı bir haritası bile bulunmamaktaydı.[24] Buna kısıtlı bir bütçe ve deneyimsiz ajanlar da eklenince Teşkilat-ı Mahsusa daha dezavantajlı durumda olamazdı. Farsça ve Rusça bilen bir avuç dolusu vasıflı ajan da Osmanlı hükümeti ve ordusu içindeki politik bölünmeden dolayı engelleniyorlardı. İran misyonunun Farsça konuşabilen tek üyesi Binbaşı Ruşeni Bey'di. Sadece bir kaç yıl sonra, Enver Paşa kendi koruması altındaki başa-

---

[18] Philip H. Stoddard, *a.g.e.*, s. 5.

[19] Haci Sami Kuşçubaşızade Teşkilat-ı Mahsusa'nın önde gelen liderlerinden olan Eşref Kuşçubaşızade'nin kardeşidir. Savaştan önce Teşkilat-ı Mahsusa tarafından Hindistan'a, savaşın başlamasının ardındansa Rus Türkistanı'na gönderilmiştir. Savaştan sonra Enver Paşa ile tanışmış ve onu Basmacılara katılmaya teşvik etmiştir. Enver Paşa'nın ölümünün ardından bir süre bölgedeki Bolşevik karşıtı gerilla faaliyetlerine devam etmiş ancak yaralandıktan sonra Türkiye'ye dönmeye karar vermiştir. 1927'de sınırı geçmeye çalışırken Türk jandarmalar tarafından öldürülmüştür. Bkz. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi* (İstanbul, 1981) 465-469. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, Cilt III (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1978), 590. Hüsameddin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1964), 192-193.

[20] Dr. Bahattin Şakir'in yaşamının ayrıntılı hikayesi için bkz. Hikmet Çiçek, *Dr. Bahattin Şakir - İttihat ve Terakki'den Teşkilat-ı Mahsusa'ya Bir Türk Jacobeni*, İstanbul: Kaynak Y., 2004.

[21] Ömer Naci'nin biyografisi için bkz. Fethi Tevetoglu, *Ömer Naci* (İstanbul: Devlet Kitapları, 1973).

[22] Ruşeni Bey (sonra Ruşeni Barkın), 1884'te Girit'te doğdu, Harbiye'yi bitirdikten sonra Teşkilat-ı Mahsusa'ya katıldı. Farsça ve Arapça bilgisi nedeniyle Teşkilat-ı Mahsusa'nın İran faaliyetleri için en iyi aday oldu. İran'da çalışırken, Teşkilat'taki çalışma arkadaşlarıyla ve İran'daki Osmanlı ordusu kumandanlarıyla şiddetli görüş ayrılıkları yaşadı ve sonunda Teşkilat'tan ayrıldı. Savaşın sonunda İstanbul'a döndü ve şehirdeki Pan-Türkist kulüplere katılarak bütün Türkler için tek vatan çağrısının önderlerinden oldu. Cumhuriyet döneminde siyasal bir parti kurdu ve yeni meclise seçildi (Bkz. *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü 1920-1991*, Ankara: TBMM, 1994).

[23] Arif Cemil, *a.g.e.*, s. 13.

[24] Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s. 190.

Hürriyet Kahramanları: Ohrili Eyüp Sabri, Erkân-ı Harp Enver Bey, Resneli Niyazi Bey.

rılı, oldukça deneyimli ve çokdilli bir ajan olan Yusuf Ziya'yı[25] gönderince Teşkilat-ı Mahsusa'nın faaliyetlerinde koordinasyondan bahsetmek mümkün hale geldi. İran misyonu, Ömer Naci ve Ruşeni Bey, buradaki bağlantılarını kolaylaştırmak için İran meşrutiyet hareketinin (1905-11) mücahitlerinden Emir Hişmet'i gizli görevlerinde kendilerine eşlik etmek üzere çağırdılar.

İran ve Kafkaslar'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılan Enver Paşa'nın misyonu karargâhlarını Trabzon'da kurarken Talat Paşa'nın Bahaeddin Şakir önderliğindeki ajanları Erzurum'u karargâh olarak kullanmaya karar verdiler. Kısa süre sonra İstanbul'un baskısı ile Bahaeddin Şakir Trabzon'a çekildi. Birleşen Teşkilat-ı Mahsusa yalnızca Kafkaslar ve Rus Türkistan'ındaki Türk-

[25] Yusuf Ziya Talibzade 1877'de Gürcistan'ın Borçalı kentinde doğmuştur. Babası Kafkas bölgesinde yüksek dereceli bir molla idi. Yusuf çocukken annesi onu (kardeşi Abdullah, daha sonra Abdullah Şaik ile birlikte) okuması için Meşhed'e götürmüştür. Buradaki öğretmeni Yusuf'un daha sonra adını alacağı Ziya adlı muhalif bir Anadolu Türk'üydü. Meşhed'de ilköğretimini tamamladıktan sonra Kerbela'ya giderek dini ilimler çalışmış ve molla olmuştur. 1899'da Bakü'ye dönerek kariyerine Hacı Zeynelabidin Tagiyev hizmetinde çevirmen olarak çalışarak başlamıştır. Tagiyev'in emriyle *Keşfü'l-Hakaik*'i Azeri diline çevirmiştir ve çevirinin üç kopyası İran Şahına, Afganistan Emirine ve Osmanlı Sultanına hediye edilmiştir. Yusuf Ziya Sultan'ın kopyasını kendisi sunmuştur ve 1907'de İstanbul'dayken İttihat ve Terakki'ye katılmıştır. Bunun ardından 1912'de Osmanlı ordusuna katılarak Balkan Savaşı'nda cesurca savaşmış ve paşa unvanını almıştır. Balkan Savaşı'ndan sonra Osmanlı Gizli Servisi ajanı olarak bir süre İran Azerbaycan'ında kalmıştır. Azerbaycan'ın Bolşeviklerce ele geçirilmesinden sonra geçici olarak Bolşeviklere katılmış ve birkaç ay Nahcivan'da yaşamıştır. Daha sonra Türkistan' da Enver Paşa'ya katılarak yardımcısı olmuştur. Enver'in ölümünün ardından Afganistan'a kaçmaya çalışırken Amu Derya'da boğulmuştur. Yusuf Ziya'nın kişiliği için bkz. ATASE, K. 1829, D. 56/7, F.1-43.

Müslüman halkı değil, İran Azerilerini de seferber etmeyi amaçlayan Kafkasya İhtilal Cemiyeti'ni kurma kararını burada verdi.[26] Ancak, bu aşamada yandaşlarını Türk Turan anavatanını kurmaya teşvik ettiklerine dair bir ipucu yoktu. Osmanlılar'ın Azerbaycan'daki Pan-İslamist çağrısı daha çok geneldi ve "kendilerini İslam düşmanlarının boyunduruğundan kurtarmak üzere" [27] Hilafet dünyasına katılmaları için bölgenin yalnızca Türk değil Kürtler dahil olmak üzere Türk olmayan halklarına da hitap ediyordu

Kafkasya İhtilal Cemiyeti'nce İran, Kafkaslar ve Rus Türkistanı'nda dağıtılan pek çok duygu yüklü el ilanında bölge Müslümanlarına şu çağrı yapılıyordu:

> … Yıllarca İslami mirasımızı ezip geçen ve buldukları her fırsatta kahraman oğullarımızı katledip masum kızlarımızın ırzına geçen Rus katillere karşı Müslümanların ayaklanma vakti gelmiştir. Müslümanları yeryüzünden silmeye çalışıyorlar. ...Ancak Cenab-ı Hak Ruslar'a hakettiklerini vermiştir. Büyük Almanya ve Avusturya kuvvetlerince ağır yenilgiye uğratılmışlardır ve artık hükümdarlıkları tamamen çökmek üzeredir. Yeryüzündeki 300 milyon Müslüman'ın halifesi olan Padişahımız, peygamberimizin son kutsal cihad için tüm Müslümanları seferber etme çağrısını kabul etmiştir. Ey ümmet-i Muhammed! Artık silahları kuşanma ve eğer bizimle olsaydı peygamberimizin üstleneceği görevi yerine getirmenin, Rus kafirleri yeryüzünden silmenin zamanıdır.[28]

Aralık 1914'te Osmanlılar Ruslar'ın Erzurum'a ilerleyişlerine karşılık vermiş ancak Ocak 1915'te Sarıkamış Muharebesi'nde Kafkas kışı için yeterli donanımı ve erzağı olmayan Osmanlılar savaştaki en büyük yenilgilerinden birini almıştı. Kuzeyde de ağır kayıplara uğrayan Osmanlılar, güney sınırlarını kuvvetlendirmeye karar verdiler ve 14 Ocak'ta kuvvetlerinin büyük kısmını Tebriz'e kaydırdılar. Rus ordusu halen Tebriz'de olduğu için iki ordunun yüzleşmesi kaçınılmaz görünüyordu. Rus birlikleri Tebriz'de Osmanlılar'la bir askeri çatışmadan kaçınmışlar ve Tebriz'i boşaltmışlarsa da Osmanlılar yine de Tebriz'i ellerinde tutamamışlar ve Mart 1915'te Rusların karşı atağı ile şehirden çıkarılmışlardı.[29]

Sarıkamış yenilgisi gerçekten de Osmanlı'nın Kafkaslar, Rus Türkistanı ve nüfusunun çoğu Türk dillerini konuşan Kuzey İran'daki yayılma politikalarının dönüm noktasıydı. Bu yüzden, Pan-İslamizm'i daha fazla vurgulamak için

---

[26] Arif Cemil, *a.g.e.*, s. 32.
[27] *a.g.e.*
[28] *a.g.e.*, s. 33-34.
[29] Orbay, R., "Hatıralar", *Yakin Tarihimiz*, Cilt I (İstanbul, 1963), 16-29.

1915'in başında Osmanlılar Kerbela ve Necef'teki Şii dini liderlere yaklaştılar ve İtilaf devletlerine karşı cihad ilan eden bir dizi fetva almayı başardılar.[30] Tabii ki Osmanlılar'ın bu hareketi savaş müttefiki olan Almanlar tarafından sıcak karşılandı.

Necef, İran'a elçiler göndererek cihad konusunda İranlı din adamları ile mümkün olduğunca fazla uyum sağlamaya çalışıyordu. Örneğin Hacı Hüseyin Kumi İranlı ulemayı Büyük Savaş sırasında Mihver'in tarafına geçerlerse ülkenin yararına olacağına ikna etmek için Meşhed'e gönderilmişti.[31] Ancak İran Şii hiyerarşisi içindeki kişiler arasında Necef'ten gönderilen cihad çağrısına dair bir görüş birliği yoktu. Meşhed'li Aga Mirza İbrahimi gibi bazı dinadamları kişilerin istedikleri gibi davranabileceğini söyleyerek kayıtsız davranırken Sünni olan Türkler de dahil olmak üzere savaşı iki kafir tarafın savaşması olarak gören Aga Seyyid Ali Sistani gibileri de bulunmaktaydı. Aga Seyyid Rıza Kuşani'nin hükmüne göre Ruslar Türkler'e tercih edilmeliydi, zira Hristiyan oldukları için Muslümanlar'ın dinlerine karışabilecek durumda değillerdi.[32] Diğer yandan *Naibü't-Tevliyyet* (Meşhed'deki kutsal ibadet yerinden sorumlu dinadamı) "durmadan İran'ın Türkiye ve Almanya ile gizli bir anlaşma yaptığına ve yakında savaş ilan edeceğine dair muzır dedikodular yaymakta" idi.[33]

Sarıkamış yenilgisinin ardından Osmanlı askeri gücü İran'ın batı sınırlarında, yani güney Kürdistan'da yoğunlaşmıştı. Teşkilat-ı Mahsusa'nın karargâhı resmi olarak Tahran'a taşınmış ve Osmanlı Elçiliği'nin askeri ataşesi Ömer Fevzi yönetici olarak atanmıştı.[34] Savaşın sonuna kadar devam eden görev süresi boyunca Ömer Fevzi İttifak Devletleri'ne destek toplamak için İranlılar'ın Rus ve İngiliz karşıtı hislerini büyütmeye çalıştı. Bu görevin beklenenden daha çetin olduğu ortaya çıktı çünkü İranlılar'ın çoğu kuvvetli Osmanlı karşıtı hislere de sahiplerdi. Yıllar boyu süren güvensizlik yüzyıllık sınır anlaşmasının Osmanlılarca ihlali ile daha da kuvvetlenmişti. Osmanlı birlikleri İran Azerbaycanı'nı işgal ettikleri zaman samimiyetleri derhal sorgulanmaya başlanmıştı. Geçen zaman ve İhsan Bey (Kermanşah'taki Osmanlı bölüklerinin kumandanı) gibi Osmanlı subaylarının İranlılar'a kötü muamelesi ile birlikte Ömer Fevzi ordunun yöntemlerini yüksek sesle eleştirmeye başladı; sal-

---

[30] ATASE, K. 1828, D. 14/1, F. 1-6, F. 1-30. Bu emirlerin detayları için bkz. Muhammad Hassan Kavusi ‘Araqi ve Nasrollah Salihi (ed), *Jihadiyyeh: Fatawi-i Jihadiyyeh-i ‘Olama va Maraji‘-i ‘Izam darJjang-i Jahan-i Avaal* (Tahran: Asnad, 1996).

[31] F.O. 248/1113, Mashhad Diary, no. 6, 6 Şubat 1915.

[32] a.g.b.

[33] a.g.b.

[34] ATASE, K. 1848, D. 111/140, F. 1-3, D. 32/25, F. 33.

dırgan bir askeri yaklaşım kendi propaganda planlarının altını kazıyordu. Bunu izleyen tartışma İhsan Bey'in Ömer Fevzi'yi görevinden almasıyla son buldu.[35] Ömer Fevzi ancak İran'ın İttifak taraftarı koalisyonunun lideri olan Prens Nizam al-Saltana'nın araya girmesi ve Bağdat valisi ve Osmanlı Altıncı Ordusu'nun kumandanı olan Halil Paşa'ya rica etmesi sayesinde önceki görevlerine devam edebildi.[36]

İran'daki Teşkilat-ı Mahsusa'nın başına getirildiğinde Ömer Fevzi'nin ilk görevi İran'da geniş tabanlı bir İttihad-ı İslam oluşturmaktı. Ancak "politik zihniyetli İranlılar'ın bu projedeki Osmanlı hegemonyasından endişe duyduğunu ve İttihad-ı İslam'ı İran'ın egemenliğine bir tehdit olarak gördüğünü"[37] bir kez daha farketti. Bu yüzden, partinin adını *Cemiyet-i Difai'-i İslam* (İslamı Savunma Cemiyeti) olarak değiştirmeye karar verdi; bu, tüzüğünde açıkça belirtilmiş "cemaatin kurulduğu her ülkede kendi yöneticisinin, Şah ya da Emirin, *Cemiyet-i Difai'*nin yerel şubesinin lideri olarak kabul edileceğine"[38] dair bir madde barındıran uluslarüstü bir ağ olacaktı.

Teşkilat-ı Mahsusa faaliyetlerini İran demokratları arasında düzenlediği kampanyalarla ağırlıklı olarak başkent ve çevresinde yürütse de, Hazar Denizi bölgesindeki Cengeli[39] isyanının lideri olan Küçük Han ile bağlantı kurarak ikinci bir politik cephe açtı. Küçük Han'ın Gilan'da bir İttihad-ı İslam partisi kurduğu haberini almasının ardından Teşkilat-ı Mahsusa Küçük Han'ın faaliyetlerini gündeminde ön sıralara oturttu.[40] Ancak ilk bağlantıyı kuranlar Cengeliler oldu. Kasım 1915'te Küçük Han Osmanlılardan cephane almak amacıyla Tahran'daki Osmanlı Elçiliği'ne gizli bir heyet gönderdi.[41] Bu heyetin üyelerinden Mirza Ali Han Talikani'ye göre Ömer Fevzi ile görüşmeleri sırasında Ömer Fevzi'nin Cengeliler'e maddi yardım sağlamaya hazır olmasına ve bu konudaki büyük heyecanına rağmen Küçük Han'a silah veya cephane veremeyeceği belli olmuştu. Yine Talikani'ye göre, Osmanlı'nın askerî öncelikleri Hamedan ve Kermanşah gibi başka bölgelerdi. Dahası, kısıtlı olan (Tah-

35 ATASE, K. 3649, D. 213, F. 31-6.
36 ATASE, K. 3649, D. 213, F. 31-4.
37 ATASE, K. 3649, D. 213, F. 15.
38 a.g.b.
39 Cengeli Hareketi ('Orman Hareketi", cengel Farsça orman demektir), kuzey İran'da, Hazar'ın güneyinde Gilan ormanlarında üslenmiş devrimci bir harekettir. 1914'te başlayan ayaklanma, gerilla savaşı biçimini kazanmış ve Rusya ve İngiltere kuvvetlerini yurttan atarak anayasayı yeniden yürürlüğe sokma amacıyla 1921'e kadar devam etmiştir. Merkezi hükümetin baskıları kadar hareketin iç çatışmaları da Cengeli Hareketi'nin trajik sonunu getirmiştir. Modern İran'da hareketin önderi, Gilak etnik kökenli Mirza Küçük Han (1880-1921) anti-emperyalist ve anayasacı ulusal kahraman olarak değerlendirilmektedir. Cengeli Hareket'in ayrıntılı tarihi için bkz. Cosroe Chaqueri, *The Soviet Socialist Republic of Iran, 1929-1921, Birth of the Trauma* (Londra, University of Pittsburg Press, 1995).
40 ATASE, K.1831, D. 8035/17, F. 43
41 ATASE, K. 4276, D. 53/584, F. 47.

ran'da depolanmış) cephaneleri zaten Emir Hişmet ve Ali Han Savadkuhi'ye dağıtılmıştı. Osmanlılar'la Tahran'da yaptıkları görüşmenin ardından Cengeli heyeti Ömer Fevzi'nin aracılığıyla Tahran'daki Alman elçiliğini ziyaret etmiş ve burada kendilerine Alman Krupp fabrikasınca imal edilen cephanelerin yanı sıra çeşitli patlayıcı cihazlar da gösterilmişti. [42]

Cengelilerle tanışmasının hemen ardından Enver Paşa'ya yazdığı mektupta Ömer Fevzi Küçük Han'ın ricasına olumlu yaklaşmış ve şunları belirtmişti:

> Küçük Han 300 İttihad-ı İslam mücahidi ile birlikte stratejik Reşd-Kazvin yolu üzerindeki Manjil'de bulunan da dahil olmak üzere tüm köprüleri sabote edebilir. Dahası, Cengeliler'in yardımıyla ana hedeflerimizden biri olan Hazar Denizi'ndeki Rus filosuna saldırabiliriz. Kendileriyle konuşmam sırasında amaçlarına bağlılığımı gösterdim ve ihtiyaç duydukları cephaneyi almaları için para teklif etmekte ısrarcı davrandım, ancak teklifimi geri çevirdiler ve maddi yardıma değil cephaneye ihtiyaç duyduklarını belirttiler.[43]

Enver Paşa'nın birkaç ay sonra kendi elçisi Hüseyin Efendi'yi Gilan'a göndermesi hiç şüphesiz Ömer Fevzi'nin mektubu sonucunda olmuştur.[44] Hüseyin Efendi Cengeliler'e 300 tüfek teslim ederken, Enver Paşa'nın armağanı olan ve üzerinde "Mücahid-i İslam Mirza Küçük Han'a" yazan kılıcı da Küçük Han'a sunmuştur. Zaman geçtikçe Cengeliler gittikçe Osmanlı'ya yakınlaşmıştır.

Bir yıl sonra, 25 Kasım 1916'da Küçük Han'a yazdığı mektubunda Ali İhsan Bey (Osmanlı onüçüncü bölüğünün kumandanı) "yalnızca kişisel başarıları ile ilgilenip kendi ülkelerinin ihtiyaçlarına ve Alem-i İslam düşüncesine sırtını dönen eşraf ve ve aşiret reislerini" [45] eleştirmiş ve Küçük Han'ı "İran'ı İngiliz ve Rus boyunduruğundan kurtarmak için verdiği cesur mücadeleden" [46] dolayı takdir etmişti. Dahası, Küçük Han'a ihtiyaç duyduğu fazladan cephane-

[42] Mohaamad Ali Gilak, *Tarikh-i Inqilab-i Janga. Bi ravayat-i Shahidan-i 'Ayni* (Reşd: Gilakan, 1992), 24-29. Chaqueri Cengeliler üzerine yazdığı kitabında Cengeliler ve Almanlar arasındaki ilk temasın 1917 yazında olduğunu belirtir. Dahası "Küçük Han ve Almanlar Tahran'da 1917 yazından önce kesinlikle karşılaşmamışlardır," demektedir. Bkz. Cosroe Chaqueri, *The Soviet Socialist Republic of Iran, 1929-1921, Birth of the Traum* (Londra: University of Pittsburg Press, 1995), 129-130.

[43] ATASE, K. 835/17, F. 1-43.

[44] İbrahim Fakhraii'ye göre Hüseyin Efendi Tebriz'li bir İran Azerisiydi. İstanbul Üniversitesi'nde okumuş ve daha sonra Kürdistan'da Ruslar'a karşı çarpışan Osmanlılara katılmıştır. Cephanenin Küçük Han'a teslim edilmesinin ardından Hüseyin Efendi Cengeliler ile kalmış ve Cengeliler'in Homam'daki bir Rus garnizonuna yaptığı saldırılardan biri sırasında öldürülene kadar bu grubun askeri faaliyetlerinde yer almıştır. İbrahim Fakhraii, *Sardar-i Jangal* (Tahran: Ilmi, 1972), 90-91.

[45] ATASE, K. 4283, D. 63, F. 5-12.

[46] a.g.b.

yi tedarik edeceğine dair söz vermişti.[47] Ali İhsan Bey sözünü tuttu ve Ocak 1917'de Teşkilat-ı Mahsusa'ya haber vermeden ve sadece Hükümet-i Muvakkat ile yapılan bir anlaşmaya dayanarak Küçük Han'a göreceli olarak az miktarda cephane gönderdi.[48]

Hüseyin Efendi'nin Cengeliler'e yaptığı törensel ziyaretten kısa bir süre sonra Teşkilat-ı Mahsusa'nın ilk ajanları Gilan'a vardı. Aralarında Yüzbaşı Yusuf Ziya, Ömer Efendi ve Osman Efendi de bulunmaktaydı.[49] Yusuf Ziya Cengelilerle Küçük Han'ın isyanının sonuna dek süren yakın bir ilişki başlatmıştı. Mart 1917'de Bağdat'ın düşmesinin ardından Osmanlı ordusu ve Küçük Han arasındaki ilişki bozulmaya başladı. Yine de Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kuzey İran ve Kafkaslar'da casusluk ve propaganda görevini yerine getirmek üzere dolaşan ajanları için Küçük Han'ın Gilan'ı göreceli olarak güvenilir bir sığınak olmaya devam etti. Hatta pek çok kereler Cengeliler Osmanlı ajanlarına nakit para tedarik ettiler.[50]

Daha Kasım 1915'te, Tahran'da Cengeli heyeti ile yaptığı görüşmenin ardından Ömer Fevzi, Rus askeri hedeflerini ve bölgedeki stratejik öneme sahip köprüleri sabote etmeleri için Kafkaslar'a Teşkilat-ı Mahsusa'nın üç ajanını gönderdi. Bu operasyonun başındaki Ali Murtiza Efendi Tahran'ı Kafkaslar'a bağlayan anayolun durumu hakkında detaylı bir rapor hazırlamasına rağmen herhangi bir sabotaj yapamadı. Bakü'deki Musavat Partisi kendisine gerekli cephaneyi tedarik edeceğini söylemesine rağmen Rus misillemesinden korktuğu için son anda bu sözünü tutamadı.

Musavatçıların ve yıllar boyu önce Tahran sonra İstanbul'da geçirdiği sürgün hayatından yeni dönen liderleri Muhammed Emin Resulzade'nin Osmanlı ajanları ile işbirliği yapmakta tereddütlü davranması savaş boyu sürdürdükleri Ruslar'la ilişkilerini tehlikeye atmama politikasının sonucuydu. Bakü'de Azerbaycanlı milliyetçilerce basılan *Kaspii* dergisi "Rus Müslümanlarını Almanya ve Türkiye'ye karşı savaşta Rusların yanında yer almaya" çağırıyordu.[51] Ruslar da Musavatçılar'ın hareketlerini yakından takip ediyorlardı. Savaştan önceki yıllarda İstanbul'daki Pan-Türkist çevrelerle olan yakın bağlantıları, Azerbaycanlılar'ın "kültürel tercihleri"ni ve daha fazla kültürel özerklik isteklerini[52] kabul ederlerken bölgedeki dokunulmazlıklarını tehlike-

47 a.g.b.
48 ATASE, K. 4287, D.89/626, F. 5.
49 ATASE, K. 378, D. 842/1055, F.18.
50 ATASE, K. 1837, D. 44/41, F.1-26.
51 Serge A. Zenkovsky, *a.g.e.*, s. 125.
52 Bu tip çağrılardan biri de Muhammad Emin Resulzade'nin *Açık Söz*'de tefrika halinde basılan ve eğitim sisteminde reform isteyen makalesi, "Mekteb ve Medrese"dir. Bkz.: *Açık Söz*, 133, 134, 135, 138, 143, 147 (15-31 Mart 1916).

Üçüncü Avcı Taburu Zabitanı;
Kağıtlarda: "Yaşasın Hürriyet", Manastır, 1908.

ye atacak herhangi bir hareketi şiddetli bir biçimde bastıracaklarını gösteren Ruslar üzerinde etkili olmuştu.

Bu yüzden, başarısızlığının ardından Gilan'a dönen Ali Murtiza Bey benzer bir ikinci misyon için para istemek üzere Teşkilat-ı Mahsusa karargâhına başvurmuştu. Ancak Teşkilat-ı Mahsusa'nın ikinci operasyonu finanse edememesi yüzünden hayal kırıklığına uğrayan Ali Murtiza Bey maddi yardım için yüzünü Cengeliler'e döndü, onlar da memnuniyetle yardım ettiler. Ancak bu operasyonun da kaderi başarısızlık oldu.[53]

Teşkilat-ı Mahsusa'nın Tahran karargâhı Osmanlı gizli servisinin yalnızca İran ve Kafkaslar'daki faaliyetlerinden sorumlu değildi.[54] Teşkilat-ı Mahsusa, iki merkez arasında bir bağlantı yokmuş gibi görünse de, Afganistan, Doğu İran ve Rus Türkistanı'ndaki faaliyetlerini koordine etmek için Herat'ı Tahran'dan sonra en önemli ikinci şehir olarak görüyordu.[55] Türk-Alman misyonunun Afganistan Emiri'ni İslam Ordusuna katılmaya ve İtilaf devletleri ile olan bağını koparmaya ikna etme girişimleri başarısız olunca, en sonunda Herat'a girmek üzere Kabil'den ayrılmaya karar verdiler. Herat'ta bazı ajanları Hindistan-Afgan sınırındaki Bacavur, Hayber ve Veziristan aşiretlerini silah-

53 a.g.y.
54 ATASE, K. 1834, D. 32/25, F. 33.
55 ATASE, K. 378, D. 842/1055, F. 18.

landırmak ve kışkırtmak için doğu Afganistan'a gönderirken[56] kendileri Rus Türkistanı[57] ve Rus-İran sınırlarındaki Türkmen aşiretleri[58] ile iletişimin ana noktası olarak Horasan eyaletinin merkezi Meşhed'i tercih ettiler. Ancak kısa süre sonra Türkmenler'in arasında yaşamanın Teşkilat-ı Mahsusa ajanlarının karşılaştığı en zor görevlerden biri olduğu ortaya çıktı. İngiliz konsolosluğunca Meşhed'den gönderilen bir istihbarat raporuna göre Ruslar "eğer bir Türkmen'in evinde Osmanlı tebaasından biri bulunacak olursa hem evsahibi hem de misafirinin vurulacağını" açıklamıştı.[59] Aynı raporda "iki Osmanlı ajanının asıldığı ve bazılarının da Taşkent'e gönderildiği" ile ilgili bilgi vardı.[60]

Herat'ta Osmanlı subayı Kazım Bey Hintli İslamcı Mevlevi Bereketullah ve Partap ile birlikte bölgede Pan-İslamist propagandayı yayan bir provokatörler ağı kurmuştu. Meşhed'deki İngiliz konsolosluğunun istihbarat subayına göre Seyyid Mustafa Arab gibi ajanlar Türkistan'daki "Rus idaresine karşı isyan başlatmak için Buhara ve Rus Türkistanı'nın ana merkezlerine sık sık mesajlar göndermekteydi."[61]

Ocak 1916'da Ömer Fevzi yeni alınan ajanlardan birini Afganistan sınırındaki Horasan eyaletine gönderdi. Tahran'daki İngiliz elçiliğinin eski çevirmeni olan Abdulrahman Pişeveri özellikle bölgede Pan-İslamist fikirleri yayma emrini alarak buraya gönderildi. Türkistan ve Afganistan misyonunda Horasan'daki Ahund Kazım Horasani ve Serdar Bircandi gibi yerel mollaların ve eşrafın desteğini aldı. Herat'ta şehrin valisi ve önde gelenleri ile tanıştı, yine de onları yanına çekme girişiminde o kadar başarısızdı ki sonunda casusluk suçlamasıyla hapsedildi. Abdulrahman serbest bırakılmasının ardından Meşhed, Aşkabat, Merv ve Herat'ta birkaç yerel politik hücre örgütlemeyi başardı ancak Tahran'daki Teşkilat-ı Mahsusa karargâhından destek gelmediği için aslında misyonu beklenilen etkiyi göstermedi.[62]

Osmanlı'nın 1914 Kasım'ının sonundaki ilk Azerbaycan işgali böylesi bir çabaya girişmeye yetmeyecek kadar kısa sürdüğü için Teşkilat-ı Mahsusa 1918'e kadar İran Azerbeycan'ında bir ağ kuramadı. Osmanlı gizli servis raporlarına göre Tebriz'deki Osmanlı yandaşı tek politik parti 1907'den beri varlığını sürdüren ve pek de önemli olmayan *Encümen-i Hayriye* (Hayırseverlik

56 Lala Baha, *a.g.e.*, s. 186.
57 F.O. 248/1113, Mashhad Diary, no. 3, 15 Ocak 1915. F.O. 248/1142, Mashhad Diary, n. 8, 19 Şubat 1916.
58 F.O 248/113, Mashhad Diary, no.12, 20 Mart 1915.
59 a.g.b.
60 a.g.b.
61 F.O. 248/1173, İstihbarat özeti, no. 3, 20 Ocak 1917. Alman ve Osmanlı ajanlarının bölgedeki hareketlerine dair detaylı rapor için bkz. F.O. 248/1173, Mashhad Memorandum, 11 Mayıs 1917.
62 ATASE, K. 1644, D. 27/28, F. 8-8. Osmanlılar'ın daha sonraki dönemdeki Taşkent faaliyetleri için bkz. ATASE, K. 3663, D. 129/276.

Derneği) kisvesi altında faaliyet gösteren İttihat ve Terakki'nin yerel şubesiydi.[63] İlk işgallerinin ardından Osmanlı ordusunun kumandanı Halil Paşa Tebriz halkı için hayli sert ifadeler içeren çift dilli bir mesaj yayımladı ve onları "düzene uymaya ve İslami değerlere bağlılıklarını ispat etmeye" davet etti.[64] Beklendiği gibi bildirisinde etnisite ile ilgili göndermelerden kaçınmıştı. Osmanlılar Rus Devrimi'nin ardından savaş bitene kadar İran Azerbeycan'ına bir daha ayak basamadılar.

1918 Nisan'ının ortasına gelindiğinde Osmanlı ordusu Tebriz'e dönmüştü. 1914'te Pan-İslamist propaganda ilkelerine sadık kalmış olsalar da üç yıllık bir savaş dönemi ve Araplar'ın Osmanlı karşıtı isyanlarından sonra İttihat ve Terakki genel olarak Pan-Türkist propagandanın kendi konumlarına daha uygun olduğunu farketmişti. Dahası, 1917 Rus Devrimi eski düşmandan gelebilecek tehditi ortadan kaldırmış ve Türkler'e Akdeniz'den Altay Dağları'na kadar uzanan geniş bölgede yaşayan Türk halkları arasında Pan-Türkist retoriği yayma fırsatını sağlamıştı.

Tebriz'in işgalinden kısa süre sonra Yusuf Ziya ve Fikri Efendi şehre geçtiler ve küçük bir Pan-Türkist parti kurdular[65], parti yine de eski İttihad-ı İslam adını taşıyordu.[66] Bunun yanı sıra Yusuf Ziya Azeri dilinde *Azerbaycan* adlı bir gazete yayımlamaya başladı. Bu gazete Osmanlı'nın eyalet çapında Pan-Türkizmi yayması için temel araç olarak hizmet edecekti. Gazetenin editörlüğü daha sonra İran dili ve edebiyatına getirdiği yeniliklerle tanınacak yerel bir Azeri olan Taki Ref'et'e önerildi.

Ancak beklentilerinin aksine, Osmanlılar eyalette bir kez daha etkileyici sonuçlara ulaşmayı başaramadılar. Azerbeycan aylarca Osmanlı birliklerinin yarı işgalinde kalsa da Pan-Türkizm'e destek bulma çabaları kesin başarısızlıkla sonuçlandı. Osmanlılar yerel partilerin, birliklerin ya da genel halkın desteğini asla tam olarak arkasına alamadı. Tebriz'den Ali İhsan Bey'e gönderilen hayli uzun raporda Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuzey İran ve Kafkaslar'daki maslahatgüzarı İsmail Hakkı şunları yazmıştı:

> Tebriz'de polisin desteğini alan Hıyabani, Nubari ve Hariri tarafından yönetilen Demokrat Parti'den başka sadece Ahrar, Terakkiyun ve Mücahidin gibi bir kaç önemsiz parti bulunmakta. Bunlar arasında yalnızca Mücahidin bahse değer. Partinin lideri eski ve önemli dostlarımızdan Hacı Mirza Buluri. Veliaht prens ve Kazaklar Türk yandaşı duruşu nedeniyle partiyi destekliyorlar ancak

63 ATASE, K. 2922, D. 512.
64 ATASE, K. 193, D. 698/138, F. 24-25.
65 FO 371/ 4358, 1918.
66 ATASE, K. 1859, D. 88/142, F. 1-25. K. 3663, D. 129/276, F. 22-5.

> açık ve net bir parti programı yok. Parti, şehir halkını etrafına toplamak konusunda başarısız oldu. Diğer yandan Demokrat Parti açıkça belirttiği İran vatanseveri ve yabancı düşmanı duruşuyla en ciddi ve popüler parti, yalnızca halkın gözüne girmekle kalmayıp polisin, jandarmanın ve askerlerin de desteğini almış durumda. Dahası Mücahidin'in Pan-Türkist politikasını açıkça desteklememiz İngilizler'in şehirde bir karşı kampanya başlatmasına neden oldu. Bizi Azerbaycan'ın İran'dan ayrılmasını ve Osmanlı İmparatorluğu'na ilhakını amaçlayan irredentist bir politika izlemekle suçluyorlar. Bu kampanya Demokratların Osmanlı karşıtı tutumlarına destek oldu.[67]

Osmanlı faaliyetleri Tebriz'in yanı sıra Tahran politik çevrelerinde de endişe ve kızgınlık uyandırdı. Farklı politik hiziplere ait gazeteler Osmanlı karşıtı makaleler yayımladılar, Azerbaycan'daki Osmanlı varlığını haber yaparak hükümetin acilen eyleme geçmesini istediler. Başkentte büyüyen Osmanlı karşıtı hislerden dolayı endişelenen Teşkilat-ı Mahsusa'nın İran'daki yöneticisi Ömer Fevzi, Osmanlı Kafkas bölüğünün kumandanını uyararak İranlılar ve Osmanlılar arasında güvenin canlandırılması için tüm önlemlerin alınmasını istedi. Fevzi'nin kendi diliyle:

> Pek çok İranlı için Azerbaycan ülkelerinin yaşamsal bir parçası ve bu eyalet konusunda çok hassaslar. Oraya birliklerin gönderilmesini ve orada tutulmalarını bırakın Azerbaycan'ın adından herhangi bir biçimde bahsedilmesi bile onları endişelendiriyor.[68]

Tebriz'de Osmanlılar'ın yerel Demokratlarla ilişkileri o kadar kötüleşti ki Osmanlılar Demokratların popüler lideri Şeyh Muhammed Hıyabani'yi iki yoldaşı Nubari ve Bademci ile birlikte tutukladılar. Hepsi Kars'ta sürgüne gönderildiler.[69] Osmanlılar daha sonra Hıyabani'yi "İngiliz ajanı"[70] olmak ve "İslam kuvvetlerine karşı Ermenliler ile işbirliği yapmakla"[71] suçlayıp yaptıklarını haklı göstermeye çalıştılar ancak müdahalelerinin sonucu eyaletin kontrolünü ele geçirme hazırlığında olan Demokratlar arasında Osmanlı karşıtı hisler ortaya çıkarmak oldu.

1918'in bahar ve yazı Osmanlılar için bir balayı havasında geçti. Aras'ın kuzeyindeki bölgeyi işgal etmek gündemlerinde bir sonra atılabilecek en mantıklı adımdı ve Mart ortasında Ruşeni Bey Bakü'ye geçerek *Büyük Türkiye ve*

[67] ATASE, K. 1859, D. 88/142, F. 1-20.
[68] ATASE, K. 1848, D. 30/99, F. 1-59.
[69] ATASE, K. 50, D. 714/239, F.21. Ayrıca Bkz. Ahmad Kasravi, *Tarikh-i Hijda Salih-i Azarbayjan*, Cilt 2, 9. Baskı (Tahran: Amir Kabir, 1978), 749.
[70] ATASE, K. 50, D. 714/239, F.21.
[71] Ahmad Kasravi, *a.g.e.*

İttihad-ı İslam- Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası adlı yeni bir parti kurdu.[72] Ruşeni Bey ve çoğu Musavat partisi üyesi olan Kafkasyalı yoldaşları tarafından imzalanan bildirgesinde parti ana amacını açıkladı: bildirgeye göre "beşte dördü Müslüman Türk olan"[73] Kafkas nüfusunu birleştirmek. Bildirge ayrıca partinin ilgi alanını Osmanlı-İran sınırının güneyi ile kısıtladı ancak yakın gelecekte Türk anavatanına katılmasını umduğu Kafkaslar üzerindeki iddiasından da vazgeçmedi.[74]

Bakü'nün Eylül 1918'de ele geçirilmesi ile Enver Paşa'nın Turan hayali gerçekleşmek üzereymiş gibi görünmekteydi. Artık Aras'ın kuzey ve güneyindeki bölgeler kendi kontrolleri altındaydı. Ancak, batı cephelerindeki ciddi askeri başarısızlıklar yüzünden İttihat ve Terakki liderleri hayalini kurdukları İmparatorluğun merkezine öncelik vermek zorunda kaldılar. Merkezde artan politik sorunların yanı sıra ciddi erzak kıtlığı da onları genel stratejilerini gözden geçirmeye itti. Yeni işgal edilen topraklardan Osmanlı merkezine yapılan büyük çaptaki büyükbaş hayvan ve tahıl ihracının doğrudan sonucu, yerel nüfus arasında gittikçe artan kindi…

23 Eylül 1918'de İttifak Devletleri'nin İran'ın toprak bütünlüğüne bağlı kalacağını belirten bir Osmanlı-Alman protokolü imzalandı. 30 Eylül'de batı cephesinde Osmanlılar Bulgar kuvvetlerine teslim olmak zorunda kaldı. Kısa süre sonra İttihat ve Terakki hükümeti düştü ve İzzet Paşa'nın yeni hükümeti 31 Ekim'de İtilaf Devletleri ile bir ateşkes anlaşması imzaladı. Bu esnada Teşkilat-ı Mahsusa'nın faaliyetleri sona ermişti. Bundan sonra İttihat karşıtı Sultan Mehmed VI'nın emri ile resmi olarak feshedildi.

Bu bildiriden çıkan sonuç genel kanıya rağmen Osmanlı gizli servisinin ortak ve tutarlı bir politikadan yoksun olmakla kalmayıp pek çok açıdan da işlevsiz bir örgüt olduğudur. Teşkilat-ı Mahsusa kuruluşundan itibaren eski rekabetler ve Osmanlı yönetimindeki farklı hizipler arasındaki anlaşmazlıklarla doluydu. Teşkilat-ı Mahsusa'nın mimarı ordu olsa da kısa süre sonra Enver Paşa'nın hırsının kişisel aracı haline gelmiş ve faaliyetlerini ordu ile koordine edemez olmuştu. Dahası, faaliyet gösterdiği yıllarda Teşkilat-ı Mahsusa İran veya Rusların güney sınırında güvenli ve etkin bir ajan ağı kurmakta başarısız olmuştu. Teşkilat-ı Mahsusa ajanlarını rastgele farklı yerlere göndererek temel lojistik ihtiyaçlarını bile karşılayamamıştı.

Osmanlı'nın İran'daki propaganda kampanyası, eğer Osmanlı'nın Cengeliler'le daha çok Cengeliler sayesinde yakaladığı küçük çaptaki başarı sayılmaz-

[72] ATASE, K. 3818, D. 91/2.
[73] a.g.b.
[74] a.g.b.

sa, büyük oranda başarısızlığa uğradı. Osmanlı'nın İran'la yapılmış olan sınır anlaşmalarına uymayı defalarca reddetmeleri sonucu doğmuş olan kadim İran milliyetçi güvensizliği bazı Osmanlı liderlerinin sürekli değişen ve sözünü sakınmayan yayılmacı retoriği ile birleşince Teşkilat-ı Mahsusa İran'daki amaçlarını gerçekleştirmesinin önünde aşılmaz engeller ile yüzyüze kaldı.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın Rus Türkistanı misyonu teşkilatın Büyük Savaş sırasında doğu cephesinde karşılaştığı en korunmasız göreviydi. Başarıları önemsiz olsa da unutulmazdı. Ajanları faaliyetlerini doğuda Pamir'den kuzeydeki Fergana vadisine kadar yayabilmişlerdi. Ancak "pek çok örnekte örgütün münferit ajanları, örgütün Osmanlı devletinin [çıkarlarının] korunmasında oynadığı rolden çok kendi macera ve planları ile ilgilenirmiş gibi görünmektedir; aracın boş, tartışmalı bir amaçtan daha heyecanlı ve tatminkâr olduğu kanıtlanmıştır."[75]

Çeviren: Işık Demirakın

Özet: Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı istihbarat örgütü olarak yeniden biçimlendirilen Teşkilat-ı Mahsusa, İttihat ve Terakki'nin iç rekabeti, Pan-Türkist ve Pan-İslamist görüşler ve Almanya'nın doğu politikasının kesiştiği alanda faaliyetini yürütmüştür. Bu makalede örgütün İran, Kafkasya, Orta Asya faaliyetleri, bu etkenler ve bölge halklarının tutumları ışığında değerlendirilmektedir.

Anahtar sözcükler: Birinci Dünya Savaşı, Teşkilat-ı Mahsusa, İttihat ve Terakki, Pan-Türkizm, Pan-İslamizm, İran, Kafkasya, Orta Asya.

Abstract: During the First World War, *Teşkilat-ı Mahsusa* was reorganized as the Ottoman secret service and served actively in the conditions of a competition within the Committe of Union Progress as well as at a historical junction where Pan-Turkist, Pan-Islamic thoughts and the Germany's Eastern policy encountered. This article evaluates the activities of the *Teşkilat* in Iran, Caucasus and Central Asia within this framework and in the light of the attitudes of local peoples.

Key words: First World War, *Teşkilat-ı Mahsusa*, Committe of Union and Progress, Pan-Turkism, Pan-Islamism, Iran, Caucasus, Central Asia.

75 a.g.b., s. 3.

kebikeç / 24 • 2007

Bizans Tarımının Elkitabı ya da İlk Tarım Ansiklopedisi: *Geoponika*

Yunus KOÇ*

Anadolu'nun tarih öncesi dönemlerinde yürütülen tarımsal faaliyetlere dair veriler on bin yıl öteye, duvara resmedilmiş öküz figürleri dönemine kadar gider. Tarım devrimiyle birlikte bu topraklar, en az on bin yıldan beri, üzerinde yaşayanlara ve onu işleyenlere beslenme ve geçim kaynağı olmuştur. Bilinen Anadolu medeniyetleri hep tarıma dayalı bir ekonomi ile hayat bulmuşlar, gelişmişler ve yine tarıma dayalı sebeplere bağlı olarak da yıkılmışlardır. Tüm bu uzun sürecin en son halkasını Osmanlı dönemi oluşturur. Osmanlı Devleti, Anadolu'da tarıma dayalı bir sosyal, siyasal ve ekonomik sistem üzerine gelişmesini sürdürmüş ve yine bu sistemin değişen şartlara göre aldığı veya alamadığı şekillerin de etkili olduğu bir dizi sebeple ortadan kalkmıştır. Aynı türden tespitler Osmanlı öncesi devletlerden özellikle Roma ve Bizans için de yapılabilir ve tarıma dayalı sistem olmaları bakımından büyük benzerlikler gösterdikleri ileri sürülebilir.

Tarıma dayalı sosyo-ekonomik ve siyasi sistem olmaları bakımından birbirine benzemelerinin yanı sıra her üç imparatorluk döneminde kullanılan tarım teknikleri, toprağın işlenmesi, ekip biçilen ürünler, bunlar üzerinden ödenen vergiler, bu vergilerin toplanma biçimleriyle tarımsal nüfusun sorunları ve bu kitlenin devletle olan ilişkileri de birbirine benzerlikler gösterir. Tarımda kullanılan başlıca aletlerden olan saban, orak, kağnı, tırmık, dibek taşı, seten, döğen ve benzeri bir çok araç gereç ile insan ve hayvan gücünün kullanım biçimleri ve bunları kullanma yer, zaman ve şekilleri modern zamanlara kadar pek fazla değişmemiştir.

* Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde toprak meşguliyeti ve tarımsal faaliyetler için söylenebilecek tüm bu benzerliklere rağmen, konunun incelenmesine yani Anadolu tarım tarihi hakkında yapılacak bir araştırmaya kaynaklık edecek verilerin nitelik ve içerikleri bir dönemden diğerine ve zamanın bürokratik sistemine göre farklılıklar gösterir. Toprak-insan-devlet ilişkilerini günümüzde incelemeye yarayacak kanıtlar bırakma konusunda ise zamana, devletlerin yapı ve önceliklerine göre bazı farklılıklar göze çarpar. Sürecin son halkasını oluşturan Osmanlı dönemi için daha çok bürokrasinin ürettiği resmi nitelikle kayıtlar ağırlıklıdır. Kronolojik yakınlık ve süreklilik gibi sebeplerle tarımsal faaliyetlere dair günümüze en fazla belge intikal eden dönem de dolayısıyla Osmanlı dönemidir. Osmanlı dönemi verilerinden bir çoğu tasnif edilerek araştırmacıların hizmetine sunulmuş, uzmanlarca incelenmiş, incelenmeye de devam etmektedir. Bunlardan hareketle çok sayıda eser de yayımlanmıştır. Bu sayededir ki Osmanlı döneminde tarımsal faaliyetler hakkında detaylı bilgilere sahibiz. Tahrir defterlerine dayalı incelemeler demek olan "Defteroloji" çalışmaları ile çok sayıda sancak ve kazadaki tarımsal yapılar hakkında genel nitelikli bilgilere ulaşılmıştır. Osmanlı Devleti'nin tarıma dayalı sistemi için, kendi sistemi gereği önemli gördüğü şekilde, özellikle de tarımla uğraşan halkın vergi potansiyelinin tespit edilmesi, vergilerin toplanması ve/veya hizmetler karşılığında birilerine tevcih edilmesi gibi konulara ayrıntılı olarak yer veren defterler, devlet çarkının işleyiş amacına hizmet etmesi bakımından hazırlanmış ve korunmuştur. Tımar sistemi gereği, tarımla ilgili faaliyetlerin daha çok tarımsal ürünler üzerinden alınan vergiler kısmı bakımından defterlere önem verilmiş, bu defterlerdeki resmi kayıtlar araştırmacılar tarafından değerlendirilmiştir. Kaynaklardaki bu sınırlılık ve çerçeve araştırmalara da yansımış ve tarımla ilgili bir tespit ve değerlendirme yapılmak istendiğinde ister istemez, vergi eksenli bu rakamsal veriler ön plana çıkmıştır. Vergi bazlı bu kayıtların ötesinde ekilen topağa, ürün-nüfus ve ürün-vergi ilişkisine, tarımsal verimlilik gibi konulara nadiren değinilmiştir. Dahası "tarımsal faaliyet, tarımsal üretim" vb başlıkları altında ürünler sıralanırken bunlardan vergi olarak alınan miktar ve oranlar ön plana çıkmıştır. Çünkü tahrir defterlerinin oluşturulma amacı vergilendirme işlemidir.[1]

Oysa, sosyo-ekonomik ve siyasal sistem tarımsal yapıya bağlıydı ve aslında tarımla ilgili her türlü sorun, uygulama ve tekniklerle ilgili ya başka kaynak-

[1] Tahrir defterlerine dayalı çalışmalara getirilen eleştiri ve öneriler için bkz. Oktay Özel, "Bir Tarih Okuma ve Yazma Pratiği Olarak Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliği", *Sempozyum Bildirileri Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek* , (haz. Tanıl Bora ve diğerleri), Metis: İstanbul, 2001, s. 147-160; Erhan Afyoncu, "Türkiye'de Yapılmış Tahrir Defterlerine Dayalı Çalışmalar Hakkında Bazı Düşünceler", *XIII. Türk Tarih Kongresi* (4-8 Ekim 1999)'ne sunulan tebliğ, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, I, İstanbul-Ocak 2003, s. 267-286.

ların da bulunması beklenir, veyahut en azından mevcut verilerin daha farklı bir sorgulamaya tabi tutulması ve buna bağlı olarak da tarihi bilgi üretimi için farklı sorular sorma ve karşılaştırma yöntemleri geliştirilerek defterlerin daha iyi değerlendirilmesi mümkün olabilirdi. Bu bağlamda mesele, toprak mülkiyeti, arazinin el değiştirmesi, alım-satımı, ekilen arazilerin büyüklükleri, arazi fiyatları, tarımda kullanılan en önemli ikinci araç olan toprak ve öküzle ilgili her türlü sorun, ürünlerin ekim, bakım ve hasat zamanları, hangi bölgelerde ne türden ürünlerin ekilip biçildiği, arazi ve tahıl ölçü-tartı aletleri, kısaca tarımla ilgili her türlü faaliyet akla gelmeli ve bunlarla ilgili sorular sorulup muhtemel cevaplar tartışılmalıydı.

Diğer taraftan, Osmanlı devletinin devraldığı Anadolu topaklarında yüzyıllardan beri uygulanagelen tarımsal faaliyetlere dair Osmanlı kaynaklarının sunduğu sınırlılıklar veya zenginliklerin yanı sıra Bizans dönemi tarımsal faaliyetleri konusu ve bu alanda değişeni, kalanı, gideni ve yeni olanı arama gibi konular nerdeyse hiç akla getirilmedi. Sadece tarıma dayalı sistemin benzerliğinden ve bu sistemin uygulamadaki yakınlıklarından bahseden birkaç çalışma oldu. Daha da önemlisi Roma-Bizans döneminden intikal eden kaynak ve bunlara dayalı veriler var mı diye sorulmadı. Böyle bir benzerlik ve kaynak zenginliği, en azından tarımda kullanılan teknik, alet ve edevatın benzerliklerine dikkati çekecek, toprak meşguliyeti usulleri, tarımsal ürünler ve çeşitleri, bağcılık, vs konularında farkı ve anlamayı kolaylaştıracaktı. Daha da önemlisi araştırıcıyı tarımsal faaliyetlere vergi ekseninden bakma ve bu çerçevede değerlendirme zorunluluğundan kurtaracak başka yerli ve önceki döneme ait kaynakların bulunabileceği akla gelmedi veya getirilmek istenmedi. Oysa üzerindeki insanlar ve kurdukları sistemler değişse de toprak, toprağı işleme usulleri ve ürünler büyük ölçüde aynıydı. Kullanılan tarımsal aletler, ekip-biçme zamanları, hatta bazen meyve ağaçları bile (mesela Karifi zeytin ağaçları, Rumi ceviz ağaçları vs gibi) süreklilik arz ederdi

Osmanlı dönemi tarımında Roma-Bizans döneminden devralınan tarımsal yöntemler, kullanılan aletler ve ürünler konusunda bize daha açıklayıcı bilgiler verebilecek kaynaklar da bulunmaktadır. Dahası Bizans dönemi tarımıyla ilgili olarak azımsanmayacak ve önemli bir literatürün varlığı da dikkat çekmektedir. Bu konuyla ilgili araştırmaların dayandığı kaynak manzumesi, kısmen Osmanlı döneminde olduğu gibi resmi veriler olmakla beraber daha çok da aziz ve keşişlerin hayatını konu alan eserlerdir. Hıristiyan aziz ve keşişlerin hayatına dair Hagiographie/Menakıbname türünden eserlerin incelenmesi ve tarım tarihi araştırmaları için ihtiva ettiği değeri tartışmak başka bir

konudur.[2] Tüm bu verilere ilaveten, benzerine Osmanlı kayıtlarında rastlamadığımız başka bir kaynak daha vardır: *Geoponika.* Eser bir nevi tarım el kitabı niteliğindedir ve Bizans dönemi tarım tarihi çalışmalarının en önemli başvuru eserleri arasında yer alır. Bu yazıda *Geoponika* ve ihtiva ettiği malûmat konusunda kısa bir değerlendirme yapılacaktır.

Geoponika, Antik dönemden Modern zamanlara kadar ilk ve tek tarım el kitabı niteliği taşıyan bir eserdir. Eseri bu adla ilk kaleme alan Cassianus Bassus, muhtemelen VI. yüzyılda yaşamış Yunanca yazan bir tarım bilimcidir. Hakkında fazla bilgi bulunmayan Cassianus'un eseri aslında bir derlemedir ve daha sonradan yapılan ilavelerle son şeklini X. yüzyılda almıştır. Bizans imparatoru VII. Konstantin'in (913-959) emriyle o zaman kadar dağınık yerlerde bulunan kayıtların ve bilgilerin bir araya getirilmesiyle son şeklini alan bu eser, aslında anonim bir tarım ansiklopedisidir. *Geoponika* Bizans ve sonraki dönem Avrupa'sında iyi bilinen bir eserdir. Bizans tarihi kaynaklarıyla ilgili büyük derlemeler yani *corpus*'lar oluşturulmadan önce Avrupa'da çevirileri yapılmış ve XVI. yüzyılda yayımlanmış bir eserdir. Bu çevirilerinden ilki Latince olup basım tarihi 1538'dir. Eser 1539 yılında Basel'de ilk defa Yunanca olarak da basılmıştır. Latince çevirisinden beş yıl kadar sonra 1543'te Fransızca'ya tercümesi yayımlanmıştır.[3] Eseri Fransızca'ya çeviren Antoine Pierre, kendi çevirisinin önsözünde eseri Yunanca aslından tercüme ettiğini ve *Geoponika*'nın Latince çevirisinden de faydalanarak yanılma payını azaltmaya çalıştığını ifade eder. Bu tarihlerden sonra ve özellikle de XVIII ve XIX. yüzyıllarda *Geoponika*'nın çok sayıda çeviri ve baskısı yapılmıştır. Bunlar arasında en dikkati çekenler 1781, 1794-97 ve 1894 Leipzig baskılarıdır. Eserin XX. yüzyılda da hem yeni çevirileri yapılmış hem de yeni incelemelere konu olmuştur.[4] *Geoponika*'nın kaynak değeri ve kendisinden çıkartılabilecek tarihsel bilgiler konusu Batılı araştırmacılar tarafından ele alınmış ve alınmaya da devam etmektedir.[5] Hakkında bunca inceleme ve yayın bulunan eseri Jacques Lefort, Ecole Pratique'deki 1993-1994 yılı seminerlerinde yeniden gündeme getirdiğinde, ilk çevirinin sağlamlığına dikkat çekmişti.[6] Daha sonraki semi-

---

[2] Bkz. Micheal Kaplan, *Les Hommes et la Terre Á Byzance du 6e au 11e Siècle Propriété et Exploitation du Sol*, Publications de la Sorbonne: Paris, 1992.

[3] *XX Livres de Constantin Cesar, ausquelz sont traictez les bons enseignemens d'Agriculture*: Traduictz en Francoys par M. Anthoine Pierre, chez Jehan et Enguilbert de Marnef, 1543.

[4] Robert Rodgers, "Khopopiïa: Garden Making and Garden Culture in the Geoponika", *Byzantine Garden Culture*, ed. Antony Littlewood, Henry Maguire ve Joachim Wolschke-Bulmahn, Washington D.C., 2000, Dumbarton Oaks Research Library, s. 159, n 1.

[5] Mesela bkz. Stella Georgoudi, *Des chevaux et des boeufs dans le monde grec: Realities et representations animalieres a partir des livres xvi et xvii des Geoponiques*, Paris, 1990, De Boccard. Ayrıca Rodgers'in makalesine bakılabilir.

[6] Eserin bazı bölümlerinin yeniden incelenmesi amacıyla yapılan okuma ve karşılaştırmalar sırasında, bağcılık ve bağ budamayla alakalı pasajlar okunurken bu satırların yazarı gülümsedi. Neden gülümsendiği sorulduğunda ise verdiği cevap kısaydı: "bunlar, ben on yaşındayken, bağ budaması işleri sırasında, büyük babamın bana anlattığı şeyler…".

nerlerde eserin tarım tarihi bakımından yeniden incelenmesi gerektiği üzerinde duruldu. Konuyla ilgili en son çalışmayı ise Rodgers'in yaptığı anlaşılmaktadır.[7]

Peki neydi *Geoponika*'yı bu kadar önemli ve Anadolu tarım tarihi incelemeleri için vazgeçilmez kılan? Bunun cevabına gelmeden önce *Geoponika*'nın ortaya çıkışında etkili olan isimler ve sürece bakmak gerekir. Bundan başka *Geoponika*'nın da dahil olduğu tarım elkitabı metinlerinin Roma, Bizans, Arap, İran ve Ermeni edebiyatındaki temsilcilerini de bir bütün halinde görmek gerekir. Bu düşünceden hareket eden Rodgers, son çalışmasında Cassianus'tan önce ve sonra, konuyla ilgili eser yazan ya da yazılanları yeni ilavelerle Arapça, Farsça ve Ermenice'ye tercüme edenlerin bir listesini verir.[8]

Tarımsal konularda yazanlar ve tarım eserleri[9] (Doğuda ve Batıda):

Erken dönemler.
Mesela : Mago the Carthaginian, Sahte-Democritus ?

Columella (I.yy.) Pliny (I.yy.)

Quintilii (II.yy) Apuleius/Apollonius (II.yy)

Gargilius Martialis (III.yy) Africanus (III.yy)

Beyrutlu Vindonius Anatolius (IV.yy)

Palladius (V.yy) Didymus (Genç)

Cassianus Bassus (VI.yy)
→*Eklogaiv*

Ywanns, *Akruta*
Süryanice çeviri (VI-VII.yy)

Verz-name
Pehlevice çeviri (VI-VII.yy)

Yuniyus, *Kitabü'l-Filaha*
Arapça çeviri (VIII.yy)

Kassianos, *F. el-Farisıya*
Arapça çeviri (VIII.yy)

Balinas, el-Hakim
Arapça çeviri (795)

7 Aynı yer.
8 Rodgers, *a.g.e.*, s. 163.
9 Rodgers, aynı yer.

İbn Vahşiye (IX.yy) Kustus (*F. er-Rumiye*) (IX.yy)
F. el-Nebayiyye Arapça çeviri

Girk Vastakots (X.yy) *Geoponika* (X.yy)
Ermenice çeviri

Er-Razi (IX.yy), İbn Haccac (XI.yy), İbnü'l-Avvam (XIII.yy)
Pisalı Burgundio (XII.yy)

Piero de' Crescenzi (XIV.yy)
Liber ruralium commodorum

Bu tablodan hareketle Osmanlı literatüründe de benzer eserlerin bulunması gerektiği düşünülebilir. Ancak şu ana kadar çeviri veya telif böyle bir eserin varlığı konusunda bir bilgi edinmek mümkün olmamıştır. Özellikle yazma eser kataloglarının bu açıdan gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Geoponika'nın plan ve içeriğine gelince, öncelikle belirtmek gerekir ki hem yazma nüshalarda hem de basılmış orijinal ve çevirilerinde kitabın çok sayıda bab ve fasıllara ayrıldığı görülür. Bunlar birinden diğerine farklılıklar da gösterebilir. Çok sayıda yazma ve farklı dönemlerde basılı çevirilerin bulunması, araştırmacıları yeniden karşılaştırma yapmaya sevk etmektedir. Nitekim Rodgers de böyle bir karşılaştırmayı **Bab I**, **14. Fasıl** için yapmıştır.[10] Eser yirmi babdan oluşmakta ve her bab farklı sayılarda fasıllara ayrılmaktadır.[11] *Geoponika*'yla ilgili eski ve yeni çalışmalarda bab başlıkları kısaltılmış, tekrarlardan arındırılmış ve düzenlenmiş olarak aktarılır. Oysa, aşağıda görüleceği üzere, bab başlıklarında giriş cümleleri, açıklayıcı bilgiler, özet bir bab içeriği ve bazen de pasajların alındığı kaynak kişilerin isimleri yer alabilir.

***Geoponika*'da, Bab başlıkları**[12]

1. Astrolojik Hava Bilgisi: 16 fasıl
2. Toprak, Su İdaresi Tahıllar ve Bakliyatlar: 48 fasıl

---

10 Rodgers, s. 165-168.

11 Charles Anton'da *Geoponika*'nın içindekiler kısmını 20 başlık altında vermiştir. Onun verdiği başlıklar da Rodgers'ınkilere benzemekle beraber birkaç küçük farklılık göstermektedir. Anton'nın eserinde başlıklar şu şekilde verilmiştir: 1. Atmosfer ve yıldızların doğuşu ve batışı üzerine, 2. Tarımla ilgili genel meseleler ve farklı ekin türleri üzerine, 3. Her ayda yapılacak çeşitli tarımsal işler üzerine, 4–5. Asma yetiştirilmesi üzerine, 6–8. Şarap yapımı üzerine, 9. Zeytin yetiştirilmesi ve zeytinyağı yapımı üzerine, 10–12. Bahçecilik üzerine, 13. Bitkilere zararlı hayvanlar ve böcekler üzerine. 14. Güvercinler ve diğer kuşlar üzerine. 15. Doğal sempati ve antipatiler ve arıların idaresi üzerine, 16. Atlar, eşekler ve develer üzerine, 17. Büyükbaş hayvan yetiştirme üzerine, 18. Koyun yetiştirme üzerine, 19. Köpekler, yabani tavşanlar, geyikler ve et tuzlama üzerine, 20. Balıklar üzerine. Charles Anton, *Manual of Grek Literature from the Earliest Authentic Periods to the Close of the Byzantine Era*, Harper & Brothers: New York, 1853, s. 571.

12 13 Rodgers, s. 166.

3. Aylara Göre Çiftçinin Takvimi: 15 fasıl
4. Asmalar, Bağcılık, Şarap: 15 fasıl
5. Asmalar, Bağcılık, Şarap (Üzüm bağlarındaki zararlıları da içerir): 53 fasıl
6. Asmalar, Bağcılık, Şarap: 19 fasıl
7. Asmalar, Bağcılık, Şarap: 37 fasıl
8. Asmalar, Bağcılık, Şarap (tarifler): 42 fasıl
9. Zeytin Ağacı, Zeytin ve Zeytin Yağı: 33 fasıl
10. Bahçe, Meyve Ağaçları: 90 fasıl
11. Dekoratif ve Tıbbi Bitkiler (Mitolojik parçaları da içerir): 29 fasıl
12. Sebzeler: 41 fasıl
13. Zararlılar ve Haşereler: 18 fasıl
14. Kümes Hayvanları: 26 fasıl
15. Arılar: 10 fasıl
16. Atlar: 22 fasıl
17. Büyükbaş Hayvan: 29 fasıl
18. Koyunlar ve Keçiler: 21 fasıl
19. Köpekler, Domuz, Av Hayvanı: 9 fasıl
20. Balıklar (özellikle yemleme için tarifler): 46 fasıl

Geoponika'da yukarıdaki başlıklarla verilen bablarda yer alan fasıl sayıları ve her fasıldaki paragraf sayısı farklıdır. Fasıl başlıklarından sonra o faslın muhteviyatına dair kısa bilgiler verilir ve bazen de içerikteki bilgilerin kimlerden alındığı hatırlatılır. Ayrıca her faslın da başlığı vardır ve başlığın hemen yanında çoğunlukla bilginin kaynak kişisi verilir. Bazen metin içerisinde farklı kişilerin görüşleri de aktarılır. Ayrıca "eskiler der ki.." ya da "bazıları der ki.." diye başlayarak konuyla ilgili rivayet ve farklı görüşler de aktarılır. Metinde geçen ve bazı teknik terimlerin de izah edilmesi de gerekir.

Bir örnek teşkil etmesi bakımında burada, II. Babın giriş kısmı ile bazı fasılların başlıkları ve 20 ila 21. fasıllarının çevirileri ile yetinilecektir. Eserin Fransızca ikinci baskısı[13] esas alınmış ve bu baskıdaki sayfa numaraları da verilmiştir.

"Bab II (s. 31)

İşte *Ziraate Dair Seçilmiş Parçalar*'ın ikinci babının muhtevası; bu bab, aşağıdaki fasıllarda, tarlalar ve farklı mahsuller, yani buğday, arpa ve *phryganôdeis* denilen diğer mahsullerle alakalı çok sayıda konuya yöneliktir.

12 13 Rodgers, s. 166.

İlk sırada en önemliler yer aldığı için onlarla başlamak gerekir.

Fasıl 1. Efendisinin mülkü üzerinde hazır bulunmasının gerekliliği.

Fasıl 4. Su bulmak için. Paxamos'dan

Fasıl 5. Su bulma konusunda diğer bir kayıt.

Fasıl 6. Dèmokritos'dan, su bulmak için.

Fasıl 9. En kaliteli toprak nedir, Bèrytios'dan.

Fasıl 10. Toprağın kalitesi nasıl tesbit edilir, Anatolios'dan.

Fasıl 16. Tohum seçimi üzerine, ekilecek tohumlar nasıl olmalıdır ve ne zaman ekilmelidir, Vindaniônos'dan.

Fasıl 20. Ekilen tohumun uygun yoğunlukta olduğu nasıl anlaşılır, Pamphilos'dan.[14]

1. Parmaklar açık olarak elle toprağa basılır; sonra el çekilir ve basılan yerdeki tohum tanelerinin sayısına bakılır. **2.** Buğday için bu sayı en fazla 7, en düşük 5 olmalıdır[15]; arpada sayı 9 ile 7 arasında, baklada 6 ile 4 arasında olmalıdır (s. 60). Atılan tohum bu sayılar arasındaysa, tohum yoğunluğu uygundur. **3.** Yoğun kar alan topraklarda tohumu biraz daha sıkça atmak gerekir, çünkü don yüzünden bazı tohumlar zarar görür.

Fasıl 21. Gübreye dair, Kyntilioi'dan

1. Gübre, iyi toprağı daha iyi hale getirir ama daha da önemlisi kötü toprak için gereklidir. Verimli toprak gübreye fazla ihtiyaç duymaz; orta kalitedeki toprak biraz ihtiyaç duyabilir; zayıf ve güçsüz toprağın çok daha fazlasına ihtiyacı vardır. **2.** Gübreyi öbek öbek değil de bölerek dağıtmak, saçmak gerekir. Gübresiz toprak donar, fazla gübre yakar. **3.** Bitkileri gübreleyen kimse, gübreyi doğrudan köklerin üzerine saçmamalı, ilk önce yeterli miktarda toprağı ayrı koyup ardından gübrelemeli, sonra da toprakla örtmelidir. **4.** Nemli olmaları için kaz ve su tavuğununki hariç tüm kuşların dışkısı iyidir; fakat başka gübrelerle karıştırıldığında bunlar birlikte kullanılabilir. **5.** Güvercin dışkısı en iyisidir, zira çok hararet içerir. Bu sebeple bazıları bunları hazırlamak yerine olduğu gibi bırakırlar ve küçük miktarlarda tohumla karıştırarak toprağa saçarlar. Bu, verimsiz topraklar için gereklidir, çünkü, toprağı besler ve (s. 61) filizlenme ve tanelerin büyümesi için toprağı daha verimli hale geti-

[14] *Les XX livres de Constantin César, ausquels sont traictés les bons enseignemens d'agriculture: traduicts en Françoys par M. Anthoine Pierre, licencié en droict. Reuveu de nouveau par ledict Traducteur*, Paris, 1550, Gilles Corrozet.

[15] **Chapitre 20**. Comment savoir si le semis a la densité convenable. De Pamphilos.

1. Ayant écarté les doigts de la main, on l'imprime sur la terre; ensuite on retire la main et on examine le nombre des grains qui sont sur l'empreinte. **2**. Pour le blé, il faut qu'ils soient au maximum de 7, au minimum de 5; pour l'orge, de 9 et de 7; pour (p. 60) les fèves, de 6 et de 4. Entre ces nombres, il est clair qu'il y aura la densité convenable. **3**. Sur la terre fréquemment enneigée, parce que certains des grains sont détruits par le gel, il faut semer un peu plus serré.

rir; dahası önemli ölçüde de ayrık otundan kurtarır. **6.** Güvercin gübresinden sonra sırayı insan gübresi alır, ki birçok görüş bu konuda mutabıktır ve kötü otların yok edilmesi için özellikle uygundur. Arabistan'da bunu da hazırlarlar: ilkönce yeterli oranda kurutulur, sonra biraz sulandırılır, sonra da tekrar kurutulur. İnsan gübresinin bağlar için özellikle uygun olduğu ifade edilmektedir. Fakat, pislikten arı olmayışı yüzünden, daha çok, diğer gübrelerle karıştırılması tavsiye edilir. **7.** Üçüncüsü eşek gübresidir; doğası gereği çok verimli olup tüm bitkiler için çok yararlıdır. **8.** Dördüncüsü keçi gübresidir ve çok güçlüdür. Ardından koyun gübresi gelir ki yumuşaktır. Sonra da büyük baş hayvanlarınki gelir. Domuz gübresi bu sonuncularınkinden da iyidir ancak yüksek harareti sebebiyle ekime uygun değildir, zira taneleri hemen yakar. **9.** Son olarak, hepsi arasında en az iyi olanı, at ve katır gübreleri gelir, eğer sade kullanılırsa; fakat daha güçlü gübrelerle karıştırıldığında uygun olabilir. **10.** Her şeyden önce çiftçilerin aynı yılın gübresini kullanmama konusunda tedbirli olması gerekir. **11.** Bu hiçbir işe yaramaz, aksine zararı dokunur ve bir sürü haşaratın doğmasına sebep olur. Üç ya da dört yıllık gübreler en iyisidir. Gerçekten, zamanla (s. 62) tüm pis kokular gidecek, katı olarak geriye kalan da yumuşayacaktır. **12.** Daha önce de yeterince ifade ettik ki, zararlı otların yetişmesini hızlandırmaması için, gübreyi hilal yükselirken saçmamak gerekir.

Fasıl 22. Gübrenin hazırlanması, Phlôrentinos'dan
Fasıl 23. Toprağı ne zaman sürmek gerekir, Varron'dan".

İkinci bab boyunca tarımsal ürünler, bunların yetiştirilmesi, hasat edilmesi, korunması ve kullanımıyla ilgili fasıllarda dönemin bilgileri sıralanır. Anlatılanları, tarım tarihi bakımında değerlendirmenin yanı sıra, botanik, kimya, jeoloji, makine-techizat vb gibi açılardan da değerlendirmek, döneme ait yaygın bilgilerin bilimsel ve toplumsal boyutlarını irdelemek mümkündür. *Geoponika*'daki diğer bablarda yer alan bilgiler de detaylıdır ve çiftçilerin tüm mevsimlerde yapacakları tarımsal faaliyetler ve hayvancılıkla ilgili önemli tavsiyeleri ihtiva eder. Daha önceden çiftçilikle herhangi bir alakası olmayan birisinin *Geoponika*'yı takip ederek toprağında verimli ve sağlıklı bir hayat sürdürmesi mümkündür. Bu tür bilgilerin tüm Roma ve Bizans dünyasında gündelik hayatın bir parçası olduğunu unutmamak gerekir. Bilgiler yüz yılların tecrübesiyle elde edilmiş bilgilerdir ve bu bilgiler etkileşimlerle, gezginlerle, göçlerle, resmi uygulamalarla yaygınlaşmıştır. Daha da önemlisi içlerinde bu kadar hayati bilgilerin bulunduğu *Geoponika* Roma ya da İstanbul'da ikamet eden saray mensupları ve maiyyetleri, yüksek bürokratlar, senato üyeleri ve komutanların taş-

radaki geniş arazilerini idare eden kahyaların elinde başvuru kitabı haline gelmiş olmalıdır. *Geoponika*'da en fazla yeri dört ayrı babla bağcılık ve buna bağlı üzüm ve şarap üretimi ve korunması kaplar. Diğer konular arasında toprak işçiliğinin tüm alanları ve mevsimler, tahıl ürünleri ve hayvancılık ön plana çıkar. Bahçe ve zeytin ağacı gibi ağaç türleri ve ürünleri de sıralamada yerini alır. Tahıl ürünlerinde öncelik buğday, arpa, mercimek, nohut ve baklagillere verilmiştir. Dünyanın uzak köşelerinde ekimi bilinen çeltik tarımı ve pirinç yoktur, zira Bizans dünyası henüz çeltikle tanışmamıştır. Görünüşe bakılırsa çeltik üretimi Anadolu tarım tarihine Türklerle girmiştir. Aynı şekilde ve doğal olarak mısır ve diğer yeni çağ ürünlerinden de bahsedilmez.

Sonuç olarak *Geoponika*, hakkında müstakil çalışmaların yapıldığı, bin yıllık Roma-Bizans tarım geleneğinin önemli kaynaklarından birisidir. Aynı coğrafyada benzer siyasal ve sosyo-ekonomik yapıyı sürdüren Osmanlı dönemi boyunca da tarımsal yapının ana ekseninde süreklilik yaşanmış ve bu süreklilik tarımda makineleşmeye kadar devam etmiştir. Osmanlı tarımı üzerine yapılan çalışmaların daha çok tahrir defterlerine dayalı olarak yapılmış olması bu defterlerin hazırlanış amacına uygun olarak kantitatif sonuçlar ve vergi meselelerinin ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Osmanlı dönemi tarımıyla ilgili çalışmalardaki kantitatif sonuçların, ölçü ve tartı birimlerindeki farklılıklar ile ekilen arazinin yüzey ve alan bilgilerindeki kısıtlılıktan ya da mevcut verilerin dahi yeterince sorgulan(a)mamasından kaynaklanan problemlerle dolu olması bir tarafa, tarımla alakalı sorunlar tartışılırken farklı kaynakların kullanılmasına karşı duyulan isteksizlik, veri bolluğunun yarattığı teknik zorluklar ve açılım ihtiyacı duymama gibi yapısal özellikler Osmanlı tarım tarihçiliğinin *Geoponika*'nın sunduğu imkanlardan habersiz kalmasına sebep olmuştur. Oysa tarım uygulamalarını ve insan-toprak ilişkilerini "içeriden okuma"ya yönelik bir çaba, araştırmacıları hemen *Geoponika*'ya götürmeliydi.

Osmanlı tarım tarihçiliğinin, karşılaştırılması ve anlamlı kılınması çok daha temel ve teknik sorunlara bağlı olan kantitatif veriler içinde "boğulmak"dan kurtulup içerisinde insanı, köylüsü, çiftçisi, toprak işçisi, tarlası, bağı, üzümü, kısaca ekip biçileni ve tüketileniyle büyük kitlenin bulunduğu tarım sektörüne farklı bir açıdan bakma zamanı çoktan gelmiştir. Ancak böyle bir açılım ve bütüncül bir yaklaşımla, yapılacak tezler, basılacak kitap ve makaleler tarihsel bilgi üretme konusunda öncekiler gibi "statik olma" eleştirisinden kurtulabilirler. Son olarak teknoloji ve internet aracılığıyla tarama motorlarına "geoponique" veya "geoponica" yazarak eserin muhtelif çevirilerine, dünya elektronik kütüphanelerinde jpg formatındaki nüshalarına kolaylıkla ulaşmanın mümkün olduğunu da hatırlatmak gerekir.

Özet: *Geoponika*, Anadolu tarım tarihi araştırmalarının önemli kaynaklarından birisidir. İçindeki bilgiler köylü/çiftçilerin gündelik hayatta kullandığı ve ifade ettiği bilgilerdir. Bizans ve Osmanlı döneminin tarım tarihiyle ilgili resmi veya dolaylı kaynakların sunduğu verilerin yanında *Geoponika* tarım uygulamalarını doğrudan anlatması bakımdan "içeriden" anlamayı kolaylaştıracak bilgiler ihtiva etmektedir. Mekan belirsizliği ve kronolojik sorunlarına rağmen eser, geleneksel tarım uygulamalarını anlamamıza yardımcı olabilecek özelliklere sahiptir. Bununla birlikte *Geoponika*, Osmanlı tarım tarihi araştırmalarında kullanılmamıştır. İçerdiği bilgiler bakımından bu kaynak, tahrir defterlerine dayalı Osmanlı tarım tarihi çalışmalarının yapısal ve metodolojik sorunlarına çözüm getirmese de bu coğrafyadaki tarihi tarımsal yapıyı bütünlüğü ve sürekliliği içinde algılama ve anlama bakımından yeni imkanlar sunabilir.

Anahtar sözcükler: *Geoponika*, tarım, tarım tarihi, Roma, Bizans, Osmanlı, tahrir defterleri.

Abstract: As one of the most significant sources for the study of agricultural history, *Geoponika* contains information that peasants and villagers have used in their everyday life. Compared to the Byzantine and Ottoman sources that provide indirect information on agriculture, *Geoponika* presents direct and inside information on the practice of agriculture. Despite the non-territorial and non-chronological nature of the information provided, it helps us understand traditional agricultural technics. However, the book has not been used in the study of Ottoman agricultural history. Even if it does not solve some structural and methodological problems of defterological studies, *Geoponika* can well serve as an invaluable source for us to comprehend and understand the historical continuity in the agricultural structure of the region.

Key words: *Geoponika*, agriculture, agricultural history, Rome, Byzantine, Ottoman, *tahrir* registers.

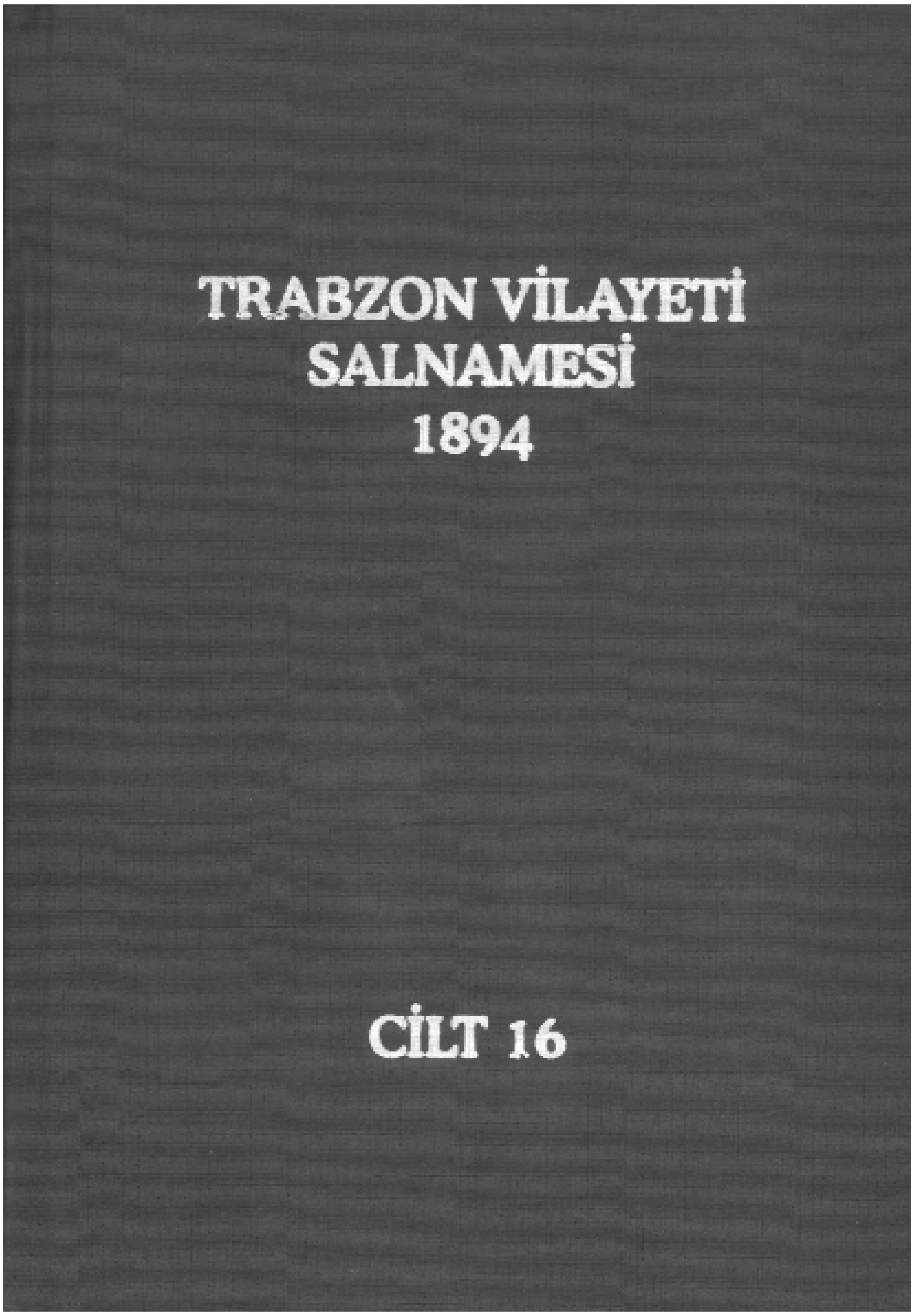

Bu kitabı satın almak için:
www.sanatkitabevi.com.tr

19. Yüzyıl Öncesinde Osmanlı Kayıtlarında Tarla Sınırı ve Büyüklüğü İçin Kullanılan Ölçüler Ne Kadar Muğlaktı?

Hülya TAŞ*

Bu makalenin amacı, toprak mülkiyeti ve tasarrufu konusunda yasal düzenlemelerin ve teknik uygulamaların birbiri ardına gündeme getirildiği ve muntazam kayıt sistemine ilişkin arayışların sürdürüldüğü 19. yüzyıl öncesine eğilmek ve özellikle 18. yüzyılda üzerinde hak tesis edilmiş tarım yapılabilir toprakların sınır ve alan büyüklükleri üzerindeki işlemlere eğilmektir. Böyle bir amaca dönük çalışma ile 19. yüzyılda yapılanların ne kadarının dış örneklerden, ne kadarının içteki uygulamaların evriminden etkilendiğini saptamak mümkün olabilecektir. Bunun için 18. yüzyıldaki kayıtlardan çiftçilerin ziraat ettikleri toprakların sınırlarının nasıl belirlendiğini, büyüklüklerini nasıl tanımladıklarını inceleyerek uygulamanın niteliği ortaya konmaya çalışılacaktır.

Bilindiği gibi 19. yüzyıl, Avrupa'da modernite dönemi diye bilinen dönemin Osmanlı'ya yansımalarının en açık görüldüğü bir zaman dilimidir. Modernitenin en önemli özelliği, hemen her alanda somut verilere sahip olmak ve bu verilerin sürekliliğini, meydana gelen değişikliklerin zaman ve niteliklerini gösterecek düzenli bir kayıt sisteminin geliştirilmiş olmasıdır. Toprak mülkiyeti açısından 19. yüzyılın iki önemli faaliyeti vardır. Bunlardan birincisi, üretim kaynaklarının sahiplerince açıklayıcı ve kanıtlayıcı belgelere sahip olunmasıdır. Bu yüzden mülk toprakların ve kamuya ait alanların tespiti çalışmaları, bir yandan tapu sicillerinin sağlıklı tutulmasını gün-

* Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü.

deme getirirken, diğer yandan da bu toprakların sınırlarını, niteliklerini ve büyüklüklerini somutlayacak kadastro çalışmalarının da aynı anda sürdürülmesini sağlamıştır. Kadastro, bu dönemin önemli bir uygulamasıdır. *"Gayrımenkulün sahih bir tercüme-i hâlini yapmak"* anlamına gelen kadastro[1], iki amaçla yapılır. Bunlardan birincisi, devletin adaletli bir vergi alması isteğine dayanır. İkincisi ise, hukuki kaynaklıdır ve *"gayrımenkulün tasarrufunu tespit, sınırlarını tayin ve taşınmazın leh ve aleyhindeki bi'l-cümle haklarını tespit ve bunların hareketlerini hem takip, hem de tanzim"* etmektir[2].

Kadastro için 19. yüzyılda Avrupa'da çeşitli yöntemlerle haritalar yapmak yoluna gidilmiş ve 1850'den itibaren 1908'e kadar kadastroya esas olacak haritacılık, büyük gelişme göstermiştir. Kadastronun en önemli özelliği, gayrımenkullerin alan üzerindeki doğal hudutlarının bilinen ölçü usullerine göre belirlenmesi ve bunların arazi üzerinde sabit ve bî-taraf noktalara göre tanımlanmasıdır. Bu sabit, bî-taraf noktalara *nirengi* veya *poligon* denir. Yani arazinin sınırları konusunda herhangi bir anlaşmazlık zuhur ederse, bu anlaşmazlığın çözümünde, arazilerin ve sınırların sözü edilen noktalara göre konumları gözönünde bulundurulur ve ölçümler ona göre yapılır. Bu, 19. yüzyılda haritacılık esaslarının gelişmesiyle ortaya çıkmış bir uygulamadır. Hem tasarrufta, hem de anlaşmazlıkların çözümünde başvurulacak en sağlıklı yoldur. Kadastronun yararlarından bir diğeri de, kamu alanlarının, özellikle şehirlerarası yol, meydan gibi alanların korunmasını sağlamasıdır. O yüzden modernitenin en önemli faaliyetlerinden birisi, ülkelerin kadastrosunu çıkarmaktır.

Bu açıklamalardan sonra klasik dönem Osmanlı toprak rejiminin uygulamalarına dönelim. Bilindiği gibi tımar sistemi içinde toprağın çıplak mülkiyeti devletin elinde tutularak bunun kullanımı üretici köylüye bırakılmıştı. Köylünün kullanım hakkı, toprağının yer aldığı dirlik sahibinin verdiği bir tezkere ile gerçekleşiyordu. Bu tezkere, bir tasarruf tapusu idi. Dirliğin sipahisi, köylüye bu tezkereyi verirken "resm-i zemîn" veya "resm-i tapu" denen bir vergi alıyordu. Ayrıca bundan sonra toprağı işleyen köylüden *çift resmi* denen *raiyyet rüsumu* alınırken tasarruf ettiği toprağın büyüklüğü önem taşıdığı ve diğer yandan toprakta üretilen ürünün öşrü belirlenirken ürünün miktarı açısından toprağın alan büyüklüğünün bilinmesi gerektiği için, tahrir sırasında

---

[1] Halit Ziya Türkan; "Toprak Meselesinde Kadastronun Rolü", *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri,* Türk İktisat Cemiyeti Yayınları, Ankara 1944, s: 66.
[2] Türkkan, *age.*, s: 66.

ekilebilir topraklar dikkatli bir sayıma tabi tutuluyordu[3]. Bu bakımdan tasarruf tezkeresi, defter-i hâkânîdeki bilgilere dayanan, fakat ondan daha açıklayıcı bir üslupla toprağın sınırlarını ve alan büyüklüğünü de gösteriyordu. Ancak tek tek sipahilerin verdikleri bu tezkere örneklerine nâdiren sahibiz[4]. He-

3 Bu sebeple tahrir defterlerinde köy ve mezraalarda üretimde bulunan köylüden alınacak vergi hasılasını tespit edebilmek için hem üreticilerin tek tek ve durumlarına ilişkin özellikleri ayrıntılı olarak belirlenir, hem de onların tasarrufundaki topraklar *"çift"* birimi esas alınarak kaydedilirdi. Çift, genellikle bir çift öküzle ve bir ailenin dışarıdan yardım almadan işleyebileceği ve ürün alabileceği toprak büyüklüğü idi. Ancak çift, beldeden beldeye ve tasarruf edilen toprağın verimliliğine göre değiştiği için kanunnamelerde her beldede "çift" dendiği zaman ne anlaşıldığı açıklanırdı. Bu bakımdan defter-i hâkânîlerde üreticilerin tasarruf ettikleri topraklar, çifte göre tayin edilir. Çiftin altında toprak tasarruf edenler *"nim-çift", "bennak", "ekinlü bennak"* gibi sınıflamalara tâbi tutulurdu. Bunlar, belde sakinleri tarafından bilinen tanımlardı. Ömer Lütfi Barkan'ın yayınladığı kanunnamelere baktığımızda, bir çiftlik yerin büyüklüğünün sancak sınırları içerisinde sabit, ancak sancaktan sancağa farklılıklar arzettiği görülmektedir. Örneğin Aydın sancağındaki bir çiftliğin alanı ile Hüdavendigar'daki çiftliğin alanı aynı değildi. Kimi zaman da aynı sancak içerisinde yer alan kazalardaki çiftliğin alanları da birbirinden farklı olabiliyordu. Buna dair bilgileri, Barkan'dan naklen aşağıda aktarıyoruz:

"Zirâ has yerden yetmiş seksen dönüm ve mutavassıt-ul-hâl yerden yüz dönüm ve ednâ yerden yüz otuz ve yüz elli dönüm yer bir çiftlik i'tibâr olunur. Dönüm dahi hatevât-ı müte'arefe ile kırk hatve yerdir, tûlen ve arzen" (Ömer Lütfi Barkan; "Hüdâvendigâr Livâsı Kanunnamesi", *XV ve XVI.ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I. Cilt: Kanunlar, (tıpkıbasım),* (yay. haz.: Hüseyin Özdeğer), İstanbul 2001, s: 2. Bu eser bundan sonra, Barkan; *Kanunlar* olarak verilecektir.

"Ve çiftlik bâbında mikdar has yerden altmış dönümdür. Ve mutavassıt-ul-hal olan yerlerden 80 dönümdür. Ve edna yerlerden yüz otuz yüz elli dönüm yer bir çiftlikdir öylece i'tibar olunur", Barkan; "Kanunu Liva-i Aydın", *Kanunlar*, s: 8.

"Çiftlik husûsunda a'lâ ve evsat ve edna mu'teber olub bütün çiftlik a'lâ yerden altmış dönüm ve evsat yerden seksen ve doksan dönüm ve ednâ yerden yüz ve yüz yigirmi dönüm demişlerdir. Ammâ beyn-en-nâs meşhûr ve ma'ruf olan çiftlik oldur ki bir çiftlik nadasına ve ekinine vefâ ide ehâlî-i kurâdan ekinciler dahi ana bir çiftlik dirler. Mikdarda Bursa müddile on iki müdlik yerdir. Konya müddile sekiz müdlik olur bilfi'il ma'mul olan kile ile altı müdlik yerdir", Barkan, "Vilâyeti Karaman, Kanunname-i Vilayeti Mezbûre", *Kanunlar*, s: 47.

"Yürümek adımıyla eni ve uzunı kırk adım yere bir dönüm dirler. Su basar ve her yıl ekilir a'lâ yerlerden seksen dönüm yere bir çiftlik dirler ve evsat-ul-ahvâl olan yerlerde yüz dönüm yere bir çiftlik dirler. Ve ednâ yerlerden yüz elli dönüm yere bir çiftlik dirler. Bu zikr olan ova yerde olduğu takdircedir. Dağlarda çiftlik olmayub dönüm ibâreti isti'mâl olunur" (Barkan, "Diyarbekir Vilâyeti Kanunu", *Kanunlar*, ss: 131-132).

"Ve tamam bir çiftlüklik yer ki has yerden ola altmış dönümdür a'lâ yerden yetmiş seksen, evsatdan yüz yüz on yüz yigirmi, ednâ yerden yüz elli dönümdür. Bunun ile amel oluna … ve dönüm dahi tûlen ve arzen kırk hatvedir" (Barkan, "Kanun-ı Hukuk ve Rüsûm-ı Livâ-i Sirem", *Kanunlar,* s: 308).

"Ve çiftlik Anabolu ve Gördos ve ... kazalarında a'lâ yerden seksen dönüm, evsat yerden yüz ve yüz yigirmi dönüm ve ednâ yerden yüz elli dönüm bir çiftlik yerdir. Dönüm dahi hatevât-ı müte'ârefe ile tûlen ve arzen kırk hatvedir. Amma Mezistre ve Benefşe ve Kurûn ve … kazalarında elli dönüme bir çift i'tibâr iderler. Ve Çakvenye (?) câniblerinde yigirmi otuz dönüme bir çift dirler. <u>Kazaların çiftleri muhtelif-ül-ahvâldir.</u> Ve her bir kazada i'tibâr olunduğu üzere bir çiftlik yer tasarruf edenden tamam altmış akçe çift akçesi alınır" (Barkan, "Kanunname-i Vilayet-i Mora", *Kanunlar,* s: 327).

4 Çok nadir rastlanan bir sipahi tezkeresine örnek olarak bkz: *Amasya Şer'iyye Sicili 22,* 21/4:

"Vech-i tahrîr-i hurûf budurk ki,

Vekîli olduğumuz Taşkaldıranoğlu İbrahim Ağa'nın tımârı karyelerinden Kayacık nâm karye sâkinlerinden Ayşe hatunun zabt ve tasarrufunda olan ***üç öküzlük tarlaların*** *Celeboğlu Hacı Bey'e bey'-i bât-ı sahîh ile bey' eyleyüb fürûht eylediği ecilden biz dahi zabt ve rabt içün yedine* ***izin tezkeresi*** *vermişüzdür, tarafımızdan ve taraf-ı âherden kimesne müdâhale eylemeye. Tahrîren fî 1101.*

El-hakîr Subaşı Es-seyyid Ali Çelebi".

Burada görüldüğü gibi, sözü edilen toprağın sınırları hakkında hiçbir bilgi verilmeden doğrudan toprağın büyüklüğü, **"üç öküzlük"** olarak zikredilmiştir. Belli ki satış muamelesinin tarafları ile sipahi arasında bu konuda herhangi bir ihtilaf yoktur. Çünkü, burada her üç kişi de bu toprak etrafında menfaatdar durumdadırlar. İkisi alıcı ve satıcı, üçüncüsü de bu toprak devrinden dolayı, *"resm-i tapu"* alacak kişidir. Eğer aralarında bir anlaşmazlık olsaydı, belge bu şekilde düzenlenmeyecekti.

le sipahi düzeyinde bu tezkere kayıtlarının yer aldığı defterlerin olup olmadığına ilişkin bilgiden yoksunuz. Bu bakımdan çok ince değerlendirmeler yapma imkanına da sahip değiliz. Bizim açımızdan kullanabileceğimiz tek bilgi kaynağı *ferağ, devir, temlîk* ve *satış*lara ilişkin mahkeme kayıtları ile eğer zuhur etmişse ihtilaf ve niza konusu topraklar üzerinde yapılan keşif tutanaklarıdır. İşte bu makalenin dayanağı, bu iki tür kayıtlardan derlenen bilgiler olacaktır.

Osmanlı döneminde tasarruf edilen toprakların sınırları ve genişliklerinin tanımlanmasında belgelerde üç ayrı yol izlendiği görülmektedir. Eğer taraflar arasında bir niza olmaksızın devir, ferağ ve satış muameleleri sırasında bir taşınmazdan söz ediliyorsa, *"inde'l-ahâlî ve'l-cîrân ma'lûmü'l-hudûd"* ibaresiyle sınırların tarif edildiği görülmektedir. Bu ibare, komşuların birbirlerinin mülkleri hakkında bilgi sahibi olduğunu göstermektedir. Bu bilginin yaygınlığı ve zaman bakımından eskiliği için *"mâ-takaddemden mülk-i mevrûsumuz olan", "sinîn-i sâbıkadan beri mutasarrıf olduğumuz"* gibi ibareler, açıklayıcıdır. Bunlar, toprak paylaşımının sürekliliğini göstermektedir.

İkinci olarak eğer bir bahçe veya tarla muayyen bir ücret karşılığı satılıyorsa, taşınmazın dört yanındaki sınır komşuları *"şarken ..., garben ..., şimâlen … ve kıbleten … mülkleri ile mahdûd"* şeklinde açıklanmaktadır.

Üçüncü olarak, eğer taşınmazın bir veya birden fazla tarafı dere veya nehre ya da dağ ve orman gibi hâlî yerlere ya da kamuya ait yollara dayanıyorsa bunlar açıklıkla belirtiliyordu. Bu hususda kullanılan ibare, belgelerde genellikle *"bir tarafı ... mülküne, bir tarafı ... mülküne, bir tarafı tarîk-i âmma ve taraf-ı âheri ... dağına/nehrine müntehî"* şeklinde yer almaktaydı[5].

Bu konuda, belgelerde daha açık ifadeler de vardır. Komşu sınırlar açıklandıktan sonra arazinin konumu, bilinen bir noktaya veya bir arazi şekline göre tanımlanmıştır. Örneğin Fatih'in vakıflarının akarâtının açıklandığı sicillerde geçen şu ifadeler ilginçtir[6]:

*"yine **etrâf-ı erbi'ası** Hamam Dere ve Edhem ve Kasım tarlaları ve tarîk-i âmm ile mahdûd **Çingâne Mezarlığı civârında** on altı dönüm bir kıt'a tarla"*

*"yine **bir tarafdan** Çobanoğlu Harmanı ve **iki tarafdan** hâlî mahall ve **bir tarafdan** tarîk-i âmm ile mahdûd **kiremidhâne zahrında** seksen beş dönüm bir kıt'a tarla"*

---

5 *"... karye-i mezbûre toprağında vâki' bir haddi Köse Ali ve bir haddi Kara Hasan ve bir haddi Kerşkür oğlu İbrahim ve bir haddi nehr-i kebîr ile mahdûd ve mümtâz..."* (*Amasya Şer'iyye Sicili 23*, 41/1); *"… Bavlım nâm karye turâbında Kalburcu Özü nâm mevzi'de vâki' bir tarafdan Muhzır oğlu bağı ve bir tarafdan Mustafa bağı ve bir tarafdan cebel ve bir tarafdan tarîk-i âmm ile mahdûd tahmînen sekiz ırgadlık bağ"* (*Ankara Şer'iyye Sicili 41,* 62); *"Balgat nâm karye hudûdu dâhilinde vâki' bir tarafdan mezbûr Mirza ve bir tarafdan Balı ve bir tarafdan dere ve bir tarafdan cebel ile mahdûd tahmînen on beş ırgadlık bir kıt'a bağ …"* (*Ankara Şer'iyye Sicili 64,* 140).

6 Hülya Taş; *Defter-i Evkâf-ı Fatih Sultan Mehmed Han,* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Ankara-1996, ss: 172-175.

*"yine **iki tarafdan** Edhem ve **bir tarafdan** El-hâcc İsa ve **bir tarafdan** Kılıçlı Sagîr Çiftliği tarlaları ile mahdûd **Leylik Çeşme karşusunda** on beş dönüm bir kıt'a tarla"*

*"yine **etrâf-ı erbi'ası** çiftlik-i mezkûr tarla ve Hacıoğlu Çayırı ve Haraccı Çiftliğine giden yol ile mahdûd **Tuzla Köprüsü ittisâlinde** Çoban Çayırı demekle arîf yüz seksen dönüm bir kıt'a çayır"*

*"yine **bir tarafdan** Kılıçlı Sagîr Çiftliği tarlası ve **bir tarafdan** Kargılıoğlu tarlası ve **bir tarafdan** Yusuf tarlası ve ba'zen Kılıçlı Çiftliği tarlası ve **bir tarafdan** mârrü'z-zikr Yapağcı Çiftliği tarlası ile mahdûd **deliklitaş civârında** …otuz dönüm bir kıt'a tarla"*

*"yine **bir tarafdan** Kâtib Ahmed zevcesi ve **bir tarafdan** mezkûr Yapağcı Çiftliği tarlaları ve **bir tarafdan** yine ba'zen çiftlik-i mezkûr ve ba'zen Kasım tarlaları ve **bir tarafdan** tarîk-i âmm ile mahdûd **Baryedâr bayırında** on iki dönüm bir kıt'a tarla"*

*"yine **etrâf-ı erbi'ası** Tekye tarlası, Osman ve İsmail ve El-hâcc İbiş ve çiftlik-i mezkûr tarlaları ve **ulu yol** ile mahdûd **Kokmuş Pınar üstünde** yirmi beş dönüm bir kıt'a tarla"*

*"yine **bir tarafdan** çiftlik-i mezkûr tarlası ve **bir tarafdan** Bosna köylü İsmail Çiftliği tarlası ve **bir tarafdan** İbiş tarlası ve **bir tarafdan** Süvari Yolu ile mahdûd **Bosna Köyü Yolu altında Kürüm üstünde** yirmi dönüm bir kıt'a tarla".*

Örnekleri daha da artırmak mümkündür. Yukarıda alıntıladığımız kayıtlardan da anlaşıldığı gibi bir tarlanın ya da bir çayırın, arazinin sınırları, komşularına göre tespit edildikten sonra o arazinin yeri; **dere, pınar, çeşme, mezarlık, yol, tepe, bayır, taş** gibi mevkii nesiller boyu değişmeyecek bir taşınmaza göre sabitlenmektedir. Böylece olası karışıklıklar önlenmektedir.

Dile getirdiğimiz bu üç grup ibareden ikisi, birbirlerini tanıyan kişilerin kendi içlerinde nesiller boyu oluşan mutabakatı göstermektedir. Üçüncüsü ise, nispeten daha sonraki dönemlerde kadastral belirlemenin özünü teşkil eden muayyen ve değişmeyen *nirengi noktaları*nı andırmaktadır. Bu tanımlamalar, yukarıda sözü edilen tabiat şekillerinin sınır oluşturduğu hallerde karşımıza çıktığı gibi, onlara sınır olmayan, fakat onların civarında bulunan taşınmazlar için de kullanılabiliyordu. Özellikle Fatih Evkâf Defteri'nden aldığımız ibareler, 19. yüzyılda kroki veya değişik tersîmât şeklinde karşımıza çıkan *nirengi noktaları*na göre konumu belirlenen arazilerin, çizgi ile değil de söz ile çizilmiş resmidir. Bu bakımdan kadastro uygulamasını, sadece Batı'dan alınmış bir usul olarak algılamayıp, bunu Osmanlı toprak düzeninin kuşaktan kuşağa aktarılan geleneksel yöntemine de bağlamak gerekir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz sınır belirlemeleri kadar önemli olan bir diğer husus da, bu sınırların çevrelediği toprağın genişliğinin belirtilmesi ve bu belirleme için yine beldeden beldeye değişen ve belde sakinleri arasında miktarları konusunda mutabakat bulunan birtakım alan ölçeklerinin zikredilmesidir. Daha sonra belgeler üzerinde değerlendirme yaparken de göstereceğimiz gibi, alan ölçeği olarak *"… öküzlük yer"* [7], *"… muddluk tarla/yer"*[8], *"… ırgadlık bağ"*[9], *"… kütüklük bağ", "… sünbül tohm isti'âb eder tarla"*[10], *"… kıyel tohm isti'âb eder arazi"*[11] gibi ibareler kullanılıyordu.

Bu ibarelerin, modernite döneminin kesin rakamlara dayalı bilgileri ile karşılaştırıldığı zaman, birtakım belirsizlikler içerdiği düşünülebilir. Bunun için de bu belirsizlikler sebebiyle tasarruf edilen topraklar arasında çok sık müdahalelerin yaşandığı ve zaman içinde *"mütegallibe"*nin bazı toprakları önce tasarrufuna, sonra da mülkiyetine geçirdiği iddia edilebilir. Nitekim, 19. yüzyılı araştıranlar, yalnız Osmanlı ülkesinde değil, Avrupa'da da bu döneme daha önceki belirsizliklerden kaynaklanan çok sayıda problemin devr olduğunu, kayıtlar ile fiilî durum arasında izah edilemeyecek büyük farklılıkların görüldüğünü ileri sürmüşlerdir[12].

Bu makalede, 19. yüzyıla devr olan problemlerin, 19. yüzyıl ölçülerine göre "belirsizlik" olarak görülen kayıtlardan kaynaklanmadığı, tedâhül ve tecâvüzlerin başka sebeplerinin olduğu açıklanmaya çalışılacaktır.

Bu fikrimizi desteklemek üzere, iki hususu öncelikle belirtmek gerekir. Bunlardan birincisi, tarif edilen sınırlar ve onların içinde kalan toprak büyüklüklerinin birlikte ele alındığı ve bunlardan birinde istenmeyen ya da beklen-

7 *"... nâm karye toprağında vâki' beyne'l-ahâlî ma'lûme üç öküzlük tarlalarımı ..."* (*Amasya Şer'iyye Sicili 22*, 21/4).

8 *"… bir muddluk yer"* (*Bursa Şer'iyye Sicili A-8,* 179/2432); *"tahmînen buçuk muddluk mikdârı yeri ki Umur Bey bağçesi kurbundadır"* (*Bursa Şer'iyye Sicili A-8*, s. 223, belge: 4).

9 *"… ile mahdûd tahmînen on ırgadlık bağı"* (*Ankara Şer'iyye Sicili 41*, 2*); "… ile mahdûd ve tahmînen on ırgadlık mülk bağ…"* (*Ankara Şer'iyye Sicili 41*, 18). Benzer belgeler için bkz: *Ankara Şer'iyye Sicili 64*, 19, 22, 49, 58, 93.

10 "... nâm karye toprağında vâki' ma'lûmü'l-hudûd tahmînen **iki buçuk sünbül tohm isti'âb eder** bir kıt'a arzı hâlî ..." (*Antakya Şer'iyye Sicili 2*, 31/42); "... *tarlası ile müntehî ve mahdûd ve tahmînen* ***iki sünbül tohm isti'âb eder*** *bir kıt'a tarla ..."* (*Antakya Şer'iyye Sicili 4*, 33/60).

11 *"…nâm karyede vâki' yirmi kıyel tohm isti'âb eder arâzi …" (Amasya Şer'iyye Sicili 24,* 17/2); *"… tarlaları ile mahdûd olub tahmînen otuz keyl-i İstanbulî tohm isti'âb [eder] Danişmendli Yeri demekle ma'rûf olan bir kıt'a tarla…, "* (*Ankara Şer'iyye Sicili 41,* 102). Benzer belgeler için bkz: *Ankara Şer'iyye Sicili 41*, 130, 193, 273, 299.

12 Yücel Terzibaşıoğlu; "Eleni Hatun'un Zeytin Bahçeleri: 19. Yüzyılda Mülkiyet Hakları Nasıl İnşa Edildi?", *Tarih ve Toplum,* Güz 2006, No: 4, İstanbul, ss: 123-126. Bu makalede Mihaliç eşrafından Galip Paşa'ya ait bir örnek verilmekte ve Paşa'nın tapu senedi üzerinde 1.700 dönüm olarak gösterilen mer'asının fiiliyatta 10.000 dönümü aştığı zikredilmektedir (s: 125). Fakat bu açıklamanın hemen arkasından bu durumun daha önceki kayıtlarda yer alan sınır bilgilerinin muğlaklığından kaynaklanmadığı, beldenin tapu kayıtlarında birçok silinti ve kazıntıların gözlendiği belirtilmektedir. Anlaşılıyor ki *"mütegallibe"*den olanlar, bir yandan küçük toprak sahipleri üzerinde tahakküm kurarken, diğer yandan resmi kayıtlarla oynamayı da başarabilmişlerdir. O yüzden 19. yüzyıldaki kayıtlar ve fiilî durum arasındaki farklılık, bir önceki dönemin uygulamasının sonucu değildir.

meyen bir değişiklik yapılması halinde bu durumu ikincisinin ortaya çıkaracağıdır. İkinci husus, çok uzun tasarruf sürelerinin bir yerleşmişlik sağlamasıdır. Nitekim, satışlarda veya vergiye konu olan mülklerin tanımında, belgelerden anlaşıldığına göre bir problem yaşanmamaktadır. Problemli durumlarda ise, kayıtlar kadar beldenin yaşlı ve daha eski dönemleri bilenlerin tanıklıkları önem kazanmaktadır.

Bu açıklamalardan sonra belgesel bilgilerle, bu söylediklerimizi destekleyebiliriz: Bu bölümde Anadolu'nun çeşitli yerlerinden örnekler irdelenecektir. Elimizde **Antakya, Harput, Bursa, Amasya, Ankara ve Bor şer'iyye sicillerinden** derlenmiş arazi satış ve devirleriyle ilgili kayıtlar vardır. Bu kayıtların, birbirinden farklı bölgelere ait olmasına rağmen, benzer muamelelere tanıklık etmektedir. Ağırlıklı olarak 18. yüzyıla ait bu belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, yukarıda açıkladığımız biçimde sınır ve genişlikleri, sahipleri ve beldenin diğer yerleşikleri tarafından bilinen araziler çok uzun süreli olarak üreticilerin tasarrufunda bulunmuştur. Özellikle 18. yüzyılda, askerî zümrelere mensup olan kişilerin toprağı mülk edinme eğilimi gösterdiklerini, yine bu örneklerden anlıyoruz. Bu kez, kırsal kesime dışarıdan gelen bu yeni sahipler, sözü edilen uygulamaları kabullenerek toprak tasarrufunun içine girmişlerdir. Bu yeni sahipler, kendileri rencber olmadıkları için, toprağı ekip biçmede ortaklıklar kurmuşlardır[13].

Antakya mahkeme defterinde kayıtlı 13 Aralık 1749 (3 Muharrem 1163) tarihli hüccetde "*…nâm mezra'a toprağında vâki' kıbleten El-hâcc Mansur oğlu tarlası ve şarken Hacı Mehmed oğlu Hüseyin tarlası ve garben nehr-i cârî ve şimâlen Pal oğlu tarlası ile müntehî ve mahdûd ve tahmînen iki sünbül tohm isti'âb eder bir kıt'a tarla …"*dan söz edilmektedir[14]. Satışa konu olan bu tarlanın belirtilen sınırlar içindeki büyüklüğüne ilişkin kesin bir ölçü verilmemiştir. Ancak, burada yaklaşık 2 sünbül tohum ekilebildiği belirtilmektedir. Bilindiği gibi *"sünbül"*, Halep, Antakya bölgelerinde kullanılan bir hacim ölçüsüdür. Hububat ölçü birimi olan sünbül, 1 Halebî mekkükün 0,18 ile 0,20'si oranındadır. 1 Halebî mekkük'ün karşılığı 81,2 kg. buğday olduğuna göre, 1 sünbül'ün kg. cinsinden ağırlığı 14,616 ile 16,24 kg. arasında değişen buğdaya karşılık gelmektedir[15]. Örneğimizde, sözü edilen bir kıt'a tarlaya yaklaşık 2 sünbül tohum ekilebildiği belirtildiğine göre, bu tarlada 30 kg. civarında tohum kullanılmaktadır. 30 kg.lık tohum ekilen bu tarlanın yüzölçümü için Yunus Koç'un çalışmalarından yararlanarak bir çıkarsamada bulunabiliriz. Bu-

13 Özer Ergenç; "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Anadolu'sunda Tarım Üretiminde Yeni Boyutlar: Muzâra'a ve Murâba'a Sözleşmeleri", *Kebikeç*, No: 23, ss: 129-139.
14 *Antakya Şer'iyye Sicilleri 4*, 33/60.
15 Enver Çakar; *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566),* Elazığ-2003, ss: 243-244.

rada bahsi geçen bir kıt'a tarlanın kaç dönüme denk geldiğine dair bir bilgimiz yoktur. Yunus Koç'un yerel müdler üzerinden yaptığı ölçü birimlerine dair araştırmasında, bugünün şartlarında dahi bir dönüme 30 kg.ın üzerinde tohum ekiminin çok fazla olduğu dile getirilmektedir[16]. Gerek Koç, gerekse Koç'un bulgularını destekleyen Mehmet Öz'ün çalışmalarından çıkan ortak sonuç, Anadolu'nun birçok bölgesinde, ortaçağ koşullarında, yani tarımın kara sabanla ve öküzle yapıldığı, makinenin girmediği dönemlerde bir dönüme ortalama 8-12 kg. hububatın ekildiğidir[17]. Buna dayanarak yukarıda yüzölçümünü tam bilmediğimiz tarlanın dönüm olarak büyüklüğünü tahmin edebiliriz. Ortalama 30 kg. tohum ekildiğine göre, tarlanın yaklaşık 2 dönümlük bir yer olması muhtemeldir. Burada bizim tahmin etmeye çalıştığımız bu tarlanın büyüklüğü, *"sünbül"* tanımlamasıyla o dönemin ziraatçileri arasında bir belirsizlik, bir muğlaklık taşımıyordu ki sicillere bu şekilde kaydedilmişti.

Bu çıkarsamadan sonra yukarıdaki belgede dikkati çeken diğer husus, şudur: Satışa konu olan tarlanın üç tarafındaki sınır komşularının her biri, tek kişidir. Yani, herhangi bir tarafında birden fazla kişi ile komşuluk ilişkisi yoktur. Buradan yandaki tarlaların da sözü edilen tarla büyüklüğünde olabilecekleri tahmin edilebilir.

Fakat, birbirine komşu olan kişilerin tasarrufunda bulunan tarlaların yaklaşık aynı büyüklükte olmadığı, farklı büyüklükte arazilerin yan yana bulunduğunu gösteren kayıtlar da vardır. Örneğin Fatih Sultan Mehmed vakıflarının Silivri kazasındaki akarâtı sayılırken bazı tarlalar için şu ifadeler kullanılmıştır. *"... yine* ***bir tarafdan ba'zen*** *Koyuncuoğlu Harmanı ve* ***ba'zen*** *Hacıoğlu tarlası ve* ***bir tarafdan*** *Büyük Ağıl ve* ***ba'zen*** *çiftlik-i mezbûr tarlası ve* ***ba'zen*** *Yörük Mustafa tarlası ve* ***bir tarafdan*** *karye-i mezbûreden Silivri'ye mürûr olunur tarîk ve* ***ba'zen*** *Çavuş Çeşmesi ile mahdûd Hamam Dere Bağçesi ittisâlinde ... üç yüz dönüm bir kıt'a tarla"*[18]; *"yine* ***bir tarafdan*** *Hacıoğlu Osman ve* ***ba'zen*** *Kılıçlı Sagîr Çiftliği çayırları ve* ***bir tarafdan*** *El-hâcc İsa ve* ***bir tarafdan*** *Edhem ve* ***bir tarafdan*** *mârrü'z-zikr Yapağcı Çiftliği tarlaları ile mahdûd ve Beşbudak Tarla demekle arîf altmış beş dönüm bir kıt'a tarla"*[19].

Bu iki örnekten birincisinin, dört tarafında da birden fazla mülk veya yol ve çeşme gibi kamuya ait alanlar yer almıştır. İlk örnekte tarlanın 300 dönüm-

---

16 Yunus Koç; "Zirai Tarih Araştırmalarında Ölçü Tartı Birimleri Sorunu", *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi,* 7-9 Nisan 1999, Bildiriler, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya-2000, s: 544.

17 Koç; *agm.*, s: 544; Öz, bu rakamın ortalama 10-15 kg. olduğunu ifade etmektedir. Bkz: Mehmet Öz; "XVI. Yüzyılda Anadolu'da Tarımda Verimlilik Problemi", *XIII. Türk Tarih Kongresi,* Ankara, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler, c: III, Ankara-2002, s: 1644.

18 Taş; *Defter-i Evkâf-ı Fatih Sultan Mehmed Han,* s: 172.

19 Taş; *Defter-i Evkâf-ı Fatih Sultan Mehmed Han,* s: 171.

lük büyük bir alana yayılmış olması, çevresinin daha küçük tarlalarla çevrilmesini gerektirmiştir. Yukarıdaki ifadelerde *"ba'zen"* sözcüğü, "*bir kısmı şu, bir kısmı bu"* anlamına gelmektedir. İşte bu durum bize, kolaylıkla arazilerin birbirleri aleyhine sahiplerince büyütülemeyeceği bir tasarruf ve mülkiyet örgüsünü göstermektedir. Ancak, hem-sınır olan tarlaların, satın alma suretiyle birleştirildiği ve bu hususun ayrıntılı tanımlarla mahkeme kayıtlarına geçirildiğini gösteren örnekler vardır. Eylül 1662 (Safer 1073) tarihli belgede, Harput'a bağlı Kesernik adlı zimmi köyünde Erkenik veled-i İvanis, babasından kendisine intikal eden bir bostan yerini, Mustafa Ağa'ya satarken taşınmazının sınırlarını şöyle tanımlamaktadır: *"karye-i mezbûr akârında vâki' bir tarafı müşterî-i mezbûr ve bir tarafı Madikir ve bir tarafı vakf tarla ve bir tarafı Güllü Bostan, bu hudûd ile mahdûd"* yer[20]. Görüldüğü gibi, Mustafa Ağa, adı geçen tarlanın bitişiğinde bir yere sahiptir. Kendisi, köylü olmadığına göre, muhtemelen orayı da satın alma yoluyla mülk edinmiştir. Bu belgeden anlaşıldığına göre, müşteri konumunda olan Mustafa Ağa, daha önce aldığı tarlayı yeni alımlarla büyütmektedir. 18. yüzyılın genel eğilimine uygun olarak, aslen askerî zümrelere mensup olanların, servetlerini taşınmazlara yatırdıkları anlaşılmaktadır. Bu olayda da satın alma işlemi *"sâhib-i arz ma'rifetiyle"* yapıldığı için farklı yönlerden denetlenen bir işlemle topraklar birleştirilmiştir. Bu gibi durumlarda, daha sonraki bir dönemde arazi tanımlarken bu işlemler de belirtilmekte ve arazinin farklı tarihlerde birleştirildiği açıklanmaktadır. Zira, o arazi birleştirilirken araziyi satın alan kişi, mülküne kattığı parçanın avârız yükümlülüğünü de üstlenmiş olmaktadır[21].

Bu tür sınırları belirlenmiş tarlaların üzerinde herhangi bir müdahalenin olup olmadığı konusunda fikir verebilecek bir başka husus, bu topraklar üzerindeki tasarruf veya mülkiyet hakkının süresidir. Eğer, tanımında bir değişiklik olmayan arazinin sahipliliği, çok uzun bir zaman sürmüşse bu, belirlenen sınırların muğlak olmadığının da bir kanıtıdır.

Örneğin Amasya şer'iyye sicilinde yer alan 5 Mart 1696 (30 Receb 1107) tarihli bir belgede anlatıldığına göre, dirlik sahibi olan Seyyid Mehmed bin Ömer ile Ali bin Mustafa, Amasya'nın Kal'a köyü sakinlerinin bazılarından, vergilerini eksik ödedikleri konusunda şikayetci olmuşladır. Köylüler ise bu iddia karşısında, köylerindeki altı çiftlik araziyi atalarından bu yana **70-80**

[20] *Harput Şer'iye Sicili, MFA 7218*, 7/2.

[21] Avârız yükümlülüğü, kişilerin ekonomik durumuna ve sahip oldukları taşınmazlara göre belirlendiğinden bu gibi birleştirmeler, daha sonra ihtilafa konu olacağı için, bu tür kayıtlar sık sık karşımıza çıkmaktadır. Bütün taşınmazlarda buna dikkat ediliyordu. Bkz: Özer Ergenç; "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları,* c: IV, 1984, s: 73. Şehirlerde mahallelerin sınırları, satın almalarla büyümüş bazı taşınmazları ortadan bölse de, avârız vergisi komşu mahallelerin ikisinde de talep ediliyordu. Yani, vergi yükümlülüğü sebebiyle taşınmazların sınırlarına çok dikkat ediliyordu.

yıldır tasarruf ettiklerini ve gerekli vergilerini de adı geçen bu iki sipahiye ödediklerini mahkemede dile getirmektedirler[22]. Görüldüğü gibi, burada 70-80 yıllık tasarruftan, tasarruf hakkının babadan oğula geçtiği bir tür daimi kiracılıktan söz edilmektedir. 25-30 yılı bir nesil kabul edersek, adı geçen yer, karye ahalisinin yaklaşık 3 nesildir tasarrufundadır.

Bu konudaki bir diğer örneğimiz, Harput'a aittir. 16 Ağustos 1662 (1 Muharrem 1073) tarihli belgeye göre, Milli aşireti halkından bazıları eyalet divanında Cafer Ağa karşısında, tasarruf ettikleri ve sınırları bilinen üç çiftlik tarlaya dair davalarını şöyle dile getirmişlerdir[23]:

"karye-i mezbûr sınuruna dâhil Kızıl Pınar dimekle ma'rûf mezâri'de vâki' inde'l-ahâlî ve'l-cîrân ma'lûmü'l-hudûd üç çiftlik sulu ve susuz tarlalar kendü mülklerimiz olub yedlerimizde temessükâtlarımız var iken mezbûr Cafer Ağa fuzûlî zabt eder, su'âl olunub kasr-ı yed etmesini taleb ederiz".

Cafer Ağa ise, ahalinin bu iddialarına, söz konusu olan tarlaları, **40 seneden fazla bir süredir** kendisinin tasarruf ettiğini, daha öncesinde de bu yerleri, Harput Mukâta'ası Emininden *"tapu resmi"* karşılığında, babasının aldığını ve tasarruf ettiğini dile getirmiş ve bunu ispatlamıştır. Bu durum belgede şu şekilde ifade edilmektedir:

> *"bin yirmi bir senesi târihinde zikr olunan topraklar hâlî ve mu'attal kaldıkda Harput Mukâta'ası Emîni olan Hasan Ağa mârrü'z-zikr tarlalar arz-ı mîri olub bi-hasbi'l-kânûn tapuya müstehakk olmağın resm-i tapusun babamız müteveffâ Süleyman Ağa'dan alub yedlerine[24] mümzâ temessük verilmişken babamız zabt edüb fevtinden sonra **kırk seneden mütecâviz** ben zabt ve tasarruf edüb beher sene öşrün sâhib-i arza edâ ederim".*

Bir diğer örneğimiz ise 14 Haziran 1701 (7 Muharrem 1113) tarihiyle Amasya sicilinde kayıtlı ve **28 senelik bir tasarruf**u konu edinen bir davadır. Şamice mahallesi sakinlerinde Hüma adlı kadın, mahkemede İlyas karyesi sakinlerinden Hasan bin Himmet karşısında, adı geçen köyde babasına ait beş aded tarlayı fuzulî zabt ettiğini dile getirmekte ve bu durumun önlenmesini talep etmektedir[25]. Hasan, hakkındaki bu iddiayı elinde bulunan **sâhib-i arz**

[22] *Amasya Şer'iyye Sicili 22*, s.7/1: *"... zikr olunan Kal'a köyü toprağında beş çiftlik ve Berguma toprağında altı çiftlik arâzi olub **ebâ an ceddin yetmiş seksen seneden berü** sâhib-i arz olanlara bu âna gelince a'şâr-ı şer'iyye ve rüsûmâtın veregeldik ve vermeğe râzılarız ..."*

[23] *Harput Şer'iyye Sicili, MFA 7218*, s: 8/1.

[24] Belgede "yedine".

[25] *Amasya Şer'iyye Sicili 23*, s: 46/5: *"babam müteveffâ-yı mezbûrun karye-i mezbûrda vâki' **lede'l-ahâlî ve'l-cîrân ma'lûmü'l-hudûd** mutasarrıf olduğu beş kıt'a tarlalarını zabt eder, su'âl olunub cevâbı tahrîr ve mûceb-i şer'îsi icrâ olunmak matlûbumdur"*

tezkeresini delil olarak göstererek reddetmiştir. Hüma adlı kadın davaya tekrar itiraz edince, söylediklerini ve elindeki temessükde geçen ifadeleri bu kez **udûl-i Müslimîn**'in şahitliği ile teyit etmiştir[26].

Yine Amasya'nın Gök Medrese mahallesi yerleşiklerinden Hasan Beşe bin Hasan, Hüseyin bin Piri ile olan anlaşmazlığını 22 Haziran 1702 (26 Muharrem 1114) tarihinde mahkemeye götürdüğünde şunları söylemiştir[27]:

> *"Adıgeçen Hüseyin'e bu belgenin düzenlendiği tarihten **20 yıl önce** Kılabcık adlı köyde bulunan, 25 kg. tohum ekilebilir arazimi, senede 7,5 kg. buğday karşılığında kiraya vermiştim. Bugüne ödemesi gereken hububatı vermemektedir. Kira bedelinin alınmasını isterim".*

Görüldüğü gibi davacı sözü edilen arazisinin **yirmi seneden beri** kendi üzerinde bulunduğunu ifade ederek, burasını Hüseyin'e kiraya verdiğini dile getirmektedir.

Toprak tasarrufunda en belirleyici öğe olarak tanımlanan sınırlar ve bu sınırlar içindeki tarla büyüklüklerinin muğlaklığını önleyen bir başka ilişki, tımar sistemi gereği, buraların vergilerini toplamak durumunda bulunan görevliler ile toprağı kullananlar arasındaki vergi ilişkisidir. Bu ilişki, tımar sistemi içinde iltizam usulünün yaygınlık kazanmasında yeni boyutlar kazanmıştır. İltizam usulü, hazineyi ilgilendiren bir uygulama olduğu için, Defterhane ile Hazine arasında da iki tarafın kayıtları bu konuda devreye girmiştir. Bunun tipik bir örneğini bir başka bölgenin şer'iyye sicilinde buluyoruz. 27 Haziran 1748 (Receb 1161) tarihli ferman, Niğde sancağının Şücâ'eddin nâhiyesinde **Ovacık ve Tevâbi'i Mukâta'ası** adlı mîrî mukâta'anın mâlikâne sahipleri, kendi hüküm bölgelerindeki bir köye, yakındaki bir zeametin zaimi tarafından müdahale edildiğini; köyün şer'î ve örfî vergilerinin kendilerine ait olduğu halde, adı geçen zaimin söz konusu vergileri kendisine ödemeleri konusundan köylüleri zorladığını belirtmişler ve şikayetlerini Bor mahkemesi kadısına iletmişlerdir[28]. Belgeden anlaşıldığına göre, şikayet tekrarlanarak Dîvân-ı Hümâyûn'a kadar yansımıştır. Bunun üzerine hem Defterhâne'deki *defter-i hâkânî kayıtları*, hem de Hazine'nin *Baş Muhasebe kayıtları* incelenmiş, bu-

---

26 *Amasya Şer'iyye Sicili 23,* s: 46/5: *"fi'l-vâki' merkûme Hüma'nın babası mezbûr Hızır'ın fevtinden sonra sulbî oğlu İlyas mutasarrıf iken ol dahi bilâ-veled fevt olub sâlifü'z-zikr tarlayı karye-i mezbûre sipâhisinden tapulayub **yirmi sekiz senedir tasarruf ederim**"*

27 *Amasya Şer'iyye Sicili 24*, s: 17/2: *"... mezbûr Hüseyin'e târih-i kitâbdan yirmi sene mukaddem Kılabcık nâm karyede vâki' **yirmi kıyel tohm isti'âb eder arâzi**mi her senede üçer kıyel hıntaya altı sene tamâmına dek îcâr etmişidim, hâlâ minvâl-i meşrûh üzere altı senede müctemi' olan ecr-i müsemmâ on sekiz kıyel hıntamı taleb eylediğimde bana edâdan imtinâ' eder, su'âl olunub hakkım alıverilmek matlûbumdur ...".*

28 *Bor Şer'iyye Sicili 2.*

nunla da yetinilmeyerek köyün yaşlı ve geçmiş uygulamaları bilen yerleşiklerinin ifadelerine başvurulmuştur. İsim benzerliğinden dolayı ortaya çıkan anlaşmazlığın çözümünde, köyün yaşlılarının ifadeleri belirleyici olmuş ve köylüler babalarının ve kendilerinin tarlalarını **60 yılı aşkın** bir süredir tasarruf ettiklerini ve vergilerini mâlikâne sahiplerine ödediklerini belirtmişlerdir. Bundan dolayı anlaşmazlık, mültezimler lehine verilen kararla çözülmüştür.

Sonuç

Osmanlı tarih yazıcılığında Osmanlı toplumunun gelişme evreleri hakkında, 60'lı yıllardan bu yana yerleşmiş bir kanaat vardır. O da Osmanlı klasik döneminin sistem ve kurumlarının 17. ve 18. yüzyıllarda yeni koşullarla karşılaşması üzerine değişime uğramaları sebebiyle, asıl nitelikleri kaybettikleridir. Bunun yanında Avrupa tarihinin gelişim çizgisine göre modernite döneminde uygulamaların kesinlik kazandığı görüşü egemendir. Bu görüşe göre, orta zamanların geleneksel uygulamaları, yerel ve kesinlik içermeyen, bu yüzden de muğlak, ancak tanışıklık ortamında geçerli olan ölçütlere dayanmaktadır. O yüzden daha önceki uygulamaların moderniteye aktarımı, büyük sorunların çözümünü de gerektirmiştir. Bu iki görüşü benimseyen 19. yüzyıl Osmanlı tarihçileri, bütün devlet kurumlarında olduğu gibi, toprak kullanımında da harita ve kadastral hesapların etkin olmasından önce, muğlaklık bulunan sınırlar sebebiyle mülkiyet ve tasarruf sorunları yaşandığı görüşündedirler. Tutulan kayıtların karmaşık, gelişigüzel, zaman içinde çeşitli vesilelerle değiştirilmiş olduğu, ileri sürülen iddialar arasındadır. Bu sebeple kayıtlardaki tarla büyüklükleriyle fiilen işlenen topraklar arasında bazen izahı mümkün olmayan farklılıkların bulunduğu, sayısı az olmayan örnekle gösterilmiştir[29].

Bu makalede, belgelerden derlenmiş verilere dayalı yapılan açıklamalar, bizi şu sonuçlara ulaştırmıştır:

19. yüzyıl tarihçilerinin tespitleri belirli bölgeler ve belirli uygulamalar için doğru olabilir. Fakat bunu, devletin egemen olduğu bütün topraklara ve dönemlere teşmil etmek, tarihçiyi yanıltıcı değerlendirmelere götürme tehlikesi içerebilir. Fiilî durum ile hukukî durum arasındaki farklılaşma, 19. yüzyıl öncesi kayıt sistemlerinin muğlaklığından ve kolayca tahrif edilebilir olduğundan kaynaklanan bir durum değildir. Toprağın, bazı bölgelerde çeşitli yollarla nüfuzlu birtakım kişilerin elinde toplanmasının, açıklanması gereken çok farklı ve karmaşık nedenleri vardır. Osmanlı klasik düzeni içinde tımar sistemine göre, dirlik sahiplerine tevcih edilen ve padişaha ait bölümü de Hazine-

[29] Bkz: Bu makalenin 12 nolu dipnotu.

i Amire'ye aktarılan vergileri denetlemek üzere çok farklı denetim mekanizmaları bulunan bir kayıt sistemi geliştirilmiştir. Bu sebeple, bu kayıt sistemi içinde muğlak gibi görünen ölçü ve tayin edici ibarelerin, aynı denetim mekanizması ile bütünleştiği, yukarıda açıklamaya çalıştığımız örneklerle ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bugün bize muğlak gelen *"köy sakinleri ve komşularca bilinen"* ifadesinin, uygulama içinde tayin edici bir anlamının bulunduğu, verdiğimiz örneklerle kanıtlanmaktadır. Bu ibare ile tanımlanmış sınırlar, dava konusu meselede taraf olanlar tarafından bir itirazla karşılaşmamıştır. Bu en muğlak görünen ifadeden başka, tarlaların dört bir tarafının hangi komşular tarafından çevrildiğini, isim vererek açıklayan tanımlamalar vardır. Bu tanımlamalar, bazen komşuların birden fazla oluşu ile, daha ayrıntılı bir açıklamaya da dönüşebilmektedir. Tarla büyüklükleri birbirine eşit olmadığından dolayı, bazen bir taraftaki sınır, birden fazla komşunun toprağı boyunca uzamaktadır.

Ayrıca bu sınır tayini işlemlerinde 19. yüzyıl kadastral uygulamasına çok yaklaşan tespitler karşımıza çıkmakta ve sınırların tayininde sadece komşu toprak sahiplerinin adlarının zikretmekle yetinilmeyip, civardaki sabit bir noktaya göre de açıklamalar yapılmaktadır. Bu nirengi noktaları; çeşme, dere, pınar, dağ, ana yol, mezarlık gibi kamuya ait yerlerdir.

Bütün bunlar, daha sonraki dönemde uygulamaya harita girdiği için, bize muğlak gibi gelmektedir. Oysa, yukarıda örneklerini verdiğimiz belgeler de gösteriyor ki, o dönemde yapılan şey, aslında sözlü bir tersîmâttır. Zira, sözle tarlanın sınırları çizilmektedir.

Makalemizin ulaştığı ikinci sonuç, sınırı tayin edilen tarlanın alan büyüklüğüne ilişkin bilgiler de verilmek suretiyle, bu sınırların öyle kolayca değiştirilmesinin önüne geçilmesinin öngörüldüğüdür. Örnekler aldığımız farklı bölgelerde, farklı farklı açıklamalar olmasına rağmen, yerel uygulamada bir *"bilinen"*e atıf yapıldığının kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. *"bir öküzlük yer", "6 mudd tohm isti'âb eder tarla", "iki ırgadlık bağ"* gibi açıklamalar, sınır bilgileriyle bütünleşen ve kullanıldığı dönem ve mekanda açıklayıcı anlamı bulunan ölçütlerdir.

Nitekim bu belirlemelerin mülkiyet ilişkilerini sağlıklı yürütmedeki etkisi, yukarıda verdiğimiz örneklerdeki tasarruf süreleriyle de pekişmektedir. Satış veya devir işlemlerine konu olan tarlaların bir aile elindeki kullanım süresi 20 yıl ile 80 yıl arasında değişmektedir. Bu süreler, geleneksel toplumun uygulamalarındaki yerleşikliğin de işaretidir. Bu sürelere bakarak Osmanlı mantığındaki *"kadîm", "eskidenberü", "mâ-takaddemden"* sözcüklerinin de muğlak

ibareler olmadığını, makalemizdeki kanıtlara dayanarak, kuvvetle ileri sürebiliriz.

Bütün bunlar bize, Osmanlı tarih yazınının belirli alışkanlıklarını bir kez daha gözden geçirmemiz gerektiğini de hatırlatmaktadır.

Kaynakça

a) Şer'iyye Sicilleri:

Amasya Şer'iyye Sicili, defter no: 22
Amasya Şer'iyye Sicili, defter no: 23
Amasya Şer'iyye Sicili, defter no: 24
Ankara Şer'iyye Sicili, defter no: 41
Ankara Şer'iyye Sicili, defter no: 64
Antakya Şer'iyye Sicili, defter no: 2
Antakya Şer'iyye Sicili, defter no: 4
Bor Şer'iyye Sicili, defter no: 2
Bursa Şer'iyye Sicili, defter no: A-8
Harput Şer'iye Sicili, mikrofilm no: 7218

b) Araştırmalar:

Barkan, Ömer Lütfi; *XV ve XVI.ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I. Cilt: Kanunlar, (Tıpkıbasım),* (yay. haz: Hüseyin Özdeğer), İstanbul-2001.

Çakar, Enver; *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566),* Elazığ-2003.

Ergenç, Özer; "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları,* c: IV, 1984, ss: 69-78.

Ergenç, Özer; "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Anadolu'sunda Tarım Üretiminde Yeni Boyutlar: Muzâra'a ve Murâba'a Sözleşmeleri", *Kebikeç,* No: 23, ss: 129-139.

Koç, Yunus; "Zirai Tarih Araştırmalarında Ölçü Tartı Birimleri Sorunu", *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi,* 7-9 Nisan 1999, Bildiriler, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya-2000, ss: 541-546.

Öz, Mehmet; "XVI. Yüzyılda Anadolu'da Tarımda Verimlilik Problemi", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler, c: III, kısım: III, Ankara-2002, ss: 1643-1651.

Taş, Hülya; *Defter-i Evkâf-ı Fatih Sultan Mehmed Han,* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Ankara-1996.

Terzibaşıoğlu, Yücel; "Eleni Hatun'un Zeytin Bahçeleri: 19. Yüzyılda Mülkiyet Hakları Nasıl İnşa Edildi?", *Tarih ve Toplum,* Güz 2006, No: 4, İstanbul, ss: 121-147.

Türkan, Halit Ziya; "Toprak Meselesinde Kadastronun Rolü", *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri,* Türk İktisat Cemiyeti yay., Ankara-1944.

Özet: Osmanlı tarihi araştırmalarında, 19. yüzyıl öncesine ilişkin farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunların başında sözü edilen erken dönemin geleneksel uygulamalarında yerelliğin öne çıktığı, bunun da en çok ölçü birimlerine yansıdığı ve 19. yüzyılın gözüyle bakıldığında bu durumun büyük bir belirsizlik ve muğlaklık yarattığı konusu gelmektedir. Bu makalede, farklı bölgelere ait örnekler üzerinden, 19. yüzyıl öncesinde, çiftçilerin tasarrufunda olan tarla sınırlarının, sahipleri arasında sorun yaratmayacak belirleyiciliğinin olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar sözcükler: Kadastro, tarla sınırı, nirengi noktası.

Abstract: In Ottoman studies the pre-19th century has been the subject of conflicting views. Significant among these views is the opinion that locality was prominent in the traditional practices and that this was reflected mostly in the units of measurement. This seemed indefinite and vague when looked at from a 19th century perspective. This article argues that in the period before the 19th century in examples from different areas there were determinants in the borders of the arable fields that did not lead to conflict among the owners.

Key words: Cadastre, arable field border, landmark.

Bu kitabı satın almak için:

www.sanatkitabevi.com.tr

Ondokuzuncu Yüzyıl'da Samsun'da Çiftlik Sahibi Hazinedarzadeler ile Kiracı-Köylüler Arasındaki Arazi ve Vergi İhtilafı Üzerine Bazı Gözlemler ve Sorular*

Canay ŞAHİN**

Giriş

Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı dünyasında merkez ile eyaletler arasındaki ilişkilerin doğasına dair akademik ilgi son zamanlarda görülür bir şekilde artmaya başladı. Osmanlı modernleşmesi ve merkezileşmesi, yukarıdan aşağıya dayatılan bir proje olarak değil, yeni hukuk ve uygulamalara yerel güçlerin direnci, reaksiyonu ve uyumu bağlamında ve farklı çıkar gruplarıyla merkez arasındaki yeni bir eklemlenme ışığında da incelenmeye başlandı. Bu yeni bakış açısına göre Tanzimat, eyaletlerdeki ya da taşradaki yerel güçlerin ortadan kalkması anlamına gelmemektedir. Bu bağlamda, yerel ya da taşra, merkezin kurumsal ve siyasal reformlar yoluyla merkeze bağladığı pasif bir aktör değil, tam tersine merkezin pazarlık etmek zorunda kaldığı bir düzlemi teşkil etmektedir. Bu bakış açısı, özellikle ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı devleti kavramlaştırması için büyük bir önem taşımaktadır. Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihçileri taşranın merkez tarafından nasıl dönüştürüldüğü kadar merkezin taşra tarafından nasıl şekillendirildiğini de incelemeye başlamışlardır. Farklı bağlamlarda olsa bile İslamoğlu, Meeker ve Hanssen'ın, Osmanlı merkezileşme programının yerel güçleri dışlayarak gerçekleştiği gö-

* Bu makalenin ilk şekli daha önce 10. Türkiye'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Kongresinde (28 Eylül-1 Ekim 2005, Venedik) sunulmuştur.

** Yıldız Teknik Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü.

rüşüne karşı geliştirdikleri eleştirileri bu makalenin problematiği açısından bilhassa önemlidir.[1]

Ondokuzuncu yüzyıl çalışmalarında yerel ayan ve eşraf sınıfının devamlılığı veya kopuşu, yerel güçlerin yeni yönetim prensipleriyle eklemlenmesi, 1858 Arazi Kanunnamesi'nin bölgedeki toprak mülkiyeti üzerindeki etkileri, yerel meclislerin toprak ve vergi çatışmaları da içinde olmak üzere yerel anlaşmazlıkların çözümündeki rolleri, yabancı elçilerin Gayrımüslim ve Müslüman nüfus arasındaki anlaşmazlıkların çözümündeki rolleri, Gayrimüslimlerin taşrada temsil sorunu ve yönetilen sınıfların haklarıyla ilgili değişen algıları büyük sorular olarak karşımızda durmaktadır. Tanzimat'ın en önemli hukuki düzenlemelerinden olan 1858 Arazi Kanunnamesi'nin hem hukuki tahlili hem de İmparatorluğun çeşitli bölgelerindeki toprak mülkiyetine etkileri ile ilgili İslamoğlu, Terzibaşoğlu ve Aytekin'in çalışmaları, kuramsal ve olgusal yönleriyle bazı yeni bakış açılarını ortaya koyması nedeniyle oldukça önemlidir.[2]

Farklı öncelikleri olsa da, araştırmacılar belli noktalarda görüş birliğine varmış gözükmektedirler. 1858 Arazi Kanunnamesi ve toprak mülkiyeti ile ilgili 1847 Tapu Kanunu gibi diğer önemli düzenlemelerin, İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde varolan yapıları radikal bir şekilde değiştirmek yerine, daha önceki arazi kullanımı ve mülkiyet biçimlerini hukukileştirdiği söylenebilir. Bir başka deyişle, yerel güç dengeleri ile ondokuzuncu yüzyıl-öncesi arazi kullanımı şekilleri ve mülkiyet biçimleri, yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan pratikler üzerinde doğrudan etki yapmıştır. 1858 Arazi Kanunnamesi'nin etkileri, kanun öncesi toprak kullanım şekilleriyle yakından alâkalı olan toprak tasarrufunun hangi sınıflar lehine olduğuna göre (yani kanun öncesi küçük toprak sahibi köylülüğün varlığı ya da ayan-eşraf sınıfı ve aşiretlerin tahakkümü) değişmiş olduğu söylenebilir. Yani, 1858 öncesi miri arazi üzerinde merkezin taşradaki kontrol ve nüfuzunun derecesi, yerel güçlerin (ayan-eşraf sınıfı, tüccar, aşiret) miri arazi üzerinde yarı-özel (de facto) kontrolünü artırıp arttırmadığını bilmeden yeni kanun ve düzenlemelerin etkilerini ortaya koymak pek mümkün gözükmemektedir.

1 Huri İslamoğlu, "Politics of Administering Property: Law and Statistics in the Nineteenth-century Ottoman Empire", H. İslamoğlu (yay.), *Constituting Modernity, Private Property in the East and West*, Londra, 2004; İslamoğlu, "Property as a Contested Domain: A Reevaluation of the Ottoman Land Code of 1858" R. Owen (yay.), *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, Cambridge, 2001; Michael E. Meeker, *A Nation of Empire The Ottoman Legacy of Turkish Modernity*, Berkeley, 2002; Jens Hanssen, "*Practices of Integration – Center-Periphery Relations in the Ottoman Empire*", J. Hanssen, T. Philipp, S. Weber (yay.), *The Empire in the City, Arab provincial capitals in the late Ottoman Empire* içinde, Beyrut, 2002.

2 İslamoğlu'nun eserleri için bir önceki nota bkz. Yücel Terzibaşoğlu, "Landlords, Refugees, and Nomads: Struggles For Land Around Late-Nineteenth Century Ayvalık", *New Perspectives on Turkey*, 24, 2001; E. Atilla Aytekin, "Hukuk, Tarih ve Tarih Yazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi´ne Yönelik Yaklaşımlar", "*Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/5 2005.

1858 Arazi Kanunnamesi, çiftlik meselesi ve çoğu miri arazi üzerinde ortaya çıkan çiftliklerin mülkiyeti, vergilendirilmesi ve çiftlik sahipleri ile kiracılar arasındaki ilişkiden bahsetmemiştir. Bu noktadaki suskunluk, araştırmalara da yansımıştır.

Osmanlı merkezileşmesini "taşranın merkezileşmesi" ve "merkezin taşralaşması" arasındaki karşılıklı etkileşim olarak kavramlaştırırsak, arazi mülkiyeti ile ilgili yeni kanun ve kurallar, Trabzon eyaletinde hangi noktaya kadar etkili olmuştur ve merkezileşmenin zorlukları çiftlik arazileri ile ilgili ihtilafta hangi noktalarda ortaya çıkmıştır ve yeni kural ve düzenlemelerle eskinin eklemlenmesi nasıl olmuştur? Bu makale, ondokuzuncu yüzyıl ortalarında Canik Sancağı'nda çiftlik arazisi üzerinde toprak sahipleri ile kiracı köylüler arasındaki mülkiyet ve vergi çatışmasını merkeze alarak, yerel güç dengeleri ile merkezileşmenin karşılıklı etkileşimi bağlamında bazı sorular sormayı amaçlamaktadır. Aşağıda, Canik Sancağı'nda çatışmaya sebep olan çiftlik arazilerinin ortaya çıkışı, daha sonra anlaşmazlığın çözülmesinde kullanılan yöntemler ve kiracı köylülerle toprak sahiplerinin iddiaları ve algıları üzerinde durulacaktır.

Sözkonusu çiftlikler Canik Sancağı'nın sınırları içinde ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmakla birlikte, zaman içinde köylülerin tarıma açtığı toprakların da bu çiftlik arazilerine zorla dahil edilmesiyle, gittikçe karmaşıklaşan vergi ve arazi mülkiyeti anlaşmazlığı çözüme ulaştırılamadan 1880'lere kadar devam etmiştir. Trabzon eyaletine bağlı Canik Sancağı'nda ortaya çıkan bu çiftlik arazilerinin tasarrufunun kime ait olduğu ve dolayısıyla vergilerinin kimler tarafından ödenmesi ile ilgili çatışmanın çeşitli aşamalardan geçip ilk olarak 1852'de bölge yöneticilerine gönderilen irade ile prensip olarak çözüme kavuşturulabileceği öngörülmesine rağmen, toprak sahibi sınıfın direnci ve tepkisi çözüm için en önemli engeli oluşturmuştur. Çiftlik arazileri ile ilgili çatışmalara İmparatorluğun diğer bölgelerinde de rastlanmaktadır ve Canik Sancağı'ndaki bu anlaşmazlık belki de yüzlercesinden bir tanesidir. Fakat bu hikaye bize Osmanlı devletinin değişen doğası ve eyaletlerdeki güç ilişkilerinin değişimi ya da devamlılığı üzerine bazı ipuçları ve İmparatorluğun diğer bölgeleriyle karşılaştırma yapabilecek bazı düzlemler sağlayabilir.

1800-1847: Çiftliklerin Ortaya Çıkışı

Çatışmadaki taraflar, bir tarafta hem Müslüman hem de Gayrımüslimlerden oluşan kiracı köylüler ve diğer tarafta da Trabzon eyaletinin yöneticileri

Hazinedarzadeler. Hazinedarzadeler[3], en azından 1850'ye kadar Trabzon eyaletinin yöneticisi konumundaydılar. Ailenin kökeni onsekizinci yüzyıl sonuna kadar gitmekle birlikte, siyasi olarak önemli konuma yükselişi, ondokuzuncu yüzyılda gerçekleşmiştir. Hazinedarzadelerin kökeni ile ilgili tartışmalar, çok çeşitli olmakla birlikte, merkezi devlet tarafından bölge yöneticisi olarak atanmaları, onsekizinci yüzyılda bölgenin güçlü ailesi Caniklizadelerin siyasal ve ekonomik hakimiyetinin ortadan kalkmasıyla ortaya çıkan iktidar boşluğunun doldurulması yoluyla gerçekleşmiştir. Ailenin ondokuzuncu yüzyıldaki önemli figürlerinden Süleyman Ağa, ilk önce Canik mütesellimliği[4] ve vergi toplamaların değişik kademelerinde görev aldıktan sonra[5] 1811-1818 arasında Trabzon valisi konumuna yükselmiştir.[6] Daha sonra oğulları Osman (1827-1842) ve Abdullah (1842-1846) paşalar da Trabzon valiliği görevini yürütmüşler[7] ve bir anlamda Caniklizadelerden boşalan bölge yöneticiliği ve vergi toplayıcısı konumlarını güçlendirmişlerdir.

Hazinedarzadelerin çiftliklerinin ortaya çıkışı süreci de ondokuzuncu yüzyılın başına kadar uzanmaktadır. Süleyman Ağa, vergi toplayıcısı ve daha sonra da eyalet valisi olmanın fırsatlarından yararlanarak vergi toplama haklarını, toprakların fiili mülkiyetine dönüştürmeyi başarmıştır. Hazinedarzadelerin üzerinde özel denetim sahibi olduğu bu büyük toprak parçaları, yani çiftlikler, onsekizinci yüzyıldakine çok benzer süreçlerle aşağıdaki biçimlerde ortaya çıkmıştır.

İlk olarak Hazinedarzade Süleyman Paşa, 1807'de Canik Sancağı'nın sınırları içinde yer alan Satılmış kazasına bağlı köylerin vergilerini toplama hakkını malikane olarak tasarruf ediyordu.[8] Daha sonra bu bölgede, köylüleri kullanılmayan arazileri tarıma açmaya zorlayarak bu topraklar üzerindeki kontrolünü arttırmıştır. İkinci olarak Süleyman Paşa, Samsun civarındaki mezra'alar üzerindeki haklarını genişletmiştir. Ayvacık, Satılmış ve Arım kazalarındaki hem terkedilmiş hem de kullanılmayan topraklar üzerinde çiftlikler kuran Süleyman, daha sonra bu geniş arazileri kendi vakfını kurarak mülki-

[3] Hazinedarzadeler için şu eserlere bakılabilir. Michael E. Meeker, *A Nation of Empire, The Ottoman Legacy of Turkish Modernity*, Berkeley, 2002, s. 215-216; Anthony Bryer, "The last Laz Risings and the downfall of the Pontic Derebeys, 1812-1840", *Bedi Kartlisa Revue de Kartvélogie*, XXVI, 1969, s. 191-210; Mahmud Goloğlu, *Trabzon Tarihi, Fetihden Kurtuluşa Kadar*, Ankara, 1975; M. Emin Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1998; Yolalıcı, *Samsun Eşrafından Abdullah Paşa'nın Terekesi*, Samsun 1987.

[4] 1769'da Süleyman Ağa, Canikli Ali Bey tarafından Canik sancağı'na mütesellim olarak atanmıştır. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (BOA), *MAD* 7596, s. 99/2.

[5] Canik muhassıllığı mukata'ası 1796'da İrad-ı Cedid Hazinesi tarafından Süleyman Ağa'ya tevcih edilmiştir. Bkz. *BOA, MAD* 9582, s. 109; *DBŞM* 6533.

[6] *BOA, MAD* 9582, s. 110; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 5. cilt, İstanbul 1996, s. 1548-9.

[7] Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 4. cilt, s. 1306 ve 1. cilt s. 81.

[8] *BOA, MAD* 9543, s. 190.

yetine dönüştürmüştür. Onun vakıf kayıdında bu çiftlikler, özel mülkiyet olarak kaydedilmiştir.[9] Samsun'da Satılmış, Arım ve Ayvacık kazalarındaki köy ve mezra'alardan oluşan bu çiftliklere ek olarak, oğulları Osman ve Abdullah paşalar, bu bölgedeki, özellikle Çarşamba çevresindeki ormanlık araziler üzerinde kontrol sağlamaya başlamışlardır.[10] Daha doğrusu, oldukça zor bir işçilik gerektiren bu ormanlık arazileri tarım yapılabilir yerler haline getiren köylüler, bölgenin ve kazanın yöneticileri konumunda olan Hazinedarzadeler tarafından tıpkı sahib-i arz gibi senelik vergi ödemeye zorlanmışlar ve "müstecireyn" olarak adlandırılan ortakçılara dönüşmüşler ve bu toprakların sahibi konumunda olanlara maktu'a veya icare-i zemin denilen senelik kiralarını ödemişlerdir. Daha önceden tarımsal üretim için kullanılmayan toprakların tarıma açılması, 1840'larda, Hazinedarzadelerin koruması altındaki diğer yerel eşraf ve ayanın da aynı şekilde bu sürece katılmasıyla daha da hızlanmıştır.[11] Diğer bir deyişle, köylüler tarafından tarıma açılan topraklar bir süre sonra kazanın, köyün veya vadinin en güçlüsü bir "bey-ağa" sınıfının elinde toplanmıştır.

1847-Sonrası Hazinedarzade-Kiracı Çatışması: Çifte Öşür ve Merkezin Tutumu

Yukarıda anlatılan şekilde ortaya çıkan çiftliklerin sahibi Hazinedarzadeler ile kiracı köylüler arasındaki ilişki, hemen hemen merkezden bağımsız bir şekilde devam etmiştir ve buraları tarıma açan ve ekip biçen köylüler, yıllık kiralarını ödeyip aynı zamanda toprak ağalarının gittikçe artan baskılarına maruz kalmışlardır. Fakat asıl mesele, yerel güçlerin direnciyle bir müddet geciken merkezileşmeci reformların başlamasıyla, yani 1847'de Trabzon eyaletinin Tanzimat'a dahil edilmesiyle, başlamıştır.[12]

Osmanlı hükümetinin kiracı köylülerden öşür (hububat ve diğer tarımsal ürünlerin değerinin onda biri oranında alınan vergi) vergisi almaya başlamasıyla, köylüler çifte öşür ödemeye zorlanıyorlardı. Çünkü öşür, onların ödedikleri yıllık maktu'anın ya da icarenin içine dahildi. Dolayısıyla, üreticiler, çiftlik sahiplerine kiralarını ödeyemez bir duruma sürüklenmişti. Bunun üzerine

9 Mehmet Beşirli, *XIX. Yüzyılın Başında Samsun Şehri II* (*1755 Numaralı Samsun Şer'iye Siciline Göre, 1785-1839*), Basılmamış Master Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1993, s. 384-407.

10 *BOA*, *MAD* 9543, s. 190.

11 Bu süreç için bkz. Public Record Office (PRO)'de bulunan İngiltere konsolosluk raporları. PRO'in adı The National Archives (NA) olarak değiştirilmiştir. *NA*, *Foreign Office* (*FO*) 195/304 (1847-1852).

12 Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması", M. Sağlam ve B. Kodaman (yay.), *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun, 1988, s. 192-3; ve ayrıca *NA*, *FO* 336/3, no. 13, Mart 1842.

köylüler şikayetlerini defalarca İstanbul'a bildirmişler, ama belgelerin diliyle "bu husus hayli müddettir sürünmekte olduğundan ve tedkik ve itinaya şayan bulunmadığından"[13], on sene kadar bu meseleyle ilgili bir şey yapılmamış ve köylüler yerel güç odaklarının baskılarıyla başbaşa bırakılmıştır. Kiracı köylülerin büyük bir kısmının Gayrımüslim (Rum ve Ermeni) olması sebebiyle bu mesele, Britanya'nın Trabzon ve Samsun konsoloslarının da gündemini işgal etmiştir. Dolayısıyla, bölge ticaretinde ülkelerinin çıkarlarını gözeten ve Gayrimüslimlerle yakından ilgilenen elçilerin raporlarında çok ayrıntılı bilgiler mevcuttur.[14]

Köylüler, bir yandan Tanzimat'la birlikte kontrolünü kaybettiği gelir kaynakları üzerinde yeniden merkezi bir kontrol kurmayı amaçlayan Osmanlı hükümetinin öşr talepleri ile fiili toprak sahipleri Hazinedarzadelerin toprak kirası (içinde öşür vergisini de kapsayan) talepleri karşısında 1850'li yıllar boyunca şikayetlerini farklı kanallarla dile getirmeye çalışmışlardır. Köylüler, üzerinde kiracı oldukları toprakların tasarruf haklarına sahip olmayı talep ederken, çiftlik arazilerinin mirasçıları Hazinedarzade Hamid, Hasan ve Mustafa yıllık kiralarını ödeyemeyen kiracıların topraklarını zapt ettiklerini iddia etmişlerdir.[15]

Çiftlik arazilerini tarıma açan, toprağı işleyen ve bu topraklarda ikamet eden kiracı köylülerin şikayetleri üzerine merkezin tutumuna bakılacak olursa, ilk olarak, çatışmanın tarafları arasında arabuluculuk yapacak kişilerin ve çiftlik arazilerini tetkik edecek üst düzey mali görevlilerin atandığı görülür. Merkezi hükümet, bu çatışmayı daha çok bir vergi anlaşmazlığı şeklinde görmüş ve bunun çözümünü ise merkezden gönderilen görevlilerin arabuluculuğunda Trabzon eyalet meclisine sevketmiştir. Önce ulemadan naib Mustafa Efendi bölgeye gönderilmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken önemli noktalardan bir tanesi, yerel anlaşmazlığın çözümünün yerel meclislere bırakılmasıdır. Fakat hem Canik sancağı meclisinde hem de Trabzon eyalet meclisinde (meclis-i kebir) bölgenin önde gelen eşraf ve ayanı hakim olduğu için meseleyi tarafsız olarak çözecek sonuçlara ulaşılamamıştır. Yani çatışmanın bir tarafında bulunan ashab-ı alaka Hazinedarzadelerin hem Canik sancağı meclisinin başı olması hem de Trabzon eyalet meclisinin kendi koruması altında palazlanan diğer toprak sahibi eşraf ve kaza ayanlarından oluşması sebebiyle

13 *BOA*, *AKT.MVL* 91/34 (1274 Ra 14).
14 PRO, FO 195/304 (1847-1852); FO 195/597 (1858); FO 195/304 (1853); FO 195/678 (1861).
15 Çiftliklerin mirasçılarının kiracı köylülerin çiftlik arazilerinin tapularını talep etmesine ve 1847 sonrası icarelerini ödemeyip bir çeşit pasif direnişine karşı iddiaları ve şikayetleri için bkz. *BOA*, *A.MKT.UM* 265/21 (Ca 6 1273/Aralık 1856).

kendi çıkarına kararlar aldığı söylenebilir. Bu konuyla ilgili 1852 tarihli ilk iradede bu durum açıkça belirtilmiştir. Canik kaymakamı Hazinedarzadelerden Ahmed Paşa'nın hem münaza'alı çiftlik arazisinin hissedarlarından ve hem de merkezin iradeler göndererek uygulaması için muhatap olduğu sancak yöneticisi olmasının meselenin çözümünde sakıncalar yarattığı bildirilmiştir.[16]

Çifte öşür talepleri altında ezilen kiracılar ile çiftliklerinin vergisinin ödenmediğinden şikayet eden Hazinedarzadelerin vekillerinin mecliste temsil edilmesiyle başlayan mahkemede, sözkonusu çiftliklerden alınacak vergiye karar verilmiştir. Daha doğrusu merkezi hükümet, çiftlik arazilerinde yaşayan kiracı köylülerin ne kadar icare ödemesi gerektiği meselesini Trabzon meclisine devretmiştir. Dolayısıyla, alınan kararların yerel meclisleri dolduran toprak sahiplerinin önceliklerini yansıtması ve kiracı köylüler için daha az sevindirici olması hiç de sürpriz olmamıştır. Meclis, müstecirlerin senelik üretim miktarının onda birinin öşür olarak merkezi hazineye sevk edilmesine, kalan miktarın dokuzda birinin icare-i zemin olarak çiftlik sahiplerine verilmesine ve geriye kalan miktarın müstecirlere ait olmasına karar verilmiştir. Ayrıca, ölen müstecirlerin çocuklarının ve diğer aile fertlerinin ikamet eylediği haneden çıkarılması alınan kararlar arasındadır ve bu da uzun zamandır çiftlik toprağında ikamet eden kiracıların topraklarından kovulması anlamına gelmektedir. Son olarak, hiç bir zaman uygulanamamasına rağmen kiracıların lehine olan bir karardır. Bu da "kühiden ihya olunan mahallerden" (kullanılmayan boş arazilerin tarıma açıldığı yerler) gerçek sahipleri bilinmeden, yani tapu senetleri verilmeden, vergi alınmaması kararıdır.[17] Fakat aşağıda görüleceği gibi, bu çeşit arazilerin belirlenmesi yerel güç odaklarına takılmıştır.

Daha sonra çiftlik sahipleri ile kiracılar arasındaki münaza'ayı çözmek için Defterhane-i Amire muharriri Mahir Efendi bölgeye gönderilmiştir. Çiftlik arazisinin asıl sahiplerinin belirlenmesi, çiftlik arazisi tapu senetlerinin teftiş edilmesi ve kiracıların ödedikleri icare-i zemin veya kesim veya maktuat denilen toprak kirasının belirlenmesi için Mahir Efendi'ye geniş yetkiler sağlanmıştır. O da, çiftlik arazilerinin büyüklüğü, verimliliği, yıllık üretim miktarı, kiracı köylülerin nüfusu, arazi kirası ve ödenen öşürü kapsayan ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır. Malesef, arşivde bu teftiş raporunun kendisine rastlanamamıştır. Ancak bu raporu tamamlayan ve ona atıfta bulunan belgeler çiftliklerle ilgili önemli bilgiler edinmemizi sağlamıştır. İşte hazırlanan bu rapor ve kiracı köylülerin şikayetlerinin devamı sonucunda, çiftlik arazisinin mülkiye-

[16] *BOA, İ.MV* 9459 (1269/1852).
[17] *BOA, A.MKT.MVL* 91/34 (Ra 14 1274-1857).

ti ve vergilendirilme ile ilgili çatışmayı çözmek üzere İstanbul'da özel komisyon kurulmuştur. Bu komisyon, eyalet meclisinde alınan kararı ve çiftliklerle ilgili raporu, kiracıların ve toprak sahiplerinin vekillerini biraraya getirerek, yeniden gözden geçirmiştir. Komisyondaki tartışmalardan ve pazarlıklardan sonra bu mesele, Meclis-i Vala'ya gönderilmiş ve en sonunda da burada alınan kararlar, 1274 (1856-7) senesinden geçerli olmak üzere, Sultan'ın iradesi olarak uygulanmak üzere Trabzon valisi ve Canik mutasarrıfına gönderilmiştir. 1850 ve 1860'larda BOA'de farklı kataloglarda bulunan belgeler bu iradeye atıfta bulunmaktadır.[18] Aşağıda bu komisyonun önceliklerine ve yapılan teftiş sonunda elde edilen veriler sonunda nasıl bir görüntüntü ortaya çıktığına bakılacaktır.

Çiftlik Komisyonunun Kararları: Çiftlik Arazilerinin Tefriki ve Vergilendirilmesi Meselesi

Birinci olarak, çiftliklerin coğrafi dağılımı ve büyüklüğü ile ilgili bilgiler mevcuttur. Daha önce de değinildiği gibi çiftlik sahipleri ya da belgelerin diliyle ashab-ı alaka, Hazinedarzade Osman ve Abdullah paşaların oğulları Mustafa, Hamdi ve Hasan'dan oluşmaktadır.[19] Ashab-ı alakanın çiftlikleri, Samsun'a bağlı Bafra, Terme, Ünye, Ayvacık, Kavak ve Çarşamba kazalarında toplanmıştır.[20] Çiftliklerin büyüklüğü 82.598 dönüm gibi oldukça büyük bir toprağı kapsamaktadır. Bu hemen hemen ortalama bir reaya çiftliğinin 1000 katı büyüklüğündedir. 1850'li ve 1860'lı tarihi belgelerde, Hazinedarzadelerden şikayetçi olan Müslim ve Gayrımüslim reaya nüfusu ile ilgili bir kayıda rastlanmamıştır. Fakat 1877-8 tarihli yine aynı çiftlik arazileri ile ilgili çatışmalarla ilgili önemli bilgiler içeren Şura-yı Devlet belgeleri, münaza'anın kiracı konumunda bulunan toplam 5000 hane yani 25.000 veya daha fazla Müslüman ve Gayrimüslim nüfusu içerdiği belirtilmektedir.[21] Konsolosluk raporlarında kiracı köylülerin çoğunlukla Rum ve Ermeni milletinden olduklarına vurgu yapılırken, Osmanlı belgeleri 1859'a kadar daha yansız bir terim olan müstecirler (kiracılar) terimini kullanmıştır. İlk kez 1859 ve daha sonra 1860'lardaki belgelerde Canik Sancağı ahalilerinin İslam, Hiristiyan ve Ermenilerden oluştuğu vurgulanmaktadır.

Komisyon, müstecirler tarafından ödenecek arazi kirasının miktarı veya piyasa bedelinin belirlenmesiyle ilgili de bir takım kararlar almıştır. Önce bu

---

18 *BOA, A.MKT.MVL* 91/34 ve *BOA, A.MKT.MVL* 113/5 (Ca 6 1276/Kasım 1859).
19 *BOA, A.MKT.UM* 436/72 (Ca 1 1277/Kasım 1860); *BOA, DH.MKT.UM* 521/46 (Ca 27 1278/Kasım 1861).
20 *BOA, A.MKT.UM* 265/21 (Ca 6 1273/Aralık 1856).
21 *BOA, ŞD.MLK* 1830/12, 4 No'lu belge (1877).

arazilerin verimliliği hesaplanmış ve buna göre kiracı köylülerin ödemesi gereken ücret-i arazi ve öşr belirlenmiştir. Yapılan teftiş ve soruşturma sonucunda, çiftlik topraklarında senelik dönüm başına 15 ile 22 kıyye buğday arasında üretim yapıldığı ve bu ikisinin ortalaması alınarak her bir dönüm başına 16 kıyye buğday üretildiği karara bağlanmıştır. Buna göre, müstecirlerin bu 16 kıyye buğdaydan 11 kıyyesini öşr olarak ve geriye kalan 5 kıyye buğdayı (bu da bir İstanbul kilesinin _'ü) ya da piyasa bedeli olan 7,5 kuruşu da ücret-i arazi olarak ashab-ı alakaya ödemesi kararlaştırılmıştır.[22]

Üçüncü olarak, çatışmanın aslını oluşturan arazilerin mülkiyeti meselesinin en çevrefil sorun olduğu söylenebilir. Yapılan araştırma, teftiş ve komisyonda tarafların biraraya gelerek tartışmaları sonucunda alınan kararlar, bunların hemen uygulandığı anlamına gelmediğinden çiftlik arazilerin tasarrufunun kime ait olduğu ve dolayısıyla vergilerini kimlerin ödemesi gerektiği meselesi uzunca bir zaman sürüncemede kalmış, daha doğrusu merkezin sürekli alınan bu kararları hatırlatarak çözümü yerel meclislere bırakması sonucu mesele daha da çetrefilleşerek senelerce devam etmiştir. Mesele ile ilgili önceliği, Osmanlı hükümeti çiftlik arazisinin tetkik ve tefrikine, yani sınıflandırılmasına ve dolayısıyla tarafların ellerinde olan tapu senetlerinin kontrolüne vermiştir. Hazinedarzadelerin ellerinde bulunan senetlerin (ilginç olan taraf, yine bazı belgelerde, bila-sened yani senetsiz olarak tasarruf edilen çiftlikler şeklinde ifadeler mevcuttur) teftişi sonucunda, çiftlik toprakları üç kategoride toplanmıştır; arazi-i emiriye (miri arazi), arazi-i mevkufe (vakıf arazisi) ve arazi-i mektume ve mahlule.

Birinci kategorideki topraklar için, Hazinedarzadelerin ellerinde sipahi ve mültezim senetleri, ikinci kategoridekiler içinse mütevelli senedi bulunmaktadır. Osmanlı merkezindeki tartışmalara göre, mütevelli senedi bulunan topraklar muteber ve sıhhatli bulunmuştur. Miri arazilerin çiftlikleşmesi meselesinde ise, merkezin meşruiyet tartışması şu şekilde özetlenebilir. Merkezi hükümet, miri arazinin devredilmesine, satılmasına ve miras bırakılmasına olanak sağlayan 1847 tarihli Tapu Nizamnamesi'ne[23] atıfta bulunarak çiftlik sahiplerine bireysel mülkiyet hakkı tevcih etmiş ve merkezi hazine tarafından bu mülkiyet haklarını gösteren tapu verilmiştir. Bu haliyle, kiracı köylülerin

---

22 *BOA*, *A.MKT.MVL* 113/5 (C 6 1276/Kasım 1859). Alınan bu kararların hukuki olarak bağlayıcı olmasına rağmen, ileriki tarihlerde çiftlik sahiplerinin fahiş miktarda icare talepleri olduğunda müstecirler mağduriyet ve perişaniyetlerini hep bu 1276 tarihli Meclis-i Vala ve Maliye Celilesi kararlarına atıfla ifade etmişlerdir. 1877'de çiftlik arazisi ahalisinin vekili Agop Paşayan'ın, Hazinedarzadelerin icarenin emlak vergisine tekabül ettiği bahanesiyle müstecirlerden hukuk dışı kira talebi için ve bunun 1276 tarihli karara aykırı olduğunu tartışması için bkz. *BOA*, *ŞD.MLK* 1830/12 No: 13 (Ş 21 1294/Ekim 1877).

23 Tapu Nizamnamesi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", Barkan (yay.), *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, 1980, s. 291-375.

artan vergi talepleri karşısında şikayetleri üzerine, merkezi hükümetin arazi teftişi ve bireysel tapu verme ve kaydetme süreci, aslında toprak sahiplerinin yani Hazinedarzadelerin miri arazi üzerindeki gelir haklarının özel mülkiyete çok yakın bir takım haklara dönüşmesiyle sonuçlanmıştır.

Mahlul ve mektum araziler ile ilgili kararlara karşı ise yerel güç odaklarının direncinden bahsedebilinir. Burada dikkat edilmesi gereken husus hukuk ya da alınan kararlarla, pratikte yaşanan uygulamalar arasındaki açıdır. İstanbul'da kurulan özel komisyonda, çiftlik arazisinin bir kısmının mahlul ve mektum arazi olarak sınıflandırıldığından daha önce bahsedilmişti. Bu tip arazinin "mahlul" kategorisinde olmasından dolayı merkezi hazineye aid olduğu ve bu arazilerin mahallinde müzayede ile satışa çıkarılması, elde edilen muaccelelerin merkezi hazineye gönderilmesi ve böylece merkezi hazine tarafından tapu verileceği bir seri iradelerle bölge yöneticilerine bildirilmiştir. Fakat işte bu noktada, yerel güç odaklarının merkeze karşı direnciyle karşılaşıyoruz. 1880'lere kadar bu arazilerin satışı gerçekleştirilememiştir. Merkezi hükümet, daha çok bu arazilerin satışından elde edilecek satış bedeli muaccelelerin merkezi hazineye intikaliyle ve bir de gerçek tapu sahiplerini bilmekle ilgileniyordu. Yani bir anlamda gelirleri arttırmakla ilgileniyor. Trabzon valisi ve Canik kaymakamına, miri arazi statüsüne çevrilen bu mahlul arazilerin müzayede yoluyla satışı için birbiri ardına emirler gönderilmesine ve bu müzayedelerde Müslüman ve Gayrımüslim ahali arasında herhangi bir ayrımcılık yapılmamasına karşı uyarmasına rağmen, çiftlik sahiplerinin ve Trabzon meclisini dolduran diğer toprak sahibi sınıfının baskıları yüzünden mahlul araziler 1880'lere kadar satılamamıştır.[24] Ayrıca daha da önemlisi, kimin tasarrufunda olduğu belirlenemeyen bu arazilerin vergileri, merkezin karşı uyarılarına rağmen, kiracı köylülerden alınmıştır.[25]

Müstecirlerin İddiaları ve 1880'deki Durum

Yukarıda belirtildiği gibi, miri arazi (arazi-i emiriye) için müstecirlerin karşı iddiasına rağmen, Osmanlı hükümeti, elindeki senetlere ve tapu nizamına atıfta bulunarak ashab-ı alakanın tasarruf hakkının saklı olduğunu belirtmiştir. Kiracı köylüler ise, 1847'den 1880'e gelinceye kadar hep aynı iddiayı tekrar etmişlerdir: Kendilerinin ziraat ettikleri ve tapu ile tasarruf ettikleri araziye Tanzimat'la birlikte (1847) kaba güçle Hazinedarzadelerin el koyduğunu ve ellerindeki sipahi tapularının alınarak hane başına belli bir mik-

24 *BOA*, *Y.PRK.BŞK* 5/46 (1880).
25 *BOA*, *A.MKT.UM* 417/68 (1277/1860).

tar icara bağlanarak araziyi çiftlik ittihaz eylediklerini, dolayısıyla Hazinedarzadelerin elindeki senetlerin gerçek tapu senetleri olmadığını savunmuşlardır. Ayrıca, Tanzimat'a kadar bu araziler üzerine tahsis olunan öşür vergisini de içeren maktu'alarını ödediklerini, ancak Tanzimat'la birlikte kendilerinden talep edilen öşr ile birlikte ikisini birden ödemeye güçlerinin yetmediğini, ashab-ı alakadan pek çok zulm gördüklerini ve sonuç olarak bu arazilerin tapu ile kendilerine verilmesini talep etmişlerdir.[26] Anadolu'nun diğer bölgelerinde çiftçiler tarafından yaygın olarak kullanılan Terzibaşoğlu'nun vurguladığı hukuki kategorilerden olan "hakk-ı karar" yoluyla arazi-i haliye üzerinde tasarruf hakları tesis etmek,[27] Trabzon eyaletinde yerel çıkar odaklarının tepkisi ve direnci yüzünden bu çiftlik müstecirleri tarafından gerçekleştirilememiştir.

1880'lere gelindiğinde, Şura-yı Devlet belge demetinden şöyle bir izlenim çıkmaktadır.[28] Eskiden köylünün tasarrufunda olan miri arazi, (sipahi veya mültezim senetli) bir şekilde yerel mahkemelerde gerçekleşmiş satış senetleriyle, yörenin hakimi Hazinedarzadelerin eline geçmiştir. Bu tarihlerde çatışmanın bir tarafında Hazinedarzade Nureddin Bey ve diğer tarafta ise 5000 haneden oluşan bölge ahalisi yer almaktadır. Çarşamba kazasındaki çiftlik arazisi üzerindeki bu anlaşmazlık, hâlâ şu üç çeşit arazinin sınıflandırılması ve vergilerinin ödenmesi üzerinde yoğunlaşmakta ve bir de buna ek olarak sınırlarının çizilmesi eklenmektedir. Köylüler, 82.598 dönümlük arazinin sadece Çarşamba çiftliğinde aranmaması gerektiğini, Ünye, Fatsa, Ordu ve Giresun taraflarındaki toprakları da tarıma açtıklarını ve arazinin toplamının 100.000 dönümden fazla olduğunu belirtmişlerdir. Hazinedarzadelerin, müstecirlerin tarıma açtıkları yerleri çiftlik sınırlarının içine dahil etmeyi başardıkları görülmekte, bunu hangi mekanizmalarla gerçekleştirdikleri ise bir soru işareti olarak kalmaktadır. Şura-yı Devletin, köylülerin açtıkları toprakların belirlenmesi için merkezden müstakil bir memurun atanması kararına karşı, liva meclisinin çoğunluğu muhalefet ederek meselenin mahalli arazi memurları tarafından çözülmesi gerektiği ve Hazinedarzade Nureddin Bey'in vekilinin çiftlik arazileri dışında açılmış arazinin bulunmadığı iddiası ile çatışma devam etmiştir.

Köylüleri mağdur eden bir başka konu ise, kendilerinden tapu parası toplayıp onların adına tapu alacaklarına söz veren ashab-ı alakanın tapu senet-

[26] *BOA, A.MKT.MVL* 91/34 (1857). Müstecirlerin, taleplerini ve iddialarını otuz yıl sonra da aynı şekilde dile getirdikleri görülmektedir. Bkz. *BOA, Y.PRK.BŞK* 5/46 (1880) ve *ŞD.MLK* 1830/12, No: 13 (1877).

[27] Yücel Terzibaşoğlu, "Eleni Hatun'un zeytin bahçeleri: 19. Yüzyılda Anadolu'da mülkiyet hakları nasıl inşa edildi?", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 4, 2006, s.121-147.

[28] *ŞD.MLK* 1830/12, No: 4, 13, 6.

lerini kendi adlarına almalarıdır. Müstecir köylüler, bu paranın kendilerine iade edilmediğini de belirtmişlerdir. Yine çiftliklerle ilgili hukuk ve düzenlemelere aykırı olarak, mahlul olan çiftlik arazisinin dışarıdan kimselere satıldığı ve müstecirlerin 100 seneden beri ikamet ettiği çiftlik mahallinden çıkarıldığı iddia edilmektedir.

Mesele bununla da kalmayıp, ekip biçtikleri, icaresini ödedikleri ve fakat tapusuna sahip olmadıkları arazinin emlak vergisi de müstecirlerden talep edilmiştir. Köylüler, müstecirlik statüsünün pek muğlak bir kategori olduğundan ve değişik aşamalardan geçen bu anlaşmazlığın çözümü için hep merkezden yardım istemelerine rağmen, Osmanlı hükümeti meseleyi, özellikle çiftlik arazilerinin sınıflandırılması işini yerel meclislere devretmesi sonucu bu karışıklık ve belirsizlik bir kısır döngü içinde devam etmiştir.

Görüldüğü gibi merkezi hukuk ile yerel pratiklerin eklemlenmesi çok değişik sonuçlara yol açmaktadır. Merkezi hükümet hukuk ve düzenlemelerin içeriği açısından küçük köylülüğün toprak tasarruf etmesinden yana olmasına rağmen, yerel denge eşraf ve ayandan yana bozulmuş ve merkez yerel meclisin işleyişine pek müdahele edememiştir. Sonuçta, bu örnekte Canik Sancağı'ndaki çiftlik topraklarının mülkiyeti Hazinedarzadelere, Orta ve Doğu Karadeniz bölgesinde ise her bir kaza ve vadilerin hakimi, daha parçalanmış bir yapı gibi görünen eşraf ve ayandan kimselere geçmiştir. Müstecir köylüler, seslerini merkeze duyurmak ve münaza'alı toprakların kendilerine tapu ile verilmesi için farklı kanallara başvurmuşlardır. Kudüs Rum Patrikliği kapı kethüdası Panayotaki'yi (?) kendi iddiaları için vekil olarak seçmişlerdir. Panayotaki'nin çiftlik arazilerini teftiş ettiği ve Patriklik adına bölge ahalisini temsil ettiği belirtilmektedir. Kendisi, Meclis-i Vala mazbatalarını Sultani emir olarak imzalattığını ahaliye tebliğ etmiştir. Müstecirlere çiftlik topraklarının tapusunu sağlamaya söz vererek para toplayan Panayotaki, daha sonra rüşvet toplamak ve köylüleri kandırmak suçuyla mahkemelik olmuştur.[29] Ayrıca, bölgenin İngiliz ve Rus konsoloslarına taleplerini dile getiren ve adalet arayan köylülerden Gayrimüslim olanlarının birçoğu,[30] özellikle Osmanlı-Rus savaşı sonrası Samsun ve Ordu arasındaki bölgeye Laz göçmenlerin yerleştirilmesiyle artan baskı ve eşkiyalık hareketleri sonucunda Rusya'ya göçmeyi kendilerine alternatif olarak görmüşlerdir.[31]

---

29 *BOA*, *İ.MV* 456/20460 (6 Ca 1278/Kasım 1861); *A.MKT.UM* 521/46 (1278/1861); *A.MKT.UM* 537/33 (Şubat 1862); *A.MKT.MVL* 135/97 (1278/1861).

30 *NA*, *FO* 195/418 (1853) ve *FO* 195/597 (1858).

31 *NA*, *FO* 195/597 (1858) ve *FO* 195/1329 (1880).

Sonuç

Tanzimat'ın en önemli kanunlarından bir tanesi olan Arazi Kanunnamesi'nin hem hukuki tahlili hem de İmparatorluğun çeşitli bölgelerindeki toprak mülkiyeti üzerindeki etkileri üzerindeki sessizlik son zamanlarda bozulmaya başlandı. İslamoğlu, Terzibaşoğlu, Aytekin, Mundi ve diğerlerinin çalışmaları olgusal ve teorik yönleriyle bazı sorunları ortaya koymak açısından oldukça önemlidir. Bu çalışmaların vardığı ortak sonuçlardan bir tanesi, Arazi Kanunnamesi'yle ilgili topyekün bir değerlendirme yapmaktan ziyade, kanunun etkilerinin birçok faktörle yakından ilgili olduğudur. Bunlar, kanun öncesi toprak kullanım şekilleri, arazi tasarrufunun hangi sınıflar lehine olduğu (küçük toprak sahibi köylülüğün varlığı veya ayan-eşraf, aşiret, ulema gibi sınıfların öncelikli konumu), ve göç olgusudur. Bu makalede, Samsun ve çevresinde 1858 öncesi ortaya çıkan çiftliklerin, merkezin bu toprakların sahiplerini tanımlama ve vergilendirme, yani merkezileşme politikalarının karşısında, bölgenin hakimi Hazinedarzadelerin özel mülkiyetine dönüşmeleri sürecindeki ihtilafın ortaya koyduğu bazı sorulara değinilmektedir.

Karadeniz bölgesi ile ilgili çalışmaların eksikliği gözönüne alındığında, 1858 Arazi Kanunnamesi'nin bu bölgedeki uygulanışı ve toprak mülkiyeti açısından sonuçları da bilinmemektedir. Yüzyıl ortasından itibaren Kafkas ve Çerkes nüfusun ve daha sonra Osmanlı-Rus savaşı ertesinde Gürcülerin bölgeye yerleştirilmesi ve toprak dağıtımıyla toprak mülkiyeti daha da çetrefil bir duruma sürüklenmiştir.

Kiracı köylülerin Orta Karadeniz bölgesinde Hazinedarzadeler ve onların hakimiyeti altındaki eşraf-ayan sınıfı ve Doğu Karadeniz bölgesinde ise her bir vadinin hakimi bir ağalar sınıfı tarafından ezildiği söylenebilir. Başka bölgelerin tersine, Arazi Kanunnamesi, büyük toprak sahibi sınıfın lehine ve küçük köylülük aleyhine sonuçlanmış gözükmektedir. En azından çiftlik sahiplerinin mahlul arazilerin ihaleye çıkarılıp satılması ve köylüler tarafından tapu ile tasarruf edilebilmesine karşı olan direnci ve köylüleri farklı kanallar yoluyla sindirmeleri sonucu, bu arazileri tarıma açan, işleyen ve vergilerini ödeyen köylülerin müstecireyn olarak hayatlarına devam etmelerine neden olmuştur.

Trabzon eyaletinde Tanzimat öncesi dönemin ayrıcalıklı sınıfı eşraf ve ayanların ve onların neslinden gelenlerin bölgenin yöneticileri olarak görüldüğünü ve eyaletleri reform programlarına entegre etmek için oluşturulan yerel ve eyalet meclislerini doldurdukları söylenebilir. Burada vurgulanması gereken nokta, hükümetin sipahi ve mültezim senetlerini ellerinde tutan Hazinedarzadelerin miri arazi üzerindeki haklarını güvenceye alırken, öte yandan müstecirlerin boş ve kayıt altına alınmamış topraklar (mahlul ve mektum) üzerindeki ta-

leplerini yerel meclisin insafına bırakmasıdır. Dolayısıyla, yerel meclislerin kompozisyonu ve ayan-eşraf sınıfının yeni taşra bürokrasisine kooptasyonu ve taşranın ileri gelenlerinin yerel yönetim üzerindeki kontrollerini sağlamlaştırma kanalları gibi meseleler daha derinden araştırılmayı beklemektedir.

Arşivlerdeki çalışmamızın ön sonuçları, (çiftlik arazileri üzerindeki ihtilafın 1858 Arazi Kanunnamesi öncesi ortaya çıktığı ve 1880'lere kadar sonuçlanmadığı dikkate alındığında) mülkiyetle ilgili kanun ve düzenlemelerin uygulanmasının zorluklarını göstermektedir. Merkezi hükümet tarafından Samsun ve Trabzon yöneticilerine gönderilen emirlerin içeriğinde reform prensiplerine yapılan atıflar, bunların eyaletlerde hemen uygulandığı anlamına gelmemiştir. Ertekin'in belirttiği üzere, Arazi Kanunnamesi varolan toprak mülkiyeti yapısını radikal bir şekilde değiştiren merkez tarafından empoze edilen bir kanundan ziyade, daha önceki toprak kullanımı ve mülkiyeti kalıplarını yasalaştırmasıyla sonuçlanmıştır.[32] Trabzon eyaletine ait *temettüat defterleri* (gelir vergisi)'nin elimizde olmayışı, ondokuzuncu yüzyıl ortalarında mülkiyet politikası ve toprak mülkiyeti kalıplarını anlamamızı engellemektedir. Bölgeyle ilgili son gözlem ise, Ordu ile Samsun arasındaki bölgeye yerleştirilen Çerkez ve Gürcü göçmenlerin arazi ve vergi anlaşmazlıklarını perçinledikleri üzerinedir. Özel'in vurguladığı gibi, bu yeni göçmenlerin bölgeye yerleştirilmesi ve toprak dağıtılması bir yandan eski Müslim ve Gayrımüslim nüfusun üzerindeki yerel yönetici-toprak sahibi sınıfın baskılarını arttırmasıyla bir yandan da topraksız göçmenlerin eşkiyalığa başvurmasıyla sonuçlanmıştır.[33]

Özet: Bu makale, 19. Yüzyıl'ın ilk yarısında Canik Sancağı'nda ortaya çıkan çiftlik arazileri üzerinde, Hazinedarzadeler ile kiracı köylüler arasındaki arazi mülkiyeti ve vergi ihtilafını ele almaktadır.

Anahtar sözcükler: Hazinedarzadeler, çiftlik, vergi ihtilafı, Karadeniz, Canik.

Abstract: This article deals with the dispute over property rights and tax-collection between the local dynasty of Hazinedarzades and the tenants concerning the big estates, which emerged in the first half of the 19th-century Samsun.

Key words: Hazinedarzades, big estates, tax dispute, Black Sea, Canik.

[32] Aytekin, "Hukuk, Tarih ve Tarih Yazımı", *a.g.m.*
[33] Oktay Özel, "Muhacirler, yerliler ve gayrimüslimler: Osmanlı'nın son devrinde Orta Karadeniz'de toplumsal uyumun sınırları üzerine bazı gözlemler", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 5, 2007, s. 93-112.

Bir Tarım Dönemi Hastalığı: Sıtma

Suavi AYDIN

İnsanlık tarihinin kritik bir noktasında, büyük bir küresel ısınmaya karşılık gelen Holosen dönemin şafağında insan kendi yiyeceğini kendisinin üreteceği yeni bir evreye sıçradı. Bu sıçramaya "Tarım Devrimi", sıçranan evreye de "Tarım Çağı" diyoruz. 8. yüzyılın sonlarında Batı Avrupa'da vuku bulan "Sanayi Devrimi" ile, önce insanlığın küçük bir bölümü, ardından tedricen geri kalanı bu yeni evreye uyarlanmaya başladı. Özetle, yaklaşık dokuz bin yıl süren bir tarım çağının insanlık tarihinin zemini olduğunu, pek çok olgunun, yeniliğin ve kültürel çeşitlenmenin bu zeminin üzerinde gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Tarih boyunca insanlara büyük zararlar vermiş pek çok hastalık da bu cümledendir. Jared Diamond *Tüfek, Mikrop ve Çelik'te* bu öldürücü ve geniş bulaşıcı hastalıklar yelpazesinin neden tarımın başlaması ile ilişkili olduğunu gayet vukufla anlatır:

> Bunun bir nedeni... tarımın, avcılık ve yiyecek toplayıcılığına göre nüfus yoğunluğu daha yüksek toplumları besleyebilmesi[dir] –ortalama olarak 10 ila 100 kat daha yüksek. Ayrıca avcı/yiyecek toplayıcılar sık sık yer değiştirir ve geride mikroplarla, kurtçuk larvalarıyla dolu dışkı birikintileri bırakırlar. Ama çiftçiler yerleşiktir, kendi lağım pisliklerinin içinde yaşarlar, böylece mikroplar bir kişinin vücudundan bir başkasının içecek suyuna kısa yoldan karışma olanağı bulur.
>
> Bazı çiftçi toplumları kendi dışkılarını, sidiklerini insanların çalıştıkları tarlalara gübre olarak yayarak dışkılarındaki bakterilerin ve kurtçukların yeni kurbanlara bulaşmasını daha da kolaylaştırırlar. Sulama tarımı ve balık çiftlikleri şistozomiyaz taşıyan sümüklüböcekler ve biz dışkılı suda yürürken derimizi delip vücudumuza giren yassı kurtçuklar için bulunmaz yaşama koşullarını sağlarlar. Yerleşik çiftçilerin çevresi yalnızca dışkılarıyla değil, yiyecek depolarına dadanmış, hastalık yayan kemirgenlerle de sarılıdır. Afrikalı çiftçilerin ormanda açtıkları tarlalar da sıtma yayan sivrisinekler için bulunmaz bir üreme alanıdır (Diamond 2004: 264).

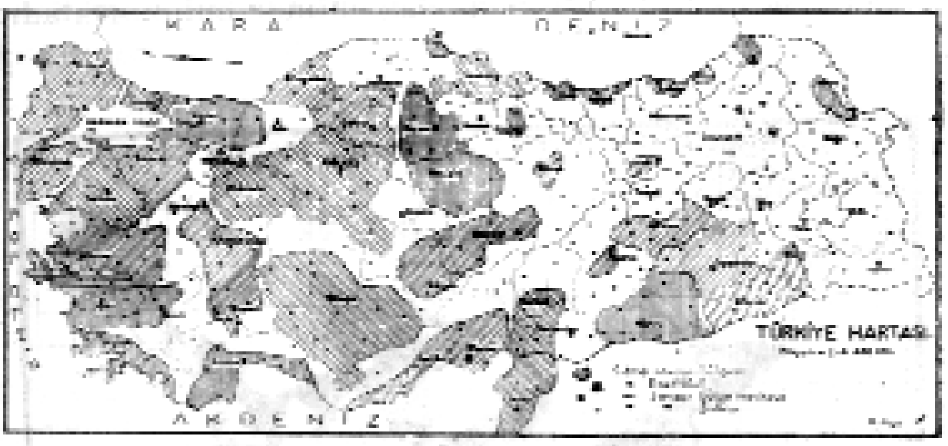

Sıtma savaş bölgeleri; Dr. Ata Ünalan, *Sıtma Sıtmalı yerlerde çalışan ve yaşayanlara pratik bilgiler,* 4. baskı, İstanbul, 1946.

Bu hastalıklar arasında kuşkusuz en ilginç olanı sıtmadır. Çünkü sıtma doğrudan doğruya tarımcı üretim biçimiyle ilintili ilk bulaşıcı hastalıklardan biridir. Doğaldır ki sıtmanın öncelikle yoğun tarım yapılan bölgelerde ortaya çıkmış olması bir tesadüf değildir. Braudel, bu ilişkiyi çok güzel aktarır. Yüksek dağlardan hızla akan sular, denizlere yaklaştıkça geniş ovalara inmekte ve burada durağanlaşarak verimli ovaları bir hastalık yuvası haline getirmektedir. Zira daha düşük rakımlarda, daha yüksek sıcaklık ortamlarında durağanlaşan ve bataklıklar yaratan su sivrisinekler için bulunmaz hayat alanları yaratır. Bu insan türü için oldukça paradoksaldır. Zira verimli ova garantili ve yüksek verimlilikli ürün demek, ama öte yandan ölüm demektir. Tıpkı şu Latince özdeyişte olduğu gibi: *Acqua ora vita, ora morte.* Burada ölümün başlıca nedeni, hiç kuşku yok ki sıtma hastalığıdır. Dolayısıyla nerede yüksek bir tarımsal faaliyet varsa, sıtma oranın ev sahibidir (Braudel 1992: 36-7).

Giriş

Sıtmanın Afrika ve Ortadoğu kaynaklı iki türü bilinmektedir. Afrika'da ortaya çıkan sıtmanın da, tıpkı Ortadoğu'da olduğu gibi, tarımsal hayat ve geçim biçimiyle ilişkisi gösterilmiştir. Afrikalı türdeşlerimiz Orta Afrika'da günümüzden yaklaşık olarak 10 ila 8 bin yıl önce tatlı patatesi ve darıyı evcilleştirerek tarımcı hayata geçtiler (bkz. Mannion 1999). Bu geçiş Ortadoğu'daki Neolitik geçişle aşağı yukarı yaşıttı ve iki ayrı bölgede tarımın yayılmasıyla

ortaya çıkan tehditler de hemen hemen aynıydı. Sıtma tehdidi de bunlardan biridir. Afrikalı çiftçiler tarım yapmak için ormanlık alanları açtıkça, hastalık yayan yerli sivrisinek türlerine da hayat alanı yarattılar ve kendi çiftçi hayatlarının sürdüğü alanları bu vektörle paylaşmaya başladılar. Bu "birlikte yaşam", mikro-evrimsel bir süreç içinde bu bölgede yaşayan insan türünün bir tür bağışıklık geliştirmesine yol açtı. Bu bağışıklık kendisini orak hücreli anemi biçiminde bir hastalıkla gösterir. Nerede orak hücreli alyuvar geni varsa, orada sıtmaya karşı bağışıklık gelişmiş demektir. Orak hücreli alyuvar geni, Afrikalıların sıtmaya karşı güçlü bir bağışıklık sunmakla birlikte bir tür kansızlık hastalığının da kaynağıdır. İnsan türü sıtmaya karşı iki tür bağışıklık geliştirmiştir. Biri Afrika kaynaklı olup orak hücreli anemi geni ile bağlantılıdır; diğeri ise Ortadoğu kaynaklı olup *Cooley anemisi* denilen bir tür kansızlık hastalığının öldürücü olmayan geni ile bağışıklık gelişmiştir. Afrika kaynaklı anemi, kuzey-güney yönünde ilerleyerek bu bağışıklığı yaymıştır. Ortadoğu kaynaklı olanı ise doğu-batı yönündeki bir yayılma ile sıtma direncini beslemiştir.

Bu doğu-batı yönlü yayılmanın merkezinde Akdeniz yer alır. Akdeniz'de *thalassaemia*'ya (Cooley anemisi) neden olan bir genin heterozigot hali, bireye sıtmaya karşı bağışıklık kazandırır. Bu durumda hastalığın adı *thalassaemia major* olur. *Thalassaemia major*'un ortaya çıkması durumunda hastalık bireye büyük zarar vermez; bunun yanında sıtmaya karşı direnç sağlar. Bu gen, Akdeniz'de sıtmanın çok yaygın olduğu bölgelerde yüksek frekanslarda bulunur. *thalassaemia*'nın homozigot hali ise öldürücüdür. Bu durumda hastalık *thalassaemia minor* adını alır. Türkiye'de homozigot genin görülme sıklığı 1/10.000'dir. Adana'da *thalassaemia minor* taşıyıcılarının oranı ise 1/40'dır (Demirsoy 1988: 862-3).

Sıtmanın Anadolu'nun denizlere yakın ovalık bölgeleriyle Yukarı Mezopotamya bölgesinin endemik bir hastalığı olduğu söylenebilir. Bu hastalığı yapan en önemli etken bölgedeki yaşam biçiminin ve ekolojik koşulların hastalık taşıyan vektörlerin (sivrisinek türlerinin) yaşamasına ve üremesine uygun bir ortam sunmasıdır. Tarihsel olarak hastalığın varlığı, *thalassaemia major*'un (*ß-thalassaemia major*) bu bölgedeki sıklığıyla ilişkilendirilmek suretiyle çok yerde gösterilmiştir.

ß globin geninde ortaya çıkan 150 civarındaki mutasyonun neden olduğu bu kalıtsal anemi (*ß-thalassaemia major*) ilk çocukluk döneminde öldürücüdür. Haldane'a göre (1949), sıtmanın salgın halde olduğu bölgelerde bu otosomal çekinik hastalığın yüksek prevelansı, bir sıtma çevresinde heterozigot taşıyıcılar için seçici bir avantaj yaratmaktadır. Angel (1966), bu hastalığın eski

bir hastalık olduğunu, Neolitik dönemde su kenarlarında kurulan sürekli yerleşimlerde sıtma prevalansının yükselmesine karşı heterozigot durumda genetik bir korunma sağlandığını ileri sürmüştür. Şimdiye kadar hastalığın evrimi iki açıdan incelenmiştir. Birincisi farklı modern toplumlarda bugünkü mutasyonların dağılımından yola çıkarak değerlendirme yapmak biçimindedir. İkincisi ise eski toplumlara ait iskelet kalıntıları üzerinde kemik patolojisi çalışmaları yapmak suretiyle elde edilen verilere dayanmaktadır (Filon vd. 1995: 365).

Thalassaemia-sıtma ilişkisi ters yönden de gösterilmiştir. Büyük bir sıtma savaş programının uygulanmasından önce *thalassaemia*'nın saptanmadığı Kıbrıs'ta, mücadelenin sona ermesinin ardından (1944) çocuklar arasında enfeksiyona bağlı olmayan ortak bir anemi biçimi görülmüştü (Weatherall 1998: 2).

Eski toplumlarda sıtmanın varlığını tespit etmek için, *thalassaemia major*-sıtma ilişkisinden yola çıkılarak kemik üzerinde *thalassaemia*'nın işareti sayılan bazı patolojilerden hareket edilmektedir. Bu patolojilere büyük ölçüde kafatasında rastlanmakta ve kafatasındaki iki lamina arasında yer alan süngersi dokuda (*diploic*) anormal kalınlaşma ile (*Porotic hyperostosis*) kendisini göstermektedir. *Thalassemia major* kafatasında iz bırakırken *thalassemia minor* kemik dokusunda herhangi bir iz bırakmamaktadır. Hem bu hastalığın evrimini ve yayılımını izlemek hem de geçmiş toplulukların yaşadığı çevresel baskıyı anlamak için farklı tanılara başvurmak da önemlidir. DNA teknolojisindeki son gelişmeler bu soruyu cevaplandırmak için bir fırsat yaratmıştır. Sekans analizi yoluyla elde edilen sonuçlar, 20. yüzyılın başlarına kadar sıtmanın salgın halde yaşandığı İsrail'deki Tel Ahziv yerleşmesinde İ.Ö. 11 ilâ 7. yüzyıllara ait Fenike mezarlığı ile İ.S. 16 ilâ 19. yüzyıllar arasına ait Osmanlı dönemi mezarlığından çıkan iskeletlerde *ß-thalassaemia*'nın varlığını ortaya koymuştur (bkz. Filon vd. 1995).

Keza sıtmanın endemik olduğu Akdeniz bölgesinde *ß-thalassaemia*'nın en sık görülen genetik hastalıklardan biri olduğu kaydedilmektedir. Genetik araştırmalar, *ß-thalassaemia*'ya *ß*-globin geninde ya da onun çok yakındaki bölgelerde ortaya çıkan 180 farklı mutasyonun neden olduğunu ortaya koymuştur. Akdeniz bölgesinde 50 civarında mutasyon tanımlanmıştır. *ß-thalassaemia* mutasyonlarının sıtmaya karşı kısmî bir koruma sağladığı kanıtlanmış olduğuna göre, Neolitik dönemde tarımın ilk ortaya çıktığı bataklık sahalarda *thalassaemia*'nın pozitif bir seçilim etkisine sahip olduğu söylenebilir (Perrin vd. 1998: 169).

Ortadoğu'da Neolitik yerleşmelerin yoğun olarak bulunduğu, dolayısıyla tarımsal hayatın başladığı ve Tunç Çağı'ndan başlayarak belirli bölgelerinde

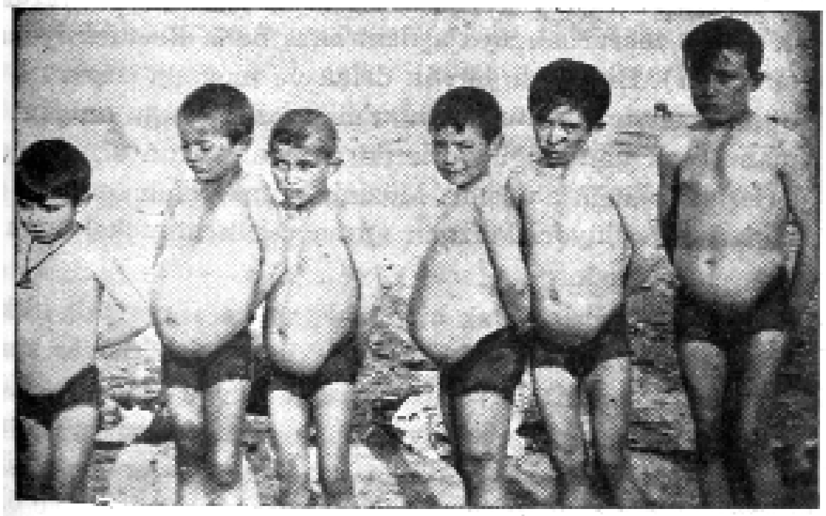

Müzmin sıtmalı ve büyük dalaklı çocuklar

sulu tarım yapılan “Verimli Hilal” bölgesi[1], yerleşik hayatın ilk başladığı ve tarıma ilk geçilen bölge olması hasebiyle, sıtmanın orijin bölgesi olmak ihtimalini de barındırmaktadır. Akdeniz anemisi-sıtma ilişkisine dayanan analizlerden yola çıkarak tarihsel topluluklar üzerinde yapılan araştırmalar bu tezi güçlendirmektedir.

Perrin ve arkadaşlarının yaptığı çalışma, *ß-thalassaemia*'dan sorumlu bazı mutasyon tiplerinin Batı Akdeniz'e Doğu Akdeniz'den taşındığını göstermektedir. Özellikle Doğu Akdeniz ülkelerinde (büyük ölçüde Türkiye ve Lübnan'da) yüksek sıklıklarda saptanan IVS-I-110 mutasyonu, muhtemelen 16. yüzyılda Türkiye'den Cezayir'e göç etmiş kişilerce taşınmış olmalıdır. Osmanlılar tarafından hiçbir zaman işgal edilmemiş olan Fas'da bu mutasyon hiç görülmediği halde, Cezayir'de iki sekans haplotipi mutasyonun her iki tarafta da yer aldığını göstermektedir. Bu mutasyonun Doğu Akdeniz'de yüksek görülme sıklığına ve Türkiye'deki sekans haplotipi sonuçlarına göre, Perrin ve arkadaşları, mutasyonun orijinal olarak “Verimli Hilâl” sahasında ortaya çıktığını ve büyük olasılıkla ilk yerleşimin ve tarımın başlamış olduğu güneydoğu Türkiye'den güneybatı Türkiye'ye doğru yayıldığını düşünmektedirler. İran'da daha düşük frekansların saptanmış olması, mutasyonun Kafkasya ve Hindistan'da daha sonra ortaya çıkmış olduğunu gösteren veriler ve Lübnan, Kıbrıs ve Yunanistan'da yüksek bir sıklığın görülmesi, bu yayılma yönünü doğrulayan verilerdir. Araştırmacılar, mutasyonun Akdeniz çevresinde yayılmasını

[1] Bu bölge bugün Türkiye sınırları içinde kalan hemen hemen bütün güneydoğu bölgesini içine almaktadır.

Kazma ve kürekle saz ve otları temizlenen bir kanal (Antalya)

Yunan ve Fenike kolonizasyon hareketlerine bağlamanın gözardı edilemeyecek bir olasılık olduğunu söylemektedirler (Perrin vd. 1998: 175-6).

Anadolu'nun eskiçağlara ait iskelet serilerinde morfolojik düzeyde rastlanan bazı patolojiler *thalassemia major*'un varlığına işaret etmektedir. Ortadoğu'nun en eski Neolitik köylerinden olan Çayönü'nde (Diyarbakır-Ergani) gün ışığına çıkarılan bireylere ait kafataslarında yoğun *porotic hyperostosis* saptandı. Bunun *thalassemia major* belirtisi olma ihtimali yüksektir (bkz. Özbek 1988: 130-1). Bunun gibi Karataş ve Kalınkaya erken Tunç Çağı yerleşmelerinde (Angel ve Bisel 1986), Lübnan'daki Kalkolitik Çağ yerleşmesi Byblos'ta ele geçen bir çocuk kafatasında (Özbek 1981) aynı belirtiler görülmüştür. Bu verilere dayanarak, sıtma hastalığının orijin bölgesiyle Neolitik dönemde tarımın ilk uygulandığı bölgenin birbiriyle örtüştüğü söylenebilmektedir.

Not edilmesi gereken bir başka ilginç durum, Türkiye'nin güneyinde ve Akdeniz havzasının Afrika ile teması bulunan alanlarında orak hücreli aneminin de görülmüş olmasıdır. 1929'da Cooley ve Lee bir Yunanlı çocukta, 1932'de Rosenfeld ve Pincus bir İtalyan çocukta, 1933'te Clarke bir Sicilyalı çocukta, 1937'de Johnson ve Townsend yine bir Yunanlı çocukta, aynı yıl Haden ve Evans iki Sicilyalı kardeşte, 1941'de Mallory bir İtalyan gençte, 1943'te Ogden bir İspanyol çocukta orak hücreli anemi tespit ettiler. Benzer şekilde Yunanistan, Sicilya ve Mısır'da benzer vak'alar rapor edilmişti. Türkiye'de ilk bulgu, 1946 yılında Ekrem Şerif Egeli ile Sermet Ergun'un 22 yaşında İmrozlu bir Rum kızda bulduğu anemiydi. 1953'te Müfide Küley ve Agâh Tuna, Mersinli

bir çocukta benzer bulguya rastladılar. Yine 1956'da Mersin Devlet Hastanesi dahiliye uzmanı Muzaffer Aksoy 15 ayrı bireyde orak hücreli anemi tespit etti (bkz. Aksoy 1956). Bu durum, Afrika merkezli bağışıklığın göçler yoluyla kuzeye doğru ilerlediğini ve *thalassemia major* tipi bağışıklıkla karıştığını göstermektedir. İnsan hareketi bağışıklık tiplerini de yaymaktadır. Bu bulgular, başta yaptığımız tespitle, yani orak hücreli anemi bağışıklığının Afrika merkezli olmak üzere kuzeye ve güneye, Ortadoğu merkezli bağışıklık biçiminin ise doğu-batı yönünde geliştiği belirlemesiyle örtüşmektedir.

Orijin Bölgesinde Güncel Durum

Sıtmanın merkezi yine Karacadağ bölgesidir. Yukarıda ortaya koyduğumuz paleopatolojik ve genetik veriler ve çıkarımlar da sıtmanın antik orijin bölgesinin bu alan olduğunu kuvvetle muhtemel hale getirmektedir. Bugün de aynı alanın yoğun sıtma bölgesi olarak tanımlanması bir tesadüf olmasa gerek. Cumhuriyet döneminde sıtma sağaltımı ile ilgili çok güçlü programlar uygulanmış olmasına karşın, sıtma bu alandan bir türlü sökülüp atılamadı. Bunun çeşitli nedenlerinden söz edilebilir. Birinci neden olarak bölgenin idarî yönden üç ayrı ile ait olması gösterilmektedir. Karacadağ bölgesinin idarî bakımdan üç ayrı il -Mardin, Urfa ve Diyarbakır- tarafından paylaşılması, koordinasyon yokluğu ve ulaşım zorlukları nedeniyle mücadeleyi güçleştirmektedir. Ancak geleneksel olarak Türkiye'de sıtmanın yoğun olarak görüldüğü bölgelerde sulak alan varlığı, düşük rakım, yüksek yaz sıcaklığı, kıyılara yakınlık gibi ekolojik etkenler rol oynamaktadır. Örneğin sıtma prevalensi araştırmaları, Papua Yeni Gine'de ve bazı Melanezya adalarında sıtma mücadelesinden önce hastalığın 2500 m. rakımın altında bulunduğunu ortaya koymuştur. Papua Yeni Gine'nin iç bölgelerinde de hastalığın sıklığı azalır. Diamond'un aktardığına göre (2004: 424), Avrupalıların Yeni Gine'de büyük sağlık sorunları yaşamadıkları tek yer yüksek bölgelerdi. Zira buralar sıtmanın yayılabileceği yüksekliğin üzerinde kalan kısımlardı. Anılan ekolojik koşullar, paraziti taşıyan vektörün yaşamasına uygun ortamı vermektedir. Urfa bölgesinin yüksek kısımları da, gerek rakım, gerek ortalama yaz sıcaklığı, gerekse insan eliyle yaratılmış habitat bakımından hastalığın yerleşmesini olanaklı kılan koşullara sahiptir.

Ancak hastalığı var eden koşullar arasında, belki de en önemli etken sosyo/kültürel etkenlerdir. Zira ekolojik etkenlerin olumsuz etkisi, biyolojik/tıbbî çalışmalarla izale edilebileceği halde, sosyo/kültürel koşulların değiştirilmesi uzun bir zaman ve çaba gerektirmektedir. Çünkü hastalığın varlığını kolaylaştıran "yaşam biçimi", kısa zamanda ve ani biçimde değiştirilebilecek bir et-

ken olmadığı gibi, sağaltım çalışmalarında belirli bir dirençle karşılaşılması da muhtemeldir.

Urfa çevresinde sıtma hastalığı bakımından ilginç bir durum gözlemlenmektedir. Zira hastalık Karacadağ bölgesinde görüldüğü halde, Urfa'nın ovalık çevresinde bugün hastalığa rastlanmamaktadır. Oysa 20. yüzyılın başına ait kayıtlarda hastalığın bütün vilâyet sathında yaygın olduğu görülmektedir. Dr. Şefik Arif'in *Türkiye'nin Sıhhî-İçtimaî Coğrafyası* serisinden çıkan *Urfa Vilâyeti* cildinde (1925: 39), hastalığın "merzaga mıntıkada [bataklık bölgede] bulunan kariyelerde münteşir bir halde" bulunduğunu bildirir. Oysa bugün bataklık sayılabilecek alanlarda hastalığa rastlanmamakta, aksine hastalığın dağlık bölgede tutunmuş bulunduğu gözlemlenmektedir. Bunun nedeni ne olabilir? Urfa bölgesi, Suriye-Türkiye sınırı oluşturulana dek Orta Fırat bölgesiyle Karacadağ arasında transhümans hareketi yapan hayvancı göçerlerin cevelan alanıydı. Özellikle Arap ve Kürt aşiretleri bu bölgeyi yazlak ve kışlak alanlar olarak kullanmaktaydı. Ancak sınır meydana geldikten sonra bu aşiretlerin büyük bölümü yerleşik tarımcı hayata geçmek zorunda kaldı ve bu süreçte Karacadağ bölgesi yoğun bir köyleşmeye uğradı. Bu açıdan bakıldığında, zaten sıtmanın jenerik bölgesi olan Karacadağ'da bu tarihlerden itibaren hastalık taşıyıcı vektörle insan arasında daimî ve yakın bir ilişkinin kurulduğunu söyleyebiliriz. Büyük bir ihtimalle bölgedeki sıtma, Karacadağ bölgesine hayvanlarıyla çıkan göçerlerin hastalığı oradan alarak güneydeki düzlük alanlara taşımasıyla yayılıyordu. Göçebe-hayvancı hareket kesilince, sıtmayı ovalık alana taşıyan ajanlar da ortadan kalkmış oldu ve bugünkü tablo meydana geldi.

Sonuç

Sıtmanın tarımcı kültürün kadim hastalığı olması, insanın bu hastalıkla neredeyse birlikte yaşaması, bir taraftan ona karşı genetik birtakım bağışıklık araçlarının gelişmesine yol açarken, bir taraftan da kültürel korunma biçimlerini ortaya çıkarmıştır. Kültürün en önemli işlevlerinden birisi, hayatın idamesi için gerekli olan ihtiyaçların giderilmesine yönelik stratejiler sunmasıdır. Sıtma gibi sağlık sorunları karşısında tarımcı kültürün üretebildiği yegâne çözüm "cibinlik kullanımı" olmuştur. Heredot'un tarihinden bu tarafa bu bölgelerde cibinliğin kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca modernleşme ile birlikte tıbbî ve biyolojik mücadele araçlarına karşı bir aşinalık ve bu araçları kullanan örgütler karşısında oluşmuş bir beklentinin varlığından da söz edilebilir. Özellikle Cumhuriyet döneminde çok ciddi bir sıtma eradikasyon programı uygulanmış ve hastalık büyük ölçüde geriletilmiştir. Ancak bugün hastalık yi-

ne yayılma istidadı göstermektedir. Özellikle yeni bir küresel ısınma dalgasının tehdidi altında bulunmamız, hastalığın yeniden canlanmasında ve hatta öldürücü tiplerinin tropik alanlardan kuzeye ve güneye yayılmasında önemli bir etken olacağa benzemektedir.

KAYNAKLAR

AKSOY, Muzaffer (1956), *Cenubi Türkiye'de Eti-Türkleri Arasında Sickle-Cell Anemi (Orak Hücre Anemisi). Onbeş Vaka Üzerinde Bir Tetkik.*

ANGEL, J. L. (1966), "Porotic Hyperostosis, Anemias, Malarias, and Marshes in the Prehistoric Eastern Mediterranean", *Science*, 153, ss. 760-63.

ANGEL, J. L. ve S. C. BISEL (1986), "Health and Stress in an Early Bronze Age Population", *Ancient Anatolia: Aspects of Change and Cultural Development.* Madison: University of Wisconsin Press, ss. 12-30.

BRAUDEL, Fernand (1992), *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, Fransızcadan İngilizceye çev. Siân Reynolds, New York: Harper Collins Publishers.

DEMİRSOY, Ali (1988), *Kalıtım ve Evrim*, Ankara: Meteksan (3. baskı).

DIAMOND, Jared (2004), *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, çev. Ülker İnce, Ankara: TÜBİTAK.

DOĞANAY, Filiz (1997), *Sosyal ve Kültürel Dönüşme Sürecinde Harran Ovası ve GAP Uygulaması*, Ankara: DPT Yayını.

FILON, D., vd. (1995), "Sequence Analysis Reveals a *ß-thalassaemia* Mutation in the DNA of Skeletal Remains from the Archaeological Site of Akhziv, Israel", *Nature Genetics*, 9, ss. 365-8.

HALDANE, J. (1949), "The Rate of Mutations of Human Genes", *Hereditas Suppl.* 35, ss. 267-73.

HATUN, Şükrü (2001), "Sağlık Hizmetlerinde Dil Sorunu", *Radikal İki*, S. 237 (22 Nisan 2001), s. 12.

MANNION, A. M. (1999), "Domestication and the Origins of Agriculture: An Appraisal", *Progress in Physical Geography*, 23 (1), ss. 37-56.

ÖZBEK, M. (1981), "Eski İnsanlarda Görülen Bazı Hastalıklar Üzerine", *Tübitak Bilim ve Teknik*, 160, ss. 8-11.

ÖZBEK, M. (1988), "Çayönü İnsanları ve Sağlık Sorunları", *IV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı* (ayrı basım), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, ss. 121-52.

PERRIN, P., vd. (1998), "Diversity of Sequence Haplotypes Associeted with *ß-thalassaemia* Mutations in Algeria: Implications for Their Origin", *Gene*, 213, ss. 169-77.

ŞEFİK ARİF (1925), *Türkiye'nin Sıhhî-İçtimaî Coğrafyası: Urfa Vilâyeti*, İstanbul: Kağıtçılık ve Matbaacılık A.Ş.

WEATHERALL, D. J. (1998), "Thalassemia in the Next Millenium", *Annals New York Academy of Sciences*, ss. 1-9.

Özet: Sıtma, insanlığın tarım çağına geçmesiyle birlikte, insan türünün değişen yaşam biçimine eşlik eden bir hastalık olarak gelişmiş ve yayılmıştır. Bu yayılma Afrika ve Ortadoğu orijinli olarak doğudan batıya, güneyden kuzeye insan toplumlarını etkilemiş ve onların tarımcı işgücüne büyük zarar vermiştir. Bu makalede sıtmanın tarım ve üretimle ilişkisi üzerine, Türkiye örneği esas alınarak bir değerlendirme yapılmaktadır.

Anahtar sözcükler: Sıtma, tarım, Neolitik, Urfa, anemi, Türkiye.

Abstract: Malaria appeared as a disease with the beginnings of the agricultural era and spread out along the changing patterns of life of humankind. It originally started from Africa and the Middle East, and as diffused in east-west and south-north directions it caused severe damage to agricultural labour. This article evaluates the case of Turkey trying to show its relation with agriculture and production.

Key words: Malaria, agriculture, Neolithic, Urfa, anaemia, Turkey.

Türkiye Ormancılık Tarihi Üzerine Kısa Anımsamalar

"Evet, 'orman' sözcüğünü veya başlığını görünce çoğu aydınımız o yazıyı okumaz. Ormanı kendi ilgi alanı dışında sayar. Ben onları, Fransızların 'gourmet' dedikleri damak zevkine düşkün kişilere benzetirim: Karidesli, levrekli, bonfileli sofralara alışmışlardır. Kuru fasulyeli tabak geldi mi, burun kıvırırlar. Onların karides, levrek veya bonfileli sofrası düşün, felsefe, ekonomi, politika yazılarıdır. Sadece böyle ince ve karmaşık konulardan zevk alırlar. Orman konusu ise kuru fasulyedir onların çoğu için." (Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, 1986).

Yücel ÇAĞLAR*

Giriş

Türkiye'de ormancılık, Osmanlı dönemi ile birlikte, yaklaşık yüzaltmış yıllık geçmişe sahip, çeşitli yönlerden özgünlükleri olan bir etkinlik alanıdır. Sözgelimi, Türkiye'de ormancılık etkinlikleri kapsamında yalnızca orman ekosistemlerinin yönetilmesiyle ilgili teknik iş ve işlemler gerçekleştirilmemektedir. Ek olarak, Türkiye'de ormancılık, ekonomik, toplumsal ve siyasal değişme ve gelişmeler üzerinde göz ardı edilmeyecek denli belirleyici olabilen bir etkinlik alanıdır. Ne var ki, bu özgünlüklerine ve belirleyiciliklerine karşın Türkiye'de ormancılık tarihi ile ilgili çalışmalar son derece sınırlı sayıdadır ve tümü de ormancı teknokratlar tarafından yapılmıştır. Sözgelimi, Türkiye'de devletçilik uygulamaları, çoğu kez 1930'lu yıllardaki büyük ekonomik bunalımın yol açtı-

* Kırsal Çevre ve Ormancılık Sorunları Araştırma Derneği Üyesi-ANKARA.

ğı bir yönelimin ürünleri olarak açıklanmış; Cumhuriyet'in ilk yıllarında, hem de İzmir İktisat Kongresi'ni izleyen yıl gündeme getirilen devlet orman işletmeciliği düzenine geçilmesine yönelik girişimler, 1930'lu yıllarda devlet orman işletmeciliği düzenine geçilmesi ile 1945 yılında ülkedeki tüm ormanların devletleştirilmesi ve yol açtığı gelişmeler; yaklaşık 500 bin köylünün işlendirildiği ağaç kesme ve tomruklama işlerindeki üretim ilişkileri, 1980'den sonra ormancılık alanında da gündeme gelen özelleştirmeci uygulamalar vb "sektörel" konular toplumbilimcilerin tartışma gündemine hemen hemen hiç alınmamıştır. Öyle ki, bu olumsuzluğun aşılması gereği, son yıllarda giderek yoğunlaşan ve yaygınlaşan çevre/doğa korumacı duyarlılık ve etkinliklerin kapsamında bile gündeme gelmemiştir.

Bu durum, kaçınılmaz olarak iki düzlemde yaşamsal önemde eksikliklere yol açmıştır: i) Ormancılık etkinliklerindeki değişme ve gelişmeler tüm dinamikleriyle ortaya konulamamıştır. Bu nedenle de, sonuçları öteki etkinlik alanlarının çoğunda rastlanamayacak denli uzun sürelerde alınabilen uygulamaların doğru ve eksiksiz olarak değerlendirilebilmesi, büyük ölçüde rastlantılara kalmıştır. ii) Ekonomik, toplumsal ve siyasal alanlarda yapılan çözümlemelerde, öne sürülen tarihsel tezlerde çeşitli eksiklik ve yanlışlıklara kolaylıkla düşülebilmiştir. Son derece kısa bir özetleme olan "Türkiye Ormancılık Tarihi Üzerine Bir Deneme", meslekten "tarihçi" olmayan bir "sektör uzmanının", bu eksikliklere dikkat çekme amacının bir ürünüdür.

Ormanlar Ve Ormancılık Osmanlı İçin Ne Anlama Geliyordu?

19. yüzyıla değin, hiçbir anlama gelmediği söylenebilir: Köylüleri çevrelerindeki ormanlardan istedikleri gibi yararlanabiliyor; orman ürünü tüccarları sınırlı düzeyde vergi ödemek dışında hiçbir kısıtlamayla karşılaşmadan etkinlikte bulunabiliyordu. Ülkenin verimli ormanlarının bir kısmı ise Saray'ın, İmparatorluğun tophane ve tersanelerinin gereksinmesinin karşılanmasına ayrılmıştı. Ormanlar ve ormancılık, Osmanlının gündemine, yeni gelir kaynaklarına gereksinme duyması; başta İngiltere ve Fransa olmak üzere alacaklılarının dayatması ve yabancı ormancılık "uzmanlarının" yönlendirmeleriyle; kısacası, "denize düşüp yılana sarılınca" gelmiştir; gelmiştir ve bir daha da gündeminden çıkmamıştır.

Ormancılık, Anadolu'da sömürgeciliğin ayak seslerinin ilk duyulduğu sektörlerden birisidir !

Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun sömürgeleştirilmesine yönelik her türlü girişim 19. yüzyılda görece olarak daha da yoğunlaşmış; "ekonomisi-

nin güçlendirilmesi" söylemiyle her türlü varsıllığının, başta İngiltere, Fransa ve sonra da Almanya olmak üzere yabancı ülkeler tarafından sınırsızca sömürülmesine yönelik çok sayıda düzenleme bu dönemde gerçekleştirilmiştir. 1838 yılında İngiltere ile bağıtlanan ve İngiltere Dışişleri Bakanı tarafından da "şaheser" olarak nitelendirilen "Ticaret Sözleşmesi"nin bu sürece yeni boyutlar kazandırdığı, giderek sürecin kurumsallaşmasına yol açtığı da bilinen bir başka gerçekliktir. Yine bilindiği gibi; 1839 Tanzimat Fermanı ve 1854 Islahat Fermanı, 1881'de yürürlüğe giren "Düyun-u Umumiye", 1902'de Almanya ile bağıtlanan "Bağdat Demiryolu" ile ilgili sözleşme vb düzenlemeler bu süreçte yaşamsal önemde işlevler görmüştür. Açıktır ki, söz konusu süreç, yaygın olarak sanıldığının aksine, yalnızca ülkenin yönetim düzeni, özellikle de maliye ve askersel alandaki kurumsal değişikliklerle sınırlı olmamıştır. Sözgelimi, bu değişiklikler kapsamında ülkedeki ormanların işletilmesi alanında da köktenci yaklaşımlar gündeme gelmiş ve bu yaklaşımlar doğrultusunda çeşitli düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Bu yaklaşım ve düzenlemeler, üç kümede toplanabilir:

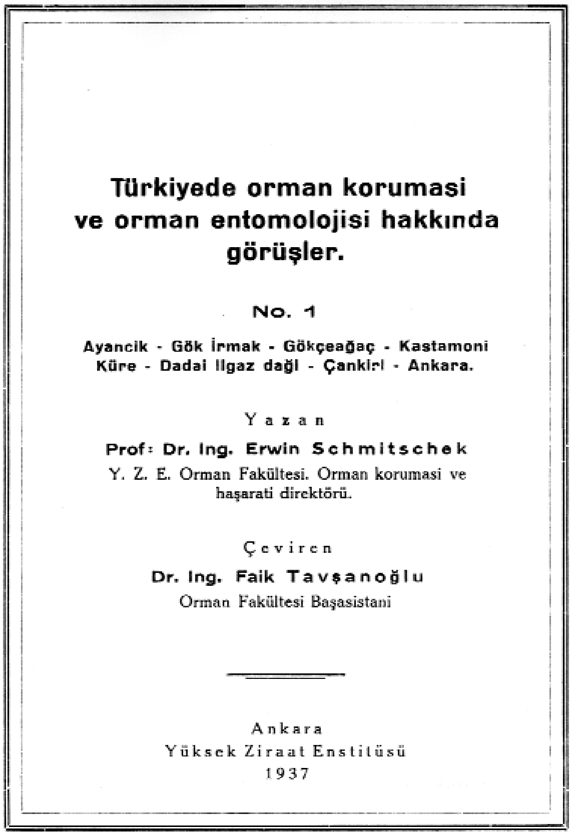
Türkiyede orman korumasi ve orman entomolojisi hakkında görüşler.

No. 1

Ayancik - Gök İrmak - Gökçeağaç - Kastamoni
Küre - Dadai Ilgaz dağl - Çankiri - Ankara.

Yazan
Prof: Dr. Ing. Erwin Schmitschek
Y. Z. E. Orman Fakültesi. Orman korumasi ve haşarati direktörü.

Çeviren
Dr. Ing. Faik Tavşanoğlu
Orman Fakültesi Başasistanı

Ankara
Yüksek Ziraat Enstitüsü
1937

Egemen Ormancılık Yaklaşımları

Orman genel müdürlerinden ormanbilimci Prof. Dr. Ali Kemal Yiğitoğlu, dönemin egemen ormancılık yaklaşımını; *Türkiye'de düzenli ormancılığın ilk kuruluşunda Fransız ormancılar tarafından yapılan hata, yani ormancılık amacının başlangıçta yanlış konulması, Türkiye ormanları ve ormancılığı için çok kötü sonuçlar doğurmuştur. Bu andan başlayarak ormanlarımız devlet hazinesine para sağlamak amacıyla insafsızca doğranmıştır* (Yiğitoğlu, 1936) bi-

çiminde değerlendirmektedir. Gerçekten de, Cumhuriyet'in ilk yıllarına değin süren bu dönemde bir yandan ormanlar özel mülkiyete geçirilir ve tapulu arazilerdeki ormanlardan sahiplerinin yararlanma hakları hukuksal güvenceye kavuşturulurken bir yandan da Ege ve Akdeniz bölgelerindeki verimli "devlet" ormanları, tümüyle Devletin parasal kaynak gereksinmesinin karşılanması amacıyla kısa ve uzun dönemli sözleşmelerle yerli ve yabancı özel kişi ve kuruluşlara devredilmiştir. Bu bağlamda, yabancı demiryolu şirketlerine verilen ayrıcalıklı haklar kapsamında demiryolunun çevresindeki ormanların işletilmesine de yer verilmiş; orman ürünü dış ticareti başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerinin gereksinmesinin Anadolu ormanlarından karşılanmasına yöneltilmiş; "Baron Hirsch" olarak tanınan dönemin önde gelen ülkelerarası tefecilerine ayrıcalıklı haklar verilmiştir (Parvus, 1977). Sonraki yıllarda Almanya ile bağıtlanan Bağdat Demiryolu Sözleşmesiyle de sürdürülecek olan bu tür ayrıcalıklı haklar, Anadolu'daki ormansızlaşma sürecine yeni boyutlar kazandırmıştır. Sözgelimi, Bağdat Demiryolu Sözleşmesinin 22. maddesine göre; *Şirket, demiryolu güzergâhının 20 km çevresinde kalan, ayrıcalığı kimseye verilmemiş tüm maden ocaklarını işletme hakkına sahip olacaktır. Ayrıca, şirket, güzergâhın çevresindeki ormanları da ister odun kesmek isterse kömür elde etmek amacıyla olsun, serbestçe kullanabilecektir* (Yerasimos, 1975).

Yönetsel ve Hukuksal Düzenlemeler*

Dönem boyunca gerçekleştirilen yönetsel ve hukuksal düzenlemelerin başlıcaları aşağıda sergilenmiştir.

- 1840 yılında ormanlardan yararlananlardan alınan vergilerin mültezimler aracılığıyla toplanması düzeni değiştirilmiş; "orman memurluğu" düzeni kaldırılarak "orman müdürlüğü" kurulmuştur;
- 1841 yılında çıkarılan bir "İlmühaber" ile ticareti yapılan orman ürünlerinden alınacak vergilerin toplanma düzeni değiştirilmiştir;
- 1857 yılında gerekli teknik, yönetsel ve hukuksal düzenlemeleri yapmaları için Fransız ormancılık "uzmanları" ülkeye çağrılmıştır;
- Orman Nizamnamesi yürürlüğe girinceye değin görev yapmak üzere "Meclis-i Maabir" oluşturulmuştur;
- 1857 yılında Fransız ormancılık "uzmanlarının" yönlendiriciliğinde ilk "Orman Mektebi" açılmıştır;

* Bu düzenlemelerin adları, yaptırımları, konuyla ilgili açıklamalar günümüz Türkçesiyle dillendirilmiştir.

- 1858 yılında yürürlüğe konulan *Arazi Kanunnamesi* kapsamında ormanların yönetimi ve orman ürünlerinin yararlanma düzeniyle ilgili yaptırımlara da yer verilmiş; arazilerdeki özel mülkiyeti pekiştiren bu düzenlemeyle tapulu arazisinde orman bulunan özel kişilerin bu ormanlardan yararlanma hakları güvence altına alınmıştır;
- 1861 yılında, 1869 yılında yürürlüğe konulacak olan *Orman Nizamnamesi*'nin gerekçesi, kapsamı ve öngördüğü düzen ile ilgili açıklama yapmak amacıyla *Devlete İlişkin Olanlar, Yani, Kişilerin Sorumluluğunda Olan ve Köylere Ayrılmış Bulunan Koru ve Baltalıklar ile Halkın Gereksinim Duyduğu Cibal-i Mübahanın Dışında Kalan Ormanlarla İlgili 68 Maddeli Tüzük Taslağı* ile *İltizam, Sözleşme ya da Bir Ayrıcalıkla Devlet Ormanlarından Ağaç Kesmeye İzinli Olanların İşlemleriyle İlgili Koşullara İlişkin Taslak* hazırlanmıştır;
- 1869 yılında, yine Fransız ormancılık "uzmanları" tarafından hazırlanan ve ormanlar ve ormancılık düzeniyle ilgili ilk kapsamlı hukuksal düzenleme olan *Orman Nizamnamesi* yürürlüğe konulmuştur;
- 1885 yılında *Devlet Ormanlarından Ağaç Satılmasına İlişkin 12 Maddelik Geçici Talimatname* yayımlanmıştır;
- 1895 yılında, *Devlet Ormanlarından Ağaç Satılmasına İlişkin 12 Maddelik Geçici Talimatname* çıkarılmıştır.

Öte yandan, oluşturulan ormancılık birimlerinin (sözgelimi; Orman Meclisi, daha sonra da Orman İdaresi, Orman Genel Müdürlüğü, Ormanlar ve Madenler Genel Müdürlüğü, Orman-Maden ve Tarım Bakanlığı vb) üst düzey yöneticiliklerine azınlıklardan kişilerin getirilmesi, Fransız ormancılık "uzmanlarına" çeşitli düzeylerde önemli görevler verilmesi de bu dönemin olağan uygulamaları olmuştur.

Orman Nizamnamesi, dönemin ormancılık düzenine ve uygulamalarına yön veren temel hukuksal belge olmuştur. Bu belgeyle;

- ülkedeki ormanlar mülkiyet biçimlerine göre; i) devlet ormanları, ii) vakıfların kullanımına ya da işletmesine bırakılan ormanlar ile iii) kasaba ve köylerin yararlanmasına bırakılmış ormanlar olarak sınıflandırılmıştır;
- devlet ormanlarının müteahhitler ve ayrıcalıklı hak sahipleri tarafından işletilmesi yaklaşımı düzenlenerek hukuksal dayanaklara kavuşturulmuştur;
- özel kişilerin mülkiyetlerindeki (ya da kullanımlarındaki) ormanlardan yararlanmaların düzenlenmesi Arazi Kanunnamesi'ne bırakılmıştır;

- tüm devlet ormanlarının sınırlarının belirlenmesi ve Nizamname'nin yalnızca bu ormanlarda uygulanması koşulu getirilmiştir;
- köylülerinin çevrelerindeki devlet ormanlarından ticaret amacıyla parasız yararlanmaları engellenmiştir;
- orman ürünlerinin ticaretinden alınacak vergiler ("öşür", "pul resmi", "orman hakkı", "bedel") kapsamlı biçimde yeniden düzenlenmiştir;
- devlet ormanlarından izinsiz yararlananlara uygulanacak yaptırımlar belirlenmiştir.

Bu hukuksal ve kurumsal düzenlemelere karşın, 19. yüzyılda ormanlardan yararlanma, düzeni gerektiğince kurumsallaştırılamamış, Diker'in "düzenli başıboş ormancılık devresi" olarak nitelendirdiği bu dönemde, daha çok yabancı kişi ve kuruluşlar, yerli işbirlikçileriyle birlikte ülkenin hem ormanlarını hem de insanlarını sınırsızca sömürebilmiş; halk da alışageldiği yararlanma biçimini sürdürebilmiştir. Fransız ormancılık "uzmanlarından" Bricogne, bu sömürü düzenin bir boyutunu şöyle açıklamaktadır (Bricogne, 1940).

> *Tüccarlar bir mıntıka sakinleriyle, mesela bir dere havzasının halkıyla pazarlık ederler ve halk da nehir kenarında yahut iskelede muayyen bir müddet zarfında kararlaştırılan şartlara tevfikan kerestenin teslimini taahhüt eder. Ve buna mukabil kısmen aynen ve kısmen nakden kendilerine bir pey verilir. Ve hatta bedeli bilahare tesviye olunmak üzere nakliyatta istihdam olunacak hayvanlar da tüccarlar tarafından tedarik olunur.*
>
> *Bu avansların temettü nispeti ekseriya murabaha derecesine varır. Emvalin iskeleye muvasalatinde tüccar malın fiyatından bizzat kendisinin verdiği hisse-i öşrü, verdiği avansları ve yüzde iki ve iki buçuğu bulan faizleri tenzil eder.*
>
> *Bir taraftan alıcıların kötü niyeti, diğer taraftan köylülerin para ihtiyacı, köylünün daima borçlu kalmasından gayri bir netice vermeyecek surette vaziyeti müşkülleştirir.*
>
> *Ve işte bu suretledir ki faizcilik zincirleriyle bağlanan halk kütleleri, en koyu sefalete mahkûm bir halde tüccarların esiri vaziyetinde kalırlar.*

"Gidişata dur" deme çabaları ve bu kez de Alman-Avusturyalı ormancılık "uzmanlarının" yönlendirmeleriyle "kapitalist orman işletmeciliği" gündemde!

Meşrutiyet'le birlikte gündeme gelen ve 1937 yılında devlet orman işletmeciliği düzenine geçilmesine değin uzanan bu dönemde kimi eğilimler öne çık-

mıştır. Sözgelimi, 19. yüzyılın sonlarında, "düzenli başıboş" ormancılık düzeninin yol açtığı orman yıkımlarının ayırdına varılmasıyla bu "gidişatın" önüne geçilmesine yönelik çabalara girilmiştir. Öte yandan, kapitalist orman işletmeciliğinin kurumsallaştırılmasına yönelik hukuksal ve kurumsal düzenlemelere kalkışılmıştır. Bu kalkışmanın önde gelen yönlendiricilerinin Alman ormancılık "uzmanları" olması, Meşrutiyet'le birlikte, özellikle dış ekonomik ilişkilerde ülkesel ağırlıkların değişmesinin, bu değişimde Almanya ile ilişkilerin giderek ağırlık kazanmasının doğal bir sonucu olduğu söylenebilir. Ancak, dönemin Orman Umum Müdürü Hoca Ali Rıza'nın bu kalkışmadaki önderliğinin de gözden kaçırılmaması gerekmektedir: 1881 yılında Orman ve Maadin Okulu'nda eğitmenlik, Orman Fen Heyeti Başkanlığı da yapan, düşünadamı, yazar Hoca Ali Rıza, deyiş yerindeyse döneme damga vuran çalışmalar yapmıştır: Ülkede ilk kez "Orman İstatistiği"nin gerçekleştirilmesi, 1910 yılında *14 Maddelik Talimatname*'nin yürürlüğe konulması, *Orman ve Mera Kanunu Taslağı*'nın hazırlanması ve ilk kez ağaçlandırma çalışmalarının yapılması, bu bağlamda örnek olarak sayılabilir (Kutluk-Yund, 1949).

Öte yandan, bu dönemde bir yandan ormanlardan teknik gerekler yerine getirilerek yararlanma, devlete olabildiğince daha fazla gelir sağlama, ormanları koruma amaçlı uygulamaların ağırlık kazandığı "kerim devlet" anlayışının bir yandan da kapitalist orman işletmeciliğinin alt yapısının oluşturulmasına yönelik iki boyutlu bir yönelime girildiği söylenebilir: Sözgelimi, sözü edilen "Orman İstatistiği"nin* yapılması, bir anlamda, bu amaçların gerçekleştirilmesine yönelik uygulamaların alt yapısal gereklerinden birisinin yerine getirilmesi olarak değerlendirilebilir. Ek olarak, dönemin önemli sayılabilecek hukuksal düzenlemelerinden birisi olan *14 Maddelik Talimatname*'yle, ağırlıkla, ormanların "işletilmesi" karşılığında alınacak bedellerin daha gerçekçi biçimde hesaplanması yeniden düzenlenmiş; orman işletmecilerinden, "orman konum rantı" anlamına gelebilecek "Orman Hakkı Tarifesi"ni de alma uygulaması başlatılmıştır. Ancak, Talimatname'nin 9-12. maddeleriyle bir yandan köylülerin çevrelerindeki ormanlardan yararlanma biçimleri ve koşulları yeniden düzenlenmiş; böylece, farklı biçimlerde olsa, günümüze değin uygulanagelen düzenin temelleri atılmış; bir yandan izinsiz ve rastgele hayvan besleme, ağaç kesme, orman ürünlerini toplama vb köylülerin ormanlara zarar verebilecek eylemleri yasaklanmıştır. Ek olarak; 1911 yılında hazırlanan "Köy Bal-

* 1910 yılında yayımlanan ve ülkedeki orman varlığının mülkiyet biçimlerine dağılımını da ortaya koyan "Orman İstatistiği"nin bulgularına göre ülkede 8,8 milyon hektar olduğu belirlenen ormanların % 88'i devlet, % 1,2'si vakıf, % 1,7'si kasaba ve köy tüzel kişilikleri, % 6,1'i özel kişi mülkiyetindedir ve % 3'nün mülkiyeti de belirsizdir (Kutluk, 1948).

talıklarının Yönetimine İlişkin Tüzük"le hem bu kısıtlamalar pekiştirilmiş hem de köylülere, köylerinin ortak gereksinmesinin (yol, çeşme, okul vb) karşılanması amacıyla kullanılmak üzere çevrelerindeki baltalıkların işletilmesinden pay verilmesi sağlanmıştır. Bu düzenlemelerin, dünya genelinde ancak 1990'lı yıllarda gündeme gelen "çevre/doğanın yöre halkıyla birlikte korunması" yaklaşımlarıyla amaç ve yol benzerliklerinin gözden kaçırılmaması gerekmektedir. Ancak, açıktır ki, 1910'lu yıllarda bu uygulamalarla gözetilen temel amaç, devletin, ormanlarının işletilmesinden olabildiğince daha çok gelir elde etmesidir.

Bu bağlamda Hoca Ali Rıza'nın, deyiş yerindeyse "gerçekleşmeyen düşü", *Orman ve Mera Kanunu* çıkarma girişiminin anımsanabilir: • İlk kez "orman" sayılacak yerlerle ilgili bir tanımın getirilmesi, • ormanların mülkiyet biçimleri yönünden sınıflandırılması, • tüm orman varlığının dökümünün çıkarılması ve sınırlandırılması, • devlet mülkiyeti dışındaki ormanlardan da devletin gözetiminde teknik gereklere uygun olarak yararlanılması ve bu amaçla "işletme planlarının" hazırlanması, • orman tüccarlarının çalıştırdıkları işçilerin çalışma koşullarının iyileştirilmesi, • odun tüketimini artıran yapı tarzlarının (çatma) yasaklanması, • orman memurları ve müteahhitleri ile mültezimlerin, özellikle açık artırmalı orman satışlarındaki hukuk dışı/kayırmalı işlemlerinin, yolsuzluklarının önlenmesi, • "orman rantı"nın tümüyle devlete bırakılması vb yaptırımlarıyla Orman ve Mera Kanunu Taslağı'nın, yürürlüğe konulmamış olmakla birlikte, sonraki yıllardaki orman yasaları üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Sözgelimi, Ticaret ve Tarım Bakanlığı'nın Avusturyalı ormancılık "uzmanlarından" Hofrat Veith'in yönlendiriciliğinde hazırlanarak 1918 yılında Meclise sunulan, *Orman Kanunu Taslağı*'nda bu etkiler açıklıkla görülebilmektedir. Ancak, Orman Kanunu Taslağı, ormanların korunması ve özellikle de kamu yararların gözetilmesi yönlerinden görece olarak daha ileri yaptırımları içermektedir. Sözgelimi, taslakta ilk kez, belirli özelliklere sahip ormanların gerektiğinde toplum sağlığı ve yararı, ülkesel savunma vb gerekçelerle "Takviye Ormanları" olarak ayrılması, orman sınırlarını belirleme çalışmalarının yasanın yürürlüğe konulmasını izleyen bir yıl içinde başlatılması ve üç yıl içinde de bitirilmesi, ormanlar içinde tarla açmanın, ağıl ve mandıra gibi yapıların ve tesislerin izinsiz olarak kurulmasının yasaklanması, özel mülkiyetinde beş bin dönüm orman bulunan kişilerin bir orman fen memuru işlendirmesinin zorunlu kılınması yaptırımlarına yer verilmiştir. Ne var ki, Avusturya, Fransa ve Bulgaristan'daki orman yasaları incelenerek hazırlandığı belirtilen ve Yunus Nadi tarafından; "*...bu taslak, ülkemizin orman-*

"Gökırmağa doğru cenup sırtı. Hayvan otlatma ile tahrip edilmiş meşe ormanı" 1937.

ları için pek değerli bir mecelledir... Çünkü, ortada bu denli iyi bir yasanın bulunmaması, buna dayalı bir örgüt ve donanımın oluşturulmamış olması nedeniyledir ki ormanlarımız şimdiye değin yıkıma uğramış(tır)..." biçiminde değerlendirilen (Kutluk, 1967) bu taslak da, orman müteahhitlerinin, mültezimlerin, orman ürünü tüccarlarının, engellemeleriyle yasallaşamamıştır. Ancak; 1917 yılında *Ormanların Teknik Gereklere Uygun Olarak Yönetilmesi 9 Maddelik Kanunu* ile *Ormanların Geçici İşletme Planlarının Düzenlenmesi Kurallarına İlişkin Açıklama*'nın, 1919 yılında da *Amenajman Talimatı*'nın* çıkarılması engellenememiş; böylece, bu düzenlemelerle birlikte ülkede "teknik ormancılığa" geçilmeye kalkışılmıştır. Ancak, dönemin Ticaret ve Tarım Bakanı'nın örgüte gönderdiği açıklamada da belirtildiği gibi, ormanlara yönelimin temel amacı değişmemiştir: "*...Osmanlı ülkesinde, ormanların yönetiminde geçerli olan düzensiz kesim ve imalata son verilerek bunlardan her yıl eşit ve belirli miktarda, devamlı olarak gelir almak...*" (Kutluk, 1948). Açıktır ki "*her yıl eşit ve belirli miktarda, devamlı olarak gelir...*" alacak olan, devlettir.

Öte yandan, 1918 yılında Ticaret ve Tarım Bakanı ile Ahmet Mithat adında bir müteahhid arasında bağıtlanan orman işletme sözleşmesinde yer verilen yaptırımlar ise söz konusu yönelimin ikinci boyutu olan kapitalist orman işletmeciliğine geçişin belirtileri olarak değerlendirilebilir**.

---

* Ormanların neresinde, ne zaman, ne miktarda ağaç kesilebileceğini düzenleyen "orman yönetim planları" ile ilgili açıklama-YÇ.

** Kastamonu ve Bolu ormanlarının işletilmesiyle ilgili bu sözleşmenin 21. maddesine göre, müteahhit;

- orman işçileri için sağlık konutları ve hayvan barınakları yapacak,
- en az otuz yataklı olmak üzere çalıştırılan işçi sayısının gereksinmesini karşılayabilecek kapasitede, gerekli donanıma sahip hastaneler kuracak,
- işçi çocuklarının eğitilmesi için Eğitim Bakanlığı'nın belirleyeceği koşullara uygun biçimde en az elli öğrencili iki okul açacak,
- orman memurları yetiştirilmek amacıyla iki ya da üç sınıflı, elli öğrencili "birkaç orman okulu binası yapacak; öğrencilerin, okul yönetici ve öğretmenlerinin giderlerini karşılayacak, iş kazasına yararlanan ve/veya bir daha çalışamayacak biçimde sakatlanan işçilerin kendilerine, ölenlerinin de ailelerine uygun düzeyde ödeme yapacak ve ilgili Bakanlık tarafından oluşturulacak bir fona katkıda bulunacaktır.

Yiğitoğlu, bu dönemdeki gerçekleşmeleri şöylece açıklamaktadır: "*...başlangıçta, ülkeye düzenli ormancılığa geçilebilmesi için umut verici denemeler yapılmıştır. Ancak, devletin para gereksinmesi nedeniyle amacın yanlış konulması, işi tümüyle aksi duruma getirmiştir. Bundan başka, daha önceki dönemlerle karşılaştırıldığında, bu dönemde Anadolu'ya göçler olmuş ve var olan hukuksal düzenlemelere karşın özel ormanlar ve köy baltalıklarının alanları genişlemiştir...*" (Yiğitoğlu, 1936).

Cumhuriyet döneminin ormancılığına bu yönelimlerin ve düzenlemelerin gerekleri doğrultusunda uygulamaların Birinci Dünya Savaşı nedeniyle yapılamadığı koşullarda girilmiştir.

Cumhuriyet Dönemi: Ülke İçin Ormancılık, Ormancılık İçin Altyapı; Peki Ya Sonra?

Uzun bir öykü; son derece değişken ve çok boyutlu, hem de hüzünlü...

"Kerim devlet" ve kapitalist orman işletmeciliği yaklaşımları 1937 yılına değin sürdürülmüştür...

Diker de Cumhuriyet'in ilk yıllarının yönelim ve yaklaşımını böyle değerlendirmiştir: "*Hem orman ürünleri hem de para bakımından çok büyük olan gereksinmenin karşılanmasında ulusal bir varlık olması nedeniyle ormanlardan yararlanma zorunluluğu vardı. İşte, bu zorunlulukla, ormanlar yerli ve yabancı özel kuruluşlar tarafından işletmeye açıldı. Ülkenin pek çok yerinde zengin ormanlar uzun ve kısa dönemli sözleşmelerle satılmaya başlandı*" (Diker, 1947). Öte yandan, yine bu dönemde, bir yandan da ormancılık alanındaki "kerim devlet" anlayışının çıktısı sayılabilecek düzenlemeler sürdürülmüştür. Bu düzenlemeler arasında dönemin ormancılık politikaları tartışılırken nedense hemen hemen hiç üzerinde durulmayan, ancak, belki de amaçları, getiri ve götürüleriyle en çok irdelenmesi gereken 39 sayılı *Baltalık Kanunu*'dur. Çünkü, 1920 yılında çıkarılan bu yasayla;

- "Büyük" ormanlara en fazla 20 Km uzaklıkta bulunan köy tüzel kişiliklerine, hane başına, net 18 dönüm üzerinden hesaplanacak genişlikte "baltalık ormanı" verilmekte;
- köylülerin, özel izin almadıkça devlet ormanlarına girmeleri ve bu ormanlarda hayvan otlatmaları yasaklanmakta;
- Orman Nizamnamesi'nin, dönemin özellikle orman-halk ilişkilerini düzenleyen 21, 25 ve 27. maddeleri yürürlükten kaldırılmakta;

- geliri, köyün ortak gereksinmelerinin karşılanmasında kullanılmak üzere her yıl köyün yaşlılar kurulu tarafından belirlenecek nitelik ve nicelik ağacın kesilip satılması ve köylülerin köyün baltalıklarında hasat edip pazarlarda satacakları orman ürünlerinden vergi alınmaması olanağı da sağlanmaktadır.

Diker, aynı yapıtında bu yasanın gerekçesini şöyle açıklamıştır: "*Kesin zaferin kazanılması, tüm ulusun birlikte çarpışmasına bağlıydı. Bedeli ne olursa olsun, tüm ulusun bir buyruk ve komuta altında toplanması gerekiyordu. İşte, Ulusal Hükümet çıkardığı Baltalık Kanunu'yla hem halk arasındaki yakınma ve huzursuzluklara son veriyor hem de durumdan hoşnut halk kütlesinin savaşa yöneltilmesini kolaylaştırmış oluyordu.*" (Diker, 1947). Ancak, yasanın ülkedeki orman yıkımlarını hızlandırıp yaygınlaştırabileceği gerçeği çok kısa sürede görülebilmiştir. 1922 yılında İktisat Bakanı da, bir milletvekilinin; "Baltalık Kanunu'nun yayımlanmadığı ve halka duyurulmadığı" yönünde yakınması üzerine yaptığı açıklamada bu gerçeği dile getirmektedir: "*Baltalık Kanunu'nun ormanların varlığı yönünden uygun görmedim ve pek tehlikeli buldum. Bu Kanunun kaldırılmasını gerekli sayıyorum... Baltalık Kanunu uygulandığında, her yanda ormanlarımızın yıkıma uğrayacağı sanısı ve kanısındayım.*" (Kutluk, 1967).

İzmir İktisat Kongresi kararları da, temel yönelimleri değiştirmemiş, pekiştirmiştir !

Tam da aksine, pekiştirilmesine yönelik kararlar üretmiştir. Alınan kararlar üzerinde görece olarak en fazla belirleyici olan çiftçilerin Kongre kararına dönüştürülen istekleri de bu gerçeği açıklıkla ortaya koymaktadır (Ökçün, 1971).

Madde 1: Ormanların korunması.

Madde 2: Ormanların çoğaltılması, yeni alanların ormanlaştırılması.

Madde 3: Köylü ve bilumum çiftçilerin ve çiftlik sahiplerinin binalarını, araçlarını yapmak için duyacakları kereste gereksinimlerinin devlet ormanlarından parasız ve güçlük çıkarılmadan karşılanabilmesi.

Madde 4: Her köy ve kasabadaki çiftçilere ve gelirleri ormanlara dayalı olan köy ve kasabalara gereksinimleri oranında kendi sınırları içindeki ormanlardan gerektiğince baltalık ayrılması.

Orman müteahhitleri ile orman ürünü tüccarlarının aralarında bulunduğu tüccar kesiminin Kongre'de benimsenen istekleri ise, ağırlıkla, kapitalist or-

man işletmeciliği yönelimini pekiştirici doğrultudadır: Bu kararlar arasında, ormanların korunması ve teknik gerekler yerine getirilerek işletilmesinin yanı sıra orman ve orman ürünü bedellerinin hesaplanması, dış ticarette korumacı önlemlerin alınması, hasat edilen orman ürünlerinin taşınmasını kolaylaştıracak yatırımların yapılması, orman satış bedelinin taksitle ödenmesi, Orman Nizamnamesi ile Baltalık Kanunu'nun değiştirilmesi ve orman işletecek en az bir milyon lira sermayeli Türk orman şirketlerine tüm ödenmiş sermayesinin % 51'i oranında yabancı sermayenin katılabilmesi vb isteklere de yer verilmiştir. Ayrıca, Kongre'den hemen sonra çıkarılan *Devlet ve Özel Ormanların İşletilmesinden alınan Verginin Yönetimine İlişkin 14 Maddelik Talimatname*'nin 7. maddesinde de "*... şimdiye değin orman ve orman ürünü ticaretinde uygulanan vergilendirme düzenin, sermayelerinin kıtlığı nedeniyle orman tüccarlarını girişimde bulunmasını ...*" engellediği vurgulanarak önpara (avans) verme zorunluluğunun kaldırılması, gerekli güvencelerin geçerli kefillerle sağlanması hedeflenmiştir.

Öte yandan, Kongre'de, işçi temsilcilerinin, daha önce örneklenen orman satış sözleşmesinde yer verilen işçi hakları doğrultusunda istekleri de (işçilere sağlıklı barınma yeri, hastane, ev kirası vb) benimsenmiştir.

Yeni arayışlar, yeni yaklaşımlar gündeme geliyor...

Bilindiği gibi, İzmir İktisat Kongresi, genel olarak değerlendirildiğinde, ülkede kalkınmanın kapitalizmin geliştirilmesi yoluyla sağlanmasına yönelik kararlar üretme amacının bir ürünüdür ve bu amaca da büyük ölçüde ulaşılmıştır. Doğal olarak, bu yönelimin ormancılığa da yansımaları olmuştur. Ancak, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yalnızca bu türden yansımalar gündeme gelmemiştir. Sözgelimi, aynı yıl oluşturulan "Orman Meclis-i Âlisi", yaklaşık üç ay görev yapmasına karşın orman işletme planlarının incelenmesi, "orman rantı"nın (tarife bedelinin) belirlenmesi, orman yönetim planlarını yapacak öbeklerin oluşturulması, hava gözlem birimlerinin kurulması, bölgesel düzeyde sekiz müdürlüğün açılması, 1924 yılında çıkarılan Orman Yönetmeliği'nin ana ilkelerinin belirlenmesi, Bolu-Karadere ormanlarının işletilmesi için devlet orman işletmesi kurulması vb etkinlikleri gerçekleştirebilmiştir. Ayrıca, ülkeye çağrılan Prusyalı Orman Genel Müdürlerinden Bernhard'a, "devlet ormanlarının devlet tarafından işletilmesi" gibi dönemin egemen ekonomi politikalarıyla pek de bağdaştırılamayacak Orman ve Mera Kanunu taslağı hazırlattırılabilmiştir.

Öte yandan; orman-köylü ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi ve özellikle "devlet ormanı" sayılan ormanların korunması ve ormancılık tekniklerinin gereği yerine getirilerek işletilmesi vb, Dünya Savaşı nedeniyle yaşama geçirilemeyen yaklaşımlarla ilgili hukuksal ve kurumsal düzenlemeler de bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Sözgelimi; henüz 1924 yılında çıkarılan ve Baltalık Kanunu'nu da yürürlükten kaldıran 484 sayılı *Devlet Ormanlarından Köylülerin İntifa Hakkına İlişkin Kanun* ile 504 sayılı *Türkiye'de Mevcut Bilumum Ormanların Teknik Gereklere Uygun Olarak Yönetilmesi ve İşletilmesi Hakkında Kanun* bu bağlamda örnek olarak verilebilir*. İki düzenleme için de öne sürülebilecek tek tez; bu dönemde devletin ülkedeki ormanlara sahip çıkmasının, bunun gereği olarak da, her türlü yararlanmanın teknik gereklere uygun olarak ve belirli bir düzen içinde yapılmasının sağlanması olacaktır. Gerçekten de; 484 sayılı yasayla koruluğu ve baltalığı olmayan ya da gereksinmelerini karşılayamayan köyler ile köy niteliğinde kasabalar halkının bireysel ve ortak gereksinmesinin bedelsiz olarak karşılanması yeni kurallara bağlanmış, "devlet ormanı" sayılan ormanlardan bedelsiz olarak yararlanma olanağı bir yıl ile sınırlandırılmış, ticaret amacıyla kereste üretmek isteyen köylülere ormanların uygun yerlerinden arttırmasız olarak ağaç satılması, satış bedelinin taksitle ödenmesi olanaklı kılınmıştır. Buna karşılık, 504 sayılı yasada, ormanların teknik gerekler yerine getirilerek işletilmesi yönünde son derece köktenli yaptırımlara yer verilmiştir. Sözgelimi, yasanın 1. maddesiyle, her türlü mülkiyet altındaki ormanlardan sahiplerinin yararlanabilmesi için "işletme planlarının" yapılması; 2. maddesiyle işletme planının en geç üç yıl içinde tamamlanması ve bu süre içinde de yararlanmanın geçici planlara dayalı olarak yapılması, "orman rantının", ilişkili olduğu ormanın ulaşım yerlerine uzaklığı ve hasat giderleri göz önünde bulundurularak hesaplanması zorunlu kılınmıştır. Ancak, Tarım Bakanlığı tarafından Başbakanlığa gönderilen bir yazıda da belirtildiği gibi (Kutluk, 1967). uygulama için gerekli alt yapının hazırlanmamış olması, daha da önemlisi köylülerin, kapitalist orman işletmecileri ile orman ürünü tüccarlarının karşı koymaları bu yaptırımların yaşama geçirilmesini güçleştirmiş, kimi durumlarda da tümüyle olanaksızlaştırmıştır. Bu nedenle, yoğun tartışmaların ardında çıkarılan 526 sayılı yasayla da değiştirilerek "geri" adım atılmış; yararlanmanın işletme planları yerine, kesin ve geçici işletme planları hazırlanamamış devlet ormanlarından köylülerin yapacakları yılda bin metreküpe kadar ağaç kesimlerinin daha önce olduğu gibi

* Aynı yıl çıkarılan 442 sayılı *Köy Kanunu*'yla köylülere getirilen köy yollarının ve alanının çevresinde, köyün içindeki ve çevresindeki su boylarına, mezarlıklara, köyler arasına, her köylünün adam başına en az bir ağaç dikme ve bakma; köy korularını koruma yükümlüklerinin de bu bağlamda anımsanmasında yararlı olacaktır.

"keşif raporlarına" dayandırılması yeterli sayılması sağlanmıştır. Ne var ki, Yiğitoğlu'nun da belirttiği gibi, bu düzenlemelerin gereği yerine getirilememiş; devletin, giderek yaygınlaşan ve yabancı sermayenin katılımıyla büyük ölçekli işletmelere dönüşen kapitalist orman işletmeleri başta olmak üzere, ormanlardan yararlananlar üzerindeki denetimi "gülünç" düzeyde ve biçimde yürütülebilmiştir*.

Bu dönemde devletin ormanları "koruma" amacıyla yaptığı bir başka düzenleme ise, temelleri 1910'lu yıllarda atılan "Orman Jandarmaları" düzeninin etkinleştirilmesine yönelik yönetmeliktir. Yine 1924 yılında çıkarılan *Devlet Ormanlarının Korunmasında İşlendirilmek Üzere Alınacak Yükümlülerin Ayrılması ve İşlendirilmesine İlişkin Yönetmelik*'le bir tür askersel birliklerin oluşturulması öngörülmüş, ancak, istenen sonuç alınamayınca da yönetmelik yürürlükten kaldırılmıştır.

Ve devlet orman işletmeciliği düzenine geçiliyor...

"Giriş" kapsamında da değinildiği gibi, Cumhuriyet dönemi iktisat tarihi ile ilgili çözümlemeler, olgusal olarak eksiklidir ve bu eksiklik, kimi tezlerin dayanaklarını zayıflatmaktadır. Ormanlarda devlet orman işletmeciliği düzenine geçilmesi ile ülkedeki tüm ormanların devletleştirilmesi süreci ve yol açtığı gelişmeler de, bu eksikliğin yaşandığı etkinlik alanlarından birisidir ve bu eksiklik, günümüze değin gerektiğince giderilememiştir**. Öte yandan, ormanlarda devlet orman işletmeciliğine geçilmesinin ayırt edici özellikleri vardır ve bu özelliklerin başlıcaları şöylece sıralanabilir:

- Ormanlarda devlet işletmeciliği düzenine geçilmesinin 1930'lı yıllardaki büyük ekonomik bunalımın yol açtığı bir gelişme değildir; süreç, 1924 yılında başlatılmıştır;

---

* Dönemin kapitalist orman işletmeciliği düzeninin tüm boyutlarıyla kavranabilmesi için, 1926 yılında kurulan ve kısaca ZİNGAL olarak anılagelen Zindan ve Çangal Ormanları Anonim Şirketi'nin kuruluşunun (kurucularının kimlikleri, amaçları, yönetsel yapısı, kuruluş sermayesinin kurucular arasında dağılımı vb) ve etkinliklerinin örnek olarak incelenmesi yeterli olabilecektir: Yöneticileri arasında Yunus Nadi, Celal Bayar gibi sonraki yıllarda öne çıkan kişilerin de bulunduğu ZİNGAL, Ayancık (Sinop) yakınlarındaki son derece verimli Zindan ve Çangal ormanlarının işletme ayrıcalığına sahip Türkiye Kibrit İnhisarı AŞ ve Türkiye İş Bankası ile merkezi Brüksel'de bulunan Ozin-Allu Metier de Flandre Şirketi tarafından kurulmuştur. 1945 yılında Şirketin sözleşmesi geçersiz kılındığında haber *Ulus* gazetesinde şöyle duyurulmuştur: "*Sevinçle öğrendiğimize göre sözleşmeye dayanan ve yabancı sermayeyle kurulmuş olan özel şirketin elinde inleyip duran ormanlarımızın son parçası da artık, yıkımdan kurtarılmış bulunuyor. Çünkü, 19. yüzyıldan beri Zingal adıyla tanınmış olan bu son yabancı şirketin işletmekte olduğu Ayancık yöresindeki geniş ve güzel ormanlarımız da dünden başlayarak devlet orman işletmelerimizin eline geçmiş bulunuyor*" (13.3.1945 tarihli *Ulus* gazetesi).

** İlhan Tekeli ve Selim İlkin'in *"1929 Dünya Buhranında İktisadi Politika Arayışları"* adıyla 1977 yılında yayımlanan ortak çalışmalarında, devlet orman işletmeciliği ile ilgili yaklaşımların da yer verildiği belgeler bulunmakta; ancak, bu belgelerden hareketle çözümlemeler yapılmamaktadır.

- Orman işletmeciliğinde devletçilik düzenine, özel kişilerin mülkiyetinde olan varlıkların ve/veya özel kişi ve kuruluşlar tarafından yürütülen etkinliklerin devletleştirilmesi yoluyla geçilmemiştir; devlet, tarihin tüm dönemlerinde kendi mülkiyetinde olan ormanları kendisi işletmeye yönelmiştir;
- Öteki etkinlik alanlarının hiçbirisinde ormanlarda devlet işletmeciliğine geçilmesinde olduğu denli zorlu bir uğraş verilmemiştir ve bu süreç, başta ilgili bakanlık ve genel müdürlüktekiler olmak üzere ülkedeki her düzeyde kamu yöneticileri ve aydınlar tarafından öteki devletçilik uygulamalarının hiçbirinde olmadığı ölçüde desteklenmiştir;
- Ormanlarda devlet işletmeciliğine geçilmesinin temel nedeni, ekonomik değildir; ülke ormanlarının korunması, verimli duruma getirilmesi ve genişletilmesi, bu amaçla da alt yapı yatırımlarının gerektiğince yapılması, artan orman ürünü gereksinmesinin zamanında, yeterli nitelik ve nicelikte, olabildiğince daha düşük maliyetli olarak karşılanabilmesi ve bu yolla ülkenin öteki sektörlerindeki "gelişmeye destek olunmasıdır;
- Ormanlarda devlet işletmeciliğine geçilmesiyle, yalnızca kapitalist orman işletmelerinin değil köylülerin de ormanlardan yararlanma olanakları kısıtlanmıştır.

Bu ayırt edici özelliklerinin yanı sıra, devlet orman işletmeciliği düzeninin gereklerinden birisi de ancak, görece olarak çok daha sınırlı sayıda ve genişlikteki özel ormanların devletleştirilmesi ancak 1945 yılında, başka bir söyleyişle, ülkede "devletçi" uygulamaların hızının kesildiği, dahası geri dönüşlerin yaşandığı bir dönemde gerçekleştirilmiştir. İlginçtir, bu sürecin başlatıcısı da, daha önce değinildiği gibi, 1924 yılında ülkeye çağrılan bir yabancı uzman, Prusyalı Orman Genel Müdürlerinden Bernhard'tır. Bernhard'ın ülkeye geldiği 1924 yılında hazırladığı Orman ve Mera Kanunu taslağında, "devlet ormanlarının devletçe işletilmesi" ilkesine yer verilmesiyle başlatılan süreç, yoğun uğraşlar sonunda, 1930'lu yıllarda hazırlanan çeşitli plan ve programlarda yer verilen önermelerle de desteklenir duruma gelmiştir. Sözgelimi; 1930 yılında hazırlanan ve İktisat Bakanı Şakir Kesebir'ın adıyla anılan *İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor*'da; "*Kısa zamanda azami menfaat elde etmek hırsile hareket eden müteahhitlerin ormanları tahrip ettikleri tahakkuk etmiştir. Binaenaleyh evvela müteahhitlere ihale suretile orman işletilmesi usulüne nihayet vermeye mecburuz. Bundan sonra yeniden ihale yapmamak ve mevcut mukavelelerin de*

gayet sıkı bir murakaba altına alınması sayesinde işletilen ormanların mahvolmaktan muhafazasını temin etmek icap eder... Saniyen ormanlarımızı muhafaza için yeni tedbirler almak, haritalarını tanzim etmek, işletmeyi devlet elinde tutmak lazımdır." (Tekeli-İlkin, 1977). Ormanlarla ilgili ayrıntılı bilgilerin verildiği, değerlendirmelerin yapıldığı Rapor'un benimsenmemesi üzerine Bakanlar Kurulu, aynı yıl, bir de "İktisadi Program" hazırlamıştır. Programın "Orman" başlıklı V. Bölüm"ünde yer verilen 53-56. maddelerindeki öngörülerin bu bağlamda anımsanması yaralı olacaktır (Tekeli-İlkin, 1977):

> *Madde 53: ...bugün ormanlarımızın zevale doğru gitmesi bizi yakın istikbalde tehdit eden ciddi bir tehlike haline gelmiştir. Bu tehlike iklimde ve ziraatte sür'atle fena tesiri gösterebilir, memleketin iskân kabiliyetini kökünden sarsabilir.*

Madde 54: Ormanları zevale götüren ve devleti istifade edebileceği servetten, o da tahrip bedeli olarak onda birden aşağı bir faideye mahkum eden esas dert, orman işletmesinin iltizama verilmesidir.

> *Madde 55: Orman işletmesi, milli ve müşterek servete hususi mülahaza ve menfaat karıştırılmaması esasına, yani devlet işletmesine istinat edecektir. Ağacın tomruk halinde istifadeye arz olunması yalnız devlet eli ile olmak lâzımdır.*

> *Madde 56: Devlet işletmesi, badema büyük, küçük müteşebbislere orman ihalesi usulünün ilgasını, vâsi ve ciddi muhafaza tedbirlerini, fenni işletme tesisatını talep etmektedir. Ormancılık kurun-u vusta usulünden* (Ortaçağda kalma ormancılık anlayışından-YÇ) *sür'atle çıkmak, kurtulmak lâzımdır.*"

Deyiş yerindeyse, Bernhard'ın yasa tasarılarıyla, onlarca konferans ve yazılarla, katır üzerinde binlerce kilometre orman yolculuklarıyla "göle çaldığı maya tutmuş", ormanlarda devlet işletmeciliğine geçilmesinin nesnel koşulları oluşmaya başlamıştır. Ancak, yine de karşı koyanlar vardır. Ormancı teknokrat ve bürokratların son derece içtenlikli direnişleri ve bir o denli de "akılcıl" açıklamaları, bu karşı çıkışların sonuç alabilmesini önlemiştir. Bu bağlamda Diker'in devlet orman işletmeciliğinin savunurken öne sürdükleri, özellikle öngörülen devletçiliğin niteliğini ve hedeflerini ortaya koyması yönünden son derece anlamlıdır. Dönemin Orman Genel Müdürü Mazhar Diker'e göre; "*Orman konusu üzerindeki devletçilik "aşırı devletçilik", yani kollektivizme varan bir devletçilik olmadığı gibi 'ekonomik devletçilik" de değildir. Bizim bu alandaki devletçiliğimiz, ulusal varlığımızın temel taşlarından birini oluşturan ormanlarımızı yok olmaktan kurtarmak, güçlerini yükseltmek ve yenileri-*

ni yetiştirmek yoluyla ulusal varlık ve ulusal ekonomimizi desteklemek ilkesi üzerine kurulan ve bunları kendisine amaç edine bir devletçiliktir." (Diker, 1947).

Bu tartışmalarda, Bernhard'ın en son çare olarak M. Kemal Atatürk'e yazdığı mektup, deyiş yerindeyse, "işi bitirmiştir": 1924 Anayasasında devletçilik ilkesine yer verilmesine yönelik 3115 sayılı yasanın hemen ardından, 3116 sayılı *Orman Kanunu*, hem de devletçilik uygulamalarının görece olarak tavsadığı söylenebilecek bir dönemde çıkarılabilmiştir.

Günümüze değin sürdürülegelen devlet orman işletmeciliği düzeninin temel ilkelerini ortaya koyan 3116 sayılı Orman Kanunu, çeşitli yönlerden son derece köktenci ve yenilikçi; yaptırımlarıyla, günümüz koşullarında bile gerekleri yerine getirilmesi gereken bir düzenlemedir. Toplam 136 madde ve 8 geçici maddeden oluşan bu son derece kapsamlı *Yasa*yla;

- kendi kendine yetişmiş ya da emekle yetiştirilmiş olup da herhangi bir orman ürünü veren ağaç ve ağaççıkların toplu durumlarının, yerleriyle birlikte "orman" sayan bir tanımın yapılması,
- devlet ormanlarının devletçe işletilmesi ve devlet işletmeciliğine on yılda geçilmesi,
- devlet işletmeciliğinin Tarım Bakanlığı'na bağlı, tüzel kişiliği olan katma bütçeli Orman Genel Müdürlüğü tarafından yürütülmesi,
- devlet mülkiyetinde olmayan ormanlardan da devlet denetiminde yararlanılması,
- ekolojik yararlar gerektirdiğinde "orman" tanımına girmeyen yerlerin de kamulaştırılabilmesi,
- "devlet ormanı" sayılan yerlerdeki her türlü yapının ve tesisin kamulaştırılması, verilmiş hakların geçersizleştirilmesi,
- "devlet ormanı" sayılan arazilerde yerleşilmesinin, tarla açılmasının yasaklanması,
- Geçici birinci maddede sayılan devletten başkalarının mülkiyetindeki ormanların devletleştirilebilmesi,
- her yıl en az 2,5 milyon dönüm üzerinde çalışılarak ormanlarının sınırlarının belirlenmesine yönelik çalışmaların sonuçlandırılması hedefinin konulması,

- Orman Genel Müdürlüğü'ne ağaçlandırma yapmak, selleri ve erozyonu önlemek vb ekolojik görevlerin de verilmesi,
- ormanların içinde ve bitişiğinde yaşayan köylülere ayrıcalıklı kimi hakların sağlanması; ormanların ve bu halkın geleceği yönünde gerekli görüldüğünde başka yerlere taşınmasının olanaklı kılınması,
- köy muhtarlıkları ve belediyelere kendi sınırları içinde elli dönüm orman yetiştirme yükümlülüğünün getirilmesi,
- devlet ormanlarından her türlü parasız yararlanmanın yasaklanması,
- ormanların orman amenajman (yönetim) planlarına göre işletilmesi

zorunlu kılınmıştır.

Ek olarak, 1937 yılının sonunda yürürlüğe konulan *Orman İşletme Yönetmeliği*'yle de yasanın kapsamına ve uygulamasına ayrıntılı açıklamalar getirilmiştir. Bu kapsamda, devlet orman işletmeciliğinin sınırları da daha somut biçimde çizilmiştir: Yönetmeliğin 2. maddesine göre; "*Devlet orman işletmesi üretimini işlenmemiş ya da yarı işlenmiş olarak pazara çıkarır. Ancak, gereken durumlarda ya da Orman Genel Müdürlüğü tarafından gerek görüldüğünde fabrikalar kurarak her tür ve çapta kereste imal edebilir.*" Görüldüğü gibi, devlet ormancılığı mülkiyetin yanı sıra ormanların korunması, iyileştirilmesi, sınırlarının genişletilmesi vb, deyiş yerindeyse, "götürüsü getirisinden fazla olan" etkinliklerle ve bir de zorunlu durumlar dışında hasat edilen orman ürünlerinin işlenmeden ya da en fazla yarı işlenmiş olarak pazarlanmasıyla sınırlandırılmıştır. Ancak, 3116 sayılı Yasanın 40. maddesinde; "*Büyük mikyasta ve mühim tesisatı icap ettirecek olan ormanlar İcra Vekilleri Heyeti tarafından karar verilmek şartile orman idaresi ile milli sermayeli Türk şirketleri veya milli bankalar tarafından müştereken işletilebilir*" yaptırımına da yer verilmiştir. Böylece özel yerli ve yabancı sermayeli kapitalist orman işletebilmelerine, ancak ulusal kuruluşlarla ortaklık koşuluyla izin verilmiştir.

Yasanın yürürlüğe konulmasını izleyen yıllarda hızla devlet orman işletmeciliğinin kurumsal yapısı oluşturulmaya, bu kapsamda da ülkenin ormanca en varsıl bölgelerinde devlet orman işletmelerinin açılmasına, bina ve yol yapımlarına başlanmış; yine 1937 yılında *Orman Koruma Teşkilatı Kanunu* çıkarılarak Tarım Bakanlığı'na bağlı "Orman Genel Komutanlığı" oluşturulmuştur.

Devlet ormancılığının son hamlesi yapılıyor...

1930 ve 1940'lı yıllarda da ülkedeki ormanların tümüne yakın bir kısmı devlet mülkiyetindedir. Üstelik, 1940'lı yıllarda devletçilik uygulamalarının da hızı kesilmiş; 1945 yılında çıkarılan 4753 sayılı *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu,* siyasal iktidardaki CHP'ye yönelik yoğun tepkilere yol açmış; Demokrat Parti'nin (DP) ayak sesleri duyulmaya başlamıştır. Tam da böylesi bir dönemde, 1945 yılında, 4785 sayılı yasa çıkarılarak, devlet ormancılığına geçişin son hamlesi de yapılmış, yasanın 1. maddesiyle devletten başkalarının mülkiyetindeki ormanların tümüne yakın bir kısmı devletleştirilmiştir: Maddeye göre; "*...gerçek veya tüzel, özel kişilere, vakıflara ve köy, belediye, özel idare kamu tüzel kişiliklerine ilişkin bütün ormanlar... bu kanun gereğince devletleştirilmiştir. Bu ormanlar hiçbir işlem ve bildirime lüzum olmaksızın Devlete geçer.*" Bu, gerçekte, devletleştirilebilecek ormanların sayısı ve genişliği yönünden önemsenebilecek bir düzenleme değildir. Çünkü, yasanın, devletleştirilmeyecek ormanlara açıklık getiren 2. maddesiyle, uygulamanın kapsamı büyük ölçüde daraltılmıştır. Gerçekte, ülkedeki devletten başkalarının mülkiyetindeki ormanların 9,4 milyon hektar olduğu öne sürülen tüm orman varlığının orman varlığı içindeki payı, yalnızca % 3,4 dolayındadır (OGM, 1973) ve bunun da yaklaşık % 55'i özel kişi ve kuruluşların mülkiyetindedir. Ayrıca, 1961 yılı sonuna değin, tüm ülkede toplam 61 bin hektar genişliğinde 156 ormanın bedeli ödenerek devletleştirilebilmiş olması da (İstanbullu, 1966) bu gerçeğin bir tanıtıdır.

Öte yandan, devlet orman işletmeciliğine geçilmesinin ve ormanların devletleştirilmesinin dolaylı etkileri de olmuştur. Özel büyük ölçekli kereste fabrikalarının birer birer kapanması ve kimlerinin de devlet tarafından satın alınması bu etkilerdendir. İÜ Orman Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. İlhan Gülen'in de belirttiği gibi; "*...3116 sayılı Orman Kanunu mukaveleli orman işletmeciliğine son verince özel kesime ilişkin büyük kapasiteli fabrikaların çoğu hammadde sağlayamamaktan giderek faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmış, bir kısmı da devlet tarafından satın alınmıştır.*" (Gülen, 1965). Öyle ki, OGM tarafından satın alınan fabrikalar, sonraki yıllarda, Orman Ürünleri Sanayi Genel Müdürlüğü (ORÜS) adıyla etkinlikte bulunan bir kamu iktisadi kuruluşunun da (KİT) ilk işletmeleri olmuştur. Ağaçlandırma çalışmalarının başlatılması, 1945 yılında çıkarılan 4767 sayılı yasayla ormanlardaki yabanıl hayvanların avlanmasıyla ilgili yasaklamaların getirilmesi, ülkedeki ormansızlaşma sürecinin belirlenmesine yönelik araştırmaların yapılması da bu bağlamda değerlendirilebilecek gelişmelerdir.

Böylece devlet ormancılığı düzenine geçilmesinin son hamleleri de yapılmıştır, ancak, koşullar artık hem dünyada hem de Türkiye'de çok değişmiştir: Söz konusu gelişmeler, çeşitli toplumsal sınıf ve katmanların karşı koyuşlarına yol açmış; 1938 yılında çıkarılan 3444 sayılı yasayla, 3116 sayılı yasanın köylülerin bireysel orman ürünü gereksinmelerinin karşılanması ve geçimi için orman ürünü hasat edip satabilmesi ile ilgili kısıtlamaları azaltılmıştır. Öte yandan, hem sayısı hem de alan genişliği sınırlı devletleştirmelere karşın tepkiler sürmüş; orman sahipleri ve tüccarlar vb kesimlerin de yönlendirmesiyle 1945 ve 1946 yıllarında, bu örgütlenmenin yol açtığı yangınlarla 300 bin hektar orman yakılmıştır. Öyle ki, yalnızca bu iki yılda yakılan ormanlar, tüm 1937-1949 döneminde yakılan/yanan ormanların % 43'ünü oluşturmuştur.

Çok Partili Dönem: İktidar Yolu Ormanlardan Geçiyor

1940'lı yılların ikinci yarısında gündeme gelmeye başlayan "çok partili" ve ABD destekli ekonomik gelişme girişimleri, bilindiği gibi, 1950 ve sonrasında meyvelerini vermeye başlamıştır. Gerçekte, "meyvelerini verme", bu bağlamda doğru bir deyim değil: Çünkü, 1950-1960 dönemi, meyve verme değil, benzetme yerindeyse, 1920-1945'te bin bir güçlükle oluşturulan alt yapının meyvelerinin hasat edilmeye çalışıldığı bir dönem olmuştur. Ne var ki, bu döngü dönemin sonunda bitmemiş, izleyen dönemlerde bir kez daha yaşanmıştır. 1980'li yıllara gelindiğinde ise, Türkiye'de "yeni bir dünya" kurulmaya çalışılmış; ormanların ve ormancılığın da bu "yeni dünya"nın gerekleri doğrultusunda dönüştürülmesine yönelik çabalara girilmiştir. Neler olmuş, neler yapılmış, yapılmaya çalışılmış? Bu sorunun yanıtı üç dönemde farklılaşmaktadır.

i) 1950-1960 Dönemi: Devlet Ormanlarının ve Ormancılığının Sırtından Popülizmin ve "Kes-sat"çılık Anlayışının Egemenliği

DP'nin iktidar yürüyüşü sırasında kullandığı söylemin öne çıkan vurguları arasında ormanlarda devletçilik düzeninin kurulması ve tüm ormanların devlet mülkiyetine geçirilmesi, en az Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu denli ağırlık kazanmış; yaygın bir yakınma konusu olmuştur*. Öyle ki, CHP bile, iktidarının son yılında devletleştirmeden ödün verme çabasına girmiştir. DP iktidara geldiğinde ise, dönüştürmeye çalıştığı alanlardan birisi de devlet orman işletmeciliği düzeni olmuştur.

* DP milletvekillerinden orman sahibi Şevket Mocan'ın OGM'de yapılan bir "İstişari Toplantı"da öne sürdüklerinin, günümüzde İsak Alaton'un öne sürdükleriyle benzerliği dikkat çekici düzeyde: "*Ülkede ormanlarımızın % 2,5 oranında özel orman yoktur. Bu, ormancılığı ilerde olan Almanya'da % 65, Amerika'da % 85, Romanya'da % 60 değil midir? Bu tarihsel ayıbı kesinlikle gidereceğiz. ... Aksi halde, bu biçim devleti odun dükkanlarına çevirmekten ve onun tezgahtarlığını yapmaktan ileri götürmeyecektir*" (Anonim, 1950).

1950'lilerin ilk yıllarında gündeme gelen girişim, devlet orman işletmeciliğinin, en hafif deyimiyle "esnekleştirilmesi", bu amaçla öncelikle de devletleştirilen ormanların sahiplerine geri verilmesi olmuştur. 4785 sayılı yasanın değiştirilmesi amacıyla hazırladığı yasa tasarısının gerekçesinde, siyasal iktidarın devlet orman işletmeciliğini yaklaşımı da açıklıkla ortaya konulmuştur: "*Eski orman yasasının (4785 sayılı yasa-YÇ) uygulanmasında yöresel özellikler gözetilmeden devlet orman işletmeciliğinin tüm yurda yayılmış olması ve özel girişimcilere yer verilmemesi, vatandaşı katlanamayacağı güçlüklerle karşı karşıya bırakmış ve bu nedenle yer yer haklı yakınmalara yol açmıştır. Hazırlanan tasarıda, ... kamu çıkarlarına zarar vermemek koşuluyla işletmeciliğe yer verilmiştir. Bunun dışında yurt ve kamu çıkarlarını korumak koşuluyla özel girişime iş görme olanağı sağlanmış olmaktadır.*" Kısa sayılabilecek bir sürede kotarılarak 1950 yılında çıkarılan 5658 ve 5653 sayılı yasalarla yürürlükteki hukuksal düzenlemelerin kimileri köktenci ve kapsamlı biçimde değiştirilmiş, kimilerine de yeni maddeler eklenmiştir: 5658 sayılı yasayla, 4785 sayılı yasayla devletleştirilen ormanların bir kısmının sahiplerine geri verilmesi sağlanmıştır. 5653 sayılı yasayla da 3116 sayılı yasanın "orman" tanımı değiştirilmiş, böylece "makilikler" kapsam dışında bırakılarak "devlet ormanı" sayılan alanlar 618 bin hektar daraltılmıştır. Öyle ki, bu gibi yerlerin belirlenmesine yönelik çalışmaların hızla yapılması için orman sınırlandırma çalışmaları, neredeyse durdurulmuştur. Ek olarak; sonraki yıllarda "köylü pazar satışı" olarak anılan bir uygulama başlatılarak orman işçiliği yapan köylülere ayrıcalıklı haklar sağlanmıştır; küçük zanaatkarların hammadde olarak kullanacakları orman ürünü gereksinmelerini karşılamaları kolaylaştırılmıştır.

Bu dönemde, bir yandan mülkiyet biçiminde yaratılan belirsizlikler ve ormancılığın yeniden "yapılandırılmasına" yönelik arayışlar, bir yandan da koruma çalışmalarının tavsatılması sonucu ormansızlaşma süreci hızlanmış ve yaygınlaşmıştır. Bu bağlamda belirtilmesinde yarar var: Söz konusu arayışlar, ABD'deki ormancılık düzeni ve anlayışı esinlidir.** Saptamalara göre, bu dönemde ülkeye gelen 12 yabancı ormancılık "uzmanının" çoğunluğu ABD'lidir ve "uzmanlar" tarafından çeşitli raporlar hazırlanmıştır; ABD'li Export-Import Bankası'ndan ormancılık kredileri alınmıştır; sonraki yıllarda tümü de ormancılık örgütünün üst düzey yöneticisi olan 123 ormancı teknokrat ve bü-

** 1959 yılında TBMM'yi açış konuşmasında Cumhurbaşkanı Celal Bayar da bu gerçeği açıklıkla belirtmiştir: "*...milletlerarası eksperlerce son kez yapılan bilimsel incelemeler, Türkiye'deki ormanları, orman yollarının yapımı ve taşıma araçlarının sağlanması durumunda, yalnız ülke gereksinimlerini karşılamakla kalmayacak, aynı zamanda yeni ve önemli dışsatım olanağı sağlayacak denli geniş olduğunu ortaya koymuştur.*" Bu türden yönlendirmeli açıklamalar, sonraki yıllarda, Dünya Bankası kredilerinin ormanlara da girmesi için uygun kültürel alt yapıyı oluşturmuştur.

rokrat, "bilgi ve görgüsünü" artırmaları için ABD'ye gönderilmiştir. Ancak, söz konusu arayışlar, ormanbilimcilerin, ormancı çalışanların ve meslek örgütlerinin tepkisine yol açmıştır. 1960'lı yılların sonu ile 1970'li yıllarda da gündeme gelen bu çatışmalı ortamda, taraflar arasında bir ölçüde de olsa uzlaşma sağlanmış ve onlarca kez değiştirilmesine karşın günümüze değin yürürlükte kalan 6831 sayılı *Orman Kanunu,* 1956 yılında çıkarılmıştır. Böylece, Türkiye ormancılığında "yeni" sayılabilecek bir dönem açılmıştır. Bu yasayla, sözgelimi;

- aynı maddede bir yandan 3116 sayılı yasada 5653 sayılı yasayla yapılan değişiklikteki "orman" tanımının bir yandan da "orman" sayılmayacak yerlerin kapsamının genişletilmesi ve gerektiğinde orman sayılan ve sayılmayan yerlerin kamulaştırılabilmesi;
- mülkiyet biçimi yönünden "devlet", "tüzel kişiliği olan kamu" ve "özel" ormanlar olarak üç kümede toplanan ormanların "koruma ormanları", "milli parklar" ve "istihsal" ormanları biçiminde işlevsel olarak da sınıflandırılması;
- sınırlayıcı kimi koşullar da getirilmekle birlikte Tarım Bakanlığı tarafından uygun görülecek yerlerin ormancılık düzeni dışına çıkarılabilmesi;
- "devlet ormanı" sayılan yerlerin ve ormanların içindeki ve bitişiğindeki yaylak, kışlak, sulak, başkalarının mülkiyetindeki ormanların sınırlarının oluşturulacak "orman tahdit komisyonları" tarafından belirlenmesi;
- ormanların içinde ve bitişiğinde yapılabilecek tesislere ilişkin kuralların getirilmesi;
- orman ürünleri hasadının hazırlanacak orman amenajman (yönetim) planlarına dayandırılarak yapılabilmesi;
- "Orman Köylülerinin Kalkındırılması" başlığı açılarak ormanların içinde ve bitişiğinde yaşayan köylülerden bulundukları yerlerde i) kalkındırılabilecek olanlarına kredi verilmesi, ii) kalkındırılamayacak olanların da gerektiğinde başka yerlere taşınabilmesi;
- devletten başkasının mülkiyetindeki ormanlardan yararlanmanın düzenlenmesi;
- "vahidi fiyat" düzeniyle orman işçiliği yapacak köylülere sağlanan ayrıcalıklı hakların kapsamının genişletilmesi ve orman köylüsü sayılanların bireysel ve ortak orman ürünü gereksinmesinin bedelsiz ve/veya düşük bedellerle karşılanması;

- yerleşmelerin çeşitli olumsuzluklardan korunması amacıyla belirli özelliklere sahip ormanların "muhafaza ormanı"; ayırt edici özelliklere sahip ormanların "milli park" olarak ayrılması;
- her yıl en az 5 bin hektarda ağaçlandırma yapılması, ağaçlandırma yapacak kişi ve kuruluşların desteklenmesi;
- orman yangınlarının söndürülmesine yönelik çalışmalara katılma yükümlüğünün getirilmesi, bu çalışmaların yürütülmesinde uyulacak kurallara açıklık getirilmesi;
- ormanlara zarar veren eylemlere verilecek cezaların belirlenmesi

ile ilgili kapsamlı yaptırımlara yer verilmiştir.

Kısaca değerlendirildiğinde, 6831 sayılı yasa, deyim yerindeyse "altı kaval, üstü şişhane" sayılabilecek içerikte bir düzenlemedir: Yasada, bir yandan, "devlet ormanı" sayılan yerlerin daraltılması, buna karşılık bir yandan da başta devlet mülkiyetindekiler olmak üzere ormanların korunması, genişletilmesi ve planlara dayanılarak ekonomik ve teknik gereklere uygun biçimde işletilmesi, bu çalışmalar yapılırken ormanların içinde ve bitişiğinde yaşayanların da gözetilmesi, "milli park", "muhafaza ormanı" gibi kavramları gündeme getirmesi gibi birbirleriyle kolaylıkla bağdaştırılabilmesi güç yaptırımlara yer verilmiştir. Kolaylıkla kestirilebileceği gibi; kararlı ve etkili yönetim düzeneklerini gerektiren, gerektiği gibi uygulandığında da çeşitli toplumsal sınıf ve katmanların tepkisine yol açabilecek bu yaptırımlar öngörüldüğü gibi yaşama geçirilememiş; olan, başta orman içinde ve bitişiğinde yaşayanlar olmak üzere halkla, yerel egemen sınıflarla karşı karşıya bırakılan ormancı çalışanlara olmuş; kimileri öldürülmüş, kimileri çok erken yaşlarda çeşitli meslek hastalıklarına uğramış, kimileri de, deyiş yerindeyse, sürüm sürüm süründürülmüştür. Ancak, ormanlar gerektiğince ne korunabilmiş ne de ekonomik ve teknik gereklere uygun olarak işletilmiş, olabildiğince çok ağaç kesip satmak, önde gelen "işletmecilik" ilkesi olmuştur.

ii) 1961-1965 Dönemi: Anayasa Destekli Kamusalcı Çabalar

27 Mayıs Hareketi ve yol açtığı gelişmeler çeşitli boyutlarıyla irdelenmiştir. Ancak, bu kapsamda gerektiğince hemen hemen hiç irdelenmeyen etkinlik alanlarından birisi de yine ormancılık olmuştur. Bu bir yana, "Peki, neler olmuştur?" sorusuna, bu bağlamda temel nitelikte üç yanıt verilebilir:

1) Anayasa hazırlık çalışmaları, örneği sonraki yıllarda hiç görülmeyecek biçimde katılımcı, "katılmalı" değil, gerçekten de işlevsel olarak katılımcı bir

düzenekle yürütülmüş; ormanlar ve ormancılıkla ilgili yaptırımlar da ormanbilimciler, ilgili demokratik kitle örgütleri, konu uzmanları, anayasa ve idare hukukçularının oluşturulduğu çalışma kurulları günlerce tartışılarak belirlenmiştir.

2) Anayasal bir düzenlemede ormanlar ve ormancılıkla ilgili yaptırımlar, dünyada belki başka ülkelerde görülemeyecek ayrıntıda düzenlenmiştir.

3) Anayasada, ormanlar ve ormancılıkla ilgili olarak Dünyada ancak 1990'lı yıllarda gündeme gelebilecek yaklaşımlara yer verilmiştir. 1961 Anayasasının 131. maddesinde sergilenen bu yaklaşımlar, üç başlık altında değerlendirilebilir:

a) Ormanların Korunması:

"*Devlet ormanların korunması ve ormanlık sahaların genişletilmesi için gerekli kanunları koyar ve tedbirleri alır. Bütün ormanların gözetimi Devlete aittir.*"

"*Ormanlara zarar verebilecek hiçbir faaliyete ve eyleme müsaade edilemez.*"

"*Yanan ormanların yerinde yeni ormanlar yetiştirilir ve bu yerlerde başka çeşit tarım ve hayvancılık yapılamaz.*"

"Orman suçları için genel af çıkarılamaz; ormanların tahribine yol açacak hiçbir siyasi propaganda yapılamaz."

b) Devlet Mülkiyeti, Yönetimi ve İşletmeciliği:

"*Devlet ormanları kanuna göre Devletçe yönetilir ve işletilir. Devlet ormanlarının mülkiyeti, yönetimi ve işletilmesi özel kişilere devrolunamaz. Bu ormanlar zaman aşımı ile mülk edinilemez ve kamu yararı dışında irtifak hakkına konu olamaz*".

c) Orman Köylüsünün Korunması:

"*Ormanlar içinde veya hemen yakınında oturan halkın kalkındırılması ve ormanı koruma bakımından gerekirse başka yerlere yerleştirilmesi kanunla düzenlenir.*"

Öyle ki, Anayasanın "Toprak Mülkiyeti" başlıklı 37. maddesinde bile; "*Toprak dağıtımı, ormanların küçülmesi veya öteki toprak varlıklarının azalması*

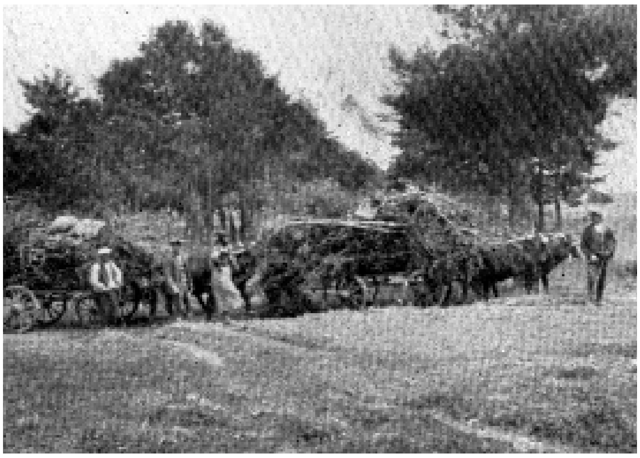

"Halcalıkar civarında seyrek bir orman artığından kazanılan yemlik yaprağın götürülmesi," 1937.

sonucunu doğuramaz" yaptırımına da yer verilmiştir. Doğal olarak, 1960'lı yıllardaki ormancılık uygulamaları Anayasanın söz konusu yaptırımları doğrultusunda olmuştur: Sözgelimi; Anayasanın, kalkınmanın planlara dayandırılması ilkesi gereği önce *"Orman genel Müdürlüğü Beş Yıllık Planlama İlgili Ormancılık Komitesi Raporu"*, sonra da *"Birinci Beş yıllık Kalkınma Planı"* hazırlanmış (Çağlar, 1979). Ancak, egemen sınıfların bu yaklaşımlara tepkisi de gecikmemiştir.

iii) 1965-1980 Dönemi: Yeniden popülist bir dönem ve ormanlardan yana övünç duyulabilecek direnişler

1963 yılında yeniden çok partili döneme geçilmesiyle birlikte, başta, kendilerini "DP'nin devamı" olarak nitelendiren Süleyman Demirel önderliğindeki Adalet Partisi (AP) olmak üzere siyasal partiler bu düzenlemelere ve uygulamalara karşı çıkmaya başlamıştır: Sözgelimi; 1963 Genel Seçimleri sonrasında 158 milletvekiliyle TBMM'ye giren AP, "Arazi Sınıflandırma ve Arazi Kullanma Kabiliyeti Haritaları Yapılıncaya Kadar Mevcut Orman İhtilaflarının Duracağına, Orman Tahdit Komisyonlarının Çalışmalarına ve Bünyesine Dair Kanun Teklifi"ni aynı yıl TBMM gündemine getirmiş, ancak, yasalaşmasını sağlayamamıştır. AP, bu doğrultudaki girişimlerini, 1965 yılındaki Genel Seçimlerden sonra iktidar olunca daha etkili biçimde sürdürebilmiştir. 1965 yılında, ormancılık kesiminin yoğun karşı çıkışlarına karşın 663 sayılı *Orman Kanunu'na Geçici Bir Madde Eklenmesine Dair Kanun*'u gündeme getirmiş ve yürürlüğe konulmuştur. Bu yasayla, 6831 sayılı yasaya eklenen 6. Maddeye göre; "*14.10.1961 tarihinden önce fiilen, ilmen ve tamamen orman olmaktan çıkmış; orman bütünlüğünü bozmayan ve bozmayacak olan iklim, su ve toprak rejimine zarar vermeyeceği anlaşılan ve toprak sınıfı ve kullanma kabiliyeti bakımından daha verimli kültür arazisine kalbi uygun bulunan yerlerle (orman içi mera, yaylak ve çayırlar hariç) şehir, kasaba ve köy iskan topluluğu içinde kalan yerler (dağınık evler ve her çeşit yapı ve tesisler hariç olmak üze-*

re)... orman rejimi dışına..." çıkarılabilecektir. Ne var ki, bu yasa, Anayasanın 37 ve 131. maddelerine aykırı bulunarak Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir. 1967 yılında ise, bu kez "6831 Sayılı Orman Kanunun Birinci Maddesinin Değiştirilmesine Dair Kanun Tasarısı"nı TBMM gündemine getirmiştir. Ne var ki, bu girişim de Erzurum Atatürk Üniversitesi ve İÜ Orman Fakültesi ile ormancı çalışanlar ve meslek örgütlerinin yoğun tepkisiyle karşılaşmış ve kotarılamamıştır.

1970'li yıllara bu girişimlerin oluşturduğu bir iklimle girilmiştir. Ancak, AP, söz konusu girişimlerinde artık yalnız bırakılmamıştır. Öyle ki, 1970 yılında, TBMM'de grupları bulunan AP, CHP ve Güven Partisi, bu doğrultuda, tarihte başkaca hemen hemen hiçbir alanda görülmedik biçim ve düzeyde işbirliği yapmıştır. CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit'in 1970'li yıllarda her fırsatta dile getirdiği "*orman köylüsünü koruma*" gerekçesine dayandırılan ve orman suçlarına af çıkarma olanağını yeniden getiren bu değişiklik, temelde, iki başlık altında değerlendirilebilir:

a) "Orman Köylüsü" Sayılanlar ile Devletin İşbirliği:

> "*...ormanı koruma bakımından, ormanın gözetilmesinde ve işletilmesinde Devletle bu halkın işbirliği yapmasını sağlayıcı tedbirler ... kanunla düzenlenir.*" Bu düzenlemeyle, "orman köylüsü" sayılanlara, devletin ormanların korunmasına ve işletilmesine katılabilmesi olanağı sağlanmıştır.

b) "Orman" Sayılan Alanların Başka Amaçlarla Kullanılmasının Özendirilmesi:

> "*Anayasanın yürürlüğe girdiği tarihten önce bilim ve fen bakımından orman niteliğini tam olarak kaybetmiş olan tarla, bağ, meyvalık, zeytinlik gibi çeşitli tarım alanlarında veya hayvancılıkta kullanılmasında yarar bulunan topraklarla şehir, kasaba ve köy yapılarının toplu olarak bulunduğu yerler dışında orman sınırlarında hiçbir daraltma yapılamaz.*"

"Orman" sayılan alanların on yıllık bir süre içinde 120 bin hektar daraltılmasına yol açan bu düzenlemeyle, AKP'nin 2003 yılında gündeme getirdiği, şimdilerde yenilemeye çalıştığı Anayasada da kapsamını genişleterek yer vermek istediği "orman niteliği kaybetme" yaklaşımının temelleri atılmıştır. Bu yaklaşımın yaşama geçirilmesi ise 1973 yılında çıkarılan ve 6831 sayılı yasanın ormancılık çalışmalarının kamu yararı gözetilerek yürütülmesine daya-

nak olan 10 maddesini değiştiren, bir de yeni geçici madde getiren 1744 sayılı yasayla sağlanmıştır.

"Devlet ormanı" sayılan alanların daraltılmasına, "orman köylüsü" sayılanların ayrıcalıklı haklarına yeni boyutlar kazandıran hukuksal değişiklikler dönem boyunca sürdürülmüştür. Ancak, dönem boyunca öne çıkan gelişmeler yalnızca hukuksal düzenlemelerle sınırlı olmamıştır. Bu dönemde, sözgelimi;

- ormancılık bakanlık düzeyinde örgütlenmeye geçmiş, 1969 yılında kurulan Orman Bakanlığı yapısında, Orman-Köy İlişkileri (ORKÖY), Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrolü (AGM), Milli Parklar (MPGM) ve Orman Ürünleri Sanayii (ORÜS) genel müdürlüklerine yer verilmiştir;
- hasat edilecek orman ürünleri niceliğinin artırılmasına yönelik "toplu üretim", "hızlı gelişen yabancı tür orman ağaçlarıyla ağaçlandırma" ve orman ürünü dışsatımının artırılması yaklaşımları gündeme gelmiştir;
- bir yandan ağaçlandırma bir yandan milli parkçılık ve bir yandan "orman köylüsü" sayılanların kalkındırılmasına yönelik çalışmalara yeni boyutlar kazandırılmıştır (özel bir fon oluşturulmuş, ilçe düzeyinde kalkınma planları hazırlanarak projeli çalışmalara ağırlık verilmiş, kooperatifçilik hareketleri desteklenmiş ve çeşitli projeler yürütülmüştür);
- yabancı uzmanların yönlendirmesiyle Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler kaynaklı büyük ormancılık projeleri yaygınlaştırılmıştır;
- her türlü ormancılık çalışmasının planlanması ve yürütülmesinde, daha çok da devlet ormancılığı olanaklarının partisel kazanımların ençoklanmasına yönelik kaygılar ağırlık kazanmış; özellikle AP, MHP, MSP gibi partilerin oluşturduğu "Milliyetçi Cephe" iktidarları döneminde yandaş olmayan ormancı çalışanlar üzerinde görülmedik baskılar yapılabilmiştir.

Görüldüğü gibi, 1965-1980, Türkiye'de ormancılığın ekolojik, ekonomik, toplumsal ve siyasal boyutlara sahip bir etkinlik alanı olduğu gerçeğinin kavrandığı bir dönem olmuştur. Ne var ki, sağ siyasal iktidarların bu gerçekliği görece olarak daha iyi kavradığı, dolayısıyla da, 1970'li yılların ikinci yarısındaki kısa süreli CHP iktidarı döneminde "orman köylüsü" sayılanlara yönelik kimi girişimler bir yana bırakıldığında, sağ siyasal iktidarların devlet orman işletmeciliği düzeninin olanaklarını kendileri açısından daha iyi değerlendirebildiği tezi öne sürülebilir.

iv) 1980 Sonrası Dönem: "Yeni" liberalizme tam teslimiyet

1980 ve sonrasında dünyada ve ülkede yaşanan ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal değişme ve gelişmeler, birbirleriyle ne denli koşutluk içinde olmuşsa, ülke genelindeki değişme ve gelişmeler ile ormancılık alanındaki değişme ve gelişmeler de koşutluk içinde olmuştur. Üstelik, ormancılık alanındaki söz konusu değişiklik ve dönüşümler, 1982 Anayasasındaki yaptırımlara karşın gerçekleştirilmiştir. Çünkü, 1982 Anayasasının 169 ve 170. maddelerinde yer verilen ormanlar, ormancılık ve orman köylüsü ile ilgili yaptırımlar, 1970 yılında değiştirilen 1961 Anayasasındaki yaptırımlardan çok da farklı değildir. Öte yandan, ormancılık alanındaki değişme ve gelişmelerin kimi ayırt edici özellikleri de bulunmaktadır. Sözgelimi; uluslararası kuruluşlar ile ülkedeki sermaye sınıf ve katmanlarının ormancılık kesimindeki düzenlemeler için somut, yaygın ve ısrarlı istekleri olmamış; bu süreci yönetenlerin orman işletmeciliğinde etkenlik ve verimlilik düzeylerinin yükseltilmesi vb hedefleri de olmamıştır. Öne sürülen gerekçeler ise

- orman mühendislerine yeni iş olanaklarının açılması;
- ağaçlandırma çalışmalarının artırılması ve özellikle de orman yönetim planları hazırlama ve orman kadastrosu gibi çalışmaların hızlandırılması;
- özel orman sahipliğinin ve işletmeciliğinin yaygınlaştırılması;
- yatırımcı (ağaçlandırmacı, orman ürünü hasatçısı, toprak koruma ve erozyon önlemeci, planlamacı, araştırmacı, alt yapı yapımcısı vb) özel ormancılık kuruluşlarının geliştirilmesi;
- "*verimsiz*" sayılan orman arazilerinin ekonomik getirisinin artırılması;
- "*orman*" sayılan arazilerden ormancılık dışı amaçlarla da yararlanılması;
- "*orman köylülerinin*" ormanlara ve devlet orman işletmeciliğine yönelik hasmane tutumlarının önlenmesi

vb birbirleriyle kolaylıkla ilişkilendirilemeyecek doğrultularda olmuştur (Çağlar, 1988; OMO, 1989 ile OMO-TOD, 1994).

Kısacası; ormancılık alanındaki değişme ve gelişmeler; i) 1980'li yıllarda Türkiye'de de gerçekleştirilen ideolojik dönüşümün ormancılık kesimine de yansımasının bir sonucu olarak ve ii) tümüyle bu dönüşüm doğrultusunda koşullanan ormancı teknokrat ve bürokratlarının son derece sistemsiz, ilkesiz ve rastgele çabalarıyla gündeme getirilmiş ve kotarılmaya çalışılmıştır.

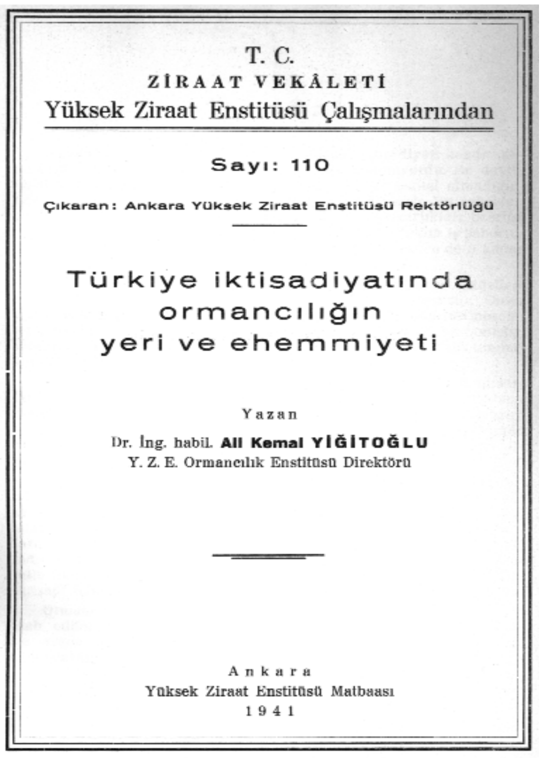

T. C.
ZİRAAT VEKÂLETİ
Yüksek Ziraat Enstitüsü Çalışmalarından

Sayı: 110

Çıkaran: Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Rektörlüğü

Türkiye iktisadiyatında ormancılığın yeri ve ehemmiyeti

Yazan
Dr. İng. habil. Ali Kemal YİĞİTOĞLU
Y. Z. E. Ormancılık Enstitüsü Direktörü

Ankara
Yüksek Ziraat Enstitüsü Matbaası
1941

Öte yandan, toplumun özellikle ormancılık dışı kesimleri, "*devlet orman işletmeciliğini*" dönüştürme amaçlı yaklaşımların ve bu doğrultuda gerçekleştirilebilen düzenlemelerin çoğunlukla ayırdında olamamıştır. Ormancılık kesiminde bu sürecin ayırdında ve yol açabileceği gelişmelerin bilincinde olabilen kesimler, sözgelimi meslek odası, derneği, orman fakülteleri ve ormancı çalışanlar ise söz konusu düzenlemelerin, engellenebilmesi bir yana, ilgili/duyarlı kamuoyunun tartışma gündemine getirilebilmesini bile sağlayamamıştır. Öyle ki, süreç içinde bu kesimde de söz konusu düzenlemeleri kısmen ya da tümüyle onaylayanlar, dahası, bu düzenlemelere herhangi bir biçimde destek olanlar ve sağladığı olanaklardan pay alma çabasına girenler ile söz konusu düzenlemeler karşısında edilgen bir durum kalanlar da giderek artmıştır. Sonuç olarak; "*devlet orman işletmeciliği düzenini dönüştürme girişimleri*" de öteki kesimlerden görece olarak daha kolay gerçekleştirilebilmiştir. Bu dönüşümlerin başlıcaları üç kümede örneklenebilir:

a) Özelleştirmeler:

Bu doğrultudaki uygulamalar, her biri farklılaşan işlemlerle; i) "devlet ormanı" sayılan alanların, ii) "devlet ormanı" sayılan alanlardan yararlanma olanaklarının, iii) ormancılık çalışmaları ve hizmetlerinin özelleştirilmesi ve iv) OGM'nin mülkiyetindeki tesislerin, yapıların satılması yoluyla gerçekleştirilmiştir. Böylece, her bileşeniyle kamusal olan devlet ormancılık düzeni, ülkedeki sermaye birikim süreçlerine desteği giderek artan ve çeşitlenen bir etkinlik alanına dönüştürülmüştür.

b) Kurumsal Düzenlemeler:

Orman Bakanlığı kaldırılarak Çevre ve Orman Bakanlığı kurulmuş, ağaçlandırma ve erozyon önleme, milli parklar, orman-köy ilişkileri merkezde yine

genel müdürlük düzeyinde örgütlenmiş olmakla birlikte taşrada il çevre orman müdürlüklerine bağlı birimlere dönüştürülerek büyük ölçüde işlevsizleştirilmiş; ORÜS ise önce anonim şirkete dönüştürülmüş, sonra da bağlı işletme ve tesisleri satılmıştır.

c) Dış Yönlendirmeler:

AB, Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası gibi oluşumların proje destekli yönlendirmeleri giderek artmış; böylece ormancılığın yer/yöre, etkinlik alanları, teknik, hedef kitle öncelikleri değişmiş; daha doğru bir söyleyişle, öncelikleri, rastlantısal olarak değişir olmuş; “olumlu” sayılabilecek yönetsel ve teknik gelenekler giderek belirleyiciliklerini yitirmiş; “doğa” korumacılık popülizmi, bu bağlamda da “sürdürülebilirlik” söylemi yaygınlaşmıştır ve egemenleşmiştir.

d) Mesleksel Duyarlılık ve Birliktelik:

Kamu yönetiminde, özellikle de kamu çalışanları arasında gözlemlenen genel tutumsal olumsuzluklar, doğal olarak, ormancılık alanına da yansımış; ormancı çalışanların önceki dönemlerde eylemli olarak sergileyebildikleri mesleksel duyarlılık, birliktelik ve dayanışma giderek yitirilmiş; dolayısıyla, ormancılık kesimindeki demokratik kitle örgütlerinden TMMOB Orman Mühendisleri Odası hükümet yandaşlığını yeğlemiş, 1924 tarihli Türkiye Ormancılar Derneği, kamuoyuna karşı sergiledikleri tutumumun tam karşıtı tutum ve davranışlara kolaylıkla girmiş; ormancı kamu çalışanlarının ilk sendikal örgütü olan TARIM-ORKAM-SEN, üye varlığını hızla yitirerek yetkisizleşmiş, hükümet yandaşı sendikalar güçlenmiştir. Ek olarak; sayıları dokuza çıkmış olmasına karşın orman fakültelerinin ormancılık alanındaki değişme ve gelişmelerle ilgilenme düzeyi düşmüş, karar süreçleri üzerinde herhangi bir belirleyicilikleri de kalmamıştır.

Tüm bu değişme ve gelişmelerin tam da dünyada orman ekosistemlerinin gördükleri ekolojik işlevlerin daha iyi kavrandığı, bu nedenle de kamusal mülkiyet biçimlerinin yaygınlaştırıldığı ve kamusal denetimin artırıldığı, bu doğrultuda çok sayıda ülkelerarası ve ülkesel düzeneğin geliştirilip işletildiği bir dönemde gerçekleştirilmiş olması, gerçekten de, çeşitli yönleriyle irdelenmesi gereken bir durumdur.

Sonuç

Görüldüğü gibi, Türkiye’de ormancılık çok boyutlu bir etkinlik alanıdır. Üstelik, bu boyutların her birinde ayrıca ele alınmayı gerektirebilecek denli önem taşıyan ve özgünlükleri bulunan ekonomik, toplumsal, kültürel ve siya-

sal değişme ve gelişme yaşanmıştır. Öyle ki, bu değişme ve gelişmeler ile ülke genelindeki değişme ve gelişmeler arasında etkileşimli bir ilişki bulunmaktadır. Böyle iken, ormancılık tarihi, zaten çok az sayıda, ancak giderek sayıları daha da azalan "meraklı" ormancı teknokrat dışında hemen hemen hiç irdelenmemiştir. Bu, tarih araştırmaları alanında yaşamsal önemde bir eksikliktir. Orman fakültelerinin izlencelerinde ormancılık tarihi derslerine yer verilmediği, ormancılık politikası derslerinde de çoğunlukla hukuksal ve yönetsel düzenlemelerdeki değişmelerin sergilenmesiyle yetinildiği, ormancılık araştırma kuruluşlarının yanı sıra üniversitelerin öteki ilgili fakültelerinde ve/veya bölümlerinde ormancılık tarihi konularının hiç işlenmediği göz önünde bulundurulduğunda bu eksikliğin boyutları daha kolay kavranabilecektir. Açıktır ki, bu eksikliğin giderilmesi, en azından Türkiye tarihinin daha doğru kavranabilmesine önemli katkılar sağlayabilecektir.

KAYNAKLAR

ANONİM (1950); *Ormancılık İstişari Toplantısı,* Orman ve Av, Ağustos, Türkiye Ormancılar Cemiyeti Yayını, Ankara.

BRICOGNE, A. (1940); *Türkiye'de Ormancılık Heyetleri,* çev. Fahri BÜK, TC Ziraat Vekaleti Orman Umum Müdürlüğü Yayını, Ankara.

ÇAĞLAR, Yücel (1979); *Türkiye'de Ormancılık Politikası (Dün),* kendi yayını, Ankara.

ÇAĞLAR, Yücel (1988), *Türkiye'de Devlet Orman İşletmeciliği ve Özelleştirme,* Çevre ve Ormancılık Dergisi Yayınları, No 6, Ankara.

DİKER, Mazhar (1947); *Türkiye'de Ormancılık: Dün-Bugün-Yarın,* Tarım Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara.

GÜLEN, İlhan (1965); *Türkiye'de Kereste Endüstrisi ve Rasyonalizasyon,* Orman Genel Müdürlüğü, İstanbul.

İSTANBULLU, Turan (1966); "Türkiye'de Devletten Başkasına Ait Ormanların İdare ve İşletmesi Üzerine Araştırmalar", *İ. Ü. Orman Fakültesi Dergisi*, seri A, Cilt XXVI, Sayı 1, İstanbul.

KUTLUK, Halil (1948); *Türkiye Ormancılığı ile İlgili Tarihi Vesikalar, 893-1339 (1478-1923),* Cilt 1, Orman Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul.

KUTLUK, Halil (1967); *Türkiye Ormancılığı ile İlgili Tarihi Vesikalar, (1767-1925),* Cilt 2, Tarım Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara.

KUTLUK, Halil-YUND, Kerim (1949); *Hoca Ali Rıza, Orman Umum Müdürlerinden, Hayatı ve Eserleri,* Akın Basımevi, Ankara.

OGM (1962); *Ormancılık İstatistik Albümü, 1938-1949,* Orman Genel Müdürlüğü, Ankara.

OGM (1973); *Cumhuriyetimizin 50. Yılında Ormancılığımız,* Orman Genel Müdürlüğü, Ankara.

OMO (1989), *Ormancılıkta Özel Sektör Açık Oturumu Konuşma Metinleri*, TMMOB Orman Mühendisleri Odası Yayını, No 16, Ankara.

OMO-TOD (1994), *Ormancılığımızda Özelleştirme, 5 Ocak 1994*, TMMOB Orman Mühendisleri Odası ve Türkiye Ormancılar Derneği Yayını, Ankara.

ÖKÇÜN, Gündüz (1971); *Türkiye İktisat Kongresi (1923-İzmir), Haberler-Belgeler-Yorumlar, İkinci Basım,* AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara.

PARVUS (Efendi) (1977); *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,* (Çeviren Muammer Sencer), May Yayınevi, İstanbul.

TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim (1977); *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları,* Türkiye Belgesel İktisat Tarihi, 2, ODTÜ Yayını, Ankara.

TOYGAR, Süreyya (1964); *Eski ve Yeni Hükümlere Orman Anlamı ve Ormanların Mülkiyet Bakımından Bölünüşü,* Orman Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul.

TUNÇSİPER, M. Nedim (1964); *Türk Hukuk Tarihi, İdare Hukuku ve Medeni Hukuk Muvacehesinde Orman Mevzuatımız ile İlgili Araştırmalar*, Orman Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul.

YERASİMOS, Stefanos (1975); *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye: Tanzimat'tan 1. Dünya Savaşına, Cilt 2,* çev. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul.

YİĞİTOĞLU, Ali kemal (1936); *Türkiye'de Ormancılığın Temelleri, Şartları ve Kuruluşu*, TC Yüksek Ziraat Enstitüsü Çalışmalarından, Sayı 8, Ankara.

Özet: Türkiye'de ormanların durumu ve ormancılık tarihi üzerinde yeterince durulmamış bir konudur. Tarım ekonomisinin önemli bir ayağını oluşturmasına rağmen, orman köylüsünün durumu da ormanların korunması ve onlardan yararlanma kurallarını içeren düzenlemelerin edilgen bir parçası olarak görülmüştür. Bu çalışmada Osmanlı'dan bugüne Türkiye'de ormanların korunması ve geliştirilmesiyle ilgili olarak yapılan düzenlemelerle, bu alanın devlet ve özel işletmecilik arasında kapitalist ekonomiye açılmasının önemli safhaları değerlendirilmektedir.

Anahtar sözcükler: Türkiye, ormancılık, Orman Kanunu, orman köylüsü, özelleştirme.

Abstract: Forrests and the forestry in Turkey is a subject which has not attracted enough attention. Although it constitutes an important part of the agricultural economy, the position of the forrest peasants has also been approached as a passive component of the legal arrangements which aimed to protect and make use of the forrests. The article evaluates the stages of such arrangements initiated primarily by the state who owns almost all forrests in Turkey within the framework of the opening up of the forrests to capitalist economy.

Key words: Turkey, forrestry, Forrest Law, forrest peasant, privatization.

kebikeç / 24 • 2007

Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesinde Bulunan Bir Baytar-Name

Hatice ŞAHİN*

Baytar kelimesinin kökeni ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Arapçada baytār, batịr mübeytir ve biyatr şekillerinde görülen kelimenin kökenini Arap sözlükçüleri, eski baytarların hayvanların yara ve hastalıkları daha çok kan almak yoluyla tedavi etmelerinden yola çıkarak Ar. Batr (yar-) kelimesine bağlamaktadırlar. Buna karşılık, Batılı araştırmacılar eski Arapçada kullanılan biatr köküne dayanarak kelimenin aslının Grekçe ippiatros (at hekimi) olduğunu ve Arapça'ya Bizans baytarları kanalıyla geçtiğini ileri sürmektedirler.[1]

Tıbbın ana kollarından biri olarak kabul edilen baytarlık, hayvanların sağlıklarının korunması, hastalık ve sakatlıklarının tedavi edilmesi, üretim ve verimliliklerinin artırılması gibi konuları inceler. Bu konuları ele alan baytarlıkla ilgili kitaplara baytar-name adı verilmiştir. Baytar-nameler hayvan sağlığı ve hastalıklarının tedavisiyle ilgili bilgiler içermelerine rağmen çoğunlukla atlarla ilgili olarak hazırlanmış, bu amaçla hazırlanmış kitaplara baytar-name yanında feres-name, esb-name adı da verilmiştir.

Arap dünyasında VIII. yy ortalarında başlayan tercüme faaliyetleri, tıp biliminin yanı sıra baytarlıkla ilgili eserleri de kapsamış ve bu tercümeler sayesinde baytarlığın gelişmesi yolunda önemli adımlar atılmıştır.

Baytarlıkla ilgili ilk telif eser olarak Ubeyd b. Hammā d el-Halebi'nin düzenlediği, bu haliyle günümüze kadar gelen ve Hz. Ali'nin seyisi Kamber'e ait olduğu iddia edilen bir baytar-namenin adı geçmektedir.

XIV. yy ise baytarlık sahasında birçok eserin kaleme alındığı en parlak devir olarak gösterilmektedir.

* Uludağ Üniversitesi, Fen-Edb. Fak. TDE Bölümü.

1 Türkiye Diyanet Vakfı, *İslam Ansiklopedisi*, C.5, s. 278.

Anadolu'da XVII. yy başlarında I. Ahmet emriyle Emir Hā cib Aşık Teymur'un *'Umdetü'l-mül˚k* adlı eseri, ismi bilinmeyen bir kişi tarafından *Tuhfetü'l-mül˚k ve's-selātin* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir.[2]

Yine I. Ahmet döneminde sultanın hattatı Belgradlı Kenan tarafından İstanbul'da baytar-name isimli bir eser daha yazılmıştır.[3]

Baytar-nameler, halk biliminin yazılı kaynakları arasında da yer almaktadır.

"Diğer hayvanlar yanında özellikle atlar hakkında genel bilgilerle at hastalıkları ve tedavilerinin anlatıldığı eserlerdir. Genellikle baytar-nameler; atla ilgili ayet, hadis ve rivayetler, iyi bir atta bulunması gereken özellikler, at satın alınırken dikkat edilecek noktalar ile muhtemel kusurlar, at bakımı ve eğitimi, atların yavrulaması, sağlıklarının korunması vb. bilgiler verdikten sonra hastalıkların sebep, belirti ve tedavilerinden bahseder." [4]

Türklerde kutsal sayılan atlar, başlangıçta savaşlarda önemli rol oynamamış, koşan attan isabetli olarak ok atma tekniği öğrenildikten sonra Türk kabilelerinin kültürü tamamen değişmiş ve atlı göçebe kültürü adı verilen kültürün merkezi olmuştur. At, Türklerin inançlarında, günlük hayatlarında, sanatlarında, eğlencelerinde neredeyse hayatlarının tamamında yer alır olmuştur. Türk destanlarında her destan kahramanının adıyla birlikte anılan ondan ayrılmaz bir at, mutlaka görülmektedir.[5]

Anadolu'da Arapça ve Farsçadan yapılan bilimsel metin çevirilerinin yanı sıra atın Türk kültüründe taşımış olduğu anlam, baytar-namelerin önemini artırmaktadır. Halkın doğrudan ilgilenebileceği ve yararlanabileceği türden olan bu eserler manzum ve mensur olmak üzere yazılmışlar, Türk ve dünya kütüphanelerinde değişik hacimlerde ve niteliklerde yerlerini almışlardır.

Diğer bilim dallarına ait eserlerde olduğu gibi hayvanlarla ya da daha çok atlarla ilgili olarak yazılmış olan baytar-nameler de Türk dili üzerine yapılan çalışmalarda kullanılabilecek, incelenmeye değer malzemeler içerebilecek nitelikte olan eserlerdendir.

Bu yazıya konu aldığımız Baytar-name, Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi'nde 1551 numarada kayıtlı baş kısmı eksik, eldeki varak sayısı 89 olan ve XVII. yy'a ait olduğunu tahmin ettiğimiz bir yazma nüshadır. Eserin yazılış tarihi ve müstensihi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak eserin sonunda "ve bu kitābı bulduḳ bir muḫtaṣar iddük muṭavvel idi iḫtiyārātın çıḳarduḳ nitekim bir avuç buġdayı ambardan" açıklaması bize eserin başka bir eserden kısaltma yoluyla kaleme alındığını anlatmaktadır.

2 Türkiye Diyanet Vakfı, *İslam Ansiklopedisi*, C. 5, s. 280.
3 Cahit Öztelli, "XV. Yüzyılda Yazılmış Bir Baytarnamenin Giriş Bölümü", *Türk Dili*, S. 168, s. 784-789, 1965 künyeli çalışma, baytar-namelerin XVII. yüzyıldan önce de Anadolu'da yazıldığını göstermektedir.
4 Erman Altun, *Türk Halk Edebiyatına Giriş*, Kitabevi, İstanbul 2004, s. 13.
5 Milli Eğitim Bakanlığı, *Türk Ansiklopedisi*, Ankara 1950, C. 4, s. 75.

BAYTAR-NAME

1-b

Dişleri sıḳ ola ve aşaġa (ṭ)udaġı yuḳaru dudaġından uzun ve cümle kemikleri ḳısa ola ve uyluġa ṭolu ola ve küçük bögürlü ola ve açuḳ gözlü ola ve ḫâyesi yėrinde tüyi olmaya ve iki ḳıçınuŋ arası ve kirpikleri ve eŋegi altı mecmuʿı bunlar ḳara ola ve her nesneyi tėz göre ve iki ḳıçınuŋ

2-a

arası ne giŋ ve ne ṭar ola ve yolca giderken iki ḳulaġıla işāret ėde ėde gide ve gendüyi terazüleyü gide ve öŋine her ne gelürse oḳ gibi tėz ṣıçraya irkilüp ṭurmaya öŋi ve ḳıçı berāber birbirinden uzun ve ḳısa olmaya ve yürüyücek ḳıçına çekük ve ṭolaşıḳ olmaya ve almacıḳları

2-b

yumrı olmaya ve eger yumrı olup biri büyük ve biri küçük olursa ol ġāyet hünerlü olur ve hem binicek kāhel yürümeye revān yürüye inişde ve yoḳuşda ve düzde bir kāîde üzre yürüye ve ṣuya tėz meyl itmeye ve ḳısraḳ göricek tėz kişneye ve bėli ince ola ve ḳolan y(ė)rinüŋ tüyi alacık ola ve ṭırnaḳları

3-a

uzun ve ḳara ola ve ökçesi degirmi ola yaʿni deve ṭabanlu olmaya ve yalısı bitdügi yėri ince ola e boynuyıla omzı düz ola ve arḳası balıḳ arḳası gibi ola yagırnı etlü ola ve ḫurdeleri yoġun ola ve ḳuyruġın yuḳaruya getüricek girü tėz basa ve ṣofrasınuŋ iki yaŋı giŋ ola

3-b

ve öŋ ayaġın götüricek tėz baṣa ve bilekleri yoġun ola ve aşıḳları yumru olmaya ve ḳıç ayaġın öŋ ayaġından aşura ve yürürken ve ḳaşanıcaḳ iki öŋ ayaġına yaḳın belki ara yėre ḳaşana ve bėli uzun olmaya ve yürüyicek ḳuyruġın egmeye ve arpasını tėz tėz çeyneye ve ḳaşanıcaḳ bėlin egmeye

4-a

ve nāgāh beliŋlemeye ve yolda ḳara ḳura görse ḳıçın ḳıçın gitmeye ve eger ṣaġ eyegüsinden ṣol eyegüsi eksük olursa yügrük ve hünerlü ola ol bahālu olur ve ṣuya uġrayıcaḳ ṣaġ ayaġın evvel baṣa ve eger ṣol ayaġın baṣarsa ol ṣolaḳdur ve ṣolaḳ at mübārek olmaz ve bu źikr olınan altmış iki ʿaded

4-b

ėyü nişanlardur ve eger kim bu nişanlaruŋ cümlesi bir atda kim ola anuŋ nāẓiri olmaz ve cümlesini bulmamaḳ olursa bārį on ikisi bulunmaḳ gerek üçi ʿavratdan ve üçi deveden ve üçi ṣıġırdan ve üçi ḳatırdan ola ve üçi ʿavratdan olan oldur ki ṣūreti ḫūb ola

5-a

ve bedeni nāzük ola ve pürçek uzun olmaḳdur ve deveden olan oldur ki kirpiklü ve boynu uzun ola ve siŋirleri yoġun olmaḳdur ve ṣıġırdan olan oldur ki ṣıġır ḳabıḳlu ve ṣıġır ḳarınlu ve ṣıġır ḫurdelü olmaḳdur ve ḳatırdan olan ḳatır ḳulaḳlu ve ḳatır ḳuyruḳlu ola ve ḳatır ḳulaḳlu olmaḳdur ve buncılayın atlar ki

5-b

vardur ėyü olur ve ne bahāya dirlerse deger ve **ḫurmāyį at** ėyü olur ve hünerlü olur ve zaḫmete döyer olur ve bu düzenlü at kim ayaḳları ve ṭırnaḳları ve kirpikleri ve yalısı ve ḳuyruġı ve uyluġı arası ve eŋegi ḳara ola ol daḫı ġāyet ėyü olur ve **al at** kim ḳızılśaġu olmaya gözleri ve ḫāyesi ve

6-a

ḳuyruġı ve ayaḳları ve ṭırnaḳları ḳara ola ol daḫı ėyü olur ve **bir at** kim yalısı ve ḳuyruġı uzun ola ol daḫı eşkin ve yügrük olur ve yolda ve balçıḳda döyer berk olur ve **ḳır ḳula at** kim ḳolan arḳası gibi yalıdan ḳuyruġa degin ḳara ḫaṭ kim çekilmiş ola ḳuyruḳ

6-b

ve dizden aşaġası ki ḳara ola ol daḫı hünerlü ve berk olur ve eger kim bu didügümüzleyin olmazsa nesne degil Øarab aŋa şirØat dir süst ve geŋşek olur **yaġız at** kim biraz ḳararaḳ ola ol daḫı ėyü olur ve eger kül rengi gibi olursa yalısı ve ḳuyruġı ve budı arası ve gözleri ve ṭırnaḳları

7-a

ki ḳara ola ol daḫı ėyü olur ve eger eyle olmazsa almaġa yaramazdur **ḳara at** kim ġāyet ḳara ola ve gözleri ḳızıl ola ol meydān yügrügi olur ve yola daḫı döyer ammā delirek olur ve ġavġada çalıḳlanur kimi depegen ve kimi ısırġan olur velākin çoḳ yaşar ve **al at** kim

7-b

ḳızılśaġu ola ve daḫı çeper at bunlar ėyü olmazlar olursa daḫı nādir olurlar ve daḫı **çeper at** kim kirpigi ve ayaḳları aḳ ola ol daḫı gündüz sehel görür eger ṭırnaġı ve kirpigi ve yalı ve ḳuyruḳ ve budı arası va eŋegi çevresi bu źikr itdüklerimüz ki ḳara ola yavuz degüldür ve **alaca at** kim

8-a

başı küçük ola ve ḳuyruġı uzun ola ve āvāzı daḫı tiz ola ve ḳıçları siŋil ola ol daḫı laṭįf yügrük at ola ve eşkin ola belki yorġa ola ve **demir boz at** kim boylu ola ve ḳarası aḳından çoḳ ola ol daḫı eşkin ve yorġa olur ve eger boynu düz olursa ol ḳatı

8-b

yügrük olur ve yolda śaḳ ola ve gice firāsetlü ola ve hem göre ḫor olan at vaḳt olur ki ġāyet eşkin olur ve yola döyer ve hem yügrük olur boz at kim yalı ve ḳuyruḳ ve kirpigi ḳara ola ġāyet ėyü olur işde bükülmez ve yolda döyer ve eger dėdigümüzleyin olmazsa

9-a

nesne degil almaġa yaramazdur ve ḫaśśa ki atıŋ bir atıŋ ṭırnaġı ki aḳ ola anuŋ gibi at ḳarada iken görmez olur ve **çil at** kim yalısı ve ḳuyruġı ve ṭırnaġı ḳara ola ol daḫı yėgrek ve yügrük olur ve eger kim ḫayāsında beŋ beŋ aḳ olursa ol daḫı ġāyet hünerlü olur

9-b

ve ne bahāya dirlerse ki deger ve **şįs at** ėyü olur ve ḳıymetlü olur ve **śıçan tüylü at** kim ve gerçi göze ḫor olur ammā binmege ve yük urmaġa ġāyet ėyü

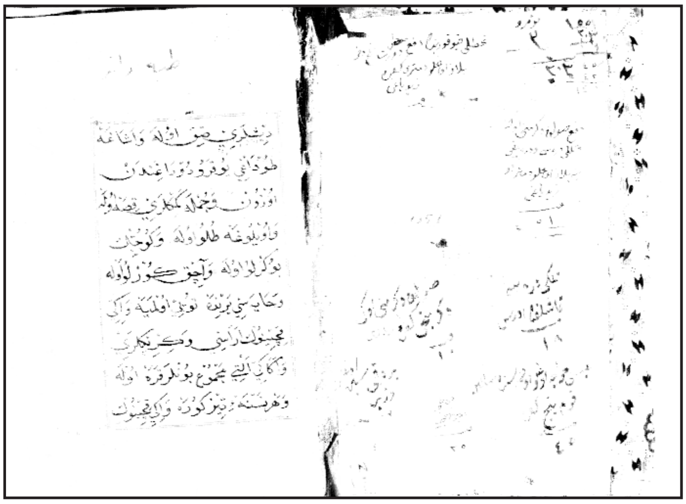

Yazmanın İlk Sayfası

olur ve ḳıymetlü olur *der beyān esbhā -yı ḳabįĥ* **ḳara at** kim gözleri ḳızıl ola ol yavuz depegen ve ıś ırğ an olur ve ḳara at kim

10-a

ve ṭorı at kim ḳızğun gözlü ola ol gė ce görür olur ve şol at kim ś uya ś ol ayağ ın öndin baś ar ol yaramaz olur zįrā ki śolaḳ dur ve ś olaḳ at şom olur daĥ ı şol at kim kısraḳ göre kişnemeye ol dilsüz olur ve şol at kim ṭabl ünin eşide daĥı ürkmeye

10-b

ol at śağır olur ve şol at kim ḳara nesne göre daĥı ürkmeye ol gėce daĥı görmez olur ve şol at kim yağırnı üzerinde veyā ĥāyesi altında veyāĥud dizi altında veyā kirpigi üzerinde ki ḳıl bitmiş ola ol daĥı şom olur ve tüyi ḳıśacıḳ at daĥı biñde biri ėyü olmaz ve śol gözi çuḳur olan

11-a

at şom ola dimişler ve gözleri ṭonuḳ olan at gündüz göremez ve eger bir gözi eyle olsa ol bir gözi hiçdür Øarab aña aØmaş dir ve şaşı at yaØni egri gözlü at ve gerçi göze ĥor olur velį mübārekdür dėrler ki düldül daĥı eyleyidi ve iki gözi

11-b

çuḳur olan at daĥı ėyüdür dėmişler ve śol ayağı aḳ olan at erçeldür dėmişler biri aḳ ve biri al olan ata aØ ś am dėmişler şom olur ve şol at kim yürürken başını yuḳaru getürmez veyā balçığ a süksünin bırağ ur ol Ø aybludur ve öñi ḳıçından veyā ḳıçı öñinden uzun olan

12-a

at sürcek olur ve yürürken ḳuyruğın ḳkalduran at ki Øarab aña aØzal dir ve daĥı ekşef dėr ėyü olmaz ḳıç ayağı öñ ayağından uzun olan atesbaḳ dėrler dā yimā ağsaḳ olur ve binmekden ḳaçan at ve beliñleyen at ve yürürken terslemek ve ḳatında ṭuran at

12-b

ve burnı sivri at ve ölpen ṭaşra çoḳ çıḳaran at ve bi'l-cümle ėyü olmaz ve daĥ ı bilgil ki atıñ yigirmi yė di ĥ astalığ ı vardur adları bunlardur*: atelşā, keØāb, vaĥs, cüźźām, şems, Øārz, şeḳāḳ, ĥamr, nāsūr, barś, macūd, temle, nefĥa, melĥ, ḳaØa, sereṭān, ḳatve, maḳaṭāḳ, fuØās*

13-a

Ĥunaḳ, debū, maǾl, Ǿaśāś, saǾāl, remże, ber ve bu cümle ĥastalıḳlar ki vardur ata sebep budur kim ḳızmışla śu vėrmekden veyā ḳızmışla bir yėrde ṭurġururlar veyāĥud derlemişle çulsuz ḳorlar veyāĥud yoldan gelmişken tėzcek ėyerin alırlar veyāĥud ĥām ata

13-b

ḳatı binerler veyā çaparlar veyā atı tütüne baġlarlar veyāĥud ĥazān vaḳtında yaġmura ḳorlar veyā çulsuz güne ḳarşu baġlarlar veyāĥud yaz gününde güneşe baġlarlar ve gėce śovuġa ḳorlar ve atıŋ ĥastalıġına sebep bunlardır ve atı tėz semirtmek isteyen gerekdir kim atı bir yėrde baġlayalar

14-a

ve çulun arḳasından gidermeye yaġmurdan ve güneşden śaḳlayalar yėrini ne iŋen ıssı ve ne iŋen śovuḳ ola ve ṭar daĥı olmaya ve ardından kimesne geçüp incitmeye ve yemin ıśladup vėreler ve bėş dürlü nesne yėdüre yonca ve tuzsuz śaman ve arınmış arpa ve buġday

14-b

ve her gün yüz otuz dirhem arpa gömeci yėdüre ve śuyı daĥı baġladuġı yėrde vėreler ve yaz gününde iki kez ḳaşaġı uralar ve palasıyla ḳulaġın ve ḳuyruġın sile ve budları arasın palasıla sileler ve yaz gününde bir kez ḳaşaġı uralar ve ayaḳların

15-a

her gün ılıcaḳ śuyıla yuyalar ve yemin daĥı temiz ėdüp vėreler ve bu resme ata ki bir ay tımār olunsa ol at binmege yaramaz olur meger kim boġġazlaya veyā śatalar ve daĥı atıŋ yaşını bilmek isteyen bilgil kim ḳolonuŋ evvel iki dişi aşaġadan biter

15-b

ve iki dişi aşaġadan biter ve iki dişi yuḳarudan biter ve bu dört dişe ibtidā-i inbat dėrler ve anlaruŋ yanından iki diş daĥı biter anlara daĥı vāsṭād dėrler ve anlaruŋ yanından iki diş daĥı biter anlara rübāǾiyāt dėrler ve bi'l-cümle atuŋ otuz iki dişi olur

16-a

ve ol ikisi evvelinde otuzı azusında olur üç yaşar olıcaḳ ḳolon dişinüŋ ḳapaġın açar dördine degin şöyle ḳalur ve bir ḳolon dişin bıraġur ve ḳalan dişiŋ dibi yoġunlar ve altısında bir yanı gedilür ammā dibi daĥı berk olur ve yedisinde bir daĥı gedilür ḳaraca

16-b

olur ve sekizinde dişleri ucı degirmi olur ve ṭoḳuzı ḳatı çuḳur olur şöyle kim arpa śıġar olur ve on yaşında tamām düpdüz olur ve onından geçicek atıŋ yaşını kimse bilmez ammā Ǿāḳiller ḳatında atıŋ yaşını arpa dir ve ol at kim arpasın ufadur ol işden

17-a

ḳalmaz ve baǾżı at deve dişlü olur anuŋ gibi atıŋ yaşı hiç maǾlūm olmaz

vaḳt olurımış ki anuŋ gibinüŋ dişini ṭağlarlarımış ki yigit gibi görünsün dėyü velākin ḳarı at gözlerinden maØlūmdur zịrā ki gözleri dir zịrā çuḳur olur gözleri *fī beyān*

17-b

el maraż-i sebhā **saḳağu** bilgil kim atıŋ başında bir renc olur aŋa saḳağu dirler ve bu maraż iki dürlü olur biri saŋrağudur ve saḳağunuŋ Øalāmeti budur ki burnı delüklerinden iriŋ gibi nesne aḳar ve başını aşağa ṭutar ve burnın divāra sürer ve burnunıŋ ḳanatları gerilür

18-a

ve ṭurduğı yėrde ĥır ĥır ider Øilācı budur ki evvel burnunıŋ iki yanından ḳan alalar ve andan kāfūr ve zaØferān döge daĥı aĥşām nemāzı vaḳtında bir maśrayıla burnuna üfüreler ve üzerine benefşe yağın ṭamzuralar ve eger gitmezse bir dirhem dögülmiş anduz ve bir dirhem zaØferān

18-b

ḳarışdırup buruna üfüreler ve buçuḳ dirhem kāfūr ezeler ve burnuna ṭamzuralar ve eger gitmezse çörek otı ve zencebịl ve oğlan aşı ve ḳara ḳaśnı bu źikr olınan eczānıŋ her birinden bir dirhem ve bunları sücüyile ḳaynadalar ve her bir dirhem başına ikişer dirhem

19-a

Süci ola ve süzeler ammā şol ḳadar ḳaynadalar ki üç baĥşı gide bir baĥşı ḳala ve bir dirhem aḳ neft ḳatalar ve üç baĥş ideler ve üç gün her bir baĥşı ılıcaḳ burnuna dökeler daĥı bir zemān başın yuḳaruya ṭutalar ve bunuŋla daĥı olmazsa yarpuz yaprağın ve rāziyāne

19-b

ve śaman tozı ve güyegi otı ve bunları ĥamịrile ḳaynadalar daĥı ısıcaḳla tuz ve asịne ḳoyalar daĥı başına aśaḳoyalar tā ki ol Øillet gide ve bunuŋla daĥı olmazsa Øavratlaruŋ ĥayż ḳanın bėzile burnuna ṭamzuralar daĥı atıŋ üzerine bineler ve ḳatı ḳatı aşduralar tā kim ḳıza ve bunuŋıla daĥı gitmezse

20-a

ḳazıyup ḳamışla burnuna üfüreler ve ardınca biraz kāfūr üfüre ve ardınca gül śuyı ṭamzuralar ve eger ḳatı śovuḳ günde olursa daĥı benefşe yağın ṭamzura ve eger yaz güni olursa leydeb kim aŋa ḳımla dirler ve ol otuŋ aşağa yapraḳ sız yėrin gidere daĥı yuḳarusın atıŋ başına aśaḳoya bir ĥayli zamān ṭura tā kim anuŋ

20-b

dimāğına çıḳa daĥı söküle ammā bu mücerrebdür ĥayıż yerin tütüzdüre ve ardınca anduz üfüreler ve ardınca şirlağ an yağ ın ṭamzura **faØās** yaØni saŋrağu olmaḳdur ve bu Øillet derlemişle śu vėrmekden olur Øalāmeti budur ki tıskırur ve burnundan śarı śular aḳar vaḳt olur ki burnun ayağına sürer ve Øilācı

21-a

budur ki śarımsağı ve aḳ śoğanı maØan dögeler ve ĥamrıla bişüreler ve

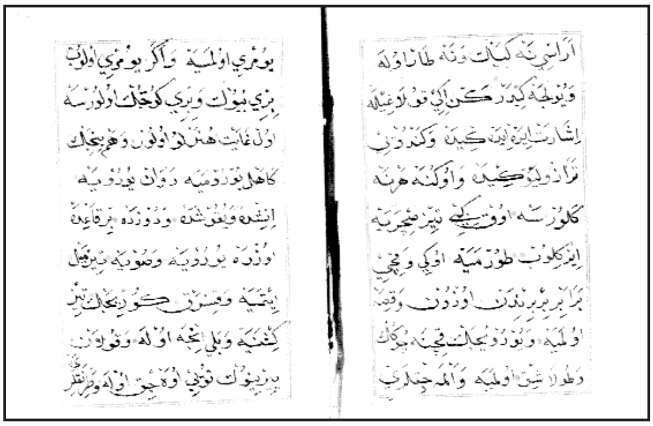

Yazmanın İlk Sayfası

içine susam yaġın veyā zeytūn yaġın ḳoyalar şol ḳadar ḳaynadalar kim ḫamr gide yaġ ḳala ve iki dirhem neft ḳatalar ve birḳaç kere burnuna dökeler tā kim defØ ola ve illā ṣaḳaġuda dėdigümüz Øilācları daḫı ėdeler

21-b

ve bunuŋla daḫı gitmezse bezir yaġın ṣuyıla ḳaynadalar ve tuz ve ıṣıyıla başına aṣalar ve bu iŋen mücerrebdür tā ṣaġalınca her gün her gün ṣıġır yaġın ḫatme yaġın ḳarışdurup dürteler boynuna ve bu zaḫmet bir niçe atıŋ boġazınuŋ iç yanında olur ve Øalāmeti budur ki at yėrinden depremez ve nefesin burnundan

22-a

vėremez aġzından ṣolur ve gözleri ṣararup ve içdügi ṣu saØātinde burnundan gelür ve ilācı budur kim keçi boynuzın ḫavanda ḳarışduralar ve günde altı loḳma atıŋ boġazına ḳoyalar ve yaş yoncadan ġayri nesne vėrmeyeler ve eger yaş yonca bulunmazsa ḳurusın ıṣladup vėreler

22-b

atıŋ ḳurtulmaġına sebeb oldur ki at öksürmege başlaya atıŋ burnı içinde bevāsır olur Øalāmeti oldur ki iriŋlüce ve ṣaruca ṣu aḳar Øilācı oldur ki ḳalem-i zengār ve ḳara zerniḫ ve pelid güli ve her birinden birer dirhem ṣuyıla yoġura merhem gibi ola ve eger gün ėrer yėrde ise barmaġıla dürteler ve illā bir aġaca yanmaya

23-a

ṣaralar daḫı üç gün dürteler ve andan ṣoŋra zift ve çam ṣaḳızı ve neft üçüni ḳaynadalar tā kim merhem gibi ola ve günde iki kez eski penmbeyile dürteler tā kim ḫoş ola ve olmazsa bėş dirhem bal ve beş dirhem jengār ve üç dirhem atrun ve bir dirhem mürde ve üç dirhem daḫı seligün

23-b

bunları merhem gibi birbirine ḳarışdurup ve günde iki kez dürteler tā kim ḫoş olunca ammā görünür yėrde ise kesmek yėgdir ve kesdikden ṣoŋra ṣarımsaġı iç yaġıla dögeler ve ṭuz ḳatalar merhem gibi ola ve ol kesilen yėre uralar daḫı bir zamān ṭutalar bevāsırın köküni keser ve göyündürür ve andan seligūn

24-a

yigirmi dirhem ve mürdeseng on dirhem ve zeyt otuz dirhem ve sirke otuz dirhem vaşaḳ otuz dirhem bunları ḫavanda merhem gibi dögeler daḫı evvel vaşaḳı ḳatalar ve andan bāḳi otları ḳatalar ve günde iki kere penmbeyile uralar tā ḫoş olunca ve eger atıŋ burnu üstüne

24-b

Ve eŋegi altında sigil olsa Øilācı budur bādıncān merkịb dögeler ve ol sigili anuŋla çoḳ ovalar ḳurudur giderür ve eskiden olursa kendü ḳuyruġ ı ḳılın baġ layalar üzerine veyāĥud iki çekirdek semm-i ḳār uralar ol daĥı āsanlıġıla giderür eger atıŋ ayaġı bıçılġan olsa

25-a

îlācı oldur ki evvel terleye depeler bir zamān ve andan śābunıla yuyalar ve ḳozı yaḳalar daĥı ĥavanda dögeler ve bişmiş şab ve ḳalem-i jengār ve ṭuz bunları od görmemiş balıla yoġuralar daĥı dürteler ve ḳatı raḳnı uralar veyāĥud yėrini iki kere m°mıla zift erideler ve biraz neft ḳatalar ve uralar veyāĥud yėrini bir ḳaç

25-b

uralar gide ammā her gün ılıcaḳ śuyıla yuyalar daĥı iç yaġıla ṭuz ėyüdür atıŋ ayaġında uyuz gibi olur ve yayılur tā dizine degin tüyin giderür ve îlācı oldur ki śabunıla yuyalar tā şifā ola ve andan śoŋra bėzile silüp ḳaplubaġa ḳanın dürtmekdür veyāĥud aḳ śoġanı ve incir ve evelek

26-a

bu üçin ḳoyulunca ĥavanda dögeler tā ki merhem gibi olunca ve dürteler tuvşe yaØni yumrı ve yarıḳ nesne kim atıŋ gözi ḳatında yüzünde olur ve nesne ṭoḳunsa ḳanar Øilācı oldur ki eger deprenürse ebrişimle veyā kendü ḳılıyla dibinden berk baġlayalar daĥı düşe gide ve yėrine yaġ

26-b

dürteler ve eger deprenmezse Øilācı oldur ki śaru zerniĥ ve kirec ve nişādur bir dirhem ve semm-i ḳar buçuḳ dirhem bunları dögeler ve balıla ḳarışduralar ve üstüne uralar eger ki gözüne yaḳın olursa göze girmek iĥtiyāṭ iderlerse bir gün ṭura daĥı ėrtesi gidereler ve yėrine

27-a

murdārilik ve ekşi ĥamịr ve yumurda śarusı ḳarışduralar ve günde iki kez uralar düşe gide ve andan ḳoyun tüyin kül ėdüp yigirmi dirhem mürde ve bėş dirhem günlük ve bir dirhem zift bunları erimiş m_mıla ḳarışduralar ve günde iki kere eski penmbeyile uralar ammā yumayınca urmayalar ve bu marażıŋ

27-b

ek_eri göze yaḳın yėrde olur ḳovbā yaØni demregü ki atıŋ gözünde olur ve eger göze girse tımārıla gitmez meger kim gözi oyalar ve ādemde daĥı eyledür ve bu renc dilkü ve buzaġuda çoḳ olur Øilācı oldur ki ṭuzıla ve śabunıla muĥkem yuyalar kim rengi döne ve andan śaru zerniĥ ve ḳara zerniĥ ve nişādu-

28-a

rıla pelịd güli ve kireç bunları śabun śuyıla yoġuralar ve ol yėre ḳına yaḳar gibi yaḳalar ve üstüne yapraḳ ḳoyalar ve baġlayalar ammā gözi gey śaḳınalar bir gün bir gice ṭura baØde gül yaġın veyā ḳuyruḳ yaġın dürteler baØde ḳurşun erideler ve śırçasuz çanaġa dökeler ve bir kelim pāresiyle ovalar tā un

28-b

gibi ola ve yigirmi dirhem bundan ve on dirhem rāsuḫ ṭaşı ve bėş dirhem mürdesenk ve on direm isfidāc ve beş dirhem daḫı seliġūn ve bu cümleyi ḳırḳ dirhem zeyt-i ṭayyib ile ḫavanda dögeler tā kim ġalįž ola ve śarp sirke ḳatalar az az ḳarışduralar ve dögeler tā kim dirhem gibi ola ve iki kere dürteler daḫı

29-a

ıśıcaḳ śuyıla yuyalar ḫattā şifā bula nāsūr ki atıŋ eŋi olur ol cerāḫat olan yėri demirle ṭaġlayalar ve kerdelük varısa içine śoḳalar şöyle ki śaġ yėre irişince ve atdan ol mıḫ yėtişdügi yire murdārilik uralar ve andan śabunıla śıġıruŋ bögrek yaġın ḫavanda dögeler ve çıŋ bal ve çam śaḳızı ḳatalar

29-b

ve günde iki kez eski penmbeyile uralar şifā bula be iźni'l-lāhi teǾ ālā ve atıŋ gözinde gey olmaḳ Ǿalāmeti oldur ki tėz tėz ṭurur ardına baḳar ve bunuŋ sebebi oldur ki derlemişle śu vėrmekden olur veyā śovuġa ṭurġurmadan olur Ǿilācı oldur ki buçuḳ dirhem ḳarlangıç boḳın iki gözine uralar ve eger geçerek döyerlerse atı baśalar ve gözüŋ bikārı içindeki

30-a

derücigi igneyile delüp iplik geçüreler ve şehādet parmaġın altına śoḳa ve tiz ust_reyle aŋılcaḳ üstündeki derinüŋ üst zarın alalar ammā śaḳınalar altına geçmeye ve üst zarın alıcak içinde baḳla gibi aġca süŋüḳ gibi nesnecük olur anı alalar ammā altındaġı dericügi śaḳınalar ve yerine ṭuz ḳoyalar ve ol ipligi çıḳaralar ve yemini az

30-b

vireler ve śuyunı gėç vėreler daḫı başını çulıla bürüyeler ve cemiǾ aǾżāsın śovuḳdan śaḳınalar ve ba_żılar burnunuŋ iç yanından alurlar ol daḫı ġāyetile ėyüdür zįrā ki dāyimā gözden alıcaḳ göze żarar olur ve görmekligi żaǾįf olur mādāmki atıŋ ḳulaġı ve nefesi gey ıssı ola müfiddür ve atıŋ gözine aġac

31-a

ṭoḳunsa ve gözi yaşarsa Ǿilācı oldur ki bezir yaġıyla śoġanı ḳaynadalar ve ḫavanda yumşaḳ dögeler daḫı śāfį ṭuzıla ısıcaḳla gözine uralar ve eger gözi ḳan olsa ḳapaġın ḳalduralar ve śovuḳ śu püsküreler ve ḫuśūśā ki deŋiz śuyın püfküreler ve eger gözine nesne ṭoḳunsa

31-b

ve aġarsa veyāḫud ḳan çıḳsa eger yufḳa olursa ādem ḳafasın sürme gibi döge ve mįlile gözine çekeler ḫoş ola ve eger ḳalıŋ olursa bir dirhem ḳaranfil ve bir dirhem ḫardal yumşaḳ döge ve beş dirhem arpa unın ḫamįr eyleye ve bu otları içine ḳoyalar daḫı şöyle bişüreler kim ol

32-a

ḫamįr kömür ola ve andan çıḳaralar ve bu otları dögeler ve atıŋ gözine ḳamışla üfüreler ḫattā şifā bula ve eger olmazsa ṭoġan boḳınuŋ aḳın kim yaşıl olmaya ve üç dirhem baḳır ögündisini ve bunları oda ḳoyup yaḳasın daḫı bir dirhem zaǾferān ve beş dirhem şeker ḳatalar ve bunları cemǾ ėdüp

32-b

alalar ve her gün śabāḫ ol atıŋ gözine śovuķ śu uralar ammā zinhār altına bu otları her gün śabāḫ ve aḫşām ķamışla üfüreler veyāḫud yaķı eyleye ol daḫı üfürmekden yėgrekdür ve yüzünde ķabarcıķ çıķsa gerekdür ki merhem-i rūmį dirler anı uralar veyāḫud zire kirmānį dirler ve Øaśfūr bu ikisini

33-a

berāber dögüp birbirine ķatalar ve atıŋ gözine uralar ki ḫoş ola ve eger atıŋ başına çomaķ veyāḫud ṭaş veyā bir ġaśir nesne ṭoķunsa ve burnundan ķan gelse Øilācı oldur ki anduz ve żamġ-ı Øarabį ve egir ve iki ķarındaş ķanı bu mecmuØın berāber dögeler ve kendü ķanıyla ezeler daḫı atıŋ burnuna dökeler ve eger ķan

33-b

gelmeyüp başı şişdiyse veyāḫud gözine ķan inse buŋa daḫı yuķaruda dėdigümüz Øilācı ėdeler ve burnuna bādām yaġın ve benefşe yaġın ṭamzuralar ve eger kim ol yaġa bir dirhem zaØferān ve maśṭakį olursa daḫı ėyü olur ve eger ķan ķara aksa ķoyalar tā ķızıl olınca aķa ve andan ṭutalar

34-a

ve ṭavz ayaġı nāḫun bir îlletdür ki gözüŋ bikārından gelüp ve aķça yaġcuġaz gibi olur ve eger kim tımār olmazsa gözü örtünür kör eyler Øilācı oldur kim ḫorusı boġazlayup daḫı ķanın ısıcaķla gözüne ṭamzuralar ve eger gitmezse atı baśalar ve ādem śaçın ol agcuġazuŋ içine geçüreler daḫı

34-b

ķaldırup ķoparalar ve gözüŋ bikārı içind uzlıġıla keseler ve andan śoŋra anzarut ve śabr-ı suķūṭırı ve günlük bunlarıŋ her birinden bir dirhem deŋlü keçi ödüyile ezeler ve ol kesilen yėre uralar şifā bula ve eger atıŋ başı şişe oldur ki otlarken canavar śoķar veyāḫud ata Øilletlü veyā aġulu nesne vėrdiler

35-a

me_elā ķaraca ot gibi veyāḫud yol ķurdı gibi veyā dükeli aġulu yapraķlar gibi Øalāmeti oldur ki nāgāh bilā sebeb at kendüyi yėre ura başı sendirer ve ditrer ve gözleri yaşıla ṭolar ve nefesini tėz virür ve dik dik śıçrar ve burnunuŋ ķanatları gerilür Øilācı oldur ki altı dirhem śıġır yaġı ve yüz dirhem

35-b

süci ve yigirmi dirhem zeyt-i ṭayyib ve üç dirhem tiryāk-ı erbaØayı ezeler ve burnuna dökeler ve eger sākin olmazsa becid atıŋ yaġın ve südin içüreler şifā ola ve canavar ısırduġınuŋ Øalāmeti oldur ki atıŋ başı şişer daḫı aġzından ve burnundan śarı śular aķar ve başını yuķaru getüremez

36-a

ve eger ot otlamaķdan olursa atıŋ alt ṭudaġın bir ķaç yėrde tiz ustūrayla yaralar ve beş dirhem ve beş dirhem tiryāk-ı erbaØayı otuz dirhem ḫamrıla ḫavanda ezeler ve başına dürteler bir iki kere daḫı şifā ola be iźni'l-āhi teØālā ve eger olmazsa ayva dene ve pāpādiye ve yārpūz ve ḫaṭmi ve egir ve üzerlik ve śarımsaķ

36-b

śapı ve ḳatır yaprağı ve eski śaman tozı ve bu cümle eczāyı biraz sücüyle ḳaynadalar ve ol atıŋ burnuna dürteler daḫı başını bürüyeler tā kim buğı atıŋ dimāğına yayıla veyāḫud sarımsağı dögeler ve acı sayağıla ve defne yağıla ve bezir yağıla ve śığır tezekin ve tavuḳ boḳın ve bu cümleyi ḳarışduralar daḫı ḥınna yaḳar gibi atıŋ başına yaḳalar bir gün

37-a

ve bir gėce ṭura ve andan rāziyāne toḫmın ve deŋiz ṭuzun ḳoyalar ve ḳaynadalar baØde anuŋıla yuyalar ḥattā şifā ola ve eger atıŋ eŋi ḳopsa Øalāmeti oldur ki yemin yiyemez ve ṭamağı şişer yumurdalanur ve Øilācı oldur ki atıŋ ağzına ağac bırağalar ve başın yuḳaru ḳalduralar daḫı bir çuvalduzıla veyā bir sivri ağacıla ol yumrulanan

37-b

yėri bir iki kere dürteler tā kim ḳanı çıḳa ve andan ṭuz dürteler ve ḳatı ḳatı śıḳalar şöyle kim ḳandan arına ve eger kim atıŋ boğazına sülük ya şişe Øalāmeti budur ki dilin çıḳarur nişān budur kim bulanur ve dilin çıḳarur ve başın aşağa ṭutar Øilācı oldur ki atıŋ ağzın açalar ve yaḳın ise çekeler alalar ıraḳda ise bir ağaca penmbe

38-a

śaralar ve ṭuz śuyıla ıśladalar ve śoḳalar ḳopar düşer çengālile çıḳaralar ve eger boğaza yaḳınise bezir yağıla śağ ṭuz ḳatalar ve ılıcaḳ boğazına dökeler düşe **faśl** atıŋ dili şişse ol Øilletdür kim başdan iner ve nişānı budur kim evvel iki öŋünden ḳan alalar veyāḫud ağzın açalar ve dilini çıḳaralar ve birḳaç

38-b

yėrde altında neşterle açalar ḳan aḳa ve aḳ ḫardalı dögeler ve bādām yağına ḳatalar ve ılıcaḳ bir ḳaç kez śığayalar defØ ola **faśl** atıŋ dişi ağrısa sebeb oldur ki yėmi içinde ṭaş olur ive yėdüginden dişine ṭoḳunur ve baØżı at yeminde olan ṭaşı ayırtlar ve nişānı budur kim yėmin kāhel yėr ve ḳulaḳların bırağır başın

39-a

aşağa ṭutar îlāc oldur ki meviẓec ve Øāḳırḳarhā ve zencebįl ve büber dögeler daḫı bal şerbetiyle ḳaynadalar ve atıŋ ağzın açalar ve bir ağaca bėėz ṭolayalar ve ol ota ıśladalar ve cemiØ dişlere muḥkem süreler tā defØ ola be iźni'l-lāhi teØālā **el bābü'l-ḫāmis** ve atıŋ boynunda ṭuğuca olsa sebeb budur ki derlemişle śovuğa

39-b

ḳorlar ve nişānı budur ki boynu ṭoğrılur ḳalur ağaç gibi başını egemez ve dutmaz Øilācı oldur ki boynunuŋ iki ṭamarlarından ḳan alalar açılmazsa oğlan aşın bezir yağıla ḳaynadalar ve içine neft ḳatalar daḫı od üstünde girü ılıcaḳ ideler ve boynuna dutalar bir iki kez eger kim geçmezse atı baśalar ve ḳaż ayağı ṭağ uralar ve ḳarşu

40-a
acı yaġ ile bezir yaġı dürteler faśl ve eger atıŋ boġazına ĥınāķ inse ol bir maddedir kim atıŋ boġazına iner dagme at ķurtulmaz meger kim hünerlü ola ve ķuvvetlü ola kim döye ve nişānı budur kim boġazı şişer ve ĥorlar ve çabalar Øilācı oldur kim tėz iki ķolundan ķan alalar daĥı mercimegi şöyle ķaynadalar ki śuyın
40-b
alalar ve içine ĥıyarşembe pulın ezeler ve bādām yaġın ķatalar ve andan bir ķaç yumurda śarusın ķoyalar ve çalķayalar avadan ve bezir yaġın ılıcaķ ėdeler daĥı śıġır boynuzına ķoyalar ve atıŋ başın yuķaru ķalduralar daĥı dögeler bir ķaç kez üç günden geçürse ķurtulur ve lādeni zeytūn yaġıla erideler
41-a
ve boynuna ılıcaķ dutalar ve ısıcaķ yėrde śaķlayalar ve arpasını dögeler ve ķabını çıķaralar daĥı śuyla ıśladalar ve az az çekivėreler tā kim ol îllet yanınca ve yonca daĥı ėyüdür ve śuyunı daĥı buŋa ķatalar ve zeytūn yaġın ķatalar ve ısıcaķ burnundan ķoyalar bir ķaç kere tā kim nāfiØ ola **faśl** atıŋ içi
41-b
geçse sebeb budur kim śovuķ geçer veyāĥud yėmini yėdüginleyin śu vėrmekden olur ve Øilācı oldur ki ķuyruġı dibinden berk baġlayalar ve yėmini ol gün ve ol gėce vėrmeyeler ve eger ţurmasa bunı ėdeler mersin toĥmı ve palamıt dögeler ve śıġıruŋ iç yaġıla yoġuralar ve bu merhemi yumrucuķ ėdeler ve atıŋ
42-a
boġazına bıraġalar tā ki nafØi ola ve eger kim gitmezse śovuķ śuya depeler **faś l** atıŋ sidigi ţutulsa nişā nı budur ki ķızıl boya ve śoġan ķabı mey ile ķaynadalar ve süzeler ve içine zaØferān ezeler üç dirhem ve beş dirhem śaġ ţuz ķatalar ve bir dirhem burā ķatalar ve andan burnundan dökeler vaķt olur kim at aġnarken
42-b
ķavıġı döner ve ķaşanımaz olur eyle olsa anı uz kişiler el śoķalar ve śofrasından devirürler fi'l-ĥāl ķaşanur veyāĥud ķarşusında ķaşanalar **faśl** at ķan ķaşansa sebeb oldur ki agır yük ururlar veyā ķatı binerler bėli genşer Øilācı oldur ki sūsen dibi ve demir tikeni ve ķara çalı toĥmı bunları ķaynadalar meyile ve iki dirhem ĥāś tiryak
43-a
ezeler ve atıŋ başın ķalduralar ve burnundan dökeler ve hem bėline ķılçam uralar ol terkįb budurur it üzümi Øarabca mevizec dėrler ve zencebil ve fülfül ve dār-ı fülfül ve cevz-i beķā ve Øaķarķarhā ve at ĥardalı ve bunuŋ her birinden bėşer dirhem ve bunları dögeler ve iki yüz dirhem zift erideler ve yigirmi dirhem bezir yaġı
43b
ķatalar ve bu otları bir yėre ķarışduralar ve bir pāre yaśśı kebçeye dürteler ve bėline uralar tā ki defØ ola be iźni'l-lāhi teØāla faśl ķatı yėrden śıçrayup

ve at bėlin aġrıtsa girü bunı ėdeler ve eger geçmezse bir iki üç yėrde biline dāġ uralar defØ ola ve daĥı at śoluġan olsa sebeb oldur ki segirtmekden içine ṭalaġı

44-a

ve öykeni yėl ṭolar Øilācı oldur ki kepegi incirile ḳaynadalar ve śuyın alalar daĥı on dirhem şām śaḳızı ve otuz dirhem śıġırıŋ iç yaġıla erideler ve on dirhem bezr yaġı daĥı ḳatalar ve atıŋ burnundan dökeler ḳarşu yonca ve ot otladalar ve yėmini arıdup vėreler ve śuyunı ılıcaḳ ėdüp vėreler śovuḳ

44-b

vėrmeyeler **faśl** daĥı atıŋ boynuna ḳılıç veyā oḳ ṭoḳunsa ve ṭamar kesilse daĥı ḳan aḳsa ṭurmasa Øilācı oldur kim Øanzarut ve maśṭaḳį ve şām śaḳızı ve birer dirhem bunlarca alçı ḳarışduralar ve ol ṭamarı iki yaŋadan çekeler daĥı ol cerāĥat üzerine ekeler ve ḳalıŋ eski pamuġa yumurda śarusın süreler ve

45-a

ve üzerine uralar daĥı bir pāre yaśśıraḳ ṭaşı üzerine ḳoyalar ve bėzile berk baġlayalar ve onbeş gün ṭura baØde açalar ḳaṭrān dürteler ***el bābü's-sādis*** ve bu bāb atıŋ içinde olan zaĥmetleri beyān ėder **faśl** ve eger at śancılansa sebeb oldur ki derlemişle ata śu vėrmekden veyāĥud yol çeküp

45-b

śovuġa ḳomaḳdan olur ve nişānı budur ki at yatur yuvalanur ve ḳaşanımaz olur ḳarnı şişer ve bögri ṭolar ve śolur ve burnınuŋ ḳanatları ḳalḳar ve ḳatı śolur Øilācı oldur kim ĥāś tiryāḳı meyle ezeler ve içine zeytūn yaġın ılıcaḳ ėdeler ve burnuna bir emziklü bardaġıla ḳoyalar ve atı ḳalıŋ çulıla bineler

46-a

ve ḳatı ḳatı yürüdeler tā kim derleye veyāĥud ḳarnını bir aġacıla iki kimesne śıġaya ve eger kim at tersleyimezse śab_n dutalar zeyt°n veyā bezir yaġıla śofrasına śoḳalar ve eger yine ḳaşanmazsa śoġan dögeler daĥı śuyunı alalar ve ādem bevlin ḳoyalar ve śaġ ṭuz ḳatalar

46-b

ve atıŋ burnundan dögeler fi'l-ĥāl ḳaşana ve ölpün çıḳaralar daĥı ṭāvūs ḳuyruġın śoḳalar ḳaşana ve eger ḳaşanduġından śoŋra ditrerse eski śamanı meyle ḳaynadalar daĥı atıŋ ḳarnı altında ḳoyalar ve atı bürüyeler ĥattā derleye **faśl** daĥı atıŋ öksürügi olsa sebeb oldur ki derlemişle ata śovuḳ virmekden olur

47-a

veyāĥud yėmile tavuḳ boḳın yėr andan daĥı olur Øilācı oldur ki altı dāne tavuḳ yumurdasın śarp sirke içine ḳoyalar üç gün ṭura ve andan çıḳaralar göreler kim yumşaḳ olur atıŋ başın yuḳaruya getürüp günde ikisini boġazına bıraġalar ve eger ki gitmezse śu girmemiş süciyle ḳaynadalar ve iki dirhem zaØferān ḳatalar ve

47-b

burnundan dökeler ve bir daĥı geŋez budur ki at südin ısıcaḳla burnundan

ḳoyalar ve eger eskiden olursa **faśl** leblāb yaǾni śarmaşuġı sücüyle ḳaynadalar ve süzeler ve śarımsaġı ve śoġanı dögeler ve śuyun alalar **el bābü'ś-Øābiؘ** atıņ ayaġında olan zaĥmetleri beyān ėder **faśl** atıņ iki ayaġına nefce inse

48-a

ol bir Ǿilletdür kim başından iner ve nişānı budur kim atıņ ḳolı ḳaś ḳatı şişer ve ayaḳların ḳalduramaz olur Ǿilācı oldur kim iki ayaġından ḳan alalar ve andan bunı ėdeler ısırġan dikeni ve kepek ve ṭuz ve śarımsaḳ śapı buları meyle ḳaynadalar ve ılıcaḳ śuyıla yuyalar ve otların ısıcaḳla

48b

üstüne ekeler śaralar bir gėce ṭura ve eger śaġlamazsa iç yaġıla ṭāĥin dürteler veyāĥud oġlān aşın bezir yaġıla ḳaynadalar tā kim ḳoyu ola ve ayaḳlarına ısıcaḳla ĥınna gibi dürteler ki ṭaġıla gide ammā ṭurġurmayalar yürüdeler ve eger bir yėrde cemǾ olup ṭolarsa niştерle deşeler döküle gide ve üzerine yumurda śarusıyla

49-a

bezir yaġın ḳarışdurup ve eski penmbeye dürteler ve ol yėre uralar ve berk baġlayalar ve bir ĥoş künbed ideler beş altı gün ṭura ıślāĥ olur ve eger ber ḳarār ṭursa ṭopuġı üzerinden bir ḳaç ṭaġ ėdeler tā kim işleye döküle gide ammā kim atı oruya śalalar **faśl** atıņ ayaġına śu inse sebeb oldur kim derlemişle śu

49-b

vėrürler ve baġlayu ḳorlar nişānı budur kim iki öņ ayaġınuņ iki aşıḳları şişer ve yürüyümez olur Ǿilācı oldur kim kepegi ḳaynada ve śaġ ṭuz ḳatalar ve eski bėzile ol mevżiǾe uralar daĥı berk baġlayalar bir ḳaç gün ṭura veyā ādem tezegin dürteler ısıcaḳla veyāĥud śarımsaḳ śapın ḳaynadalar ḳara ṭuzıla daĥı uralar veyāĥud mütevātir üzerine

50-a

işeyeler ve eger kim geçmezse bir ḳaç yerde ṭaġ uralar ve ol kesecek kemüge döner yürüyicek açılur ve ṭurıcaḳ aġsar anı daĥı ṭaġlaġu götüyile şöyle ṭaġlayalar iki yanından kim tā kim kemüge ėrişe ve daĥı yaġ dürteler tā şuņa degin kim taşıġup śu aḳınca ḳara ĥarbaḳı dögeler yaǾni ḳaraca ot dėrler ve yavra śalāması (?) bir dirhem ve od görmemiş balıla ḳarışduralar

50-b

ve eski pamuġıla fetil ėdeler daĥı dürteler ve śoḳalar ol śu kim kemik gibi ola anı eridür döker ammā atı oruya śalalar günleye **faśl** daĥı atı arpa ṭutarsa nişānı budur kim siņirleri ṭutulur yürüyimez olur Ǿilācı oldur kim iki öņ ayaġından ḳan alalar veyāĥud evvel śuya çekeler

51-a

ve eger kim geçmezse sayaġı ṭartısın dürteler veyāĥud eski bezir yaġın ısıcaḳ dürteler ve yėmin az vėreler ve śuyın daĥı gėç vireler **faśl** daĥı atıņ omzı şişse sebeb oldur ki yā Ǿillet iner veyāĥud at deper ve nişānı budur kim aġsar barmaġıla baśıcaḳ ḳocunur Ǿilācı oldur kim iki öņ ayaġından

51-b
ḳan alalar ve eger kim geçmezse bėz tulumın ḳaynar kepek ṡuyıla ḫaşlayalar ve ısıcaḳla kürki üze uralar bir gėce ve eger geçmezse ḳılçam uralar bir ḳaç gün ṭura ve eger kim gitmezse demirle bir iki üç yėrde derinçe ṭağlayalar tākim işleye döküle gide **faṡl** atıñ omzı yağır olsa sebeb derlemişle

52-a
eyerin almaḳdan olur ve omzı kalkar Øilācı oldur ki evvel eski bėze işeyeler ve üzerine ṡağ ṭuz ekeler ve üzerine uralar ve eyerin berk çekeler ṭura ve eger ṭağılmazsa kepegi ḳaynadalar ṭuzla daḫı uralar ve eger kim eyer baṡup yağır olsa ṡovuḳ ṡuyıla ol yağıruñ çürügi

52-b
varısa keseler erideler ve eski penmbe uralar veyā ḫud üsfünger uralar eride pāk ėde ve mersin yaprağı ve panbal otı ve kiremit unı ve bağa ḳabınuñ küli ve çam ḳabı bunları dögeler tā un gibi ola ve üzerine ekeler ve günde iki kez mütevātir yuyalar ılıcaḳ ṡuyıla ve eger ezüp daḫı cedrį

53-a
olursa bunuñ ekŝeri oñulmaz zįrā oynaḳ yėr olur Øilācı oldur ki anı iki yanından delüp ve at ḳılın geçürüp ve üzerine ḳılçam uralar iriñi ve ṡuyı aşaġadan işleye ammā yürütmek gerek ve eger ġāyet eskiden olursa birkaç yėrde dağ urmaḳ gerek veyā ol ceraḫāt

53-b
üzerini ṭağlamaḳ gerek kim yeñi cerāḫat ola ve andan bitürici otlar olur ekeler ve ḳarşu yuyalar ve eski penbe uralar ve iki öñ ayağından ḳan alalar ve eger geçmezse peynir tulumunı ḳaynar kepek ṡuyıyla ḫaşlayalar ve yaḳı ėdüp ısıcaḳla kürki üzerine uralar bir gėce ṭura ve eger geçmezse ḳılcama uralar

54-a
Uralar bir ḳaç gün ṭura ve eger gitmezse demirle bir iki üç yėrde derinçe ṭağlayalar tā kim işleye döküle **faṡl** ve atıñ gögsi şişse ve bu Øilletdür kim atıñ başından iner ve îlācı oldur kim evvel iki öñ ayağından ḳan alalar ve andan bunı ėdeler arpa unın ve kepegi sirkeyile ḳaynadalar ve ṡağ ṭuz ḳatalar ve ısıcaḳla

54-b
uralar ve berk bağlayalar ve eger kim gitmezse ṡarımsağ ve aḳ ṡoğanı maØan dögeler ḫavanda ve andan bezir yağıyla ḳaynadalar tā ḳoyulunca ve ṭuzlu sayağın daḫı ḳatalar ve ıssıla dürteler ṭağıla gide ve eger yumşaḳ olursa iki üç yėrde demirle derinçe ṭağlayalar işleye vaḳt olur kim ṭolar içi iriñ olur ve nįşterle

55-a
deleler döküle ve üzerine yumurda ṡarusın eski pembe ile uralar ve berk bağlayalar **faṡl** ve atıñ ayaḳlarında sırāce olsa nişān budur kim başcuġazlar olur çıḳar ve iriñlenür eger tımār olmazsa yanında bir daḫı çıḳar ve yayılur ve ayağı şişer vaḳt olur kim ḳıç ayağında daḫı çıḳar ve îlācı oldur kim görüldükleyin şekerle ṭağlayalar

55-b
veyāĥud uşaḳ sirkeyle ėdeler ve içine buçuḳ dirhem śıçan otı ḳatalar eski penmbeyile üzerine uralar ve yaġlayalar ol cerāĥat oyulur düşer ve andan ardınc ḳaṭranın uralar bir ḳaç kez ḳopar gider **faśl** ve eger atıŋ ĥunāmı olsa sebeb budur kim iki ṭamar olur atıŋ
56-a
ḳulaġı ardından gelür ve iki öŋ ayaġına iner ve iki daĥı andan baĥş olur ḳarnı altından ve iki ḳıçınuŋ iç yanından ayaġına iner ve ol ṭamarlara Øıruḳu'n-nucūf dirler yoġun ṭamarları ve dėmişler ki at bir gemiye beŋzer ol ṭamarlar dümen ola ve hem anı atıŋ ḳanadıdur dėrler ve dėrler ki
56-b
atıŋ yanından bir Øilletdür ki iner dökülür ve mevżiØi gögsinde olur ve çıḳın çıḳın olur deşilür iriŋ ve śu aḳar ve çoḳ daĥı yavuz gözden olur ve anuŋ gibi renclü atıŋ yanına at ḳomayalar zįrā ki sirāyet ider yapışur nitekim uyuz ādeme ulaşduġı gibi
57-a
Øilācı oldur kim evvel çıḳan cerāĥatı bunuŋla yaḳalar ve ol terkįb budur śaru zernįĥ ve ḳalye ve kirec ve nişādur ve birer dirhem zįbaḳ iki dirhem ve bir dirhem kirit ile ĥavānda öldüreler yaØni kim saĥḳ ėdeler ve bunları birbirine ḳatalar ve śovuḳ śuyıla ḳarışduralar
57-b
ve her ḳanda kim baş olursa dürteler mıĥ gibi orılıyur çıḳar ve yėrine bunı uralar sümüklü ḳurdı dögüp ve kiremiṭ unın ḳatalar yumurda śarusıyla bitürür bir ḳaç kez ėdicek ve bir dürlü daĥı budur kim şām śābunın śıġır yaġıla ĥavānda muĥkem dögeler
58-a
ve yumurda śarusın ḳatalar bu daĥı bitürür ėyüdür ve bu merhem daĥı ĥūbdur ḳaṭrān yedi kez śovuḳ śuyıla yuyalar zencār Øanzerut ve günlük ve şām śaḳızı ikişer dirhem ve zeytūn yaġı yigirmi dirhem mūm on dirhem sayaġı yigirmi ve bunları erideler ve bu otları
58-b
ḳarışduralar ve ḳaṭrānı śoŋra ḳatalar ve andan istiØmāl ėdeler ve eger kim ulaşırsa gögsine degin göz göz olursa pes atı baśalar ve gögsi gerile yaralar ve içinde çıḳan bėz gibi olur keseler çıḳaralar ve ṭaġlaġıclar uralar ṭura ve eger ṭamar kesilse şām śaḳızıyla ṭaġlayalar ve içine kirec sepeler ve ḳarşu
59-a
ḳaṭrān dürteler velį bir ot vardur kim aŋa Øarabca siyāl busen dėrler ve Türkce avarık dėrler mişeler içinde olur ve yapraġı rāziyāne yapraġına beŋzer bir dip çıḳar başı ḳaśır ḳālıḳ gibi olur ve yumrulanur ve dibi ĥunām gibi gözükür ve yoġun yoġun olur atı anuŋ üzerine iledeler
59-b
üç kez çevireler baØde bir dibin çıḳaralar ve gökçe bezile boynuna aśalar

ve ol ot ḳuruduġınca ol renc daḫı eyle ḳurur gider ve hem baźı ziyāretler olur ala gidüp çevireler defǾ olur gider be iźni'l-lāhi teǾālā ve hem taǾvịd daḫı yazarlar daḫı olmaz sözin boynuna ṭaḳarlar veyāḫud göziçün

60-a

olursa daḫı ḳurur gider **faśl** atıṇ ayaġı ṭopuḳ olsa ve ṭırnaġınuṇ zehị baş bert olsa ve tüsi dökülse Ǿilācı oldur kim evvel ılıcaḳ śu ve śabunıla yuyalar andan bunı dürteler kireci ve kettān ve bezir ḳoyalar daḫı śu içinde ovalar ḫattā śu süd gibi ola ḳoyalar tā ḳi ṭuzla

60-b

ol śuyı dökeler yedi kez yuyalar ve bundan on dirhem sülügen beş dirhem ve mürdesenk on dirhem ve zeytūn yaġı yigirmi dirhem bunları ḫavānda saḫ-ḳėdeler tā ġalịž olunca ve üç dirhem zencār daḫı ḳatalar daḫı ḫūb olur ve ḳuvvetlü olur ve günde iki kez dürteler velị her gün mütevātir yuyalar **faśl**

61-a

daḫı atıṇ ayaġı bıçılġan olsa Ǿilācı oldur ki terleye depeler ve śābunıla yuyalar ve andan bunı ėdeler ve dürte ve ḳozı yaḳalar ḫavānda dögeler ve bişmiş şab ve zencār ḳatalar ve od görmemiş balıla bir yėre ḳarışduralar ve günde iki kez dürteler ve ovalar zifti ve mūmı bezir yaġıla erideler ve

61-b

içine neft ḳatalar ve dürteler veyāḫud müfred ṭoṇuz yaġın dürteler ammā becid yumaḳ gerek **faśl** atıṇ ayaġında uvrıṇ yaǾni uyuz gibi dizine degin veyā aşıġına degin tüsi gitse Ǿilācı budur kim girü śabunıla yuyalar ve andan bunı dürteler mürdesenc on dirhem ve rāsūḫ beş

62-a

dirhem ve zencār dört dirhem ve zeyt-i ṭayyib otuz dirhem ve bu cümleyi zeyt-i ṭayyible ḳaynadalar tā ḳızıl olunca daḫı günde iki kez dürteler veyāḫud yuyalar daḫı baġa dürteler bir ḳaç kez veyāḫud aḳ śoġanı süciyle ve encirile ḳaynadalar daḫı zeyt-i ṭayyib ḳatalar ve śıġır incüginüṇ iligin ḳatalar ve

62-b

ḫavānda bunları dögeler ve günde iki kez dürteler **faśl** ve atıṇ ṭırnaġına mıḫ degse nişānı budur kim ayaġın yere baśamaz ve aġsar yürüyicek vaḳt olur kim ṭırnaġı ḳatı yonup ve ḳatı śıḳıca baġlamaḳdan daḫı olur ve anuṇ gibi olduḳda atıṇ naǾlını biraz geṇşedeler ve eger kim gitmez

63-a

ḳıśacıla berk ṭutalar mıḫların göreler ve ḳanḳısı ise at ḳocunur belli olur çekeler naǾlını bir mikdār yumşaġraḳ naǾllayalar ve eger kim bunuṇıla daḫı geçmezse maǾlūm ola kim ol mıḫ tāmiyāne ėrişmişdür cemǾ olup bir gün içine ḳan

63-b

irkilür erideler içinde nesne ḳomayalar cerāḫatden kim iriṇ olmaya ve içine ḳaṭrān ṭamzuralar ve ısıcaḳla keçeyle berk śaralar ve śudan śaḳınalar ve beş

altı günden śoņra śığır yağıla çam śaķızı dögeler ve içine ţolduralar ve üzerine biraz miķdārı keçe

64-a

ķoyalar dahı yumşaķ naØllayalar ve eger arınmayacaķ olursa iriņ olur yuķaru ţırnaķ źehinden fuśār girü ķomayalar açalar iriņ aşağa yol bulur **faśl** dahı ţırnağı şıķāķ olsa yaØni yarıķ olsa Øilācı oldur kim aķ it boķın dahı maźı bunları dögeler

64-b

kepek ve encir köki ile maØan dögeler ķaynadalar ve ol śuyıla ţırnağı yuyalar ve ol otları śığır ödiyile yoğuralar ve dürteler dahı bağlayalar veyāhud bir ķaç kez āļį yağın dürte veyāhud śu bağasınuņ ķanın dürteler ve bögürtlen yaprağın dögüp ve śığır yağıla

65-a

merhem eyleye ve dürteler bu dahı müfiddür **faśl** dahı at ţopuğın çalsa bir ipe geyik aşığın dizeler ve atıņ ţopuğına bağlayalar ve birķaç gün bineler ol huyın kese ve unuda gide el bābü'ŝ-ŝāmin atıņ gevdesinde olan zahmetleri beyān ider **faśl** dahı at uyuz

65-b

olsa Øilācı oldur ki śaru ağ aç ve lubde dibi bunları dögüp acı yağıla ķarışduralar ve bir dürlü dahı būre-i remni ve ķızıl boya ve śağ ţuz ve ve raķ dafnį yağı ve ağu yaprağu dahı zencār bu cümleyi dögeler ve zerdāluyı sirkeyile ķaynadalar ve çekirdegini çıķaralar ve bu otları

66-a

ķarışduralar ve bezir yağı ķoyalar dahı dürteler tā ki nafØį ola **faśl** dahı atıņ ķuru gicüyigi olsa îlācı oldur kim kāvir śābunıyıla yuyalar ve andan bunı ėdüp dürteler balţıran yaprağı yaşla üstüne śaralar andan ateşe gömeler ve havānda dögeler ţuz ve

66-b

ķurum ve sirke ķatalar dahı istiØmāl ėdeler ve iki ķıçınuņ iç yanından ķan alalar **faśl** dahı atıņ bögrüni eyer baśup dahı ķalķsa sebeb oldur ki ata derlemişle eyerin almaķdan olur Øilācı oldur kim tiz bir keçeye işeyeler ve üzerine śağ ţuz ekeler ve ol mevźiye uralar ve

67-a

üzerine eyerin berk çekeler bir gėce ţura ve eger deşilecek olursa bıçaķla gidereler ve śovuķ śuyıla yuyalar ve penmbeye üsfünger ţolduralar çürügi varısa yaya eride ve andan śoņra bögürtlen yaprağın ķurudup dögeler dahı çam ķabı ile ekeler günde iki kez veyāhud panbal otuyla

67-b

kiremit unın ekeler ve becid yuyalar ammā bögürek yağırı binilmekde oņulmaz **faśl** atıņ gövdesinde ur olsa Øarabca aņa salØa dėrler nişānı budur kim evvel ķoz gibi olur var(d)ukca büyür Øilācı oldur kim anı yarmaķ gerek bu tedbįrile kim kendüsi yarıla dibinden bağlayalar ve andan çıķaralar

68-a

ve yerine ṣarımsaġı dögeler ve sāde yaġıla ṣaġ ṭuz ḳatalar daḫı ol yėre ṭolduralar köki daḫı olursa yaḳar göyündürür bir gün bir gėce ṭura andan açalar ve günlük ve çam ḳabı ve ardıc ṣaḳızı dögeler içine ḳarşu ekeler veyāḫud bu merhemi ėdeler mürdeseng on dirhem ve seligun

68-b

on beş dirhem elli dirhem zeyt-i ṭayyib ile ḳaynadalar daḫı bir aġacıla ḳarışduralar tā ḳoyulunca günlük ve zift onar dirhem ḫavānda saḥḳ ėdeler daḫı eski pambuġıla istiʿmāl ėdeler ve eger ḳan çıḳarsa demirle derinçe ṭaġlayalar veyāḫud zāc ve alçı ṭolduralar daḫı berk baġlayalar **faṣl** daḫı atıŋ ṣofrası

69-a

çıḳsa sebeb oldur kim ata aġır yük urmaḳdan olur nişānı budur ki çıḳar girü içerüye zaḫmetle çeker ʿilācı oldur kim mersin yapraġı sücüyile ḳaynadalar ve anuŋıla ısıcaḳla yuyalar ve andan bunı ėdeler mazı ve şab ve ekşi enār ḳabı ve ṣabr suḳṭūrī bu cümleyi

69-b

dögeler zeyt-i ṭayyib ile ḳarışduralar ve ṣofrasına dürteler berkişe ve bir dürlü daḫı olur kim iç yüzinde aġca ḳurtcuġazlar olur anı çeküp çıḳaralar ve ṣofra dürülür ṭaşra çıḳar ḳavıḳ gibi olur ve rengi ḳızıl olur yarılur ve ṣaru ṣular aḳar ḳuyruġın yuḳaru ḳalduralar ve anı

70-a

el ayasınuŋ üzerine ḳoyalar daḫı gerile dibinden keseler ḳorḳmayalar bir iki kez ṣofradan ḳan dökülür ve girü kesilür yine ėrtesi bineler daḫı sigil olsa ʿilācı oldur kim ḳırmuzı ibrişimile berk dibinden baġlayalar bir iki üç günde düşer yėrine ṣarımsaġı ṭuzıla ve sayāġıla

70-b

dögeler ve eski pambuġıla uralar bir gün ṭura ve andan ṣoŋra ḳarşu şirūġ un dürteler **faṣl** atıŋ gevdesinde serṭan olsa nişānı budur kim şalġam gibi olur daḫı yumşanmaz ve eger atıŋ ḳıç ayaġınuŋ içi yüzinde olursa ḫayli zaḫmetlü olur çıḳarması zīrā ṭamarlara muttaṣıl olur ʿilācı oldur kim anı ḫac gibi

71-a

yaralar daḫı açalar çıḳaralar ve ṭaġlaġıclar ḥāżır ola ṭura odda zīrā ḳanı tiz turmaz ve şām ṣaḳızıyla muḥkem ṭaġlayalar ve içine eski penmbe ḳoyalar daḫı berk baġlayalar üç günden ṣoŋra girü açalar ve içine (eksik)

71-b

ḳarışduralar ve ṭolduralar ḫattā bite ėyü ola **faṣl** daḫı atıŋ gövdesinde dermen ḳalsa mūmıla arayalar ve demreniŋ ucı mūma ṭoḳunur bellü olurur ve ol yiri açalar daḫı dermenkeş ṣoḳalar ve çıḳaralar ve sögüt (eksik)

72-a

olur kim dermeni eşek sidügi ile ṣuvarurlar ve eger deriŋ yėrde ise yarmayalar ol cerāḥat biter dermen içinde yürür zemānile delük bir yėrde muʿayyen olur barmaġıla arayup göreler daḫı çıḳaralar ve yėrine ṭuzıla yumurda ṣarusın

uralar ve bağlayalar bir gün ṭura girü açalar yėrine ḳaṭrān merhemin dürteler daḫı ṣoḳalar ol

72-b

merhem budur yunmuş ḳaṭrān ve zift ve şam ṣaḳızı ve mūm ve bezir yağı bunları erideler ve günde iki kez istiʿmāl ėdeler **faṣl** ve atıṇ urulmaḳdan veyā ḳatı ṣıçramaḳdan incügi ṣınursa ʿilācı oldur kim atı baṣalar evvel ṣağ ayaḳların muḥkem bağlayalar ve ol ayağın savışan kemügini yėrine ḳoyalar çirişile

73-a

demir tuvālın od üzerinde yumurda ağıyla ḳarışduralar ve bir yaṣṣıca dürteler daḫı ṣaraḳoyalar berk üzerine uzun bėzile bir daḫı ṣaralar ve üzerine ol incüge berā ber taḫ ta ė deler ve çiriş dürteler ve ol bė zi üzerine muḥ kem yapuşduralar daḫı bir kendirile ṣaralar bir gün bir gėce ṭurğurmayalar ve ḳatı ki ṭurmaḳ isteye ḳarnı altından

73-b

ve gögsi altından ağaç ṣoḳalar daḫı dört kişi ṭutalar ve bir kişi daḫı ol ol ayağı ṭuta ve andan ayağ üzre ṭurğuralar ve ayaḳların peyvendleyeler tā kim deprenmeye ve yėmini daḫı anda vėreler ve ṣuyına ṣarı ağaç ṣuyın ḳatalar bile ince ve ḳırḳ elli gün şaşmayalar tā berkişe **faṣl** ve eger ancılayın düşüp ṭopuğı veyā ağırşağı çıḳarsa anı daḫı

74-a

şöyle ideler ve tėzcek üzerine uralar sağ olur ammā topal olur daḫı ıṣlāḥa gelmez **faṣl** ve eger at yorulmış olsa nişānı budur ki yemin kāhel yėr ve ṣuyı çoḳ içer dāyim yatur başını yėre ṭutar ve ʿilācı oldur kim evvel iki öṇ ayağından ḳan alalar ve andan ṣoṇra güṇe ṣalıvėreler güṇleye gendüye gelür **faṣl** daḫı atıṇ

74-b

sofrası yarılsa ʿarabca aṇa şıḳāḳ dėrler îlācı oldur ki evvel ılıcaḳ ṣuyıla yuyalar ve ṣığır ödiyle ṣarı ṣabranı sıcaḳ ėdeler ve içine bezir yağın ḳatalar defʿ ola veyāḫud bunı ėdeler ve eger tersleyicek ḳanarsa mazı ve ekşi enār ḳabı ve tetri yaprağı ve tut ağacınuṇ köki ḳabı bunları

75-a

ṣarp sirkeyile ḳaynadalar ve süzeler ve ṣuyına bezir yağı ḳatalar ve ḳaynadalar tā şuṇa degin kim sirke gide ğalīẓ ola daḫı bir iki kez dürteler defʿ ola **faṣl** daḫı atıṇ arḳasında veyā omzında kelef olsa nişānı budur kim kel baş gibi olur veyā demregi gibi olur veyā tüsi hep gider ḳaşıyıcaḳ

75-b

kepek gibi olur dökülür ʿilācı oldur kim ol mevżiʿi kerile ḳazıyalar ve bellūṭ gülüni ṣuyıla yuyalar andan bunı ėdeler mercimek unı ve ṣarp sirkeyile ezeler tā ḳoyu olunca ve unı içine ḳatalar daḫı ṣağ ṭuz ḳoyalar ve ḳına yaḳar gibi dürteler bir üç dört kez velī hergün ol ṣuyıla yuyalar

76-a

ve bir dürlü daḫı sergüle dirler bir ot olur anı dögeler daḫı sayağınuṇ

acısıyla ḳarışduralar ve ıssı ėdeler andan dürteler bir iki kez tā ki defʿ ola **faṣl** daḫı atıŋ gevdesinde veyāḫud ayaġında nāsūr renci ola ol daḫı bir ʿilletdür başcuġazlar gibi çıḳar açılur bir iki yıl işler oŋulmaz

76-b

ve ṣaru ṣu aḳar ʿilācı oldur kim uşaḳ sirkeyile ḳaynadalar tā ḳoyulunca ve buçuḳ dirhem semm-i ḳār ḳatalar ḫavānda saḥḳ ėdeler ve üzerine ḳına dökeler ve yoġuralar daḫı şāḳ ideler incerek ḳoyalar tā kim ḳuruya birini ol cerāḥatuŋ delügine ṣoḳalar bir gün bir gėce ṭura üzerine ekşi ḫamır uralar yėdi kez

77-a

günde oyulur dibinden sülük gibi gelür düşer ve içine ḳurı eski penmbe ùolduralar günde iki kez ve andan bu merhemi ėdeler içine zift ve şām ṣaḳızı ḳatalar tamām eriyicek üzerine az az bezir veyā zeyt-i ṭayyib ḳatalar tā yumşaḳ olunca andan ḳoyalar ṣuya ve eski penmbeden fetil ėdeler daḫı ol

77-b

merhemden fetil dürteler ve ol cerāḥata ṣoḳalar ve eger yara açuġısa üzerine uralar bir ḳaç kez tā ki defʿ ola **faṣl** ata ḳılıç veyā bıçaḳ ṭoḳunsa ol cerāḥatdan baġırsaḳ çıḳsa ṭaşra dökülse göreler eger baġırsaḳ ṣaġ ise sücüyle zeyt-i ṭayyib ḳaynadalar ve ısıcaḳ bunuŋla ḳoyalar ve atı

78-a

baṣalar aşaġa girü içine ṭolduralar ve igne ibrişimle dikeler ve eger yara küçük olup daḫı baġırsaḳ ḳatı ḥareketden çoḳ çıḳarsa girü içerüye giremezse yaranıŋ aġzını bıçaḳ ucıyla yaralar girü içine ḳoyalar ve kürkci ignesiyle ve ibrişimle dikeler ve üzerine yumurda ṣarusın uralar daḫı baġlayalar

78-b

bir üç dört gün ṭura açalar ḳarşu bezir yaġı dürteler ammā atıŋ baġırsaġın deyme bıçaḳ delmez zirā ṭayıncaḳ olur ve berk olur **faṣl** daḫı at ḳatı ṣıçramaḳdan veyāḫud ḳatı yük götürmekden bögri çatlarsa yaʿni yumrulansa ṭomalsa çıḳsa ʿilācı oldur kim tėz demir boḳın dögeler un gibi ola ve burçaḳ unı

79-a

ve çiriş yumurda aġıyla ḳarışduralar bir pāre beze dürteler üzerine yapışduralar berk üzerine uzun bezile baġlayalar daḫı ḥareket ėtdürmeyeler ve ṣuyunı daḫı az vėreler ve yemin nėmrek ėdeler vėreler ve yonca vėreler eger gök ve ḳatı ot vėreler beş on gün depretmeyeler **faṣl** daḫı atı ḳuduz ṭalasa ḳurt veyā it ṭutsa ʿalāmeti budur kim

79-b

ol bir ḥāletdür kim cüẕām gibi itile ḳurta ve dilküye uġrar ve çaḳala uġrar gözleri ḳızarur ve dili ṣarḳar salyārı aḳar ve başın aşaġa ṭutar ve arḳası göz göz olur yėyecek yemez ve ṣu içmez esrik gibi olur ṣalınur sürçer urıcaḳ çekilmez ol ısırduġı yėri ḳoz içi ile uralar etmegi ḳarışduralar ve taḳuḳa bıraġalar eger yėmezse veyāḫud

80-a

yėyüp ölürse bileler kim ḳuduzdur ʿilācı oldur kim ol yėri bıçaḳla çizeler

kim çoḳ ḳan aḳa ve ṡarımsaġı ṡoġanıla dögeler ṭuz ve oġlan aşın uralar üç günden ṡoŋra tiryāk dürteler ammā tiryākı meyle ezeler ve ṡıġır südin ḳatalar ve taḳuḳ boḳın ḳatalar ve atıŋ başın yuḳaru ḳalduralar ısıcaḳla burnundan dökeler ve eger ayaġında ise ol cerāhatuŋ üst

80-b

yanından berk baġlamaḳ yėgdir zịrā dėmişlerdür ki atıŋ derisi ḳovuḳ olur sirāyet ėdüp yuḳaruya gitmeye ve eger ol cerāhat üzerine bir diri tavıġı ṭutup götüni ol cerāhat üzerine ḳoyalar ve eger kim taḳuḳ ölürse ḳorḳmayalar ḳurtulur ve ol tiryāk dahı budur terkịb ṭavşan

81-a

māyesin ve dafn toḫmı cıntıyānā zırāvend mudaḫrec ve senāb toḫmı ve çürük otı bunları her birinden ikişer dirhem bunlar deŋlü ḳıvā ma gelmiş balıla ḳarışduralar ve andan istiʿmāl ėdeler **el bābü't-tāsiʿi** ve bu bāb atlarıŋ ısıtmasın beyān ėder **faṡl** ve eger atı ısıtma ṭutsa sebeb

81-b

oldur ki yaz ve yay günlerinde atı ıssıda yalıncaḳ baġlamaḳdan olur nişānı budur kim sendirer ve ditrer ṭurduġı yėrde başını aşaġa ṭutar ve yėmini kāhel yėr ve az yėr ve ṡuyunı çoḳ içer ʿilācı oldur ki iki öŋ ayaġından ḳan alalar velị çoḳ aḳıtmayalar ṭutalar

82-a

ve andan ṡoŋra bunı ėdeler terkịb budur dafnị yapraġı ve yarpuz ve rāziyāne yapraġı ve güyegi otı ve mersin yapraġı ve pāpādye ve ṡarımsaḳ yapraġı bu cümle eczāyı sücüyile ḳaynadalar tā kim bişince ve andan ṡoŋra bir yėri ḳazuḫ çuḳur ėdeler şol deŋlü kim ḳazan içine gire ve ıssıyla

82-b

ol ḳazan içine ḳoyalar ve üzerine birḳaç taḫta ḳoyalar ve atı ol ḳazan üzerine getüreler kim ḳazan atıŋ ḳarnı altında gele ve atı bir dāne keçeyle bürüyeler ve ayaḳların peyvendleyeler deprenmeye tā şuŋa degin kim derleye ol boġ içinde vaḳt olur kim atı donla ḫammāma

83-a

çekeler dahı derleyince ṭutalar ve yemini nėmrek ėdüp vėreler ve ṡuyunı dahı az vėreler ve eger ḳomazsa güŋe ṡalıvėreler kim güŋleye güŋile geçer **el bābü'l-ʿāşiri** bu bāb at beslemeniŋ tedbịrin beyān ėder ve tedbịr budur kim atı yazın ve ḳışın çulsuz ḳomayalar ve yėrini

83-b

dāyim temiz ṭutalar sidügini ve tezegini baṡmaya ve peyvendsiz ḳomayalar girü kendüniŋ tezegini ḳurudalar ve yumşaḳ ėdeler dahı altına dökeler zịrā kim yumşaḳ ṭutar yine süpüreler süpüreler ve yėmin dahı gün variken vėreler ve bir dahı vėreler ve ayaḳların ılıcaḳ ṡuyıla yuyalar

84-a

ve ḳaşaġulayalar ve üç günde bir kez bineler biraz gezdüreler tā kim ayaḳları açıla ve uyḳusuz ḳomayalar ve eger tėz semrisin dėrse bir ḳaç gün yulaf vėr-

sünler nėmrek ammā bu resme beslenen at segirtmege yaramaz ve ḳatı yola döyemez bir ḥamle segirdirse iki ḥamlede ḳalur ammā şol at kim

84-b

dāyim binülür ola ol at ḳḳayd yėmez yükden daḫı zirā kim pişmişdür ve hem yolda atıñ üstünde olıcaḳ söylemeyeler zịrā kim atıñ semØi ve fehmi ne ḳadar ki varısa gider ve söze muḳayyed olur ve yürüyüşin azdurur kāhel yürür at kāhel yürüyicek yorulur ve hem üstündeki

85-a

ādem raḥat olmaz ve at eri uyluġından bilür ve hem ḳonaḳ vaḳtında ata tėzcek yėm ve ṣu vėrmeyeler ḥattā kendü uḫramayınca biraz ṣu vėreler içe ve andan yemini aṣıvėreler biraz miḳdārı yėyicek ṣu vėreler ve girü yėmini vėreler daḫı ṭaşlu yėrde atı ḳatı yürütmeyeler

85-b

zịrā ṭaşırġar Øale'l-ḫuṣūṣ kim at naØlsuz ola hemān yolda ḳalur ammā ki yolda naØl bulunmazsa tedbịr budur kim żarūrị olıcaḳ aġaçlarda bir ḳurbaġa olur yaşılca anı ṭutup bir ṭaş üzerinde dögeler ve bir ḳaya ḳoyalar ve odda ḳızduralar bir aġacıla ḳarışduralar ṣaḳınalar kim

86-a

ḳoḳusı ādem burnuna girmeye ve andan ayaḳları altına ṭabanlarına düriteler ṭırnaġı berk olur ve yola döyer ḳayd yemez zịrā beriye ḳavminiñ atları cemiØen böyle iderler ve anlarda naØl olmaz geldük imdi dārü'l-ḥarbde aygır ata binmek gerek ve yaġı arasında daḫı ḳalursa issine oḳ ve süñi ve ḳılıç ve ne ḳadar kim dönerse ṭoḳundurmaz ve düşmez issini selāmete çıḳarmayınca meger kim siñirlene

86-b

düşe yoḫsa çāre yoḳdur deyme belāyla düşmez ve yolda berk olur geldük imdi segirdim atınuñ tedbịri budur kim atı bir ḳarañıluḳ aḫurda baġlayalar on gün yėmin biraz keseler ve uyanın başından gidermeyeler ve çulsuz ḳomayalar dėmişler kim at bir gemiye beñzer uyan dümene ve uyan atıñ başında gerek on gün yėmini biraz keseler evvel gün biraz ve ėrtesi biraz daḫı ve ṣuyın

87-a

kezālik az vėreler yarış güni gelüp ḳulaġına ṣıḳlıḳ vėreler at bilür işidür ve añlar kim segirdim vardur aḫurdan çıḳara göreler kim kirmiş deve kimi gözleri ḳızarmış uyanın ḳatı çeyner zịrā cānı acıyupdur açlıḳdan ve yarış yėrine varınca binmeyeler yaldırmayalar ol at kim ėyü uṣludur varduġı saØat tersler ve ḳaşanur kendüyi terāzüler ve atı ḳuş yanından ḥayḳırıvėreler ve ṭablayazlayalar (?) ammā atıñ omzundan biraz kerlik oturalar ve eglendürmeyeler

87-b

ve ayaḳların aşaġa ṣalmayalar bir kere ḳamçıyla işāret iledikden(?) ṣoñra başını ṣalıvėreler iki yanından uralar ḳamçıyla ammā çoḳ degil ve dizgini ṭoġru ṭutalar egmeyeler ve şaşırmayalar andan başını ḳoyıvėreler daḫı ḳayırma

yalar varır çıḳar meydāna ammā ṭurġurmayalar gezdüreler ve tėz çullayalar tā deri ṡovuya yėmin gėç vėreler azraḳ ve ṡuyunı daḫı eyle vėre yarındası yėmi artucaḳ vėreler suyunı daḫı eyle ve yėmine biraz ṭuz sepeler ve atı güne ṡalıvėreler gide bir yėrde

88-a

otlamazsa bir yėre daḫı iledeler zịrā ḫaḳ tebāreke ve teØālā ḫażreti üç bin dürlü ot ḫalıḳ itmişdür bini ādem içün ve bini ciniler içün ve bini ḫayvanāt içün ādem nitekim şerịf ve güzịdedür at daḫı cemiØ ḫayvandan eyle Øazizdür ve cihānın maØmūrlıġı buların ṭırnaġı sebebi iledür ḫarāblıġı ve maØmūrlıġı bu kim cāndur cān içün meded irgirür nitekim ***şāØir buyurur: at didükleridür cihānda murād murādına irer her ki bine at*** egerçi ṡāmitdür velị emre fermān-berdür ve ādeme tėz

88-b

me'nūs olur pes ol sebebden birini denişdüre zịrā otlarda bir ot vardur ØArabca bịş dirler yaØni aġu otı ve aġu yaḫraġı dirler ṡu kenārında ve ḳumsal yėrde biter yapraġı ḳavaḳ yapraġına benzer yayılur ḳoyun daḫı yėrse helāk olur göki daḫı aġudur anun gibi otlardan ṡaḳınalar **faṡl** dilersen atı ṡatasın bir evde ḳoyasın ol gün ki ṡaṭılacaḳdur ḳamçıyla döge ve yine iki yanından mahmuzlaya uyanın çeke yine ġayri ayaḳ ḳabı giyer ve yine yine ol sāØat içinde kim

89-a

gün üzerine geçe girü kāhelliġın ḳomaz nitekim ḳorḫusın ḳomaz ve ḳanġı at kim göreler dilin çıkarur ve yalanur ve yėmin ḳatı çeyner bileler ki ol ḫal ol ata olmışdur ve almayalar girü ḫuyın ḳomaz ve bilmedügün atun yanına varmaya ve binmeyesin ammā vaḳt olur kim at yadırġar ola nice oḫşayıcaḳ ṭutalar ve dilersen bir ėyü atı az bahāyıla alasın ṭonuzlan ḳurdı dėrler anı ṭutup oġurlayın ṡofrasına soḳasın

89-b

kör gibi ölürken derḫal düşer ṭalabır ṭurmaz düşer ve ayakların döger ṭurmaz az bahā ile alursın ve yine ol ḳurdı çıḳarmaḳ gerek ṡanØatıyla

ve bu kitābı bulduḳ bir muḫtaṡār iddük muṭavvel idi iḫtiyārātın çıḳarduḳ nitekim bir avuç buġdayı ambardan
temmet

Özet: Tıp biliminin önemli kollarından biri olan baytarlıkla ilgili eserler, hayvanların sağlığı, tedavisi, üretimi, verimi gibi konularda bilgi vermeyi amaçlar. Anadolu'da başlangıçta tercüme olarak dilimize kazandırılan bu eserler, özellikle XVII. yüzyıldan sonra ivme kazanmıştır. Diğer alanlara ait eserlerde olduğu gibi *baytar-name*lerde de Eski Anadolu Türkçesinin tüm dil özellikleri gözlemlenir. Bu eserler, dönemin dil özelliklerini yansıtmanın yanında söz varlığını da içer-

mesiyle Türk dili tarihi çalışmaları için önemli kaynak eserler konumundadır. Bu yazıda Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesinde 1551 numarada kayıtlı, yazılış tarihi ve müstensihi bilinmeyen baş kısmı eksik bir *baytar-name*nin metni kullanıma hazır hale getirilmek üzere ele alınmıştır.

Anahtar sözcükler: *Baytar-name*, Eski Anadolu Türkçesi, at, halk kültürü, İslami eserler.

Abstract: The present study is about the books written on domesticated animals, concerning their health problems and cures as well as their reporduction and fertility. Initially started with translations, the number of such books produced in Anatolia increased from the 17th century onwards. Among these are the *baytar-name*s which are invaluable sources in terms of linguistic charasteristics of Old Anatolian Turkish as well as the rich vocabulary they contain. This article examines one of those anonimous *baytar-name*s housed at the Library of Ancient Manuscripts of Bursa.

Key words: *Baytar-name*, Old Anatolian Turkish, horse, folklor, Islamic art.

Kıbrıs'ın İngiltere'ye Devri Üzerine Kıbrıs'ta Basılan Para ve Osmanlı Hükümeti

Mehmet DEMİRYÜREK*

Giriş

Kıbrıs Merkez Bankası tarafından yayımlanan bir broşüre göre; "Adanın Türk idaresi dönemi *[para bakımından]* çok karanlıktır. XVII. yüzyıla ait az sayıda madeni para, Kıbrıs'ta değeri düşük gümüş madenî paralar darbeden bir darphanenin mevcut olduğuna işaret etmesine rağmen, tedavüldeki madenî paraların çoğu Osmanlı Hazinesi tarafından darbedilmiş madenî paralardı. Temel para birimi, küçük gümüş madenî para olan akçe idi. Bu paraya renginden dolayı Rumlar tarafından (Beyaz) anlamına gelen "aspro" deniliyordu.

Para söz konusu olduğunda, Osmanlı döneminin temel özelliği, varsayılandan daha düşük değerli madenî para meselesinin bir sonucu olarak İmparatorluğun parasındaki sürekli devalüasyon idi. Bu durum sık savaşların neden olduğu büyük bütçe açıklarını finanse etmenin bir yolu idi"[1].

Bir başka esere göre ise; "300 yıllık Türk idaresi esnasında Kıbrıs için hiçbir madenî veya kâğıt para tedavüle çıkarılmadı... Amiral Hay, Temmuz 1878'de Kıbrıs'ın idaresini ele aldığı zaman Kıbrıs'ta Türk, İngiliz ve Fransız menşeli her biri içerdiği metale bağlı olarak farklı bir satın alma gücüne sahip otuzdan fazla altın, gümüş, bakır ve metelik denilen paranın tedavülde olduğunu gördü"[2].

*Doç.Dr., Lefke Avrupa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. mdyurek@lefke.edu.tr

1 Bank of Cyprus; *Cyprus: 2.500 Years of Coinage*, (t.y), s: VI.

2 *The Records of the Ottoman Conquest of Cyprus and Cyprus Guide and Directory*, (Ed: Philip Christian), 2. Edition, The Laiki Group Cultural Centre, 2000, s: 172.

1878 yılında Kıbrıs İngiltere'ye devredildiği zaman, Kıbrıs'a gelen ilk İngiliz valisi "Sir Garnet Wolseley'in ilgilenmek zorunda kaldığı ilk sorunlardan birisi madenî para/sikke sorunuydu"[3]. Para konusunda bir karışıklık vardı. "Limasol kazasında metalle kaplı/metalik kuruş standart madenî para idi. Baf kazasında mecidiye gümüş kuruşu standart madenî para idi. Adanın geri kalan kısmında bakır kuruş hakim idi"[4]. Harid Fedaî'ye göre de bu sırada "Kıbrıs'ta para birimi "kuruş" idi ve Osmanlı parasının kullanımda dört türü vardı: Bakır, Metelik yani gümüş kaplama, Mecidiye ve Kaime yani kâğıt para"[5].

Temel para birimi olan "kuruş"un değeri İstanbul'da başka, Kıbrıs'ta başka idi. Kıbrıs'ta bir Türk lirası 160 bakır kuruş değerinde iken, İstanbul'da 180 kuruştan daha fazla paraya satın alınabiliyordu[6].

A. Kıbrıs Hükûmeti'nin Kıbrıs Para Sistemini Kurma Çabaları

Kıbrıs'taki İngiliz yöneticileri Kıbrıs'taki para karışıklığını ortadan kaldırmak için bir dizi girişimde bulundular. İlk atılan adımların ortak özelliklerinden biri Türkiye kaynaklı altın lira dışındaki paraları/sikkeleri Kıbrıs'tan uzak tutmak oldu. Çünkü Türk parası istikrarsızdı.

1. Türk Paralarının Kıbrıs'a Girişinin Yasaklanması

Türk parasının Kıbrıs'a girişinin yasaklanması yönündeki ilk girişimin İngilizlerin adaya gelişinden sonraki ilk ay içinde yapıldığı anlaşılmaktadır. İngilizlerin ilk Kıbrıs valisi Sir Garnet Wolseley, 5 Ağustos 1878 tarihli raporunda "para" sorununun Kıbrıs'da karşılaştığı en ciddî sorunlardan birisi olduğunu, tüm ödemelerin İngiliz parası ile yapıldığını, ancak tedavülde olan para-

---

[3] Konu ile ilgili olarak, Her Magesty's High Commissioner; *Report for the Year 1879*, Londra, 1880, s: 6'da "Tedavüldeki para genellikle "kaime", bakır ve "metelik" idi. ... Neredeyse tüm vergiler "kaime" olarak toplanmaktaydı ve bütün maaşların aynı para ile ödenmesi emredilmişti. Halkın sıradan işlemleri kısmen "kaime", kısmen de bakır kuruş ya da metelik denilen kuruşlarla yürütülüyordu. Ancak İngilizlerin Kıbrıs'a gelişleri üzerine tüccarlar "kaime"yi kabul etmemeye başladılar. Halk tüccarların "kaime"yi kabule zorlanması için hükûmete başvurdu. Fakat vali Sir Garnet Wolseley çok yerinde olarak müdahale etmeyi reddetti. Vali aynı zamanda, İngiliz hükûmetinin bütün maaşları madenî para ile ödemek niyetinde olduğunu fakat bu yıl için vergilerin toplanmasında kaime almaya devam edileceğini ilan etti. Birkaç gün içinde kaime olağan değerini kaybetti ve sadece hazinenin istekleri nedeniyle vergi mükellefleri ile ilişkide bulunan tüccarların elinde kalmaya devam etti. Böylece İngiliz hazinesinde meydana gelen kaime yığılması, bu durumun arzu edilmeyen kaçınılmaz sonuçlarından biriydi. Fakat bu İngiliz hükûmetinin parayı sağlam bir temele oturtma konusundaki ilk adımı oldu."

[4] *The Records of the Ottoman Conquest of Cyprus and Cyprus Guide and Directory*, s: 172.

[5] Harid Fedaî; "İngiliz Dönemi Kıbrıs Madenî Paraları", *Kıbrıs Türk Kültürü*, s: 585.

[6] Her Magesty's High Commissioner; *Report for the Year 1879*, Londra, 1880, s: 8. Bir başka esere göre ise 1 Türk Lirası Kıbrıs'ta 160 kuruş değerinde iken İstanbul'da 177 kuruş veya daha yüksek oranda işlem görüyordu. Bkz: *The Records of the Ottoman Conquest of Cyprus and Cyprus Guide and Directory*, s: 172.

nın Türk parası olduğunu, tedavüldeki bu Türk paralarının nisbî değerinin sık sık değiştiğini ve sonuçta paranın pazardaki değeri ile bankadaki değeri arasında fark oluştuğunu belirtmekte idi.

Wolseley'e göre, bu durumda; hem siyasî, hem de mali açıdan en uygun hareketin adada Türk parasının yerini İngiliz parasının almasıydı. Vali raporuna şöyle devam etmektedir: "Kıbrıs'ta herhangi bir konu üzerinde, özellikle de mali konularda bilgi elde etmek çok zordur. Şu anda Kıbrıs'ta tek bir banka vardır ve bana söylendiğine göre, şimdiye kadar pek bir iş yapmamıştır. Tedavüldeki paranın miktarı konusunda bir tahmin yapamıyorum. Fakat miktarın az olduğuna inanıyorum. Son Türk-Rus savaşından beri vergilerin bazıları kaime adlı kâğıt para ile ödenmiştir ve ödenmeye devam edilmektedir. 1-13 Mart 1879 tarihinde sona erecek olan mali yıl esnasında, halkı zorlamaksızın, bu uygulamayı değiştiremem. Bununla birlikte gelecek yıl vergilerin sadece iyi para ile ödenmesinin kabul edileceği konusunda bir bildiri yayımlamayı düşünüyorum.

Bu yılın sonunda hazinede bol miktarda "değeri düşük" Türk kâğıt parası olması mümkündür. Eğer öyle olursa, sizin de onayınız ile, 4 Haziran 1878 tarihli antlaşma ekinin 3. maddesine göre, İstanbul'a göndermemiz gerekli olan miktar ne olursa olsun, Bâb-ı âli'ye yapacağımız ödemede bu parayı kullanmayı önereceğim. Bu ödeme şekli tedavüldeki Türk parasının miktarını azaltacak ve böylece İngiliz parasının adaya girişini kolaylaştıracaktır"[7].

Kıbrıs valiliği bu konudaki uygulamalarını 1879 yılı başında başlattı. İlk adım 1 Ocak 1879 tarihinde atıldı. Kıbrıs resmî gazetesinde yayımlanan bir ilân ile "15 Ocak 1879 tarihinden itibaren Beşlik[8], Altılık[9] veya metelik kuruşların Kıbrıs'a" girişleri yasaklandı[10].

İkinci adım 13 Mart 1879 tarihinde atıldı. Resmî gazetede yayımlanan hükûmet bildirisine göre, 13 Mart 1879 tarihinden sonra "metelik kuruşlar Kıb-

---

7 National Archives (Kew, London), Cyprus Currency, T.1./ 17149. (Dosyada bulunan ve Sir Garnet Wolseley tarafından yazılan 5 Ağustos 1878 tarihli yazı".

8 "Beşlik: İkinci Sultan Süleyman zamanında yapılan meskûkat ıstılahatı ile tedavüle çıkmış olan bir sikkenin adı idi. Bu ıstılahat Orta Avrupa'da egemen olan "grosses" denilen "kuruş" esasına dayanıyordu. İkinci Sultan Mahmut zamanında da bu sikkeden kesilmiştir. Bu ikincisinin "cihadiyye", "yeni beşlik" ve diğer "yeni beşlik" namlarıyla 3 nev'i vardı. Muharrem 1260 (Şubat 1844)'ta Abdülmecit'in saltanatı devrinde ihdas edilmiş olan yeni meskûkat sisteminde, aynı zamanda "çeyrek" de denilen beşlik muhafaza edildi. Çeyrek _ demek olan çehar-ı yek'ten gelme bir tabirdir, değeri mecidiyenin dörtte birine muadil idi". Bkz: Mehmet Z. Pakalın; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c: I, MEB yay., İstanbul, 1993, s: 211.

9 "Altılık: İkinci Sultan Mahmut devrinde 1833 (H. 1249)-1839 (H.1255) senelerinde basılan bir sikkenin adıydı. Beşlikten daha az mağşuş olan bu paranın kıymeti iki yüz kırk para yahut altı kuruştu. Üçlük (üç kuruşluk) ve altmışlık (altmış paralık) olmak üzere ufaklıkları da çıkarılmıştı". Bkz: Mehmet Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Tterimleri Sözlüğü*, c: I, s: 53-54.

10 *The Cyprus Gazette*, January 1, 1879.

rıs hükûmet hazinesi" tarafından kabul edilmeyecekti[11]. Aynı ilan göre, 31 Mart 1879 tarihinden sonra ise "hiçbir kaime[12], altılık veya beşlik Kıbrıs Hükûmeti hazinesi tarafından kabul" edilmeyecekti. Aynı ilandaki üçüncü duyuru ise vergilerin ödeme biçimi ile ilgiliydi. Buna göre, "31 Mart 1879 tarihinden itibaren tüm vergiler, önceki yılların ödenmemiş vergileri de dahil olmak üzere, "iyi para"[13] ile ödenecektir"[14].

Kıbrıs'ta geçerli Türk sikkelerinden biri de Mecidiye idi. 1879 yılı resmî raporuna göre; Kıbrıs'ta geçerli olan gümüş mecidiyelerin adadan çıkışını hızlandırmak için değeri, hükûmet tarafından kasıtlı olarak düşük belirlenmişti[15]. 22 Ağustos 1879 tarihli bir başka ilan ile de "Türk madenî bakır paralarının" artık Kıbrıs Hükûmetince kabul edilmeyeceği açıklandı[16].

2. Yeni Kıbrıs Kuruşunun Basılması

Kıbrıs'taki İngiliz Yönetimi'nin Kıbrıs ekonomisini sağlam temellere bağlama yolundaki en büyük adımı kuşkusuz Kıbrıs'ta yeni bir para siteminin kurulması olmuştur.

İngiliz Devlet Arşivi'nde bulunan belgelere göre, Sir Garnet Wolseley, 5 Ağustos 1878 tarihli raporunda, Kıbrıs'taki para sorununun üstesinden gele-

11 "İngiliz hükûmeti tarafından Kıbrıs'a büyük miktarda İngiliz gümüş parası getirilmişti ve kısa sürede tedavüldeki toplam para adanın katlanabileceğinden daha fazla oldu. Sonuçta altın para ülkeyi terk etmeye başladı ve İngiliz gümüş parası değer kaybetti... Bu nedenle İngiliz gümüş parasının değerindeki azalmayı durdurmak ve tedavüldeki parayı uygun bir ortama kavuşturmak için belirli bir sistem üzerinde gitmek gerekliydi. Sir Garnet Wolseley, ilk olarak adadaki miktarı çok olduğundan dolayı, ortadan kalkışı İngiliz gümüş parası için boşluk yaratacak olan tedavüldeki metelik adı verilen parayı tedavülden çıkarmaya karar verdi. Bundan dolayı mali yılın kapanmasından sonra meteliklerin hükûmet hazinesine kabul edilmeyeceği ilan edildi. Aynı zamanda halk, İngiliz küçük gümüş paraları ile değiştirmek için ellerinde bulunan metelik kuruşları getirmeye davet edildi... Hükûmet tarafından toplanan metelikler Türkiye'ye ihraç edildi. Bu sırada İngiliz gümüş kuruşu majestelerinin hükûmeti tarafından onaylandı ve alınan stok yeterli olduktan sonra Türk bakırı toplandı ve değiştirildi". Bkz: Her Magesty's High Commissioner; *Report for the Year 1879*, s: 9.

12 Osmanlı İmparatorluğu'nda kâğıt para kaime olarak adlandırılmış ve ilk olarak 1840 yılında tedavüle çıkarılmıştır. "Tedavül güçlüğü ve kalpazanlık olaylarının sık sık vuku bulması üzerine kaimelerin tedavülü giderek yalnızca İstanbul ile sınırlı kalmış ve 13 Temmuz 1862 tarihinden başlayarak iki aylık bir süre içinde de piyasadan toplanmıştır... İkinci kaime uygulaması 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nın finansmanı için devreye sokulmuştur... İkinci uygulamada basılan kaimeler, savaşın bitiminden sonraki beş yıl içinde piyasadan çekilmiştir" Bkz: Oğuz Tekin; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para", *Osmanlı*, c: III, Ankara, 1999, s: 178. Kaimenin Kıbrıs'ta yasaklanmasının bir sebebi de Osmanlı hükûmetinin bu parayı Mart 1879 tarihinde piyasadan çekmesiydi. Kıbrıs yıllık raporuna göre; "İstanbul'daki hazinenin tedbirsiz bir hareketiyle Mart 1879'da kaimenin piyasadan geri çekilmesi üzerine 1 Türk lirası karşısında 134'e kadar yükselmiş olan bakır kuruşlar, 600'e varıncaya kadar hızla düştü ve Ağustos ayında büyük miktarda bakır kuruş kaçak olarak Kıbrıs'a getirildi". Bkz: Her Magesty's High Commissioner; *Report for the Year 1879*, s: 9.

13 "Değeri düşük madenden kesilmiş olan bu madenî para [metelik] Türkiye'de genellikle neredeyse gümüş kuruş kadar aynı kıymette geçerli olduğundan ve halk nezdinde her zaman çok rağbet gördüğünden "iyi para" olarak adlandırılmaktadır". Bkz: Her Magesty's High Commissioner; *Report for the Year 1879*, s: 8.

14 *The Cyprus Gazette*, March 13, 1879.

15 Her Magesty's High Commissioner; *Report for the Year 1879*, s: 11.

16 *The Cyprus Gazette*, August 22, 1879. Bu ilanda "Türk bakır kuruşları vergilerin ödenmesinde veya diğer paralarla değişim için maliye dairelerince kabul edilecektir. Ancak 31 Ağustos'tan sonra kabul edilmeyecektir"deniliyordu.

bilmek için "hem siyasî açıdan hem de mali açıdan" en uygun hareket, adada "Türk parasının yerini İngiliz parasının alması"dır diyordu[17]. Böylece "Yüksek komiser ilk önerisinde İngiliz para sisteminin adaya girmesini istedi. Fakat 1878'de bu pratikte yabancı bir para sistemi idi ve zorluklar ve itirazlarla karşılaşacaktı"[18]. Bu nedenle öneri kabul görmedi. Ama mevcut sistem de muhafaza edilemezdi. Bu nedenle "doğrudan doğruya Kıbrıs yönetiminin kontrolü altında olan bir para ile Türk kuruşunu değiştirmek"[19] gerekiyordu.

Vali Sir Garnet Wolseley, 7 Kasım 1878 tarihli mektubunda ise daha başka ve daha radikal bir öneride bulundu. Vali bu mektupta "Kıbrıs için darb edilmesi gerekli bir İngiliz bronz kuruşu"ndan bahsediyordu. Valiye göre, "bu kuruş İngiliz penilerinden daha ağır ve daha büyük" olmalıydı[20].

İngiliz Devlet Arşivi'nde bulunan 22 Ocak 1879 tarihli bir yazıdan valinin yeni önerisinin kabul edildiği anlaşılmaktadır[21]. Bu belgeye göre, basılacak paranın maliyeti 650 Sterlini geçmeyecek, 250.000 kuruş, 250.000 Yarım Kuruş ve 250.000 Çeyrek Kuruş darbedilecektir. 180 kuruş 1 Sterlin değerinde olacak, 2,291 Sterlinlik ana para/sermaye olacak ve Kıbrıs Hükûmetinin kârı da yaklaşık 1.641 Sterlin olacaktır[22].

Kıbrıs'taki İngiliz yöneticilerine göre, Türk para piyasasının iniş çıkışları o kadar büyüktü ki, Türk madenî paralarının kullanılmaya devam etmesi halinde İngilizlerin de Türk sermaye sahipleri kadar sıkıntıya düşeceğine şüphe yoktu[23].

İlk Kıbrıs bronz kuruşları Mart 1879'da darbedildi. Bu ilk darbda 250.000 adet 1 kuruşluk, 250.000 adet yarım kuruşluk ve 150.000 adet de çeyrek kuruşluk darbedilmişti. Darbedilen paranın değeri 2.292 Sterlin idi[24].

Kıbrıs için basılan yeni para, yerini aldığı Türk bakır kuruşundan ebat olarak daha küçüktü ve Nisan 1879'da tedavüle çıkmıştır[25].

---

17 National Archives (Kew, London), Cyprus Currency, T.1./ 17149. (Dosyada bulunan ve Sir Garnet Wolseley tarafından yazılan 5 Ağustos 1878 tarihli yazı.

18 *The Records of the Ottoman Conquest of Cyprus and Cyprus Guide and Directory*, s: 173.

19 *The Records of the Ottoman Conquest of Cyprus and Cyprus Guide and Directory*, s: 173.

20 National Archives (Kew, London), Cyprus Currency, T.1./ 17149. (Dosyada bulunan ve Sir Garnet Wolseley'in önerisinden bahseden 22 Ocak 1879 tarihli yazı.)

21 Çünkü 22 Ocak 1879 tarihli yazının sonunda "hazırlanan tasarıyı Majestelerinin onayına sunmak ve gerekli kalıpların hazırlanması için talimat vermek Darphane Müdürü'nün görevi olacaktır" denilmektedir. National Archives (Kew, London), Cyprus Currency, T.1./ 17149. (Dosyada bulunan ve Sir Garnet Wolseley'in önerisinden bahseden 22 Ocak 1879 tarihli yazı.)

22 National Archives (Kew, London), Cyprus Currency, T.1./ 17149. (Dosyada bulunan ve Sir Garnet Wolseley'in önerisinden bahseden 22 Ocak 1879 tarihli yazı.)

23 Her Magesty's High Commissioner; *Report for the Year 1879*, s: 8.

24 National Archives (Kew, London) Cyprus Currency, T 1/13026. (Dosyada bulunan 18435 numaralı dosya içindeki belge.)

25 *The Records of the Ottoman Conquest of Cyprus and Cyprus Guide and Directory*, s: 173.

Kıbrıs'ta 1879-1881 yıllarında basılan Kıbrıs kuruşunun miktarı ve değeri şöyledir:

Yıllar	1 Kuruş	Yarım Kuruş	Çeyrek Kuruş	Toplam Sterlin (Değer)
Mart 1879	250.000	250.000	150.000	2,292*
Temmuz 1880	-	-	72.000	100*
Şubat 1881	18.000	36.000	72.000	300*
Nisan 1881	18.000	18.000	-	150*
Ağustos(?) 1881	18.000	36.000	72.000	300**
(Toplam)	304.000	340.000	366.000	3,142

* İngiliz Darphanesi tarafından basılmıştır.

** Darphanenin izni ile Mess. R. Heaton and Sons, Birmingham tarafından basılmıştır.

3. 1882 Senesi Kıbrıs Meskûkâtı Kararnamesi

Böylece Kıbrıs'ta para birimi "Kıbrıs Kuruşu" olmuş ve Lira, Şilin, Kuruş ve Para'dan oluşan bir sitem kurulmuştur. Bu para birimi şu şekilde açıklanabilir: 1 Lira=20 Şilin, 1 Şilin= 9 kuruş, 1 Kuruş= 40 para.

Ahmet Gazioğlu ilk kuruşun bronzdan değil bakırdan darbedildiğini[26] yazmakta ise de, The National Archives'de (Kew, London) bulunan belgelere göre, Kıbrıs için darbedilen kuruşlar bronzdan (Tunç) darbedilmiştir. 3 Mayıs 1882 tarihli bir kraliyet fermanı ile Kıbrıs parası ile ilgili yeni uygulama teyit edildi. Bu fermanla Kıbrıs para sistemi şöyle belirlenmişti:

Madenî Paraların Listesi[27]

Kıbrıs Kuruş ve Parası Hesabıyla Kıymeti	Hîn-i Teklifinde Olunması Lazımgelen Miktar		
ALTIN	Kuruş	Para	
İngiliz altını	180	...	
İngiliz yarım altını	90	...	} Yok
Türk Lirası	162	...	
Fransız 20 frangı	142	20	

26 Gazioğlu'na göre; "1879 yılında Kıbrıs Lirası 180 kuruş olarak saptandı. Ayrıca Kıbrıs'a özgü bakır paralar da basıldı. Bu bakır paralar kuruş olarak adlandırıldı. Bkz: Ahmet Gazioğlu, *Enosis Çemberinde Türkler*, 2. baskı, Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi (CYREP) yay., Lefkoşa, 2000, s: 37.

27 *The Cyprus Gazette*, June 17th, 1879. Aynı ilan gazetenin 4 Nisan 1885 ve 10 Şubat 1888 tarihli nüshalarında da yayınlanmıştır. Bkz: *The Records of the Ottoman Conquest of Cyprus and Cyprus Guide and Directory*, s: 175. Ayrıca Bkz: *Ceride-i Resmîye-i Kıbrıs*, 4 Nisan 1885.

GÜMÜŞ	Kuruş	Para	
Florin	18	...	
Silin	9	...	} 3 L=540 kuruş
Altı Pens	4	20	
Üç Pens	2	10	
BRONZ			
Kuruş	...	40	
Yarım Kuruş	...	20	} 3 Ş.=27 kuruş
Çeyrek Kuruş	...	10	

B. Kıbrıs Kuruşu Uygulamasında Kriz

1. Kıbrıs Hükûmeti'nin 15 Kasım 1884 Tarihli Bildirisi

1879 yılından itibaren Kıbrıs'ta yeni Kıbrıs kuruşu tedavüle çıkarılmış ve 1882 yılında çıkarılan bir kararname ile Kıbrıs'ta geçerli paranın değeri belirlenmiş olmasına rağmen 1884 yılına gelindiğinde Kıbrıs'ın her tarafında hükûmetin belirlediği düzen ve değerin uygulamaya konulamamış olduğu görülmektedir. Özellikle Leymosun bölgesinde sorunlar vardı.

Bu nedenle Kıbrıs hükûmeti 15 Kasım 1884 tarihini taşıyan bir bildiri yayınlamıştır. Türkçe ve Rumca olarak yayımlanan bu bildiride, "ammenin nazar-ı dikkati Kraliçe Haşmetli Viktorya Hazretleri canibinden şeref-sudûr buyurulan gelen fi 3 Mayıs sene 1882 tarihli beyanname mazmununa celb ve davet olunur" denilerek bu bildirinin dayandığı temel açıklanmıştır.

Söz konusu bildiriye göre; "beyanname-i mezkûr hükmünce Kıbrıs'ta kuruş namıyla nizamen mütedavil bulunacak akçe fakat şilinin dokuzda biri kıymetinde ve tunçdan ma'mul bulunan Kıbrıs kuruşudur." Ve söz konusu beyanname hükmünün yürürlüğe konulması konusunda Kıbrıs hükûmeti elinden geleni yapma kararındadır.

Kıbrıs hükûmetinin bu resmî bildirisine göre; "kâffe-i mukavelenamelerle hesap pusulalarında ve tahvilât ve sairede ve akçeye müteallik ahz ü ita ve muamelâtta istifa yahut te'diye olunacak akçe mebaliği kuruş hesabıyla beyan kılınmış oldukları halde kuruş tabirinin ber vech-i meşrûh şilinin dokuzda biri kıymetinde ve tunçdan ma'mul Kıbrıs kuruşunu isti'mal için kılınmış nazarında tutulması lâzım geleceği hususuna dikkat eylemeleri tüccâr ve bazârgânlarla sairîne tavsiye olunur." Bildiriye göre toplam para miktarı hiçbir şekilde "sîm yahut metalik kuruş veyahut salif-üz-zikr beyanname ile nizamen rayic hükmüne konulmuş olmayan" diğer madenî paralar hesabı olarak göste-

rilmeyecektir. Bildiri, “Kıbrıs’ta nizamen rayic tutulan” para tablosu ile sona ermektedir. Bu tablo 3 Mayıs 1882 tarihli kraliyet kararnamesindeki tablonun aynısıdır[28].

2. Limasollu Tüccarların Hükûmete İhbarnamesi

Hükûmetin resmî ilanı üzerine ileri gelen bazı Limasollu “sarrafân ve tüccarân”, Kıbrıs Hükûmetine bir “ihbarname” göndermiştir. 25 Kasım 1884 tarihini taşıyan söz konusu ihbarnamede imzası bulunan tüccar ve sarraflar; “malum olduğu üzere ahz ü itaca muamelatımız 1884 senesi şehr-i Kanun-ı evvelinin otuz birine değin İngiliz Lirası 132 kuruş hesabıyla cereyan etmiş ise de biz zîrde muharrer imzalar sahipleri hulûlü takarrüb eden seksen beş senesi şehr-i Kanûn-ı sanisi ibtidasından itibaren Lira-yı Sterlin’in 180 Kıbrıs kuruşundan ibaret bulunması hakkında fi 15 Teşrîn-i sani 1884 tarihiyle hükûmet-i muhteremimiz canibinden ısdar olunan emre imtisalen icra-yı muamele eyleyeceğimizi vaad eyleriz” diyorlardı[29].

Bu ihbarnameden anlaşıldığına göre, Limasollu tüccarlar bu tarihe kadar 1 İngiliz Sterlini 132 kuruş hesabından işlem yapmışlardır. Oysa 1882 senesi Kıbrıs Meskûkâtı Kararnamesi’ne göre 1 İngiliz Sterlini 180 kuruştur ve bu şekilde işlem görmesi gerekirdi. Ama bazı Limasollu ve Baflı tüccarlar buna uymamışlardır. Belki hükûmet de bu nedenle olsa gerek 15 Kasım 1884 tarihinde bir resmî ilan yayınlayarak 1 İngiliz Sterlinini 180 kuruş olarak tesbit eden 1882 kararnamesini hükûmetin uygulamak için herşeyi yapacağını açıklamak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine bazı Limasollu tüccarlar 1 Ocak 1885 tarihinden itibaren bu emre uyacaklarını açıklamışlardır.

3. Baflı Tüccarların Hükûmete İhbarnamesi

Bu arada “Baf tüccarlarının başlıcaları” da Kıbrıs Hükûmeti’ne benzer bir ihbarname göndermişlerdir. Söz konusu ihbarnamede Baflı tüccarların başlıcaları “malum olduğu üzere ahz ü itaca muamelatımız 1884 senesi şehr-i Kanun-ı evvelinin otuz birine değin İngiliz Lirası 132 kuruş hesabıyla cereyan etmiş ise de biz zîrde muharrer imzalar sahipleri hulûlü takarrüb eden seksen beş senesi şehr-i Kanûn-ı sanisi ibtidasından itibaren Lira-yı Sterlin’in 180 Kıbrıs kuruşundan ibaret bulunması hakkında fi 15 Teşrîn-i sani 1884 tarihiyle hükûmet-i muhteremimiz canibinden ısdar olunan emre imtisalen icra-yı muamele eyleyeceğimizi vaad eyleriz” diyorlardı[30]. Böylece Baflı tüccarların

[28] “2 Numerolu Tahrirâtın Birinci Melfufu”, *Ceride-i Resmiye-i Kıbrıs*, 4 Nisan 1885.
[29] “2 Numerolu Tahrirâtın İkinci Melfufu”, *Ceride-i Resmiye-i Kıbrıs*, 4 Nisan 1885.
[30] “İki Numerolu Tahrirâtın Dördüncü Melfufu”, *Ceride-i Resmiye-i Kıbrıs*, 4 Nisan 1885.

ileri gelenleri de hükûmetin uygulamasını kabul ettiklerini duyurmuşlardır. Bu ihbarnamede herhangi bir tarih yoktur.

4. Leymosun Kaza Kaymakamlığı'na Lefkoşa'dan Gönderilen Yazı

Bir kısım Leymosun tüccar ve sarrafı hükûmetin 15 Kasım 1884 tarihli olan ve 1 Sterlin 180 kuruş rayicini temel alan emrine itaat edeceklerini ilan etmişlerdi. Ancak hükûmetin kararına karşı çıkanların da var olduğu anlaşılmaktadır. Karara ve uygulamaya karşı olanlar Leymosun/Limasol Kaymakamlığı'na bu konuda bir dilekçe sunmuşlardır. Kaza kaymakamı da bu dilekçeyi Lefkoşa'ya göndermiştir.

Bunun üzerine Lefkoşa'dan Leymosun'a "Muavin-i müsteşar C. Smith" imzalı ve 1 Aralık 1884 tarihini taşıyan resmî bir yazı gönderilmiştir. Leymosun Kaymakamına/Komiserine gönderilen bu yazıya göre "Kıbrıs Tunç kuruşunun ahz ü ita muamelatında rayic-i ittihazı hakkında" Leymosun kazası dahilinde bazı itirazcı kimseler bulunmaktadır ve bu kimseler sundukları dilekçede hükûmetin bu kararının "serbest" ticarete müdahale olduğunu iddia etmişledir. Söz konusu yazıya göre "hükûmet öyle ashab-ı istidanın iddiası vechile serbesti-i ticarete müdahale etmiş" olmadığı gibi "müdahale etmek niyetinde de değildir." Ayrıca hükûmet "meskûkâtı tebdil yahut kıymetlerini tezyid etmek niyetinde dahi değildir" Aynı yazıda hükûmetin niyeti şöyle açıklanmaktadır: "Hükûmetçe icrası tasavvur olunan husus hesabâtı Kıbrıs dahilinde mütedavil bulunmayan bir akçe ile görüp tutmak adet-i batıla ve gayr-ı saibesinin lağvından ibarettir".

Yazıya göre, muhasebe işerinin yürütülmesinde ve fiyatların belirlenmesinde "meskûkatın rayic-i hakiki-i mahallîsine" saygı gösterilmesi medenî ülkelerde "adet-i umûmiyye"den sayılmaktadır. Bu adetin aksi ise yanlışlara ve karışıklıklara neden olduğu gibi hilekârların kendi saf komşularının sırtından haksız kazanç sağlamalarına da sebep olur. Hükûmetin arzusu ise halkın ve yörenin menfaatinin korunmasıdır. Dilekçe sahipleri, hükûmetin "eski kavaim-i nakdiyye ve meskûkât-ı nahasiyyenin hemen tenezzül-i kıymetinden evvel lağvıyla kendilerini pek büyük bir zarardan kurtarmış olduğunu" hatırlamalıdırlar.

Söz konusu yazıya göre "Hükûmetin Leymosun ve Baf kazalarında mevki-i icraya vaz'ını arzu eylediği usûl cezirenin sair bilcümle kazalarında cari bulunmuş ve oralarda vech-i küllî üzere menafi-i ticareti müstevcib ve ahâli hakkında fevaidi müeddi bulunduğu" görülmüştür. Öte yandan "bir belde ve bahusûs ufak bir cezire dahilinde muhtelif rayicler bulunması arzu olunmayan ahvâlden" olduğu da açıktır.

Kıbrıs Hükûmetinin tutumunu yansıtan bu yazıya göre eğer dilekçe sahiplerinin arzusuna uyulursa "Baf kazası ahâlisi dahi rayic itibarınca olan adetlerini ibkaya diğerleriyle müsavî surette istihkakları olup şu halde Kıbrıs dahilinde rayicin suret-i itibarınca üç usûl bulundurulmuş olacaktır"[31].

5. Bazı Leymosunlu Tüccarların Londra'ya Gönderdikleri Telgraf

Kıbrıs Hükûmeti uygulamaya itiraz eden Leymosunlu tüccarların dilekçesine yukarıdaki cevabı vermiş ve Leymosun Kaymakamlığı tarafından bu cevabın dilekçe sahiplerine iletilmesini istemiştir. Fakat uygulamaya itiraz edenler bu cevabı beğenmeyerek Londra'ya bir telgraf göndererek şikâyetlerini yenilemişlerdir.

Fransızca yazılan ve 10 Ocak 1885 tarihini taşıyan bu telgrafnamede Leymosunlu tüccarlar şikâyetlerini şöyle dile getirmişlerdir: "Leymosun kazası hükûmetin 1885 senesinde verilen emrine tevfiken meskûkât rayicini tertiblemişti. Taraf-ı haşmet-meabîlerinden fi 13 Mart 1879 tarihli telgrafnamemize ihsan buyurulan cevap hükûmetin tertibât-ı mezbureyi tağyir tasaddisini men' eyledi. Muahharen hükûmet galiba Dahiliye Nezareti'ne icra etmiş olduğu taccübü mucib ısrarıyla fi 3 Mayıs sene 1882 tarihli beyanname-i haşmetmeabînin sudurunu davet etmiş olup şimdi ise muamelât-ı ticariyye ve mahkemeler ilamâtınca niza' ve karışıklıklara sebebiyet verilmemek üzere ahâli tarafından vaki olan şikâyât-ı şedîde ve imtinaa ve akçelerini Lira 132 kuruş hesabıyla karz etmiş iken 180 hesabıyla kabul eylemek mecburiyyetinde bulunan dayinlerin yüzde 36 raddesinde duçar-ı zarar olduklarına dair mevcut olan delâil-i sarihaya rağmen rayic-i meckûkâtı cebrî olarak yükseltmek ısrarında bulunmaktadır. Binaenaleyh serbesti-i ticareti ve zürra' ve amelenin refah halini tahrib tehdidinde bulunan ve meskûkâtın terfi-i rayicinden münbais olan işbu gadrin men' ve def'i hak-pâ-yı seniyyelerinden niyaz olunur"[32].

Telgraftan anlaşıldığına göre aynı kişiler 13 Mart 1879 tarihinde de benzer bir durum için Londra'ya müracaat etmişlerdi. Londra Hükûmeti'nin girişimi ile Kıbrıs Hükûmeti yapmayı düşündüğü değişiklikten vaz geçmişti. Fakat daha sonra İçişleri Bakanlığı'na müracaat ederek 3 Mayıs 1882 tarihli kararnamenin çıkmasını sağlamıştır. Şimdi de Kıbrıs Hükûmeti, ticaret işlerinde ve mahkeme kayıtlarında tartışma ve karışıklıklara neden olmamak için halk tarafından yapılan şiddetli şikayet ve uygulamaya direnmeler ve paralarını İngiliz lirası 132 kuruş hesabıyla ödünç almış iken İngiliz lirası 180 kuruş hesabıyla kabul etmek zorunda kalan borçluların %36 zarar ettikleri apaçık orta-

[31] "İki Numerolu Tahrirâtın Üçüncü Melfufu", *Ceride-i Resmiye-i Kıbrıs*, 4 Nisan 1885.
[32] "Bir Numarolu Tahrirâtın Birinci Melfufu", *Ceride-i Resmiye-i Kıbrıs*, 4 Nisan 1885.

da iken para rayicini zorla yükseltmek istemektedir. Bu durum ticaret serbestliğini ve ziraatle uğraşanlarla işçilerin refahını tehdit etmektedir. Dolayısı ile paranın rayicinin yükseltilmesinden doğan bu duruma son verilmelidir.

10 Ocak 1885 tarihi bu telgraf Londra'ya ulaşmış ve 19 Ocak 1885 tarihli yazı ile bir sureti Kıbrıs valisine gönderilerek konu ile ilgili mütalâsı istenilmiştir. Kıbrıs valisinin mütalası İngiliz işgalinin ilk anlarından itibaren Kıbrıs'taki para durumunu yansıttığı için buraya aynen alınmıştır ve şöyledir:

> "Maylord Hazretleri,
> Leymosun ahalisinden bazı kimesneler tarafından "1882 Senesi Kıbrıs Meskûkâtı Kararnamesi" hakkında şikâyeti havi olarak hak-pa-yı hazret-i kraliçeye keşide olunan telgrafname hakkında mütâlaât-ı acizanemin beyanını amir fi 19 Kânun-ı sani 1885 tarihli tahrirât-ı nezaret-penahîlerinin vusûl bulduğu iş'arına ibtidarla kesb-i iftihar eylerim.
> (2) Kıbrıs'ın 1878 senesinde İngiltere devleti tarafından işgali vuku'unda dahil-i cezirede kaimeden maada ber vec-i ati üç nev' akçe mütedavil bulunmakta idi.
> Birincisi-Devlet-i Osmaniyye'nin nuhas kuruşu ki takriben 176 adedi bir İngiliz lirasına mukabil olup Lefkoşa ve Tuzla ve Mağosa ve Girne'de mütedavil bulunmakta idi.
> İkincisi-Metalik kuruş ki takriben 133 adedi bir İngiliz lirasına müsavî olup Leymosun'da mütedavil idi.
> Üçüncüsü-Sîm kuruş ki 120 adedi bir İngiliz lirası demek olup Baf'da tedavül etmekte idi.
> (3) Devlet-i Osmaniyye'nin takriben 180 adedi bir İngiliz lirasına müsavî bulunagelen nuhas kuruşu yerini tutmak ve kıymeti yine o raddelerde bulunmak üzere tunçdan ma'mul bir nev' İngiliz kuruşu ihdas ve ithali haşmetli kraliçe hazretleri hükûmetince esbâb-ı malumeden dolayı kararlaştırıldığı misüllü muhtelif cihetlere mebni tahavvül fiyata tabi olan metalik kuruşun tedavülden kaldırılmasına dahi lüzum görülmüş olmasıyla işbu muamelat 1878 ve 1879 senelerinde mebhûs-ün-anh muhabere olagelmiş ve netice-i hasılası hakkında 1879 senesinde takdim kılınan layiha-i seneviyye-i acizanemin 22'nci ve 23'ncü ve 24'ncü ve 25'inci bendlerinde muhtasaran arz ve mütâlaâ edilmiştir.
> (4) Kıbrıs dahilinde akçenin siyak-ı vahid üzere mütedavil bulundurulması her halde elzem idüğünden ol bâbda 1879 senesinde teşebbüs olunan icraat altın esası üzerine tertib olunmuş meskûkât-ı muayyene teessüsünü intac edegelip meskûkât-ı mezburenin İngiltere'nin şilin ve pennaları misüllü kıymet-i mukarrerelerinde sabit kalmışlardır.
> (5) Bu cümle ile beraber Leymosun'un bazı tüccarânı tunç kuruşun orada tedavülü emtia-i ticariyeleri fiyatının tenzilini mucib olabileceği havfına

mebni onun Leymosun'a ithaline daima mu'teriz bulunmuş ve ahz ü italarının İngiliz lirası 132 yahut 133 kuruş hesabıyla icrasına devam etmekliği kendilerince kaide ittihaz eylemiş oldukları misüllü Baf'da dahi muamelât-ı ticariyyenin İngiliz lirası 120 kuruş hesabıyla icrasına devam edilmiş olup halbuki mezkûr mahallerin hiç birinde o fiyatları mübeyyen meskûkât bulunmamaktadır. Çünkü sikke-i mağşuşe fiyatı ba-irade-i padişahî tebdil olunarak metalik kuruşun değeri kıymet-i asliyyesinin yalnız nısf raddesine tenezzül eylemiş olduğu gibi mecidiyenin yani sîm kuruşun kıymeti dahi Memalik-i Şahane dahilinde yüzde beş raddesinde tedenni bulmuş olup şöyle ki, sîm mecidiye mukaddema yirmi kuruş kıymeti var iken elyevm hazain-i Osmaniyye'de yalnız on dokuz kuruş mukabilinde kabul olunmaktadır.

(6) Yalnız hayalde vücudu bulunan meskûkâtla ahz ü ita edilerek bilfiil mütedavil olan meskûkatı tanımamaklığın müstevcib olduğu suûbet-i azime Leymosunca müddet-i medideden beri hissedilegelip ammenin nazar-ı dikkatini haşmetli Kraliçe Hazretlerinin fi 3 Mayıs sene 1882 tarihli beyannameleri mazmununa celb ve davet için canib-i hükûmetten bir ilanname tasdiri istida' olunmuştu. İlanname-i mezbûr geçen şehr-i Teşrin-i saninin on beşinde ber mucib-i istida tasdir kılınarak mahall-i mezkûrun bir takım sarrafân ve tüccarân-ı muteberanı tarafından 1885 senesi Kânun-ı sanisi ibtidasından itibaren her nev' muameleyi İngiliz lirası yüz seksen kuruş hesabıyla isra edeceklerini mulin bir kıta ihbarname imza edilmiştir. Leymosun kazası dahilinde Rumî ve Türkî-ül ibare olarak ta'minen neşr edilmiş olan ihbarname-i mezburun bir kıt'a sureti leffen takdim-i nazar-gâh-ı nezaret-penahîleri kılınmıştır.

(7) Az bir müddet sonra madde-i menhusa hakkında isti'danameler vasıl olup merbuten takdim kılınan sureti vechile cevap verdirilmiştir. Ufak bir cezire dahilinde meskûkâtca canib-i hükûmetten muhtelif rayiclere itibar edilmesi mümkün olamayacağı bedîdardır. Ve dört kaza dahilinde mukaddema cari bulunagelen rayiclerin kema-kân ibka ve ittihazı diğer iki kazalarca adem-i hoşnudiyyeti müeddi olup halbuki mezkûr iki kazalar beyninda dahi ittifak hasıl olamamaktadır.

(8) Hayalî bir sikkenin vücudu bazı memalik dahilinde büsbütün na-malum bir şey olmayıp hatta Mısır'da kuruşun tarife fiyatı kıymet-i rayicesinin fakat nısfına muadil bulunduğu keyfiyeti pek çok teşvişata müstevcib olmaktadır. Bunlar ise emsal olunmayıp bilakis içtinab edilmeleri lazım gelen emsaldendirler.

(9) Vusul bulduğu arz olunan tahrirât-ı asilânelerinin hatimesi bulunan kısmına gelince telgrafnameyi keşide etmiş olanlara cevap gönderilmek üzere onun kimler tarafından sudur edildiği beyan olunması için telgraf şirketine mürâcaât edilmiş ise de müresselin ismini beyandan şirket imtina eylemektedir.

(10) Baf tüccarının başlıcaları tarafından kendileri dahi ahz ü italarını rayic-i mukannen üzere icra etmek niyetinde bulunduklarına dair bir ihbarname tasdir kılınmış olmağla bunun dahi işbu münasebetle ilave-i arz ve beyanını zaid görmem ve ihbarname-i mezburun bir kıt'a sureti leffen takdim-i seviyy-i asilâneleri kılınmıştır.

An Lefkoşa
Fi 21 Şubat sene 1885
Bende-i mu'tileri
Robert Biddulph"[33].

C. Kıbrıs Parasının Basılması Karşısında Osmanlı Hükûmeti

1. Kıbrıs'ın İngiltere'ye Devri

Kıbrıs İngiltere'ye devredilirken yapılan 4 Haziran 1878 tarihli antlaşmada İngiltere'nin Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni korumak ve yapılan ittifak antlaşmasındaki görevlerini yerine getirebilmek için Osmanlı Hükûmeti'nin Kıbrıs adasını İngiltere'ye tahsis ettiği ve adanın İngiltere tarafından yönetilmesine rıza gösterdiği belirtilmektedir[34]. Bu antlaşmaya ek olarak 1 Temmuz 1878 tarihli bir başka antlaşma daha yapılmıştır[35]. Bu antlaşmalar padişah tarafından 4 Temmuz 1878 tarihinde "Hukuk-ı şâhâneme asla halel gelmemek şartı ile" notuyla tasdik edilmiştir. Bu antlaşmaların göre İngiltere adayı idare edecek ama ada hukuken Osmanlı Devleti'nin sayılacak ve padişahın Kıbrıs üzerindeki egemenlik hakları bundan zarar görmeyecekti.

14 Ağustos 1878 tarihinde bir başka antlaşma daha yapıldı. Bu antlaşma, "Cezirenin işgali müddetince Kıbrıs'ın idaresi için Bâb-ı âli'nin murakabesi haricinde olarak İngiltere Kraliçesi namına kavanin ve mukavelât tanzimi ve umûr-ı ticariyye ve şehbenderiyyenin rü'yeti için zât-ı hazret-i padişahînin müşarunileyhüma İngiltere kraliçesine salâhiyyet-i kâmile bahş eylediğine dairdir"[36].

1919 yılında Osmanlı Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan değerlendirmeye göre, "işbu mukavele ile zât-ı hazret-i padişahî, cezirenin işgali müddetince hukuk-ı hükümrânisini İngiltere kralına tevdi etmiş oluyor"du. Bu antlaşma ile 1 Temmuz 1878 tarihli antlaşmanın 4. maddesi de değiştirilmiştir. Buna göre "muahedename zeylinin dördüncü bendi hükmünce emlâk-ı hüma-

---

33 *Ceride-i Resmiye-i Kıbrıs*, 4 Nisan 1885.
34 Bâb-ı âli Hariciye Nezareti; *Kıbrıs Meselesi*, İstanbul, Matbaa-i Amire 1335, ss: 10, 13.
35 Bâb-ı âli Hariciye Nezareti; *Kıbrıs Meselesi*, s: 13.
36 Bâb-ı âli Hariciye Nezareti; *Kıbrıs Meselesi*, s: 18.

yun ile arazi-i miriyyenin hasılatıyla tapu ve mahsul ve intikalden hasıl olma varidat maktuan senevî beş bin İngiliz lirasının tediyesi suretine işbu mukavelename ile tahvil olunmuştur"[37]. Önceki antlaşmada yer alan 4. maddeye göre ise "Bâb-ı âli Kıbrıs'ta bulunan arazi-i emiriyyeyi ve evkaf-ı hümayunu serbestce füruht ederek veya iltizama vererek bunlardan hasıl olacak akçe üçüncü bentte zikr olunan varidat-ı cezire dahilinde tutulmayacaktır"[38].

14 Ağustos 1878 tarihli antlaşmanın "hukuk-ı şahane" ile nasıl bağdaştığı tartışılabilir ve tartışmaya da değerdir. Bu konuda biz Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'nın yorumuna katılıyoruz. Buna göre daha işgalin ilk günlerinde ada hukuken de Osmanlı yönetiminden çıkmıştır.

Bu gelişmelerden İngiltere'nin adaya geçici olarak değil fiilî ve mümkün olduğunca da hukukî olarak egemen olmak istediği anlaşılmaktadır. Nitekim 4 Haziran 1878 tarihli ittifak antlaşması imzalanmadan önce yapılan tartışmalarda, Bâb-ı âli Kıbrıs'ın İngiltere'ye devrinin başka sorunlara yol açacağını düşünerek "Kıbrıs ceziresinin asker ve mühimmat için depo makamında kullanılmak üzere her ne vakit Rusya devleti tevsi'-i memalik daiyesine düşer de kendisine ilân-ı harb olnursa ol vakit İngiltere devleti tarafından taht-ı idareye alınması"nın daha münasip olacağını ileri sürmüş ise de İngiltere elçisi söz konusu antlaşma teklifine "bir gûna kayıt ve şartı havi ibare dercine mezun olmadığını ve Pazartesi günü Londra'da akd-ı meclis olunacağından red veya kabulü havi her ne cevap verilecek ise Pazar akşamı behemahal kendisine tebliğ edilmek lâzım geleceğini beyan etmiştir". Hatta İngiltere elçisinin "Kıbrıs hakkındaki teklifi Bâb-ı âli tarafından red olunacak olursa, Devlet-i âliyyece vehameti mucib olacağı ve kongrenin dahi içtima edemeyeceği yollu tehdidâtı ve bu surete muvafakat olunduğu takdirde Rusyalıların üç güne kadar İstanbul havalisinden çekilecekleri" gibi sözleri üzerine Osmanlı hükûmeti İngiltere'nin antlaşma teklifini kabul etmiş[39] ve ada İngiltere'ye devredilmiştir[40].

Böylece, İngiltere Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin müttefiki durumuna gelmiştir. 1 Temmuz 1878 tarihli Osmanlı-İngiliz Antlaşması'nın 6. maddesine göre "Rusya, Doğu Anadolu'da işgal etmiş olduğu diğer yerleri Osmanlı Devleti'ne geri verdiği takdirde, Kıbrıs adası İngiltere tarafından boşaltılacak ve 4 Haziran tarihli sözleşmenin hükmü" kalmayacaktı[41]. Bir başka deyişle söz konusu yerlerde Rus işgali sürdüğü sürece Kıbrıs İngiltere tarafından idare edilecekti. Ya İngiltere ile Rusya bir antlaşma yaparlarsa ve aralarındaki

---

[37] Bâb-ı âli Hariciye Nezareti; *Kıbrıs Meselesi*, ss: 18, 20.
[38] Bâb-ı âli Hariciye Nezareti; *Kıbrıs Meselesi*, s: 13.
[39] Bâb-ı âli Hariciye Nezareti; *Kıbrıs Meselesi*, ss: 6-7.
[40] Gelişmelerin seyri ile ilgili bkz: Rıfat Uçarol; *Siyasî Tarih/1789-1994*, İstanbul, 1995, ss: 347-351.
[41] Rıfat Uçarol, *Siyasî Tarih, 1789-1994*, s: 350.

sorunları çözerlerse ne olacaktı? Bu sorunun cevabı düşünülmemişti. Nitekim İngiltere, 1898 yılında Osmanlı Devleti'nin düşmanı olan Rusya'ya antlaşma teklif etmiş ve 1907 yılında da Rusya-İngiltere antlaşması imzalanmıştır. Ama Osmanlı yönetimi bu sırada Kıbrıs'ın durumu ile ilgilenmemiştir.

2. Adada Kurulan Yeni Düzen

Kıbrıs adası 4 Haziran 1878, 1 Temmuz 1878 ve 15 Ağustos 1878 tarihli antlaşmalarla kanaatimizce hem fiili olarak hem de hukûki olarak Osmanlı yönetiminden çıkmıştır. Çünkü İngilizler adaya gelir gelmez bu antlaşmalara da dayanarak yeni bir düzen kurmaya başlamışlardır. Bunun ilk örneği adadaki para sistemini değiştirmek ve yeni bir para düzeni kurmak olmuştur.

İkinci olarak pek çok kanun/nizamname çıkarılarak ada idare edilmiş ve Osmanlı kanunları gittikçe geçersiz hale gelmiştir. Söz gelimi 19 Aralık 1878 tarihinde, yani ada yönetiminin İngilizlere devrinden yaklaşık 6 ay sonra önemli bir nizamname yayımlanmıştır. "Kıbrıs Ceziresinin Ta'yin-i Aksam-ı İdaresi" adlı bu nizamnamenin ikinci maddesine göre, "Kıbrıs ceziresi bir hükûmet-i müstakileden ibarettir. İdare-i umumiyyesinin reis ve mercii vali olup cezire-i bahr-i Sefîd Vilayeti valisiyle mutasarrıfların cezire-i mezkûrenin idare-i sabıkasınca olan salahiyyet ve mezuniyyet-i nizamiyyelerini vezaif-i asliyyesiyle beraber caiz ve cami'dir. Mutasarrıflık unvan ve memuriyeti Kıbrısca ba'de-zîn mülgadır"[42].

Bu madde ile Kıbrıs'ın "bağımsız bir hükûmet" olduğu belirtiliyor ve adadaki en yüksek idarî yetkilinin vali olduğu açıklanıyordu. Nizamnamenin üçüncü maddesine göre Mağosa, Leymosun, Tuzla, Girne ve Baf kazalarının isimleri muhafaza edilmiş ancak "Değirmenlik" kazası adı değiştirilmiş ve "Değirmenlik kazası Lefkoşa kasabasıyla birleştirilerek alel-umum Lefkoşa kazası" oluşturulmuştur. Değirmenlik kazası adı kaldırılmıştır[43].

Görüldüğü üzere adanın idarî taksiminde de değişiklik yapılmıştır. Ancak bütün bu değişiklikler Osmanlı hükûmeti tarafından herhangi bir itiraza uğramamıştır. Sadece Kıbrıs kuruşunun dabredilmesi Osmanlı Hükûmeti'nin itirazına uğramıştır. Bunun da sebebinin para basmanın egemenlik sembolü olarak görülmesi olmalıdır.

3. Yeni Kıbrıs Kuruşu Haberinin İstanbul'a Ulaşması ve Hükûmetin İlk Değerlendirmesi

Kaynaklar yeni Kıbrıs kuruşunun Nisan 1879'da tedavüle çıktığını belirt-

[42] *Kavanîn-i Kıbrıs*; 1878-1885. 1878 yılına ait 4 numaralı Nizamname.
[43] *Kavanîn-i Kıbrıs*; 1878-1885. 1878 yılına ait 4 numaralı Nizamname.

mektedirler. Bununla birlikte İngiltere hükûmeti bu konuda Osmanlı Hükûmeti'ne bilgi vermeyi düşünmemiştir. Çünkü bu bir idarî karardır ve 14 Ağustos 1879 tarihli antlaşmaya göre İngiltere'nin buna hakkı vardır.

Osmanlı Hükûmeti'nin yeni Kıbrıs kuruşundan haberdar olduğunu gösteren ilk belge (H. 9 Rebiü'l-ahir 1298/R.26 Şubat 1296) 10 Mart 1881 tarihlidir. Bu belgeye göre, "İngiltere devleti tarafından Kıbrıs ceziresinde tedavül etmek üzere bir nev' sikke ihdas olunduğu istihbar" olunmuş ve "üç adedi celb ile muayene" edilmiştir. Said imzalı bu belgeye göre "İngilizlilerin cezire-i mezkûreye mahsusen meskûkat darbına hakları olmamak lazım geleceğinden bu cihetin serian hukuk müşavirleriyle bil-etraf müzakeresiyle hasıl olacak karara göre" hareket edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle konu "Hariciye nezareti'ne havale edilmiş ve mezkûr sikkeler manzur-ı âli buyurulmak üzere takdim kılınmıştır"[44].

Belgede dikkati çeken en önemli özelliklerden birisi Hükûmetin hukuken kendisine ait saydığı bir bölgede basılan para hakkında paranın tedavüle girmesinden ancak tam 2 yıl sonra haberdar olabilmiş olmasıdır. İkinci özellik ise Bâb-ı âli'ye göre İngiltere'nin böyle bir uygulamaya hakkı olmadığı düşüncesidir.

4. Yeni Kıbrıs Kuruşu Hakkındaki İrade-i Seniyye

3 adet yeni Kıbrıs kuruşu 10 Mart 1881 tarihinde padişaha sunulmuştu. Padişahın konuyla ilgili iradesi (H. 6 Ramazan 1305/R.5 Mayıs 1304) 17 Mayıs 1888 tarihini taşımaktadır. Bir başka deyişle konuyla ilgili irade paranın tedavüle girmesinden yaklaşık 9 yıl sonra, padişaha bildirilmesinden yaklaşık 6 buçuk yıl sonra çıkabilmiştir. Söz konusu irade-i seniyye şöyledir:

> "Kıbrıs ceziresinde darb olacak sikkenin nâm-ı nami-i cenâb-ı hilâfet-penâhiye kat' edilmesi lâzım gelir iken İngilizler tarafından kraliçe namına meskûkat darbına kıyam edilmiş olduğundan bundan bir adedi Meclis-i Vükelâca görülmek üzere leffen irsal-i seviyy-i sami-i sadaret-penâhîleri kılınmağın ol bâbda emir ve ferman hazret-i veliyyül emrindir.
>
> Fi 6 Ramazan sene 305 ve fi 5 Mayıs sene 304
> Serkâtib-i Hazret-i Şehriyarî
> Süreyya"[45].

Yukarıda da belirttiğimiz gibi oldukça gecikmiş olan bu irade-i seniyyede İngilizlerin Kıbrıs'ta para basmış olmalarına karşı çıkılmamaktadır. Bununla

[44] BOA, Tasnifin Kodu: Y.A.HUS. Tarih: 1298. 4. 9.
[45] BOA, Tasnifin Kodu: İrade-i Dahiliyye, (İ.D), Vesika No: 85047.

birlikte Padişaha göre, ada hukuken Osmanlı Devleti'nin sayıldığı için basılacak paralar ancak Osmanlı padişahı adına basılabilir. İngiltere kraliçesi adına basılamaz. Para darbetmek önemlidir. Çünkü; "Akdeniz havzasında Eski Yunan'dan itibaren sikke basmak bir hükümdar için egemenliğin en önemli simgelerinden biri olarak kabul edilir"[46] ve "İslâm devletleri de sikke basmayı ve hutbe okutmayı "sahib-i sikke ve hutbe" egemenliğin en önemli simgeleri olarak kabul eder "[47].

Dolayısı ile sikke darb etmek/ettirmek egemenlik sembollerinden olduğu için Kıbrıs'ta İngiltere kraliçesi adına para basılması adanın hukuken İngiliz hakimiyetinde olduğu anlamına gelmekteydi. Bu nedenle padişahın itirazına uğramış olmalıdır.

Bununla birlikte aradan bu kadar zaman geçmiş olması yetmiyormuş gibi irade-i seniyyeye göre paranın bir adedinin bakanlar Kurulunca "görülmek" üzere sadrazama gönderilmiş olması yine başka zaman kayıplarının olacağını da göstermektedir.

5. 1888 Tarihli Meclis-i Mahsus Kararı

10 Mart 1881 tarihli belgede konunun Dışişleri Bakanlığı Hukuk Müşavirliği'ne havale edildiği belirtilmişti. İrade-i seniyyede bu konuya değinilmediği gibi hukuk müşavirliğinin hangi yönde karar verdiğini de bilmiyoruz. Ancak bu konuda 9 Ekim 1888 (H.1 Safer 1306) tarihli bir "meclis-i mahsus" kararı vardır. Bu karardan Dışileri Bakanlığı'nın bazı girişimlerde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Meclis-i mahsus kararına göre önce, "Kıbrıs ceziresinde darb olunacak meskûkâtın nâm-ı nami-i hazret-i padişâhîye kat' edilmesi lâzım gelir iken İngilizler tarafından kraliçe namına darb olunmasından dolayı bâ-tezkere-i husûsiyye tebliğ olunan irade-i seniyye ve ol bâbda cereyan eden müzakere üzerine sebk eden karar ve iş'ara cevaben Londra Sefiri Paşa hazretleri tarafından varid olan tahrirat tercümesiyle melfuflarının gönderildiğine dair Hariciye Nezareti'nin 19 Muharrem Sene 306 tarihli tezkeresi kıraat olundu".

Buna göre hükûmet Kıbrıs'ta basılan paranın Osmanlı padişahı adına olması gerektiği konusunda kararlıdır ve bu kararını Londra büyükelçiliği tarafından İngiltere Hükûmeti'ne iletmiştir. Büyükelçinin İstanbul'a gönderdiği yazıya göre elçi konu hakkında bilgi almak için İngiliz Hariciye Müsteşarı ile görüşmüştür.

---

46 Şevket Pamuk; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Para*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s: 3.
47 Şevket Pamuk; *age.*, s: 6.

Söz konusu Meclis-i Mahsus zabıtnamesine göre, "Sefir-i müşarünileyhin mezkûr tahrirâtı tercümesinde ol bâbda malumât için ettiği müracat üzerine Hariciye Müsteşarının irsal eylediği muhtıra sikke-i mezkûrenin bazı numûneleri ile Kıbrıs'ta nizamen tedavül edecek meskûkatın kıymetlerini mübeyyin" bir kararname gönderilmiştir. Söz konusu zabıtnameye göre Lord Salisburry Osmanlı Büyükelçisine ayrıca şunları söylemiştir:

"Kıbrıs'ta ufaklık meskûkâtın nedreti İngiltere hükûmetini az kıymetli meskûkât ihracına" mecbur bırakmıştır. "Meskûkât-ı mezkûrenin nâm-ı nami-i hazret-i padişâhîye olarak olarak darb edilmesi lâzım gelir iken kraliçenin tasvirini havi bulunması bir sehivden [yanlışlıktan]" ibarettir. "Meskûkât-ı mebhuse on sene evvel mevki-i tedavüle çıkarıldığı ve müddet-i mezkûre zarfında canib-i hükûmet-i seniyyeden bir gûna tebligât icra" kılınmadığı görülmektedir. Dolayısı ile "şimdi bu bâbda teşebbüsat"a girişmek vakitsizdir. Ayrıca İngiltere Hükûmeti "bu meselede daha ileri gitmek niyetinde" değildir.

Görüldüğü gibi konu İngiltere açısından çok basittir ve Osmanlı Büyükelçisine yukarıdaki şekilde izah edilmiştir.

Meclis-i Mahsus Lord Salisburry'nin oldukça muğlak olan ve bir anlam ifade etmeyen "İngiltere Hükûmetinin daha ileri gitmek niyetinde olmadığı" şeklindeki sözlerini "senet" olarak algılamış ve ilgili evrakın saklanması için Hariciye Nezareti'ne gönderilmesine karar vermiştir[48].

Bu gelişme üzerine, Meclis-i Mahsusa kararından 4 gün sonra, 13 Ekim 1888 (H.5 Safer 1306) tarihinde Sadrazamlıktan Hariciye Nezareti'ne bir yazı yazılmıştır. Bu yazıda şöyle denilmektedir:

"İşbu tezkere-i devletleriyle melfufat-ı meclis-i mahsûs-ı vükelâda lede-l-mütalaa sefir-i müşarünileyhin tahrirâtı tercümesinde İngiltere Hariciye Müsteşarının irsal eylediği muhtıra ve sikke-i mezkûrenin bazı numûneleri ile Kıbrıs'ta nizamen tedavül edecek meskûkâtın kıymetlerini mübeyyin kararnamenin gönderildiği ve Lord Salisburry'nin Kıbrıs'ta ufaklık meskûkâtın nedreti İngiltere hükûmetini az kıymetli meskûkât ihracına icbâr ettiğini ve meskûkât-ı mezkûrenin nâm-ı nami-i hazret-i padişâhîye olarak darb edilmesi lâzım gelir iken kraliçenin tasvirini havi bulunması bir sehvden neş'et eylediğini ve meskûkât-ı mebhuse on sene evvel mevki-i tedavüle çıkarıldığı ve müddet-i mezkûre zarfında canib-i hükûmet-i seniyyeden bir gûna tebligât icra kılınmadığı cihetle şimdi bu bâbda teşebbüsât icrasının na- be vakit olduğunu ifade ile İngiltere hükûmetinin bu meselede daha ileri gitmek niyetinde bulunmadığını temin eylediği muharrer olmağla beyanât-ı vakıanın hükûmet-i seniyyece sened ittihazıyla evrâk-ı mezkûrenin hıfzı zımnında nezaret-i celilelerine cevap tastîri tezekkür kılınmış olmağla ol vechile icra-yı iktizasına himmet buyurulması siyâkında terkim-i zeyle ibtidar ve melfufât-ı mezkûre iade ve tesyar olundu efendim"[49].

48 BOA, Tasnifin Kodu: A. MKT. MHM. , Dosya No:498, Gömlek No:50, Tarih: 1306.S.07.
49 BOA, Tasnifin Kodu: A. MKT. MHM. , Dosya No:498, Gömlek No:50.

Sonuç

Kıbrıs adası 1878 yılında İngiltere ile yapılan antlaşma üzerine "geçici" ve "hukuken Osmanlı devletine ait" olarak İngiltere'ye devredilmişti. Adada İngiliz idaresi kurulunca Osmanlı parasının değersizliğini de dikkate alan İngiltere, 1879 yılında Kıbrıs'ı ayrı bir devlet addederek bir Kıbrıs parası bastırdı. Osmanlı hükûmeti bunu 2 yıl sonra haber aldı ve "Para basma" egemenlik sembollerinden biri olduğu için itiraz etti. Ayrı bir Kıbrıs parası basılacaksa üzerinde İngiliz kraliçesinin resmi değil, Osmanlı padişahının adı olmalıydı. Durum dış işlerine havale edildi. Yıllar geçti ve Londra'daki Osmanlı Büyükelçisi, Osmanlı hükûmetinin iddiasını ancak 1888 yılında İngiliz hükûmetine duyurdu. İngiltere, "küçük paranın Kıbrıs'ta az olması" nedeni ile yeni para basıldığını, paranın üzerindeki kraliçenin resminin "sehven" bulunduğunu, paranın 10 yıl önce tadavüle çıktığını ve 10 yıldır Osmanlı hükûmetinin ses çıkarmadığını, şimdi ise geriye dönülemeyeceğini iddia etti. Uygulama sürdürüldü.

Antlaşmalar ve uygulamalar dikkate alındığı zaman bizce bu girişim de bilinçli bir girişimdir. İngiltere adaya her anlamda sahip olmak istemektedir. Adada yeni bir para düzeni kurulurken önce Osmanlı parasının adaya girişi yasaklanmıştır. Sonra yeni para basılarak Kıbrıs'ta tedavüle çıkarılmıştır. Osmanlı Hükûmetinin bu konudaki gecikmiş müracatı da dikkate alınmamıştır.

Sonuç olarak 14 Ağustos 1878 tarihli Osmanlı-İngiliz antlaşması göz önüne alındığında ve "para basma"nın çok önemli bir egemenlik sembolü olarak düşünüldüğünde aslında daha 1879 yılında Kıbrıs hem fiili, hem de siyasî açıdan Osmanlı hakimiyetinden çıktığı söylenebilir.

Kaynakça

A. Arşiv Belgeleri

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
   Tasnifin Kodu: Y.A.HUS. Tarih: 1298. 4.9.
   Tasnifin Kodu: İrade-i Dahiliyye, (İ.D), Vesika No: 85047.
   Tasnifin Kodu: A. MKT. MHM. , Dosya No:498, Gömlek No:50, Tarih: 1306.S.07.
   Tasnifin Kodu: A. MKT. MHM. , Dosya No:498, Gömlek No:50.
2. İngiltere Devlet Arşivi (The National Archives, Kew)
   National Archives (Kew, London), Cyprus Currency, T.1./ 17149.
   National Archives (Kew, London) Cyprus Currency, T 1/13026.
3. KKTC Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi'nde Bulunan Resmî Yayınlar
   Bank of Cyprus; *Cyprus: 2.500 Years of Coinage*, (t.y).
   Ceride-i Resmiye-i Kıbrıs, 1879-1900.
   Kavanîn-i Kıbrıs, 1878-1885.
   Report by Her Magesty's Commissioner for the Year 1879, Londra, 1880.
   The Cyprus Gazette, 1879-1900.

B. Kitaplar

Bâb-ı âli Hariciye Nezareti; *Kıbrıs Meselesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1335.

Gazioğlu Ahmet; *Enosis Çemberinde Türkler*, 2. baskı, Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi (CYREP) yay., Lefkoşa, 2000.

Pakalın Mehmet Z.; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c: I, MEB yay., İstanbul, 1993.

Pamuk, Şevket; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Para*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 2000.

Philip, Christian (ed.); *The Records of the Ottoman Conquest of Cyprus and Cyprus Guide and Directory*, Second Edition, The Laiki Group Cultural Centre, 2000.

Uçarol, Rıfat; *Siyasî Tarih/1789-1994*, İstanbul, 1995.

C. Makaleler

Harid, Fedaî; "İngiliz Dönemi Kıbrıs Madenî Paraları", *Kıbrıs Türk Kültürü*, Ankara, 2002, s: 585.

Oğuz, Tekin; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para", *Osmanlı*, c: III, Ankara, 1999, s: 178.

Özet: 1878 yılında "geçici" olarak İngiltere idaresine bırakılan Kıbrıs'ın siyasî ve hukukî olarak Osmanlı egemenliğinde bulunması gerektiği düşünülmüştü. Ancak yapılan antlaşmalardaki bazı maddeler adanın egemenliğinin tamamen İngiltere'ye bırakıldığı şeklinde de yorumlanabilmektedir. Ayrıca adanın İngiltere'ye devrinden hemen sonra, 1879 yılı başlarında bir Kıbrıs parasının basılması ve bu paranın üzerinde İngiltere kraliçesinin resminin bulunması adanın Osmanlı egemenliğinden tamamen çıktığının da göstergeleridir. Bu yüzden Osmanlı hükümeti çaresizce bunu protesto etmek durumunda kalmıştır.

Anahtar sözcükler: Kıbrıs, para, egemenlik, İngiltere.

Abstract: According to the treaties between the Ottoman Empire and Great Britain, the Cyprus island was occupied by the British in 1878. From then on, the island was legally and politically left under to the suzerainty of Great Britain. In 1879, the British administration in the island minted a new currency for Cyprus with the picture of the Queen on it. This can be taken as a definite manifestation of the British suzerainty over the island. That is why the Ottoman government protested it, but in vain.

Key words: Cyprus, coins and banknotes, sovereignity, United Kingdom.

kebikeç / 24 • 2007

Şehrin Yitik Hikâyesi
Edebiyatımızda 'Meydanda Olmayan' Şehr-engîzler

Barış KARACASU*

Giriş

Eski edebiyat alanında belli başlı türleri bir yana koyacak olursak türler konusunda yapılmış çalışmaların oldukça sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Kökenlerinin ne olduğu, hangi koşullarda nasıl evrildikleri, nasıl geliştikleri, hangi dönemlerde daha yoğun olarak görüldükleri, hangi değişimlere uğrayıp

---

* Bilkent Üniversitesi, Türk Edebiyatı Bölümü, bariskaracasu@yahoo.com
Bu yazıyı hazırlarken pek çok kişinin yardımını aldım. Washington Üniversitesi'nden Selim S. Kuru ile Boston Üniversitesi'nden Sunil Sharma'yı özellikle anmak isterim. Erken yazmalarından birini okuma ve beni yönlendirme inceliğini gösteren Talât Sait Halman'a ise en kalbi teşekkürlerimi sunarım. Yine de kendileri dışarıdan biri olarak okudular yazıyı, bu nedenle yazıda -eğer söylenmişse- söylenen her şeyin, yapılan her yanlışın sorumluluğu elbette fakîre aittir. Şunu da söylemeliyim ki yazarken Tunca Kortantamer'in ilk olarak 1993 yılında yayımlanan "Genç Edebiyat Araştırmacısının Yanlışları" başlıklı yazısının "Demokles'in Kılıcı" gibi üstümde sallandığı hissediyorum. Yazısında dile getirdiği kimi uyarılarını bilerek görmezden geldiğimi, kimileri ile ilgili çekincelerim olduğunu kabul ediyorum; yine de şu son paragrafı alıntılamak isterim:

> Sonuçta, teori, metot ve teknikteki büyük bilgi boşluğu ve bu konudaki vurdumduymazlık akademik dünyamızın büyük zaafı olarak belirginleşmektedir. Modern araştırmanın kuralları, hattâ en basit ilkeleri bilinmemekte, edebiyat teorileri ve eleştiri alanındaki temel el kitaplarının bile ciddî bir şekilde okunduğunu gösterir işâretler bulunmamaktadır. Genç bilim adamı bir konuda araştırmaya başlarken çok zaman alanında daha önce yapılmış kendisine örnek olabilecek başarılı eserleri bile gözden geçirmeyecek kadar sorumsuz davranabilmekte, yine de doktor ünvânını alabildiğine göre müsâmaha görmektedir. Bu durumda herkesin durup kendisine bir çekidüzen vermesi şarttır; çünkü gelişmiş dünyanın ölçülerine vurulduğunda eldeki ürünler yetersiz mezuniyet tezleri gibi kalmaktadırlar. Bu tür eserlerin hiçbirisinin gelişmiş dünyaya karşı bizi ve kültürümüzü temsil kapasiteleri bulunmamaktadır. Gelişmiş dünyaya uyum sağlayamayan bir akademik çevre, değişen çağın dışında kalan, kendi anlattığını kendisi dinleyen, söylediklerinin hiçbir değeri bulunmayan, hiçbir şey olamadığı halde kendisini bir şey zanneden bir garip insanlar topluluğu olmak tehlikesi ile karşı karşıyadır. Yayınlanan her şeyin insanın akademik seviyesini gösterdiğini ve adını ölümünden sonra da lekeleyebileceğini unutmamalıdır. Yapılması gereken şey kolaycılıktan vazgeçip işin temelinden başlayarak eksiklikleri gidermeye çalışmak, işin gereğini yerine getirmeye çabalamak, dâima daha iyisini yapmak için yorulmak, kendi yaptığını kolay beğenmemek, bir yandan da çağı gözden kaçırmamaktır. Aksine bir davranışın, gerekçeler ne olursa olsun, hem kendi alanımızdaki araştırmaların değerini düşürmek hem de akademik dünyamıza ihânet etmek olacağı açıkça ortadadır. [Kortantamer: 53-54]

yeni örneklerinin görülmez olduğu pek çok tür için ya tartışma konusu yapılmamış ya da ayrıntılarının üzerinde durulmamıştır.[1] Daha önemlisi türler konusundaki pek çok çalışma "tür"ü tarihten bağımsız ya da tarih-dışı olarak ele almışlar, değişime uğramaz, katı bir nesne gibi değerlendirmişlerdir. Oysa, "bir tür tek tek türün örneklerinin tarihidir. Bu tarih de, elbette, türde ortaya çıkan değişimleri, dönüşümleri de içermektedir... Dönüşüme uğramış bir türün tarihselliği, başlangıcından sonuna kadar içinden geçtiği anların bütününü de içerecektir." [Snyder: 1].

Eski edebiyatımızda şehirleri konu alan çeşitli eserler arasında en öne çıkan tür olan şehr-engîzler de bu biçimde ele alınması gereken türlerdendir. Sözkonusu şiirlerle ilgili bugüne değin oldukça çok çalışma yapılmıştır. Bütün bu yoğunluğa karşın elimizde bu şiirlerin tür özellikleri üzerine yapılmış kapsamlı çalışmalar bulunmamaktadır. Tek tek çalışmalar içinde değişik tanımlara, bilinen şehr-engîzler ile ilgili listelere denk gelsek de hemen hiçbiri tatmin edici değildir. Aslında önümüzdeki sorun iki yönlüdür: Türün tanımının kendi tarihsel gelişimi içinde tam olarak yapılabilmesi için öncelikle bilinen tüm şehr-engîzlerin bir dökümünün yapılması gerekir. Öte yandan neyin şehr-engîz olduğuna karar verebilmek için de öyle ya da böyle tanımının önceden yapılmış olmasına gereksinim duyulacaktır.

Şehr-engîzler üzerine yapılmış ilk çalışma olan Mustafa İzzet'in *Türk Edebiyatında Şehrengizler* başlıklı bitirme tezinin üzerinden yetmiş yıl, konuyla ilgili yayımlanmış tek kitap olan Agâh Sırrı Levend'in *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Şehr-engizlerde İstanbul*'unun yayımlanmasının üzerinden ise elli yıl geçti. Bu zaman içinde konuyla ilgili oldukça değerli çalışmalar yapıldı, yeni şehr-engîzler belirlendi, varolan şehr-engîzlerin bir bölümü çalışıldı, yayımlandı. Okumaya başladığınız bu yazı da şehr-engîz çalışmalarıyla ilgili yazdığım ve 2007 yılında *TALİD*'de yayımlanan yazının sonunda verdiğim sözün yerine getirilmesidir.[2] İkinci bir amacı da türün kökenine ilişkin birtakım yargılarda bulunmaktır ki şimdiden affınıza sığınırım.

---

[1] Burada, üç yıldır düzenli olarak yapılan *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları* başlıklı çalıştay dizisinin 2008 yılında düzenlenecek dördüncüsünün türler konusunda olacağını muştulamak isterim. Nisan ayının son Cuma günü yapılan çalıştayda en az sekiz tür üzerine kapsamlı bildiriler sunulacağını varsaymak safdillik olmayacaktır.

[2] Sözkonusu yazı, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*'nin [TALİD] "Eski Türk Edebiyatı" konulu 10. sayısında çıkmıştır. "Çıkmıştır" diyorum ancak bu tam da olanı yansıtmıyor. Yazıyı Mart 2007'de TALİD'e teslim ettikten sonra bu yazıya başladım. Bu yazı bittiğinde o yazı henüz yayımlanmamıştı. İki yazının yaklaşık aynı zamanda çıktığını varsayabiliriz. Ne var ki bu yazıyı tamamlarken hangisinin önce çıkacağını ben de bilmiyordum. Yazı, çıktığı güne kadar şehr-engîzlerle ilgili yapılmış çalışmaların değerlendirmesini, konuyla ilgili bir kaynakça denemesini, edebiyatımızdaki şehr-engîzler ile çalışılmış şehr-engîzlerin bir dökümünü içermektedir. Bu yazıda kullanılan kimi verilerin ayrıntıları için de sözkonusu yazıya başvurulabilir.

Araştırmacılar yeni şehr-engîzler buldukça ve yayımladıkça edebiyatımızda şehr-engîzlerin sayısı artmaktadır. Mustafa İzzet'in tezinde sayı, 32 şehr-engîz ile sınırlıyken Agâh Sırrı Levend'in çalışmasında 44 şehr-engîz ile 5 akraba metne ulaşmıştır. Metin Akkuş'un 1987 yılında tamamladığı *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Bursa Şehr-engizleri* başlıklı yüksek lisans tezinde ise toplamda 49 metin sayılır. Bugünkü bilgilerimize göre, yakınlarda yayımlanan Dürrî'nin Gümülcine şehr-engîzi, Nüvîsî'nin İstanbul şehr-engîzi ile Ravzî'nin Edincik şehr-engîzi de eklenince, adı şehr-engîz olan ya da değişik kaynaklarda şehr-engîz olarak adlandırılan veya şehr-engîz özellikleri taşıdığı söylenen 68+11 metin bulunmaktadır. Bu şehr-engîzlerden 25 tanesi çalışılmış, 23 tanesi ise neşredilmiştir; 17+1 tanesinin ise metni yitiktir ya da en azından şimdilik elde değildir. Bu son öbeğe girenlerin yazıldığını bilsek de kendileri ortada yoktur. Agâh Sırrı Levend kitabında bu şehr-engîzleri anarken "eser meydanda yoktur" demektedir ve bu yazının başlığında da bu söz öbeğinden esinlenilmiştir başka pek çok şeyden esinlenildiği gibi.

Agâh Bey'in kitabında "meydanda olmayan" şehr-engîzlerin sayısı 10'dur. Bunlar, Firdevsî, Âşık Çelebi, Hâlife, Fikrî, Halîlî, Tabi'î, Kıyâsî, Sülûkî, Kemâlî ile Belîğ'in şehr-engîzleridir. İskender Pala da *Dîvân Şiiri Sözlüğü*'nde 8 tane "meydanda olmayan" şehr-engîz anar:

> Edebiyatımızda ikinci derecede önemli bazı şehrengizler daha vardır. Nihalî'nin (öl. 1543, esnaf güzelleri hakkında, kayıp),... Firdevsî'nin (öl. 1563, Edirne hakkında, kayıp),... Aşık Çelebi'nin (öl. 1571, Bursa hakkında, kayıp), Halîfe'nin (öl. 1572, Diyarbakır hakkında, kayıp), Halîlî'nin (Bursa hakkında, kayıp), Tabiî'nin (Edirne hakkında, kayıp), Kıyasî'nin (İstanbul hakkında, kayıp), Sülûkî'nin (kayıp)... şehrengîzleri bu türdendir. [Pala: 465]

Metin Akkuş'un *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Bursa Şehr-engizleri* başlıklı yüksek lisans tezinde ise 11 "meydanda olmayan" şehr-engîz hakkında şu bilgiler bulunuyor:

> Kaynaklarda isimlerinden söz edildiği halde kayıp olan şehr-engizler ise şunlardır:
>
> 1) İstanbul Şehr-engizi. Fikrî, Derviş Mehmed Molla Mâşîzâde (İstanbullu, ö. 982/1574 veya 992/1584)
>
> 2) Şehr-engiz. Firdevsî Çelebi (Moralı, ö. 961/1563). Eser, Mesîhî'nin şehr-engizine nazire olması sebebiyle Edirne şehr-engizi olabilir (?).
>
> 3) Şehr-engiz-i Bursa. Âşık Çelebi, Seyyid Pir Mehmed (ö.

> 979/1571 veya 976/1568). kaynaklarda şairin, Bursa güzellerini anlatan bir şehr-engizi olduğu kaydedilmiştir.
> 4) Şehr-engiz-i Âmid. Halîfe (Diyarbakırlı, ö. 980/1572).
> 5) Şehr-engiz-i Edirne. Yahya Bey (Taşlıcalı, ö. 990/1582).[3]
> 6) İstanbul Şehr-engizi. (?). Kıyâsî, (Kastamonulu, Kadı).
> 7) Şehr-engiz. Sülûkî Mehmed (Amasyalı).
> 8) Şehr-engiz. Tabiî, Feyzî Ali (Edirneli). Eser, Mesîhî'nin şehr-engizine nazire olması sebebiyle Edirne şehr-engizi olabilir (?).
> Bunlardan başka tezkirelerde, Ârif (ö. 1657-58), Feyzî (ö. ?) ve Tab'î (ö. 1617) de şehr-engiz yazarı olarak kaydedilmektedir. [Akkuş 1987: 42-43]

Yine Metin Akkuş, Dergah Yayınları'dan çıkan *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*'ne yazdığı "Şehrengiz" maddesinde belirlediği "meydanda olmayan" 11 şehr-engîzi ise şu biçimde sıralar:

> Kaynaklarda isimlerinden söz edildiği halde kayıp olanlar: *İstanbul şehrengizi* (Fikrî), *Firdevsi Çelebî şehrengizi*, *Şehrengiz-i Bursa* (Aşık Çelebi, İsmail Beliğ, manzum-mensur), *Şehrengiz-i Âmid* (Halife), *Halîlî* (Sarı Halil) *Şehrengizi*, *Şehrengiz-i Edirne* (?, Kıyâsî), *Şehrengiz-i Sülûkî*, *Şehrengiz-i Tabiî*, *Ârif* ve *Feyzî*'nin şehrengizleri. [Akkuş: 120]

Eskil ve yeni kaynaklardaki göndermeleri gözönüne alarak yapacağımız bir sayımla "meydanda olmayan" şehr-engîzlerin sayısı 17+1'e ulaşmıştır. Buradaki "1" Nihâlî'nin "şehr-engîzi"dir ki konuyla ilgili çekinceler bulunmaktadır. Nihâlî'nin bir şehr-engîzi olduğu ve bunun da meydanda olmadığı varsayımsaldır. Kendisinin esnaf güzelleri üzerine yazdığı gazelleri, bir şehr-engîzde mahbublar vasfında yazılan bölümleri andırdığından şehr-engîz sınıfında değerlendirilmiştir. Agâh Bey "Eser esnaf güzellerini tasvir eden gazellerden ibarettir" demekle yetinmiştir. İskender Pala, ayrıca, bunların varolan bir şehr-engîzden parçalar olabileceği varsayımından yola çıkarak metni "meydanda olmayan" şehr-engîzler arasında saymıştır. Metin Akkuş ise eldeki parçalar dışında bir metin olmadığı görüşünden hareketle elde bulunan şehr-engîzler arasında Nihâlî'nin hangi şehir için olduğu belli olmayan yapıtını da saymıştır.

[3] Akkuş, bu şehr-engîz için bir çıkma ile "M. Çavuşğolu, 'Taşlıcalı Yahya Bey'in İstanbul Şehrengizi' adlı makalesinde bu eserin varlığından sözetmektedir" diyor. Oysa şehr-engîz tezden önce Çavuşoğlu tarafından yayımlanmıştır: Çavuşoğlu, Mehmed. "Şehr-engîz-i Edirne" *Yahyâ Bey: Dîvan*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1977: 227-243.

Yeni kaynaklarda "meydanda olmayan" şehr-engîzlere gönderme yapılmış olsa da çoğunlukla ayrıntıya girilmemiş, elde bulunan parçaları alıntılanmamıştır.[4] Bu yazıda, bu şehr-engîzlerin varlığını nelere dayanarak bildiğimizin kanıtları ortaya konulacak, ayrıca olanaklı durumlarda şehr-engîzlerin elimizde bulunan sınırlı sayıdaki beyitleri de alıntılanacaktır. Yöntem olarak birden çok kaynakta aynı şehr-engîzin varlığına işaret eden kayıt bulunduğunda, çok özel ayrımlar olmadığı sürece, çoğunlukla daha eski olan tek birine gönderme yapmakla yetinilmiştir. Sıralama yapılırken de şehr-engîzlerin hangi tarihte yazıldığı çoğunlukla belli olmadığından, şairlerin ölüm tarihleri ise her zaman tam olarak belirlenemediğinden şair adları esas alınmıştır. Ne var ki, gerekçeleri yeri geldiğinde görüleceği üzere, Ahdî'nin şehr-engîzi ile Nihâlî'nin yapıtı bu düzen dışında değerlendirilmiştir. Yine de şehr-engîzlerin biçim özelliklerine ya da ne olabileceklerine ilişkin yorumlarda şehr-engîzlerin olası yazım tarihi ya da dönemine önem verilmiştir. Çünkü, bu yazıda anılan kimi şehr-engîzler ile kaynaklarda onlara yapılan göndermelerin türün evrimine ilişkin ipuçları içerdiği de ortadadır.

Bu şehr-engîzlerin varlığına ilişkin belirtilmesi gereken bir konu da yitik oldukları söylense de orada bir yerde, bir kişisel belgelikte ya da bir yazma kütüphanesinde bulunan herhangi bir mecmua içinde kendileri ile karşılaşma olasılığımızın hâlâ saklı olduğudur. Belki de karşılaşmışızdır. Ben biriyle karşılaşmaya çok yaklaştığımı düşünüyorum. Bir ikinci olasılıksa ortada böyle bir metnin hiç bulunmamış olmasıdır.

Özetle bu şehr-engîzler, sözkonusu şehirlerin yitik hikâyeleridir.

* * *

Ârif - *Şehr-engîz*

Şehr-engîzi meydanda olmayan şairler arasında sayılacak ilk kişi, Metin Akkuş'un gerek yüksek lisans tezinde gerekse yazdığı "Şehrengiz" maddesinde andığı Ârif'dir. Hangi şehir için yazıldığı belli olmasa da kendisinin bir şehr-engîzi olduğunu eskil kaynaklardan *Rıza Tezkiresi*'nden öğreniyoruz. Mûcîb'in de tezkiresinde neredeyse aynı biçimde yazdığı bölümde şehr-engîzden dört de beyit alıntılanmaktadır. Safâyî ayrıca şairin 1068 yılında öldüğünü aktarır.

[4] Bu çalışmanın en azından bir değeri vardır: "Meydanda olmayan" şehr-engîzlerin bilinen dizelerinden şiirlerin ölçüsü çıkarılabilir. Bu da şehr-engîzler nazire yazma geleneği içinde değerlendirilecekse önemli bir veriye dönüşecektir. Bu konuya bu yazıda eğilmedim. Yazı başka bir konuya odaklandığından ve birkaç tartışmayı bir arada yürütmeye çalıştığından, ayrıca zaten pek çok ayrıntı barındırdığından konu iyice dağılsın istemedim. Belki daha kısa bir yazıda bu konuya odaklanabilirim.

tercemede s̱ebt olan viṣ âlîniŋ ferzendi kûtâhiyyeden 'ârif meḥemmed çelebîdir. şeyḫü'l-islâm yaḥyâ efendi ḥażretleriniŋ şeref-i mülâzemetleriyle müşerref olup eş'ârı bî-nazîr güftârı dil-peẕîrdir. bu beyt-i bî-hem-tâ zâde-i ṭab'-ı laṭîfleridir

'andelîbiŋ cigeri pâreleridir yer yer
bağda zînet olan ṣanma dal üstüne gül

bu ebyât-ı behcet-engîz şehr-engîzindendir
evvelâ dilber-i dil-firûzuŋ

âteş-i ḥüsnile cihân-sûzuŋ
biri ibrâhîm-i şükufte-'iẕâr

gösterür âteş içre ol gülzâr
cümle bütler anuŋ şikestesidir

deyr-i ḥüsn içre cümle ḫastesidir
vaṣlına olsa idim erzânî

olur idim yolunda ḳurbânı

[Seyyid Rıza: 76][5]

Âşık Çelebi - *Şehr-engîz-i Bursa*

Âşık Çelebi'nin 948 yılında şehr-engîz yazdığını yine kendisinden öğreniyoruz. *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*'nın "Sun'î" maddesinde hem şehr-engîz yazdığı bilgisini verir hem de şehr-engîzinin Sun'î ile ilgili bölümünden iki beyit alıntılar:

ḥaḳîr sene s̱emân ve erba'în ve tis'ami`de burûsa dil-berleri ḥaḳḳında şehr-engîz yazdum merḥûmı böyle yâd itdüm idi

naẓm

biri ṣun'î ki bir semen-berdür
ḥaḳ bu kim ṣun'-ı ḥaḳḳa mażhardur

ṣâni'-i kâr ḫâne-i 'âlem
itmiş ol ḫûbı cümleden ekrem

cümleden muḳaddem yazılmaduğına incinüp bu ḳıṭ'ayı yazup baŋa göndermişdi.

[5] Alıntılarda elden geldiğince çalışılmış ya da yayımlanmış metinleri kullandım. Kimi durumlarda ise özgün metinlere başvurdum. Yeri geldiğinde de çapraz sorgulama yaparak, özellikle şiirlerde ölçü gereği, kimi ufak sayılabilecek değişiklikler yaptım; gözardı edilebilecek bu türden değişiklikleri belirtmedim. Yine de içinden çıkamadığım beyitler oldu.

bursa dilberleri içün 'âşıḳ
eylemiş yine bir kitâb-ı 'acîb
şöyle ma'mûrdur o şehr-engîz
der ü dîvârı cümle pür teẕhîb
oḳudum ol kitâbı cümle temâm
ليس نقصانه سوى الترتيب [6]

[Âşık Çelebi, Meredith-Owens: 222a, Kılıç: 725]

Bu alıntı, Zamânî maddesinde Latîfî'nin "ve laḳabı ḳız memi idi niteki mesîhî şehrengizinde dimişdür" [Latîfî: 287] demesi ile Çavuşoğlu'nun Hayretî'nin Yenice şehr-engîzi ile yayımladığı "Yenice Şehr-engîzi'ne Ek"de olduğu gibi şehr-engîzlerin gündelik yaşama ve anılan kişilerin gerçek kişilere gönderme yaptığını gösteren sınırlı sayıdaki kanıttan biridir.

Belîğ - *Şehr-engîz-i Bursa*

İsmail Belîğ'in "Şehr-engîz-i Cilve-resâ Âyine-i Hûbân-ı Burûsa el-Mahrûsa" başlığını taşıyan ve bir kere çalışılmış, bir kere de yayımlanmış bir şehr-engîzi vardır. Ancak gerek sözkonusu şehr-engîzdeki kimi bölümler gerek kaynaklardaki göndermeler ikinci ve belki de üçüncü bir şehr-engîzi olabileceğini düşündürmektedir. Mustafa İzzet ve ondan alarak Agâh Sırrı Levend elimizde bulunan şehr-engîzindeki şu beyte dayanarak şairin daha önce de bir şehr-engîz yazdığını söylerler:

ṣabıḳa ṣâdır olan şehr-engîz
nice taḥrîfile oldı nâçiz

[Akkuş 1987: 187]

Zaten sözkonusu şehr-engîzin bu beyitten önceki bölümünde de daha önceki şehr-engîzinin tahrif edilmesi ile ilgili serzenişte bulunmaktadır. Şehr-engîzde kendisine şehr-engîz yazmasını söyleyen arkadaşı da zaten "yine" diyerek bu durumu yinelemektedir:

yâd ḳıl tâze resân-ı şehri
yine medḥ eyle bütân-ı dehri
şehrimüzde irişüp nice cuvân
her biri oldı yine serv-i çemân
tîğ-ı ṭab'ını idüp sa'yile tîz
didi eyle yine bir şehr-engîz

[Akkuş 1987: 185]

[6] leyse noḳṣânuhu sûye't-tertîb: tertibi dışında hiçbir eksiği yok.

Safâyî tezkiresinde ise, Mustafa İzzet ve Agâh Sırrı Levend'in de belirlediği üzere, "ve daḫi maḥrûsa-i burûsada ḥadîka-i ḥüsn ü behçetden feyż-i leṭâfet ile keşîde-bâlâ olan maḥbûbân-ı tâze-resânı medḥ ü tavṣîf ederek üç cild mikdârı naẓm u neṡr ile şehr-engîz taḥrîr etmişdir" denilmektedir [Safâyî: 107]. Mustafa İzzet bu durumu şu biçimde yorumlamıştır: "… anlıyoruz ki bu üç cild veya üç kısım yazılan şehrengiz bir defada değil, fasılalarile yazılmıştır." [Mustafa İzzet: 28] Abdülkerim Abdülkadiroğlu ise bu yoruma katılmayıp durumu şu biçiminde yorumlamaktadır:

> ... mevcut Şehrengiz'in, ikinci cild olduğuna kail olanlar vardır. Bu hüküm acele verilmiştir. Her ne kadar yazarın, önceden başka bir Şehrengiz yazmış olduğunu söyleyebilirsek de, farklı nüsha ve cildler şeklinde mi, yoksa elde bulunan nüshanın, öncekinin tebyizi mi olduğu yolunda şimdilik kesin bir hükme varamıyoruz. [Abdülkadiroğlu: 150]

Feyzî - *Şehr-engîz*

Metin Akkuş, "Şehrengiz" maddesinde Feyzî'nin hangi şehir için yazıldığı belli olmayan bir şehr-engîzi bulunduğunu yazar [Akkuş: 120]. Âşık Çelebi, Manastırlı olan Feyzî ve şehr-engîzi ile ilgili şu bilgileri verir:

> ṣaḥn pâyesine vardukda çorlılı 'isâ beg dirler bir sipâhizâde varidi ki odası yârânûñ mihmân- ḫânesi vü sâyesi vü olanca ḫarcluġı fukarâdan nâ-çîzler ü nâ-dâştlar sermâyesi idi aña mukârin olup gâh ḫarâca vü gâh sâ`ir ḫidmete bile gitdi ve şehrde oldukça eger vaḥdete ve eger ṣoḥbete bile gitdi. ḥattâ bir şehr-engîz peydâ idüp münâsebet ile merkûm 'isâ beg aḥvâlin içinde sebk idüp bu beyti ḫoşca dimişdür. beyt:
>
> çü 'isâya bu mürde hem-dem oldum
> ki gökde istedigüm yirde buldum
>
> [Âşık Çelebi, Meredith-Owens: 213b, Kılıç: 699]

Fikrî - *Şehr-engîz-i İstanbul*

Gerçek adı Derviş olan ve Molla Mâşî-zâde adıyla tanınan Fikrî, 982 yılında ölmüştür. Agâh Sırrı Levend, şehr-engîzin İstanbul için yazıldığını söylese de [Levend: 38] kaynaklarda bu konuda bir kayıt yoktur. Kınalı-zâde Hasan Çelebi, yapıtları ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

> "ebkâr-ı efkâr" adlu bir kitâbı ve baḥr-i hezecde "behrâm u zühre"si ve niçe şehr-engîz ü ḳaṣâ`id-i belâġat-behresi vardur. [Kınalızade: 669-770]

Fikrî'nin yapıtlarına ilişkin ilgi çekici olan Kınalı-zâde'nin şehr-engîzi için "niçe" nitelemesini kullanmasıdır. Beyânî de tezkiresinde Fikrî'nin şehr-engîzınden söz ettiği bölümde benzer nitelemede, bu sefer çoğul eki kullanarak, bulunur:

> … ve ḫûb şehr-engîzleri ve ḳaṣîdeleri vardur ve bi'l-cümle îcâd-ı ma'nâya ḳâdir bir şâ'ir-i mâhirdür. [Beyânî: 214]

Bu durum, şehr-engîz teriminin erken dönem örnekleri için başka bir anlamda kullanıldığına işaret ediyor olabilir ve ayrı bir tartışma konusudur. Ancak tür özellikleri ve gelişimi ile ilgili bir çalışmada gözönünde bulundurulması gereken bir ayrıntıdır.[7]

Firdevsî - *Şehr-engîz*

Aslen Moralı olan ve 961 yılında ölen Firdevsî de hangi şehir için yazıldığı belli olmayan ve elde tek bir dizesi bile bulunmayan bir şehr-engîz yazmıştır. Agâh Sırrı Levend, "Ahdi, şairin Mesihi'nin **Şehr-engiz**'ine nazire dediğini kaydettiğine göre, eser belki Edirne Şehr-engiz'idir" demektedir [Levend: 36]. Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*'da şairin niteliklerini saydıktan sonra şehr-engîz yazdığını şu sözlerle kayıt altına alır:

> zümre-i mülâzimînden rûz u şeb fünûn-ı 'ulûma müdâvemet gösterüp beyne'l-aḳrân bî-miŝâl ve her fende ṣaḥib-i kemâl ve zebân-ı fârisîde żabṭ-ı durûb-ı emŝâl itmiş seyyid 'alî-oġlınuŋ şerḥ-i gülistânına nice nice cevâb ü ṣu`âl ḳılmış ve ḳavâ'id-i 'arûżu mu'ammâ bilmede ẕû-fünûn ve ḳanûn-ı şifâ-yı bû 'alî yazmada ḥikmetle eflâṭûn ṭab'-ı güher-rîzi envâ'-ı naẓma sâlik ve her birinüŋ edâsına mâlik zîrâ ki mesîḫînüŋ şehrengîzine naẓîre dimiş. [Ahdî: 470]

Garâmî - *Şehr-engîz-i Kara Ferye*[8]

Tezkirelere göre gerçek adı Mehmed'dir ve hattatlığı ile ün salmıştır. Kadılıklarda bulunmuştur. Güzel sesi, türküleri vardır, müzik aleti çalmakta yeteneklidir ve kendi bulduğu bir saz bile vardır. Rumeli'nden Kara Feryelidir.

---

[7] Yine de şunu belirtmeliyim ki Ali Emre Özyıldırım'ın yayıma hazırlamakta olduğu Fikrî'nin *Ebkâr-ı Efkâr*'ının içinde geçen küçük bir bölüm "şehr-engîz - şehr-âşûb" özelliği göstermekteymiş.

[8] Bundan birkaç yıl önce bu kaydı bana bildiren değerli hocam Selim Sırrı Kuru'ya *academia*da eşine az rastlanır paylaşımcılığı ve cesaretlendiriciliği için bir kere daha en kalbi teşekkürlerimi sunmak isterim.

Âşık Çelebi, kendisi hakkında bu bilgileri şu biçimde aktarır:

> rûmilinden kara ferye nâm şehrdendür. adı meḥemmeddür ma'ḳılî ḫaṭṭla yazduġı imżâları imżâlar içinde ser-âmed-dür. sâlik-i ṭarîḳ-i 'ilm olup ḳażâ-yı mısrdan müteḳâ'id leys-zâde-i merḥûmdan mülâzım oldı... ḫub-âvâz u ṭanbûr-ne-vâzdur eş'ârından ġayrı ḫoş-âyende vü kûşâyende türkicük-leri ve naḳş-gûne râzbarîleri vardur. kendi bir sâz daḫı te`-lîf itmişdür kemânesüz rebâb gibi ki kişi gögsi üzerine alup kemânçe-i siḫr gibi siḫin egnine ṭayaya ve iki eliyle çeng ne-vaḫt ider gibi nevaḫt eyleye ol mülâbese ile adın sîne-çâk itmişdür. [Âşık Çelebi, Meredith-Owens: 288b, Kılıç: 917]

Memleketine de "yaylak vasfında" bir şehr-engîz yazdığını da Âşık Çelebi'den öğreniyoruz, Âşık Çelebi bu durumu kaydeder ve iki de beyit aktarır:

> kara ferye ḥaḳḳında şehr-engîzi vardur yaylaḳ vaṣfında dimişdür.
>
> naẓm:
>
> çilekler kim bitürür seng-i ḫara
> ider gün terbiyetle la'l-i pâre
> ṡevir burcında ṭoġar gice gündüz
> ṣıġır ḳuyruḳları ḳuyruḳlı yılduz
>
> [Âşık Çelebi, Meredith-Owens: 289b, Kılıç: 919]

Hâlife - *Şehr-engîz-i Âmid*

Şehr-engîzi elimizde bulunmayan bir başka şair de Hâlife'dir. Agâh Sırrı Levend de "meydanda olmayan" şehr-engîzler arasında Âmid için yazdığı şehr-engîzini anar. Ayrıca Ahdî ile Ali Emîrî tezkirelerinde de şehr-engîzin varlığından sözedildiğini ekler [Levend: 37].

Ahdî'nin *Gülşen-i Şu'arâsı*'nda şehr-engîze atıf olduğu gibi üç de beyit alıntılanmıştır:

> meẕkûr meḫâbîb-i şehr-i âmid içün şehrengîz-i mihr-âmîz dimiş. nevbet bir neḳḳâreci dilberine degdükde üç beyt edâ-yı bülend ile derc idüp âvâzesi tâk-ı 'âleme velvele ve nüh revâḳ-ı âsmâne ġulġule ṣakmışdur.
>
> naẓm:
>
> biri neḳḳârecidür adı ḥayder

olupdur cümle ḥüsn ehline mihter

çıḳup bir cebîne dir ol mâh tal'at[9]

güneş sen git benimdür şimdi nevbet

öz adına çalar devlet neferin

ne ḳara gündedür görmez faḳîrin

[Ahdi: 288-89]

Halîl-i Zerd - *Şehr-engîz-i Bursa*

Bir başka şehr-engîzi yitik şair de Fuad Köprülü'nün "Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının Tekâmülüne Umumi Bir Bakış" başlıklı makalesinde şehr-engîz yazan şairler arasında saydığı Sarı Halîl ya da Halîl-i Zerd'dir. Fuad Köprülü sözkonusu makalesinde şu bilgileri vermektedir:

> XVI. yüzyılda Şehrengîz modasının pek ziyade yayıldığını görüyoruz. Lâmiî'nin Bursa Şehrengîz'inden başlayarak Sarı Halil, Aşık Çelebi, İshâk Çelebi bu şehir hakkında şehrengîzler yazdıkları gibi, Tabiî ile Zatî, Edirne için; Halife Diyarbakır için; Kıyasî ve Azizî, İstanbul için şehrengîzler vücûda getirmişlerdir. Fikrî, Firdevsî Çelebi, Amasyalı Sulûkî gibi şairlerin şehrengîzleri de yine bu asrın mahsûlleridir… Hiciv ve hezelleriyle meşhur Bursalı Nihâlî'nin (vefatı: 949), esnaf güzelleri hakkında yazdığı gazeller de bu cins mahallî hayatı gösteren mahsuller arasında sayılabilir. [399]

Agâh Sırrı Levend, şairin şehr-engîzi olduğunu Köprülü'ye dayanarak söylemektedir ve başka hiçbir kaynakta bu konuda bilgiye denk gelinmediğini vurgulamaktadır [Levend: 38]. Oysa, şairden bahseden kaynaklar arasında saydığı Âşık Çelebi tezkiresinde bu konuda kayıt bulunmaktadır ve şehr-engîzden de üç beyit alıntılanmıştır:

burûsa ḥakkında dil-berleri evṣâfında bir şehr-engîz-şekl

ḳıṭ'a[10] diyüp andan ceste ebyâtdur.

ebyât:

Kılca ıṣṣı idemez kim ki sever mû-tâbı

çulı torbayı yir oŋmaduḳ olur aŋa uyan

ben ḳatır-zâdeden ey dil nice el çekmeyeyüm

---

[9] Ölçüye uymayan bu dizenin doğrusunun ne olması gerektiğini bulamadım. Belki şu biçimde okunabilir: çıḳup bircîse dir ol mâh-ı tal'at

[10] Metin Akkuş tezinde sözkonusu bölümü şu biçimde okumuştur:
...Bursa hakkında dilberler evsâfında bir **şehr-engiz-i şekl-i kıt'a** diyüp andan ceste ebyâtdur... [vurgu bana ait]

eşek ayağı geçer 'âşıḳına ol fettân
sevme baş ağrısı oğlan ki reh-i 'ışḳında
derd-i ser itmeyenüñ başına itmez dermân
[Âşık Çelebi, Meredith-Owens: 269a, Kılıç: 864]

İntizâmî - *Şehr-engîz-i Budun*

Hicri XI. yüzyıl şairlerinden İntizâmî'nin şehr-engîzi olduğu kaynaklarda belirtilmemiştir. Bilgi edebiyat kamusuna Eşref Boyraz tarafından 1995 yılında duyurulmuştur. İntizâmî'nin *Sûr-nâme*'si üzerine yazdığı makalesinin sonunda Boyraz, "Budun Şehrengizinün Fermânı Beyânındadur" bölümüne özel bir vurgu yapmış ve şu belirlemelerde bulunmuştur:

> İntizâmî'nin sûrnâmeden başka bir de Budun Şehrengizi olduğu anlaşılmaktadır. Bu sonuca yazarın kendi ifadelerinden varılmaktadır:
>
> Budun Şehrengizinün Fermânı Beyânındadur
> Tab'-ı mevzûnın eyleyüp tahsîn
> Lütf ile yâd edüp anı her hîn
> Oldı fermân-ı Mustafa Paşa
> Nazm edüp vasfın eyleye inşâ
> Dine tâ kim Budun'a Şehrengiz
> Hûb evsâf ile bula ta'rîz
> Az zaman içre buldı pes itmâm
> Hayli lütf edüp eyledi in'âm
>
> İntizamî bunun devamında Şehrengizinin vasfını ve onu bitirip Mustafa Paşa'ya sunduğunu anlatmaktadır. Ancak kayıtlarda şimdiye kadar böyle bir esere rastlanılmamıştır. [Boyraz, 231]

Eşref Boyraz'ın verdiği bilgilere göre İntizâmî, Atatürk Kitaplığı'nın Belediye Kitapları Bölümü'nde No: 0.108'e kayıtlı yazmanın 27b-28a sayfalarının derkenarında şehr-engîzi ile ilgili daha fazla bilgi vermektedir.[11]

Kemâlî - *Şehr-engîz*

Kâtip Çelebi *Keşfü'z-Zünûn*'da şehr-engîz yazan şairleri saymaktadır. Bu şairlerin sayısı yalnızca altıdır:

[11] Yazı tamamlandığında Atatürk Kitaplığı yaklaşık altı ay için kapalıydı. Bu nedenle yazmaya bakma fırsatım olmadı.

شهرانكيز - تركى منظوم نظم جماعة من الشعراء في وصف الغلمان منهم شاعر مخلصه كمالى وله منها فى الزبدة بيتان و مسيحى المتوفى سنة ٩١٨ ثمان عشرة و تسعمائة وله منها فى الزبدة ثمانية ابيات و سلوكى و يحيى و لامعى لبلدة بروسه و هو محمود ابن عثمان المتوفى سنة ٩٣٨ ثمان و ثلاثين و تسعمائة و عاشق چلبى.

[Kâtip Çelebi: 1068]

Keşfü'z-Zünûn'da anılan şehr-engîz yazmış şairler Kemâlî, Mesîhî, Sülûkî, Yahyâ, Lâmi'î, ve Âşık Çelebi'dir. Bu şairler arasında sayılan Kemâlî'nin hangi şair olduğu belli değildir. Kaynaklarda geçen Kemâlî adını kullanan şairlerin hiçbiri için şehr-engîz yazdığı bilgisi bulunmuyor. Ayrıca şehr-engîzin hangi şehir için yazıldığı da belli değildir. Agâh Sırrı Levend "Bu Kemâli belki de Defterdarzade şair Cemâli'nin kardeşi olan Kemâli'dir" demektedir [Levend: 39].

Bu şiirleri yazan şairlerle ilgili tezkirelerde verilen özellikler, sıralanan nitelikler gözönüne alındığında sözkonusu Kemâlî, belki de Güftî'nin *Teşrîfâtü'ş-Şu'arâ*'da andığı Kemâlî'dir:

lînet-i nüktede sözi mâhir
biri daḫi kemâlî-i şâ'ir
    şi'r-i lînet-me'âli ḥayret-zâ
    hem-çü sîmâ-yı kâse-i şurba
ṭab'-ı mażmûna virmede telyîn
ḥabb-ı müshil midür o şi'r-i metîn
    dönmede saṭr-ı şi'r-i ḫoşkâra
    hiz-i müsta'mel-i cerebdâra
eylemez def'-i ḥikke-i raḳamın
kûn-ı mażmûna ṣoḳamasa ḳalemin
    eylemiş kilk-i ḥikke-girdârı
    öyle meb`ûn ḥurûf-ı eş'ârı
bü'l-'acebdür bu vaż'-ı müstaḥsen
şikem-i mâder-i taḫayyülden
    olmadan ṭıfl-ı şi'r-i sencîde
    kûn-derîde hemîşe zâyîde
tâze itmez güşâd-nâmesini
götüne ṣoḳmayınca ḫâmesini
    ider ol şi'ri seyr iden yârân
    şi'rini 'aynî ile böyle beyân

[Güftî: 212-213]

Ancak, Kemâlî adında bir şairin Mısır Milli Kütüphanesi'nde Türkçe yazmalar arasında Timuriye 1298'e kayıtlı şehr-engîzi bulunmaktadır.[12] Bu nedenle "meydanda olmayan şehr-engîzler" arasında sayılmayabilir.

Kıyâsî - *Şehr-engîz-i İstanbul*

Meydanda olmayan şehr-engîzlerden biri de Kıyâsî'nin İstanbul şehr-engîzidir. Üstelik kaynaklarda şehr-engîzden parçalar da alıntılanmamıştır. Ancak Âşık Çelebi tezkiresinde şehr-engîzi şu biçimde anar:

> ṣâḥib-i dîvândur maḳbûl u maṭbû' dîvân ve ġazelliyyât-ı gevher-rîzi vardur ve baḥr-i remel-i müşemmende isṭanbula ve eṭrâfına şehr-engîzi vardur. [Âşık Çelebi, Meredith-Owens: 229b, Kılıç: 745-746]

Metin Akkuş ise *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*'ne yazdığı "Şehrengiz" maddesinde kayıp şehr-engîzler arasında Kıyâsî'nin Edirne için yazılmış bir şehr-engîzini sayar [Akkuş: 120].

Selâmî - *Şehr-engîz-i Saray*

Yakın geçmişte belirlenmiş yitik şehr-engîzlerden biri de Selâmî'nin Saray için yazdığı şehr-engîzdir. Yaşar Aydemir, Hâdî'nin Saray şehr-engîzi üzerine yazdığı makalesinde bu bilgiyi edebiyat kamusu ile paylaşır: "Hâdî'nin eseri bize, diğerlerinden farklı olarak, iki önemli bilgi vermektedir. Birincisi, şimdiye kadar kaydına rastlamadığımız Selâmî mahlaslı şairin Saray için yazılmış bir şehrengizinin olduğu..." [Aydemir: 36-37] Yazar, bu bilgiyi ise Hâdî'nin şehr-engîzinde geçen aşağıdaki bölümden çıkarmaktadır:

girü didi diseŋ anı revâdur
ol edrene imiş bu da serâdur
müberhen eyleyüp didi kelâmı
mesîḥîden gelüp soŋra selâmî
bu meydâna girüp atını sürmiş

[12] Kemâlî'nin sözkonusu şehr-engîzinin varolduğu ile ilgili kaynakça bilgilerine şu adresten eriştim: https://www.yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=101777.

Mısır Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu'nun III. cildinde de Kemâlî'nin şehr-engîziyle ilgili şu bilgilere yer verilmiştir:

٣٣٣١ - شهر انگيز:
نظم : كمالى و آخرون
وهى منظومة تركية نظمها جماعة من الشعرا، فى وصف الغلمان منهم شاعر مخلصه كمالى (هكذا فى كشف الظنون).
نسخة مخطوطة، ناقصة الاخر، اولها:
يا الهى بتم او خسته و زار ... الخ
بكلم فارسى، مدون تاريخ، ضمن مجموعة من ص ١٨٥ - ١٩٣، مسطرتها ١٧ سطرا، و فى قالب ١٩،٥ × ١١ سم.
(١٢٩٨ شعر تيمورية)

Metne şu an için erişemediğimi eklemeliyim.

o ṭarz üzre o da bünyâd urmış
serâyuŋ bir zemân dil-berleri
aŋup vaṣf eylemişdür her birini
belürdi lik anlaruŋ 'uyûbı
oġullarına degdi devr-i ḫûbı
bu nevbetde bu şehrüŋ ḫûbı çokdur
birinüŋ mişli ġayrı yerde yoḳdur
ne var bunları sen de vaṣf iderseŋ
o gitdügi yola sen de giderseŋ

[Aydemir: 42]

Sülûkî - *Şehr-engîz*

Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zünûn*'da şehr-engîz yazan şairler arasında saydığı bir diğer şair de Sülûkî'dir. Ne yazık ki şehr-engîzin hangi şehir için yazıldığı belli değildir. Ancak Sülûkî'nin bir şehr-engîzi olduğunu bildiren Kınalızâde, şehr-engîzden de beş beyit kaydetmiştir:

...ve bir şehr-engîzi vardur. inṣâf budur ki ġâyetde ḫûb dimişdür. bu ebyât andandur:

birisi ṭâlib-i 'ilmüŋ 'ömeridür
muṭavvel ṣanma medḥüŋ muḫtaṣarıdur
bizim mâkṣûdumuz 'izz-i viṣâli
velî maṭlûf-ı 'âlemdür ḫayâli
anuŋ yolında 'ömrin itmeyen ṣarf
kelâm-ı 'ışḳdan bilmez o bir ḥarf
muḥammeddür birisi şeyḫ-zâde
ḫudâ virmiş aŋa hüsn-i ziyâde
ṭaṣarru' iderüm ḥaḳ ḥażretine
elin alup girem tâ ḫalvetine

[Kınalı-zâde: 481-482]

Agâh Sırrı Levend ise şehr-engîzinden Âşık Çelebi'nin sözettiğini aktarsa da gerçekte şehr-engîz bir de Beyânî tezkiresinde anılmaktadır. Beyânî şehr-engîz için "Zerâfet-âmîz bir laṭîf şehr-engîz" demektedir ve aynı beş beyti alıntılamaktadır olması gerektiği gibi küçük değişikliklerle. Âşık Çelebi ise kendisiyle ilgili şu bilgileri vermektedir:

amasiyyadandur. adı meḥemmeddür. kâtibler içinde elif gibi ser-âmeddür. Tâlib-i ma'rifet ve kemâl-i nîk-nefes ü ḫoş-ḫısâl yigitdür. ḫub-âvâz u berbaṭ-nevâz u terâne-perdâzdur. ümerâya muṣâḥib ve ümenâya kâtib olagelmişdür. maḥbûb sevdâsıyle ve seyâḥat hevâsıyle vaṭanından cüdâ düşüp rûmiline geldükde fakîrüŋ yanına gelüp ser ü kârı bizümle oldı ve bizim şi'rimüze naẓâ'ir diyüp güftâr-ı eş'ârı bizümle oldı. ḥâlâ kifâf-ı nefs belki ancaḳ sedd-i ramaḳ olacaḳ kitâbetle kâni' ü ḥamza bâlisiyle 'âlem-i visâlde bî-mezâḥim ü bî-mâni'dür. ḥâlâ yine rûmillerinde seyâḥatde her gördügi maḥbûba iẓhâr-ı 'ışḳ u muḥabbetdür. [Âşık Çelebi, Meredith-Owens: 161b, Kılıç: 545]

Tab'î - *Şehr-engîz-i İstanbul*

Ahdî'nin *Gülşen-i Şu'arâsı*'nda "islâmboldandur. dâniş-mend-i hûş-mend ṭâ'ifesinden ṭab'-ı pür-zîver olmağın şehr-i meẕkûruŋ cevânları içün şehren-gîz-i maḥabbet-âmîz dimiş ki maḳbûl-i erbâb-ı 'ayş u ḥużûr olmışdur" [Ahdî: 403] dediği tab'î'nin şehr-engîzi tam olarak yitik sayılmaz. Şehr-engîzle ilgili bilgilerimizin kaynağı olan Mustafa İzzet'in bitirme tezinde "kitabcı Ahmed beyin başı ve sonu olmayan bir mecmua parçasından alınmıştır, aslı kendilerindedir" [48] dediği bu şehr-engîz, bugün sözkonusu mecmua kimdeyse, ondadır. Mustafa İzzet ise kimi alıntılar da yaptığı şehr-engîzle ilgili bölümde şu bilgileri vermektedir meraklısına:

Tabî'nin İstanbul Şehrengizi
Dizi: Münacat 28, Sıfatı Şita 10, Sıfatı Bahar 10, Şehir Tasviri 23, Gece ve Gündüz 10, Sebebi Telif 13, Vasfı Huban 86, Hateme 12 (5 gazel)
Çerçeve ve Kısaltma

Münacat: Hudaya bir zaifü nâtuvanım
Cihan içre gamile tevemanım

Burada namazda, oruçta, secdede... mahbub fikrile maşbu olduğunu, gözünde Karun malının ehemmiyeti olmadığını, af vs.'yi anlatır:

Kış Tasviri: Erişdi yine birden ruyu âlem
Yüz aklığın kazandı oldu hurrem

Bahar: Çu baş kaldırdı yine ṣìh ezhar

Adüvvi din girizan oldu nâçar

Şehir Tasviri: İçinde cevrü hicranü sitem bol
Felekte yokdurur illa ịstanbul

"Eğer bu şehrin etrafını tasvire kalkarsam söz uzayacaktır. Ancak dört yer vardır ki onu vasf edebilirim, Eyyub, Kagıdhane, Yeni kapu mesiresi, Beşiktaş.

- Nola hubane meva olsa Eyyub
- İkinci rükünü Kâgıdhane anın
- Yeni kapuda bir yeni mesire
- Anun dördüncü rükünüdür Beşiktaş

Gece: Felek çun gizledi mehrin çeragın

Gündüz: Seher çun oldu tıflı subhıbidâr

Sebebi telif: Ederken bunları ben cümle seyran
Erişdi yanıma cem oldu yâran

"Bahar geldi evde durulmaz, yalınız gülistan neye yarar, güzellerle bir şehrengiz yazmak diledim..."

Güzeller: Güzeller içre dersem kim seramed
Bu gün şemsi cihan kaftancı Ahmed

86 beyitle 40 güzeli ikişer beyitle metheder: Sarac Ahmed, Ak Musli, Subaşı Zade, Mutab Zade, Şeyh Zade, Hasan Bali, Neyzen Oğluş, Kık Mahmud, Meni Saç Hamza, Musli, Hamacı Zade Ahmed, Abdi, Kurt Bali, Simkeş, Osman, Mücellit Sefer, Derviş, Gömlekci Kerim, Haffaf Zade, Bey Zade, Sultan Oğlu, Kehhal Oğlu, Takyacı Musli, Şekerci, Abdi Şah, Macuncu Mehmed, Galatalı Azab, Kul Oğlu Ali, Biçakci, Mücellit Bali, Taci Zade Musli, Miri Aşıkan...

Hateme: Gazel

İlahi bunları alemde berkarar eyle
Kamusun aşıkı üftadesine yar eyle

Eserin Sonu: Bu kavli bu ki kadir etti Settâr
Beğenmezsen birisin sen de et var

Mukayese: Mesihiye nazaran kış ve bahar tasvirleri sebebi telif gibi küçük ilaveler varsa da hemen satır satır onun tesiri altında kaldığını görmekteyiz:

Mesihi: İlâhi acizü zaru zebûnum

Tab'i: Hüdaya bir zaifü natüvanım

M: Cihanda var mıbir ben denlu gümrah

T: Olaldan nefsi gümrah bana hemrah
Benim yareb tariki hakta gümrah
M: Beş on gün eylesem ger savma niyyet
Bozar ol niyetümü eydi vuslat
T: Ger etsem Kâbeye gitmeye niyyet
Verir kûyü bütan bana nedamet
M: Elüm kaldırsam ellerle duaya
Sanuram el uzattım merhabaya
Çu mescid içre dönem kıbleye yüz
Cemâl i yâr olur mehrab döb düz
T: Namaza mescid içre bağlasam el
Görüb parmağıle gösterir el
Ne mümkündür ki koyam secdeye baş

M: Kıluver her gece mahbûb fikrin
T: Gönülde her zaman mahbûb fikrin
M: Bu suçlarıla beni tartarsa Rahman
T: Günahım cümle vezn eylerse Yezdan
M: Bu şehrengize ver şehr içre şöhret
T: Bu şehrengizi kıl gün gibi meşhur
M: Bu gün meydanı hüsn içre serâmed
T: Güzeller içre dersen kim serâmed
M: İlâhi her birin payende eyle
T: İlâhi bunları alemde ber karar eyle
M: Mesihi medhi bu denlu becerdi
Beğenmezsen yürü var sen de eyle
T: Bu kavli buna kadir etti Settar
Beğenmezsen birisin sen de et var

Bu mukayese gösteriyor ki Tabi'nin:

Bu şehrengiz idi bir güşte mana
Gelüb etti Mesihi anı ihya
Halef oldum ana ben merdi ahkar
Dürü tabımla verdim ana ziver

Demesi yalınız bir tevazu eseri değil aynu zamanda yerinde bir itiraftır. Halbu ki diğer şairler için:

Yanımda gayri şair haru hastır, diyor

Hiçbir yerde bu şehrengize dair bir kayid görülemediği gibi eserde tarihini tesbit edecek bir madde de bulunama-

> mıştır. Bu şehrengiz diğerleri içinde Mesihinin sadık bir kopyasıdır. [Mustafa İzzet: 46-48]

Ahdî - Şehr-engîz

Yeri gelmişken anılması gereken bir yitik şehr-engîz de Ahdî'nin şehr-engîzidir. Bu şehr-engîzden de Mustafa İzzet'in bitirme tezi sayesinde haberdar oluyoruz. Mustafa İzzet, Kitapçı Ahmed'in elinde Ahdî'nin bir şehr-engîzinin bulunduğunu söylediğini, ancak görmediğini belirtiyor. Tezin sonunda belirlediği şehr-engîzlerin dökümünü verirken de Ahdî'nin de şehr-engîzini yazmış ve çıkma ile Kitapçı Ahmed'de olduğunu bildirmiş. [II/74] Ancak kaynaklarda Ahdî adını kullanan şairlerden hiçbiri için şehr-engîzi olduğu bilgisine yer verilmemiş. İlginç olan Agâh Sırrı Levend'in de tezden haberdar olmasına karşın kitabında bu bilgiye yer vermemiş olması.

Tâbi'î - *Şehr-engîz*

Şehr-engîzi yitik şairlerimizden biri de Tâbi'î'dir. Kendisinden sözeden tüm kaynaklarda benzer sözcüklerle ya da biçimde şehr-engîzi olduğu bildirilmiştir. Ne var ki elimizde şehr-engîzden tek bir dize bile bulunmamaktadır.

> edirneye şehr-engîz didi görenler mesîḥî şeker-rîz bu daḫı şehd-âmiz didi.
> [Âşık Çelebi, Meredith-Owens: 258a, Kılıç: 831]
>
> mesîḥîniŋ şehr-engîzine andan eyi naẓîre kimse dimemişdür.
> [Kınalızade: 235]
>
> Adı Ali, mahlası bâzan Feyzî ve bâzan da Tabi'î idi. Yazma san'atında tam bir hüner sahibi idi ve ağır zeameti vardır. Mesihî'nin şehrengiz'ine nazîre yazmıştır.
> [Hıbrî: 124]

Âşık Çelebi şairle ilgili ayrıca şu bilgileri vermektedir:

> edirnedendür. adı 'alidür taḫalluṣı gâh feyżî vü gâh tâbîdür. şi'r ü ḫaṭṭuŋ ve kemâlüŋ câmi'idür. ṭab'ında ḳabiliyyet vü her nev'a hüner kesbine ehliyyet nihâyettedür. bir zemân suḫte olup çoḳ nesne kesb idüp çoḳ nüsḫa gördi. bir zemân daḫı ḫaṭṭa 'ışḳ peydâ ḳılup bir iki nev' ḳalemi ele götürdi. bir zemân daḫı şi're mümâreset itdi anda daḫı ḳaṣîdede nicenüŋ beytin bozup mes̱nevîde gözlerine ḫılḳa-i mîm mıṣrâ'dan ḳâfiyeyi teng idüp ġazel-i penc-beytde nice zîr-dest-

lerüŋ pencesin burdı. [Âşık Çelebi, Meredith-Owens: 258a, Kılıç: 831]

Nihâlî - *Gazeller*

Yukarıda vurguladığım gibi Nihâlî'nin bir şehr-engîzi olduğu ve bunun da meydanda olmadığı varsayımsaldır. Kendisinin esnaf güzelleri üzerine yazdığı gazelleri, bir şehr-engîzde mahbublar vasfında yazılan bölümleri andırdığından şehr-engîz sınıfında değerlendirilmiştir. Agâh Bey "Eser esnaf güzellerini tasvir eden gazellerden ibarettir" demekle yetinmiştir. İskender Pala, ayrıca, bunların varolan bir şehr-engîzden parçalar olabileceği varsayımından yola çıkarak metni "meydanda olmayan" şehr-engîzler arasında saymıştır. Metin Akkuş ise eldeki parçalar dışında bir metin olmadığı görüşünden hareketle elde bulunan şehr-engîzler arasında Nihâlî'nin hangi şehir için olduğu belli olmayan yapıtını da saymıştır.

Nihâlî'nin bu türden şiirler yazdığını ve oldukça da başarılı olduğunu Sehî tezkiresinden öğreniyoruz:

> ṭarîḳ-i şi'rde başḳa ṭarz-ı ḫaṣṣı ve bu üslûba kendünüŋ iḫtiṣâṣı var ekŝer eş'ârı ehl-i ḥırfet ḥaḳḳında vâḳı'a olmış luṭfdur vilâyet-i rûmda degül belki 'arabda ve 'acemde ve pehlevî dilde bu üslûba şi'r dimiş kimesne yok ṭarîḳinde ferîdü'd-dehr ve mümtâzü'l-'aṣrdur bu vâdîde leṭâ`if ḳısmında söz söylemek bu ḳadar olur artuḳ dimek olmaz bu rengde şi're bu çâşnî virmek muḥâl-i 'aḳldur hiçbir vechle maḳdûr-ı beşer degül anuŋ eş'ârın ṣaḥib-i ẕevḳ olan ma'lûm ve ehl-i şevḳ biltemâm mefhûm idinür[13] [Sehi: 229-230]

Tartışmalı durumu yaratan ise Âşık Çelebi'nin tezkiresinin Nihâlî maddesinde alıntıladığı gazellerdir[14]:

> ve her ḥırfet ehlinden bir dil-bere anuŋ evṣâfına maḫṣûṣ birer Gazel dimişdür.

13 Bu bölümü Mustafa İsen, yanlışlıkla "Nihâlî" yerine "Nihânî" olarak basılan bölümde şu biçimde bugünün Türkçesine aktarmıştır:
Mevlânâ Nihânî
Şiirlerinin çoğu zanaatkârlar hakkında yazılmış latifelerdir. Anadolu'da değil, belki Arap, Acem ve Pehlevi dilinde bu üslubda şiir söylemiş kimse yoktur. Bu yolda zamanının yegânesi ve asrının seçkini idi. Bu vadide, latife konusunda söz söylemek bu kadar olur, daha fazlasını demek mümkün değildir. Nihânî gibi, şiire bu çeşniyi verebilmek aklen imkansız ve beşerin kudreti dışındadır. Onun şiirlerini zevk sahipleri bilir, şevk ehli anlar. [160]

14 Edith Gülçin Ambros bu gazeller üzerine yazdığı yazısında "sîm-keş" ve "çizmeci" için yazılan gazellerin Necâtî divanında yer aldığını belirtmiştir. Buradaki gazellerin de hepsi olmasa da bir bölümü yazıda alıntılanmış, kullanılan sanatlara örnekler verilerek değerlendirilmiştir. Ambros'un gazellere ilişkin yargısı da yeni ya da Nihâlî'nin şahsına münhasır bir özellikeri olmadığı yönünde olmuştur [17].

der-vaṣf-ı ḥayyât

bir güzel derzinüŋ oldı bu göŋül âvâresi
kim anuŋ 'uşşâḳa dâ'im eksük olmaz yâresi
gözlerüm engüştvâne kirpigümdür igneler
ḳanlı yaşum âl ibrişimdür ey cân pâresi
derd ile inceldi çirpi ipi mânendi tenüm
yaş ile döndi tebâşire bu gözüm karesi
dil metâ'ı ṣındı biçilmez mi vaṣluŋ câmesi
ṣabr işi bitdi dikilmez mi yâ baġrum yâresi
âteş-i sînemde gel ḳızdur otuŋı dostum
yûfa geçsün işigüŋ külḫanda yüzi ḳaresi
yüzüŋ astâruŋ degül ol derzi dil-berden kesel
yoḫsa çalınur raḳîbâ lehçenüŋ kâvâresi
ey nihâlî derzi dil-berler ḳocayın dir iseŋ
külḫanî olmaḳdan özge yoḳdur anuŋ çâresi

der-sîmkeş

ḳıldı sergerdân beni bir sîm-sâ'id sîmkeş
kim yaraşur iki çarḫı olsa aŋa ay u güneş
dest-i devrân mıṭraḳ ile ursa ġam üzre raḳîb
göreyin dögsün ḳafaŋı dâ'imâ ser-taḫtaveş

velehû

sevdi göŋlüm yine bir sîm-beden sîmkeşi
ki ḥased iltür anuŋ çarḫına çarḫuŋ güneşi[15]
çeke gördüm ḳaṭara gelmedi ol sîm beden
işi mi oŋar kişiŋün oŋmaduḳ olınca başı[16]
dest-bûsı hevesine düşeli ṣırma mişâl
çarḫ-ı ġamda tenüm inceldi ṭolaşı ṭolaşı[17]

der-palândûz

sen palândûz olalı ey şâh-ı serv ü sîmten
sâz gibi incelüp zerd ü nizâr oldı beden

15 *Necatî Beg Divanı*, gazel 606 - beyit 1
16 *Necatî Beg Divanı*, gazel 606 - beyit 3
17 *Necatî Beg Divanı*, gazel 606 - beyit 4

al palânuŋ ḫar raḳîbüŋ çayıra ṣal otlasun
nev-bahârum biz senüŋle idelüm seyr-i çemen
ḥasretinden ol palândûzuŋ ölürsem dostlar
semer agacını tâbût eyleŋ içlikden kefen
göz yaşıyle yuyuben itdükde tekfîn eyleŋüz
sıġr-pûşın setr-pûş ü bâl-pûşın pîrehen
hem-lekende ṭaşını seng-i mezâr eyleŋ baŋa
tâ ziyâretgâh olam ol taş baġırlı yâre ben

der-âşpez

eşkümi gördi kâse-i çeşmümde dânevâr
aş yirür oldı ḳanuma ol âşpez nigâr
beŋzerdi ṣaḥn dâne birincine ol mehüŋ
pür lü'lü olsa ger sadef-i dürr-i tâbdâr
ġam yime ḫân-ı vaṣla dilâ irmedük diyü
bir gün ola ki nân u nemek ḥaḳḳın aŋa yâr
beŋzerdi köftesi demiri serve râstî
ger serv mîve virse bu vech ile âbdâr
nân ḥaḳḳıçün ki tâzelügi şiş kebâbınuŋ
gülşende ḳıldı şâh-ı gül-i sürḫı şermsâr
beŋzer şol aya köftesi pişen tevâsında
şol sîne k'ola âteş-i 'ışḳ ile dâġvâr
döküldi yüregüm yine sâtûr-ı derd ile
cem' olalı dükânına bir niçe köfteḫâr
odlara yaḳduŋ odını daḫı benüm gibi
dîvâne-veş egerçi ki tutmışdı kûhṣâr
dest-kefçeŋ urur aşçı şekerdi bulınmaya
fenn-i ẓarâfet içre nihâlîden üste kâr
ḫân-ı ḫalîl ü sofra-ı cömerd ḥaḳḳ içün
kâruŋa kesbüŋe bereket vire girdgâr

der-şerbetçi

bir güzel şerbetçiye cân ile oldum müşterî
kim kesâd itmiş lebi cüllâbı şehd ü şekkeri
luṭf ile şekker sözi sehdüŋ eritmiş yüregin

ḳahr ile şîrîn lebi fükâya ḳoymış sükkeri
lebleri sırrın fukâdan ṣorma ey 'âşıḳ anuŋ
rind-veş câm-ı ṣurâḥîden ṣoralum gel beri
bu ıssıya ḳarlar mı ḳatlanur ki her engel gelüp
leblerüŋ yâdıyle içe ol şeker şerbetleri

der-börekçi

bir börekçi dil-berüŋ 'ışḳında dil merdânedür
kim göŋüller yapmada dâ'im işi rindânedür
yüregüm yaġıyle göŋlüm ḫamırın yazmaġa
sînesi pîş-taḫta sîmîn ḳolları merdânedür
naḳd-ı cân virüp böreginden yiyen 'âşıḳ didi
loḳması şâhâne vü ḳıymetde dervişânedür
niçe dil murġın şikâr idüp börekler baġlamış
beŋzer ol kebküŋ yine 'azmi bugün seyrânedür
sep bu yanmış sîneye vaṣluŋ ṣuyın iki gözüm
kim börekçi furunı gibi tutuşmış yânedür
rîş-i ḫand ile piyâza çekdügüŋe ey peri
bu nihâlî ger inanursa 'aceb dîvânedür

çizmeci

çünki bildik ey göŋül ol çizmecinüŋ şânını
oŋayın derseŋ kölesi gibi bekle yanını[18]
işçilük yeg çün güzel sevmekde üstâd olmadur
rûzigârın gözleyüp sür ustanuŋ devrânını[19]
'arşdan rûḫü'l-emîn ide hezârân âferîn
bir naẓar kürsîde görse ger ol âdem cânını[20]
yâre bizden dikicilük ideyiŋ dirdi raḳîb
keb yumazmış ṣoŋra ṭuyduḳ ustâmuŋ yalanını[21]

[18] *Necatî Beg Divanı*, gazel 583 - beyit 1
çünki bildiŋ ey göŋül ol çizmecinüŋ şânını
uŋayın dirseŋ kölesi gibi bekle yanını

[19] *Necatî Beg Divanı*, gazel 583 - beyit 3
işcilük yegdür güzel sevmekde üstâd olmadan
rûz gözleyüb süresin ustamuŋ devrânını

[20] *Necatî Beg Divanı*, gazel 583 - beyit 7
'arşdan rûXü'l-emîn eyler hezârân âferîn
bir naẓar görse idi kürsîde ol Adem cânını

[21] *Necatî Beg Divanı*, gazel 583 - beyit 5
yâra bir dikicilük itdüm dir idi seg raḳîb
keb yonarmış ṣoŋra bildüm ol itüŋ yalanını

ol güzel çizmeciye çîrîş geçirmiş müdde'î
vây boz idi aġzınuŋ şol yunmaduḳ güldânını[22]
rîşte-i zülfinden isterseŋ nihâlî destres
pâd vâli gibi düş pâyına ṭut dâmânını[23]

ḳazzâz

dil meges gibi ṭolaşdı ḳaldı zülfi aġına
'ankebût-ı ḫâlini bend ideli ṣaç baġına
deste deste ġonceler kim baġlamışdur bâġbân
beŋzer ol ḳazzâz dil-ber degmesinüŋ aġına
iligüm şuŋa ḳurur yanından üzülmez raḳîb
şöyle beŋzer deldi taḳdı eşkilüki bâġına
deste çöpi gibi destin öpmedin bulur nasîb
o ḳılabdan ṣaçlı ḳazzâzuŋ düşen ayaġına
ḳuşaġı bek dil-bere olmaḳ dilerseŋ müşterî
gel naẓar ḳıl dezgehi üzre anuŋ ḳuşaġına
ḥûr-veş dil-berler ile şimdi ḳazzâz yemez
ey nihâlî gör ki dönmişdür behişt uçmaġına

mîve-fürûş

meger ki bâġ-ı cemâli bitürdi ter mîve
nigâr mîve-fürûş oluben ṣatar mîve
dükânda ḳarşusına boyın egüp aṣılmış
'aceb o sîb-i zeneḫdânı mı sever mîve
veyâ benüm gibi hecr odına mı yanmışdur
ki ṭurmadan ṣararup ṣararup geçer mîve
hiç olacaḳ bitecek derde uġramadı gibi
dükân dükân yüriyüp der-be-der gezer mîve
nihâlî şi'ri yine bâġ-ı ḥüsne dönmişdür
ki her budaġı virür tâze tâze ter mîve

---

22 *Necatî Beg Divanı*, gazel 583 - beyit 4
ol güzel başmaḳcıya çiriş geçermiş seg raḳîb
vây boza idi aġzınuŋ ol yunmaduḳ güldânını

23 *Necatî Beg Divanı*, gazel 583 - beyit 8
sâye-i zülfinden isterseŋ necâtî dest-res
pazvalı gibi düş ayaġa ṭut dâmânını

boza-ḫâne

boza-ḫâne açalıdan ol dildâr
ḳaldı der-beste ḫâne-i ḫummâr
la'li şevḳıyle ḫoş idüp ḫumda
mey yirin ṭutdı boza-i tâtâr
mâh-ı nev çiçegi olursa ne ṭan
çün güneş yüzlidür o dezgehdâr
virdügi boza aḳlımuz aldı
daru mı ḳatdı yoġsa ol 'ayyâr
her ki ḫaṭṭ-ı ġubâra ḳıldı naẓar
aŋa keşf oldı 'âlem-i esrâr
ṭarı tamına reşk ider o mehûŋ
bunca encümle künbed-i devvâr
cevri idinci baġrumızı kebâb
âteş-i 'ışḳı ḳıldı cânuma kâr
bâzâra giden olmaġa mûm idük
biz faḳîr ile eylese bâzâr
yarmacısı olmaġa yaramaz
ṭaş yararken bu ṭâli'-i murdâr
bâri ol dil-berün ḫamîrgâri
ola bilsek nihâlî âḫir-i kâr
serdeh-i vaṣlına irem dirseŋ
ardla ṣohbetin ḳoma zinhâr

[Âşık Çelebi, Meredith-Owens: 143a-144b, Kılıç: 488-494]

Gazeller, kişiyi kuşkuya düşürecek türden olsalar da bir şehr-engîzin parçaları iseler Âşık Çelebi'nin bunu bildirmemiş olması, atlaması pek olanaklı görünmüyor. Kendisi başka şairlerin şehr-engîzlerine gönderme yaparken bu kapsamda alıntı yaptığı bir şehr-engîzi anmaması düşünülemez.

* * *

Sonuç

"Meydanda olmayan" şehr-engîzlerin sayısı bütün çekinceler bir yana konacak olursa 18'dir. Ne var ki değişik gerekçelerle bunların kimilerinin gerçekte bugün anladığımız anlamıyla şehr-engîz olmadıklarını, kimilerinin ise yitik olmadığını söyleyebiliriz. Kaynaklarda Belîğ'in yitik şehr-engîzi için "üç cild miḳdârı naẓm u nes̱r ile şehr-engîz taḥrîr etmişdir" denilmesi bir yana Fikrî'nin şehr-engîzi için "niçe şehr-engîzi vardur" ya da "ḫûb şehr-engîzleri vardur" denilmesi düşündürücüdür. Mehmed Çavuşoğlu'nun Hayretî'nin Yenice şehr-engîzi için yazdığı makalenin girişinde "Bu ta'bîri tam bir tabiîlikle kullanan Mesîhî'nin edâsından ondan önce şehr-engîz terkibinin kullanılmış olabileceği kuvvetli bir ihtimâl gibi görünmektedir" [81] biçimindeki belirlemesi ile Âşık Çelebi'nin Mesîhî maddesinde ilk şehr-engîzi yazmış olmasına hiçbir özel vurguda bulunmaması [Kılıç: 423] da bu durumu destekler görünüyor.

Bu kullanımlar ve belirlemeler, şehr-engîz denilince mesnevi vadisinde yazılmış şiirler dışında daha kısa sayılabilecek benzer konulu şiirlere de gönderme yapıldığı anlamına gelebilir. Selim Kuru da "Gazelde Sevgilinin Cinsiyetlendirilmesi Açısından Erkek İsimli Redifler" başlıklı yazısında türün kökeni bakımından benzer bir duruma dikkat çekmektedir.

> ...şehrengiz türü ile gazellerde erkek isimlerinin kullanımı arasındaki ilişki gayet açıktır. Fars edebiyatındaki şehraşub türünden ziyade, şehrengizin belli erkek isimlerini redif olarak alan gazel söyleme modasına daha yakın olduğunu düşünüyorum. Osmanlı sahasında 1512'den itibaren belirmeye başlayan şehrengizler, belli şehirlerdeki genç erkeklerin en güzellerinin isimleri üzerinden edebi sanatların kullanımının sergilendiği metinlerdir. İlk Mesîhî tarafından yazılan şehrengizler, bir nazire yarışı oluşturmuşlar ve böylece klasik bir anlatı haline dönüşmüşlerdir. Yukarıda adlarını andığım erkek isimli redifli gazeller yazan şairlerin bazıları şehrengizler de yazmışlardır. Bu metinlerin çoğu 1550'den önce yazılmıştır. Sonraları bu eserler giderek daha uzun anlatılara dönüşerek katılaşmış, ilk örneklerinde görülen oyunlu kısa metinlerden farklılaşmış ve mahbubperestlik eylemini imler biçimde mecazi aşk ile gerçek aşkın karşılaştırıldığı metinlere dönüşmüştür. Onaltıncı yüzyılın

> başlarında şehrengiz yazan şairlerin aynı zamanda erkek isimleri içeren gazeller de yazmaları farklı ilgilere sahip bir şair grubunun varlığını da göstermektedir. [Kuru: 87]

Kuru, şehr-engîz türünün "Fars edebiyatındaki şehraşub türünden ziyade, şehrengizin belli erkek isimlerini redif olarak alan gazel söyleme modasına daha yakın olduğu" yargısında oldukça haklı görünüyor. Zaten edebiyatımızdaki türlerin kökenleri ve gelişimleri ile ilgili başka metinlerde de Kuru'nunkine benzer yorumlarla, ilişkilendirmelerle karşılaşmak olanaklı. Sözgelimi Cemal Kurnaz bilâdiyelerle ilgili çalışmalarında türün kökenini benzer içerikteki daha kısa şiirlere bağlamaktadır.

> ...bilâdiyeler, baştan sonra belde adlarının tevriyeli kullanımıyla yazılan şiirlerdir.
>
> Aslında edebiyatımızda bu uygulama yeni değildir. Şairlerin eskiden beri şehir adlarını kelime anlamlarını göz önüne alarak teşbih unsuru olarak kullandıkları, bunu yaparken de bazan da tevriyeye başvurdukları bilinmektedir.
>
> ...
>
> Bu örneklerden, özellikle şehir adlarının tevriyeli kullanılmış olanları bilâdiye türünün çekirdeğini oluşturmaktadır. Daha önce şiirlerde tek tük beyitlerde görülen bu kullanım, şiirin bütün beyitlerine yaygınlaştırılarak bilâdiye türü meydana getirilmiştir. [Kurnaz: 300]

Türlerin kökenlerine ya da dönüşümlerine ilişkin kuramlar da zaten böylesi dönüşümlere işaret etmektedir. Alastair Fowler *Kinds of Literature* başlıklı çalışmasının "Transformation of Genre" bölümünde türlerin dönüşümüne, değişimine neden olan belli başlı etkenleri sıralar. Bunlardan ilki yeni bir konunun icadedilmesidir. Böylelikle kuralları, yapısı -belki de keskin sınırlarla çizilmiş- bilinen bir türün içinde ortaya çıkan yeni konu, zaman içinde türün kendisini ele geçirip bağımsızlığını ilan edebilmektedir. [Fowler: 170] Bu durum Kuru'nun redifi erkek adı olan gazellerin ortaya çıkışını açıklamasına karşılık gelmektedir bir bakıma. Dönüşüme neden olan ikinci yöntem ise kendi içinde bütünlüğü olan kısa kısa edebi metinlerin cem edilmesidir. Ancak burada eklenmesi gereken bu bir araya getirmenin, düz bir derleme işi olmadığı, bir araya getirilen parçaların yine belli bir bütünlük göstermesi için bağlantı bölümlerinin ya da onları bir arada tutacak genel bir çerçevenin de çizilmiş olmasıdır. Bu biçimde ortaya çıkan yeni tür, bir araya getirilen küçük parçalar-

dan başka bir şey olduğu gibi karadüzen bir mecmua işi de olmayacaktır. [Fowler 2002: 171-172] Bu açıklama da tam olarak Kuru'nun şehr-engîzlerin, Kurnaz'ın da bilâdiyelerin ortaya çıkmasına ilişkin açıklamalarına karşılık gelmektedir.[24]

Bütün bu ayrıntıları gözönünde bulundurunca yitik olduğunu varsaydığımız kimi şehr-engîzlerin yitik olmayabileceği, gerçekte ortada bugünkü kavramsallaştırmamıza karşılık gelen bir metnin olmayabileceği varsayımında bulunabiliriz. Kuşkusuz bu bir varsayımdır, ancak boşa atılacak bir varsayım da değildir. "Meydanda olmayan" şehr-engîzlerin hemen hepsi tür için "erken dönem" sayılabilecek bir zamanda yazılmıştır, bir ikisi dışında hepsi de Hicrî X. yüzyıl mahsulleridir. Bu nedenle şehr-engîz teriminin kendisinin sözkonusu dönemde tam olarak mesnevi vadisinde yazılmış türe mi gönderme yaptığı yoksa mahbublar vasfında yazılan münferid kısa şiirlere ya da bu türden şiirler mecmuasına mı gönderme yaptığı tam olarak oturmamış olabilir. Olanaklıdır ki her ikisine birden göndermesi olan bir terim olarak kullanımdaydı. Çavuşoğlu'nun "ta'bîri tam bir tabiîlikle kullanan Mesîhî'nin edâsından ondan önce şehr-engîz terkibinin kullanılmış olabileceği kuvvetli bir ihtimâl gibi görünmektedir" [Çavuşoğlu: 81] demesi de benzer bir hissin sonucu olabilir. Hatta bu iki anlamlı kullanımın varlığını örtük olarak da olsa çok geç dönemlere kadar sürdürdüğünü Sünbül-zâde Vehbî'nin Mâliye Nâzırı Defterdâr Hilmî Paşa için yazdığı gazele "şehr-engîz" adını vermesinden çıkarsanabilir [Pakalın: III/327]. Bu ikili kullanıma içkin olan durum ise türün önceliğinin şehir ya da meslek değil "mahbûb" olduğudur.

Nihâlî'nin gazellerini de bu yorumlar bağlamında değerlendirecek olursak şehr-engîz olmadıklarını söyleyebiliriz. Gazeller, bu özellikleri ile daha çok

---

24 Bu -kendi içinde belli bir tutarlılığı olsa da- sonunda bir yorumdur. Türün gelişimi başka biçimlerde de yorumlanabilir. Sözgelimi Emine Tuğcu'nun yaklaşımı başka bir yorum olarak görülebilir.

> Şehrengiz "tür"ünün Türk edebiyatındaki gelişimi düşünüldüğünde şöyle bir yapı ortaya çıkmaktadır: Türün öncelikle İran edebiyatında şairin bir şekilde gittiği veya bulunduğu şehirde karşılaştığı olumlu veya olumsuz izlenimlerden hareketle yazdığı şiir parçalarının, tarihsel süreç içerisinde, şehrin güzelliklerinin ve özellikle şehirde bulunan güzellerin / esnaf güzellerinin (mahbûblarının) anlatılması şeklinde iki kola ayrılarak müstakil eserler haline geldiği görülmektedir. Türün bu iki kolundan ise Osmanlı edebiyatında daha çok ikincisi gelişme göstermiş, XVI ve XVIII. yüzyıllar arasında sayısı elliyi aşan şehrengiz metni yazılmıştır. Çoğunlukla mesnevi nazım şekliyle yazılan bu şiirler, esnaf güzellerini konu alması ve içinde barındırdığı toplumsal hayata ait unsurlar bakımından Osmanlı edebiyatında farklı ve önemli bir yer tutmaktadır. [Tuğcu: 29]

[Tuğcu'nun türün iki kola ayrılmasına ilişkin bu yorumunu destekleyebilecek şu iki örneğin başlıklarını -tek birer yazmada kullanıldıkları bilgisini anımsatarak- kullanmak isterim. Mesîhî'nin şehr-engîzinin tam adı bu ayrıma işaret edercesine "Şehr-engîz Der Medh-i Cüvânân-ı Edirne"dir. Lâmi'î Çelebi de sanki karışılık olmaması için şehri anlatan şehr-engîzine "Şehr-engîz-i Mevâzi'-i Şerîfe-i Brusa" adını verniş, güzelleri anlatanına ise "Nâme-i Şehr-engîz-i Mahâbîb-i Dil-firîb-i Brusa" adını vermiştir. Açıkça birinde "Mevâzi'" sözcüğünü diğerinde "Mahâbîb" sözcüğünü kullanarak ayrım yapmıştır.]

Türler ve türleşme ile ilgili ayrıca Hakan Atay'ın Tâcî-zâde Câfer Çelebi'nin *Heves-nâme*'si üzerine yazdığı yüksek lisans tezine bakılmalıdır. Mesnevi üzerinden oldukça oylumlu ve gidimli bir tür tartışması yürütüyor kendisi [4-19]. Şöyle diyeyim; neresini alıntılayacağımı bilemedim.

Fars edebiyatındaki şehr-âşûbların akrabası sayılabilir. Biliyoruz ki Fars edebiyatında bu türün örnekleri konusu olan mahbubların adları üzerinden değil öncelikle meslekleri üzerinden kurulur [tafsîlâtı için Hasan Çiftçi'nin "Fars Edebiyatı'nda Şehrâşûb I-II" başlıklı makalelerine bakılabilir.]. Zaten Fars edebiyatındaki örneklerinde de doğrudan sözkonusu kişilerin adlarının anıldığı örnekler yoktur. Gerçek, tek bir kişiden çok belli bir meslek grubuna mensup kişilerin bütününe yazılmıştır ve kişileştirmelerin bir yere kadar muhayyel olduğu, Frenklerin deyişi ile buradaki kişilerin *generic* oldukları söylenebilir. Kuşkusuz şairler tek tek konu edilen mesleğin erbaplarından esinlenmektedir; ne var ki, şiirler edebiyatımızda olduğu gibi belirli bir kişiye yönelik yazılmamaktadır.[25] Bu şiirlerin Fars edebiyatındaki örnekleri de mesnevi dışında kalan biçimlerde yazılmıştır çoğunlukla.[26] Gazel biçiminde yazılan ilk örnekleri de Nihâlî'nin yaşadığı döneme denk gelir.[27] "Seyfi-yi Buhârî (ö. 909/1502) gazel kalıbında şehrâşûb yazan ilk şair olarak kabul edildiği gibi, şehrâşûbu gazel tarzında yazmanın da icatçısı sayılmıştır. Nitekim *Senâyi'u'l-Bedâyi'* adlı şehrâşûbu yüzden fazla sanatkâr ve meslek erbabından her biri için söylediği gazellerden oluşur" [Çiftçi I: 16]. *Senâyi'u'l-Bedâyi'* birbirinde bağımsız 124 şehr-âşûb gazelden oluşmaktadır ve tıpkı Nihâlî'ninkiler gibi gazellerin biri bile belirli bir kişi için yazılmamıştır. [Sharma 2006: 141].[28] Nihâ-

[25] Fars edebiyatında şehr-âşûb geleneğinin neye karşılık geldiğine ilişkin yorumlar için şu iki makaleye başvurulabilir:
Sharma, Sunil. "The City of Beauties in the Indo-Persian Poetic Landscape" *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 24 / 2 (2004): 73-81. [http://www.cssaame.com/issues/24_2/sharma.pdf]
Bernardini, Michele. "The masnav_-shahr_sh_bs as Town Panegyrics: An International Genre in Islamic Mashriq" *Erzählter Raum in Literaturen der islamischen Welt / Narrated Space in the Literature of the Islamic World.* edts. Roxane Haag-Higuchi and Christian Szyska. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2001: 81-94.
Sunil Sharma'ya konuyla ilgili yazışmalarımızda, okumalarımda ulaşamadığım ayrıntılar ve bilgiler konusunda gösterdiği yakın ilgi ve yolladığı makaleler için teşekkür ederim. Yazışmalarımızın benim için çok yararlı olduğuna söylememe gerek yok.

[26] Sharma, Fars edebiyatındaki bu şiirler bütünü için bir tür demek yerine gelenekselleşmeye başlamış belli bir izleğin değişik şiir biçimlerinde işlendiğini söylemeyi yeğliyor [Sharma 2004: 73]. Bu durum iki edebiyatta karşılaşılan örnekler arasındaki bir başka ayrıma daha işaret ediyor.

[27] Burada Yavuz Sultan Selim'in İran seferinin ardından yüzlerce sanatçıyı İstanbul'a sürmüş / göndermiş olmasının etkileri olup olmadığı da tartışma konusu edilebilir. Unutulmamalı ki bu kişilerle beraber pekçok eser ve kütüphane de İstanbul'a gelmiştir.

[28] Bu iki gelenek arasında bağ kurmamıza olanak verecek en azından bir örneğin bulunduğunu burada belirtmem gerekir. Ahmet Ateş'in yayımladığı rubailer arasında adı anılan güzellere bağlanan şiirler de bulunmaktadır [Ateş: 107-109]. Bu şiirler Nuran Tezcan [163] ve Emine Tuğcu [27] tarafından iki geleneği birbirine bağlamak amacıyla kullanılmışlardır. Ahmet Ateş, VIII/XIV. yüzyıldan kaldığını ve I. Kılıç Arslan'ın oğullarından Muhyaddîn Mas'ûd için Abû Hanifâ 'Abdal-karîm b. Abî Bakr tarafından hazırlanan *Macmâ' ar-rubâ'îyât*'tan yapılan bir seçki olduğunu söylediği bölümün başındaki "fihrist"i veriyor ki şu biçimdedir:

Sahâbenin methi; padişahlar; kasap, kebapçı, terzi, külâhçı, ekmekçi, okçu, yaycı sevgililer; kûy u çevgân oynamak; demirci, çiftçi, elbise boyacısı, ayak-kabıcı, sarraf, sırmacı, meyhaneci, nalbant, deveci, hacamatçı, eşekçi, seyis, hallaç; Mehmed, Ömer adlılar; Habeş, Yâkub, Mes'ut, Mahmud, İshak, Osman, Hasan; yıldız, inci danesi, Alevî, Rum; çeng çalan, ney çalan, metrip, def çalan, güzel sesli, rakkas; dört şehir, dört mezhep, dört terkip, dört unsur; mâvi elbise, beyaz elbise, sarı cübbe, altın kemer; altın, gümüş, incili küpe; hacamat yapmak, aynaya bakmak; dudak, zülf, hat; mâşukun hasta olması; sabah, müezzin, horoz; tecnisat; iltimasat,

lî'nin şiirlerinin de bir bütünün parçaları olmaktan çok ayrı ayrı yazılmış şiirler olmaları, belirli kişilere yazılmayıp meslek erbabına yönelik yazılmaları şiirleri şehr-engîzden çok şehr-âşûb geleneğine yakınlaştırmaktadır. Sehî'nin Nihâlî'nin şiiri için "vilâyet-i rûmda degül belki 'arabda ve 'acemde ve pehlevî dilde bu üslûba şi'r dimiş kimesne yoḳ" demesi de böylece daha anlaşılır olmaktadır.

Tablo: Meydanda Olamayan Şehr-engîzler

Şair	Şehir	Şairin Ölüm Tarihi	Şehr-engîzin Tarihi
Ahdî	Belli değil	II. Bayezid & Kanuni?	
Ârif	Belli değil	1068	1068'den önce
Âşık Çelebi	Bursa	979	948
Belîğ	Bursa	1142	1119'dan önce
Feyzî	Belli değil	9??	976'dan önce
Fikrî	İstanbul / Edirne	982	982'den önce
Firdevsî	Belli değil [Edirne?]	961	961'den önce
Garâmî	Kara Ferye	9??	976'dan önce
Hâlife	Amid [Diyarbakır]	980	976'dan önce
Halîlî	Bursa	9??	976'dan önce
İntizâmî	Budun	1021'den sonra	1021'den önce
Kemâlî	Belli değil	???	???
Kıyâsî	Belli değil [İstanbul/Edirne]	9??	953'den önce
Nihâlî	Bursa ???	949	949'dan önce
Selâmî	Saray	1228?	1228'den önce?
Sülûkî	Belli değil	9??	976'dan önce
Tab'î	İstanbul	1026?	971'den önce
Tâbi'î	Edirne	1046	971'den önce?

zamandan şikâyet; mâşukun seferden gelmesi, âşıkın seferden gelmesi; insanlık gariplik, âşıklık, rüzgârn dili ile haber gönderme, mâşuka name yazmak, her türlü ahvâl, ihtiyarlık, kuvvetsizlik, bu dünyayı terk etmek lâzım geldiği hakkında. Bunlara ilâveten kasîde ve bendler de konulmuştur. [Ateş: 107]

Ateş, yazısında hepsi de Ankaralı olan üç şairden ahen-ger, reg-zen, habeş, tersâ-beçe, melik muhyaddîn, kâziri beşer, sarrâc, muhammed, ömer, na'lbend için yazılmış rubailer alıntılamakta. Osmanlı edebiyatında da ad anılmaksızın esnaf güzellere yazılmış gazeller bulunmaktadır. Yine de ada bağlananlar ile şehr-engîzler arasında bir bağ kurmak bu şiirlerdeki güzellerin gerçek kişiler olması bakımından bana daha yakın görünüyor. Unutulmamalı ki yukarıda alıntıladığımız gibi bu kişilerin gerçek kişiler olduğuna ilişkin veriler de bulunmaktadır.

Yine de önümüzde şöyle bir iş duruyor: "Şehr-engîz" teriminin Farsça ve Osmanlıca edebiyatlardaki serüvenine, kullanımlarına bakmamız gerekiyor. Bu yazı bir yere kadar tezkirelerdeki kullanımlarının dökümünü yapsa da bir başlangıç sayılabilir. Farsça edebiyattaki kullanımlarla ilgili de Selim S. Kuru'nun bir çalışma yürüttüğünü biliyorum. Ayrıca şehr-âşûbların tam olarak ne oldukları konusundaki tartışmalar da sonlandırılabilmiş değildir. İkinci bir iş de şehr-engîzlerin tür özelliklerinin belirlenip bugün için şehr-engîz olarak saydığımız kimi metinlerin ayıklanması ve tartışma dışı bırakılması gerekiyor. Belki de bu işi tersinden yapmak daha kolaylaştırıcıdır: Öncelikle şehr-engîz saydığımız metinlerin biçim, tertip, mevzu özelliklerine göre incelenmesi ve ardından ayrıştırma yapmak yerinde olacaktır.

Kaynakça

Abdurrahman Hıbrî. *Enîsü'l-Müsâmirîn.* çev. Yrd. Doç. Dr. Ratip Kazancıgil. Edirne: Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, 1996.

Abdülkadiroğlu, Abdülkerim. *Bursalı İsmail Beliğ.* Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1985.

Akkuş, Metin. "Şehrengiz" *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi.* cilt 8. Ankara: Dergah Yayınları, t.y.: 117-121.

Akkuş, Metin. *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Bursa Şehr-engizleri.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987.

Ambros, Edith Gülçin. "Turkish Delights" *Wiener Zeitschrift für die Kundes des Morganlandes* 76 (1986): 11-17.

Atay, Hakan. "Heves-nâme'de Aşk Oyunu: Tâcî-zâde Câfer Çelebi'nin Özgünlük İdeali" Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara: Bilkent Üniversitesi, 2002.

Ateş, Ahmet. "Hicri VI-VIII (XII-XIV) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler" *Türkiyat Mecmuası* cilt 7-8 (1945): 94-135.

Aydemir, Yaşar. "Hadî'nin Saray Şehrengizi" *İlmî Araştırmalar* 12 (2001): 31-56.

Bernardini, Michele. "The masnav_-shahr_sh_bs as Town Panegyrics: An International Genre in Islamic Mashriq" *Erzählter Raum in Literaturen der islamischen Welt / Narrated Space in the Literature of the Islamic World.* edts. Roxane Haag-Higuchi and Christian Szyska. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2001: 81-94.

Beyâni Mustafa bin Carullah. *Tezküretü'ş-Şuarâ.* Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997

Boyraz, Şeref. "İlk Mensûr Sûrnâme Müellifi: İntizâmî" *Türklük Bilimi Araştırmaları* I (1995): 227-231.

Canım, Rıdvan. *Latîfî - Tezküretü'ş-Şuarâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (İnceleme-Metin).* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000.

Çavuşğolu, Mehmed. "Hayretî'nin Yenice Şehr-engizi" *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi.* cilt IV-V (1975-1976): 81-100.

Çiftçi, Hasan. "Fars Edebiyatı'nda Şehrâşûb I" *Nüsha* 7 (Güz 2002): 7-18. [http://www.doguedebiyati.com/Nusha%2007/001.DOC]

Çiftçi, Hasan. "Fars Edebiyatı'nda Şehrâşûb II" *Nüsha* 8 (Kış 2003): 41-53. [http://www.doguedebiyati.com/Nusha%2008/003.DOC]

Deliçay, Mustafa İzzet. *Türk Edebiyatında Şehrengizler.* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mezuniyet Tezi, 1935-1936.

Fowler, Alastair. *Kinds of Literature: An Introduction to the Theory of Genres and Modes*. Oxford: Oxford University Press, 2002.

İntizâmî. *Sûr-nâme*. Atatürk Kitaplığı, Belediye Kitapları Bölümü No: O.108.

İsen, Mustafa. *Sehî Bey Tezkiresi: Heşt - Behişt*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1998.

Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-Zünûn* haz. Şerafettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge. İstanbul: Milli Eğitim bakanlığı Basımevi, 1971.

Kılıç, Filiz. *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ: inceleme - tenkitli metin*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. (danışman: Mustafa İsen) Ankara: Gazi Üniversitesi, 1995.

Kınalı-zade Hasan Çelebi. *Tezküretü'ş-Şuarâ*. II. cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1981

Kortantamer, Tunca. "Genç Edebiyat Araştırmacısının Yanlışları" *Eski Türk Edebiyatı: Makalerler*. Ankara:Kültür Bakanlığı Yayınları, 2004: 31-54. [Kitabın e-nüshasını Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın sitesinden indirmek olanaklı: http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosyagoster.aspx?DIL=1&BELGEANAH=112590&DOSYAISIM=EskiTurkEdebiyati.pdf]

Köprülü, Fuad. "Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının Tekâmülüne Umumi Bir Bakış." *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003: 345-408. [Köprülü, Fuad. "Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının Tekâmülüne Umumi Bir Bakış." *Yeni Türk Mecmuası* 3 (1932/3): 534-553.]

Kurnaz, Cemal. "Arayıcızâde Hüseyin Ferdi ve Derviş Ömer Efedi'nin Bilâdiyeleri." *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları* 19 (1995): 299-316.

Kuru. Selim S. "Gazelde Sevgilinin Cinsiyetlendirilmesi Açısından Erkek İsimli Redifler" *kitap-lık* 107 (Temmuz-Ağustos 2007): 83-89.

Levend, Agâh Sırrı. *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Şehr-engizlerde İstanbul*. İstanbul, 1958.

Meredith-Owens, G. M. (eds.) *Meş_'irü'ş-Şu'ar_ or Tezkere of '_şık Çelebi*. London: Luzac, 1971.

Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu. cilt III. Kahire: The General Egyptian Book Organisation, 1990.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

Pala, İskender. "Şehrengiz (Şehr-engîz)" *Dîvân Şiiri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, t.y.: 463-465.

Sehi Çelebi. *Heşt Bihişt - Sehi Beg Tezkiresi: İnceleme, Tenkidli Metin, Dizin*. haz. Günay Kut. Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources 5. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1978.

Seyyid Rıza (Zehrimarzade). *Rıza Tezkiresi*. Neşreden: Dr. M. Sadık Erdağı. Ankara: Gökkuşağı Kitabevi, 2002.

Sharma, Sunil. "Generic Innovations In Sayfî Buhârâ'î's *Shahrâshûb ghazals*" *Ghazal az World Literature II / From Literary Genre to a Great Tradition: The Ottoman Ghazal in Context.* edt. Angelika Neuwirth, Michael Hess, Judith Pfeifer and Börte Sagaster. Würzburg: Ergon Verlag Würzburg in Kommission, 2006: 141-149.

Sharma, Sunil. "The City of Beauties in the Indo-Persian Poetic Landscape" *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 24 / 2 (2004): 73-81. [http://www.cssaame.com/issues/24_2/sharma.pdf]

Solmaz, Metin. *Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı: İnceleme - Metin.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2005.

Snyder, John. *Prospects of Power: Tragedy, Satire, the Essay, and the Theory of Genre.* Lexington: The University Press of Kentucky, 1990.

Tarlan, Ali Nihat. *Necatî Beg Divanı.* İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1963.

Tezcan, Nuran. "Güzele bir Şehrengizden Bakış" *Türkoloji Dergisi* 14: 1 (2001): 161-194.

Tuğcu, Emine. *Şehrengizler ve Âyîne-i Hûbân-i Bursa: Bursa Şehrengizlerinde Güzeller.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü, 2007.

Yılmaz. Kâşif. *Güftî ve Teşrîfâtü'ş-Şu'arâ.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001.

Özet: Türkiye'de eski edebiyatın belli başlı türlerinden biri *şehr-engîz*lerdir. Türle ilgili pek çok çalışma yapılmış olmasına karşın örneklerinin sayıları, kökenlerinin ne olduğu, hangi koşullarda nasıl evrildikleri, nasıl geliştikleri, hangi dönemlerde daha yoğun olarak görüldükleri, hangi değişimlere uğrayıp yeni örneklerinin görülmez olduğu tartışma konusu yapılmamış ya da ayrıntılarının üzerinde durulmamıştır. Bu yazıda türle ilgili iki sorun tartışılmaktadır: İlkin türün yazıldığını bildiğimiz ne var ki metinleri yitik olan örnekleri eskil ve yeni metinlere göndermeler yapılarak kayıt altına alınmıştır. Daha sonra türün kökenine ilişkin tartışmalar özetlenmiş, tür üzerine bundan sonra yapılacak çalışmalara katkıda bulunulmuştur.

Anahtar sözcükler: Edebî türler, *şehr-engîz*.

Abstract: One of the important genres of the old literary tradition in Turkey is *şehr-engîz* genre. Though there are several articles and studies on the genre, the origin, development, the changes in the genre, the number of its samples were not discussed in details. There is still a need for a historical account of the genre. The aim of this article is firstly to determine the missing samples of the genre relying on manuscripts and contemporary works and than to make an account of and to contribute into the discussions on the origin of the genre.

Key words: Literary genres, *şehr-engîz* (city thriller).

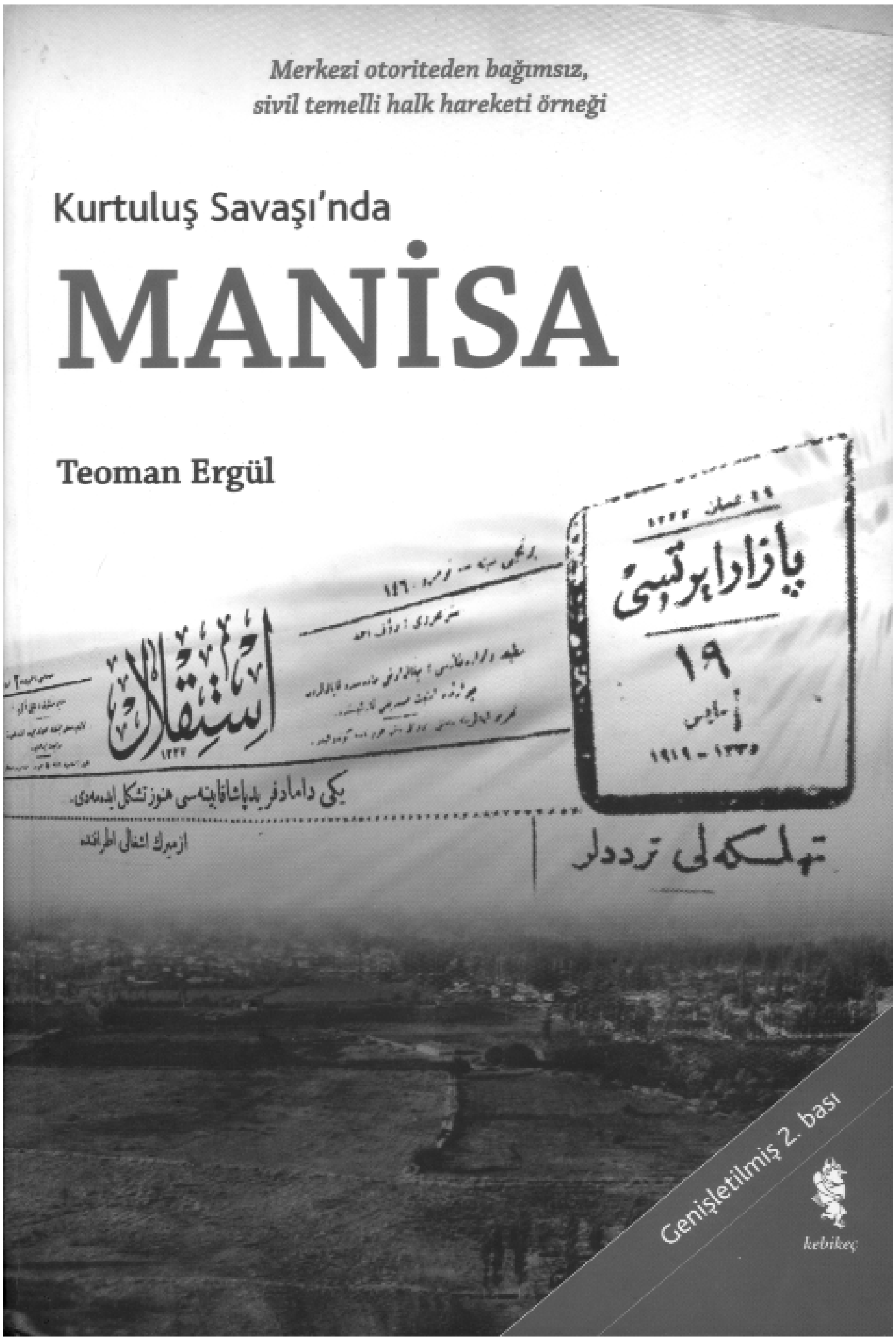

Bu kitabı satın almak için:
www.sanatkitabevi.com.tr

İran Seyyahları ve Farsça Seyahatnameler

Kaan DİLEK*

İnsanlar çok eski zamanlardan beri çeşitli amaçlarla seyahat eder ve bu seyahatlerini kaleme alır. Bu durum Fars edebiyatında da geçerlidir ve Fars edebiyatında seyahatname yazımı çok öncelere uzanır. Fars edebiyatında hayali, yani gerçekten gidilmeyen, insan zihninin ürünü bir seyahatin anlatıldığı seyahatname örneklerine de rastlanır. Bu seyahatnameler daha çok insanın manevi yolculuğu veya zihninde kurguladığı yer, bir tür miraç ve inançlarının bir ürünüdür.

Bu tür hayali seyahatnamelere Fars edebiyatında ilk örnek, İslam öncesi Sasaniler dönemi İran şahı Erdeşir Babekân (m. 224-241) ile aynı zamanda yaşayan Arda Viraf (Erday Vîraf) adlı Zerdüşt bir din adamının cennet ve cehennemle görüşmesini, manevi yolculuğunu veya bir tür miracını konu edinen *Ardâ Virâf-nâme* (*Erday Vîraf-nâmek*) adlı eseridir[1].

Fars edebiyatında gerçek bir seyahati içermeyen, hayali seyahatname olarak adlandırılan bu tür eserler İslam sonrası dönemde de yazılmıştır. Feriduddin-i Attar'ın *Mantık'ut-Tayr*'ı ve Şemseddin Muhammed Berdsirî-yi Kirmânî'nin *Misbah'ul-Ervah*'ı gibi eserler bu tür seyahatnamelere örnek gösterilir. Bu tür seyahatnamenin Fars edebiyatında en güzel örneklerinden biri İstanbul'da yaşayan İranlı bir tüccar olan Hac Zeynulabidin-i Meragaî'nin (d.1839-ö.1911) *Seyâhat-nâme-yi İbrahim Beyg yâ belâ-yi ta'assub-i u* [İbrahim Bey'in Seyahatnamesi ya da Taassubunun Belası] adlı 1895 yılında basılan hayali seyahatnamesidir[2].

---

* Tahran Üniv. Beşeri İlimler ve Edebiyat Fak. Fars Dili ve Edebiyatı Böl. Doktora Öğrencisi.

1 Zebihullah Safa; *İran EdebiyatıTtarihi*, (terc: Hasan Almaz), Ankara, 2002, s: 28.

2 Hac Zeynulabidin-i Meragaî, *Seyâhat-nâme-yi İbrahim Beyg yâ belâ-yi taassub-i u*, Tahran, 1366.

Fars edebiyatında gerçekten yapılan bir seyahatin notlarının tutulduğu ve bu seyahatin anlatıldığı seyahatnamelerin İslam öncesi dönemde de yazıldığı ve özellikle Sasani dönemi seyyah ve denizcilerinin seyahatlerini Pehlevi dilinde kaleme aldığı bilinmektedir[3]. Ama bu Farsça seyahatname ve coğrafya eserleri elimize ulaşmamıştır. İslam sonrası Müslüman seyyah ve coğrafyacılar Sasani döneminde Farsça kaleme alınmış coğrafya eserleri ve seyahatnamelerin bulunduğunu haber vermişlerdir[4]. İslam dininin büyük bir coğrafyada yayılmasıyla Müslümanlar, dini bir vecibe olarak Hac ibadeti ve kutsal yerleri ziyaret, ilim tahsili ve ticaret amaçlı seyahatlere başlarlar. İbni Fazlan gibi bazı seyyahların da açıkça bahsettiği gibi İslam dininin tebliğ edilmesi de yapılan seyahatlerin yine en önemli amacını oluşturur. Seyahatler bazen bir devletin elçisi olarak da yapılır ve bu elçilerin seyahatlerini kaleme aldığı da bilinir. Ayrıca Müslüman seyyahlar yaptıkları seyahatlerinde başka inançları araştırmak, çeşitli düşüncelerle tanışmak ve farklı toplumları tanımak gibi amaçlar da gütmüşlerdir ki Ebu Reyhân Birûnî'in *Tahkiku mâ i'l-Hind* adlı Hindistan seyahatiyle ilgili kaleme aldığı eseri bu amacın en bariz örneğidir. Bu doğrultuda İslam sonrası dönemde Fars edebiyatında gerçek bir seyahate dayanan, bu seyahatin anlatıldığı ve elimize ulaşan ilk Farsça eser, lakabı Hüccet olan, Ebu Mu'id(dîn) Nasır b. Husrev b. Haris-i Kubâdiyânî-yi Mervezî'nin (Nasır Husrev) (394-481/1003-1088) 437-444/1045-1052 yılları arasında Merv'den başlayarak Nişabur, Rey gibi İran kentlerine ve Anadolu topraklarından geçerek, Suriye ve Mısır'a yaptığı yaklaşık 18.000 km. yol aldığı yedi yıllık seyahatini içeren *Sefer-nâme* (*Seyâhatnâme*) adlı eseridir. Nasır Husrev'in hac ibadeti veya ilim tahsili amaçlı mı yoksa o dönem İsmailiye mezhebinin merkezi konumundaki Mısır'a gitmek için mi seyahate çıktığı tam olarak bilinmese de, onun İslam sonrası dönemden elimize ulaşan ilk Farsça seyahatnameyi yazan şahıs olduğu ortadadır[5]. İslam sonrası dönemde Nasır Husrev'den önce ilk seyahatname yazan ve İran'da seyahatname yazımının öncüsü kabul edilen şahıs olarak Süleyman Tacir-i Sirâfî de gösterilir[6]. Onun İran'ın güney liman kentlerinden Sirâf'ta doğduğundan başka; hayatı, seyahatleri ve eserleri hakkında çok az bilgi bulunur. Tek bilinen Sirâfî'nin

3 İbni Hordadbeh, *El-Mesâlik ve'l-memâlik*, (ed: Dr. Huseyn Karaçanlu), Tahran, 1370, ss: 4-19 ve Yakut Hemevî, *Mu'cemû'l-buldân,* Tahran, 1965, c. VII.

4 Nefis Ahmed, *Hedemât-i Müselmânân be coğrâfyâ*, (terc: Muhammed Hasan Gencî), Tahran, 1368, ss: 4-16, 96 ve *El-Mesâlik,* s: 4-19.

5 Nasır Husrev; *Sefer-nâme*, (Muhammed Debirsiyâkî neşri), Tahran, 1355, mukaddime ss: 3-29, Emir Devletşah-i Semerkandî; *Tezkiret'uş-Şua'râ*, Tahran, 1337 s: 228, *İran EdebiyatıTarihi*, ss: 193-198, İsmail Paşa Bağdâdî; *Hediyyetu'l-'arifîn-esmau'l-muellifîn ve âsâru'l-muãannifin*, Beyrut, 1955, c: II. s: 487, Adam Metz; *Temeddun-i İslâmî der çehâr karn-i hicrî*, (terc: Alirıza Zekâvetî-yi Karagozlu), Tahran, 1377, s: 15, 76.

6 İgnati Yulyonoviç Krachkowski; *Tarih-i neveştehâ-yi coğrâfyâ-yi der cihân-i İslâm*, (terc: Ebulkasım Payende), Tahran, 1379, s: 114.

237/851 yılında deniz yoluyla Hindistan ve Çin'e yaptığı seyahati ve bu seyahatini kaleme aldığı seyahatnamesidir. Sirâfî'nin bu eseri hakkındaki bilgiler, yakın zamana kadar, İbn Fakiye-i Hemedânî'nin *Kitâb'ul-Buldân* (290/903) ve Şehriyâr Ramhurmuzî'nin *'Acâibu'l-Hind* (342/953) adlı kitaplarından elde edilmiştir. Ancak, dünyaca tanınan Türk araştırmacı Prof. Fuat Sezgin, *Ahbaru's-sin ve'l-Hind* adıyla Sirâfî'nin seyahatnamesinin tam metnine ulaşmış ve bu eseri yayınlamıştır. Sirâfî'nin seyahatnamesinin eksik nüshaları da Avrupa'da birçok kez yayınlanmıştır[7]. Katip Çelebî, Nasır Hüsrev-i Kubâdiyânî ile aynı dönemde yaşamış aynı adla bir başka şahısın, Nasır Husrev-i Ensârî'nin (?-431/?-1038) manzum *Sefer-nâme* adlı eserinde gezdiği bölgelerde görüştüğü alimleri ve yerleri kaleme aldığını yazar[8]. Sa'di-yi Şirâzî ile aynı dönemde yaşayan ve Nezarî-yi Kuhistânî olarak tanınan Hekim Sa'deddin Bircendî'nin (?-721/?-1320) de manzum bir seyahatnamesi olduğu bilinmektedir[9].

Nasır Hüsrev'in ardından İranlı seyyah ve coğrafyacılar çeşitli seyahatlere çıkmışsa da ya bu seyahatlerini kaleme almamış ya da seyahatlerini dönemin ilmi dili olan Arapça olarak yazmışlardır. Nasır Hüsrev'in *Sefer-nâme*'sinden sonra bilinen ilk Farsça, düzyazı biçiminde kaleme alınan seyahatnamelerden biri de Baysungur Mirza'nın, hayatı hakkında çelişkili bilgilere sahip olduğumuz Çin sefiri Giyâsuddîn Muhammed Nakkaş-i Tebrizî'nin (Giyâsuddîn-i Nakkaş) Çin yolculuğunu anlatan *Hıtay Sefâret-nâmesi* olarak da bilinen *'Acâibu'l-letâif* adlı eseridir. Bu eser elimize ulaşan ilk Farsça resmi elçi seyahatnamesi olarak yaklaşık 825/1422 yılında tamamlanır (Eser 1913 yılında Küçükçelebizâde İsmail Asım tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir)[10].

Safevi dönemine kadar İran coğrafyasında yazılan Farsça seyahatnamelerin ana teması; coğrafi durum, kentlerin uzaklıkları, geçim kaynakları, ürünler, bitki örtüsü ve hayvanlar, görülen yerlerde meydana gelen olağanüstü olaylar ve tarihi eserlerin, çoğu zaman abartıyla betimlenmesidir.

İran Selçukluları döneminden Safevi devletinin kuruluşuna kadar yazılan birçok Farsça tarih kitabı aynı zamanda yazarının seyahat notlarını içerse de bu kitapların birer seyahatname olarak değerlendirilmesi doğru değildir.

Farsça seyahatname yazımına değişen siyasi ve ekonomik ortam gereği Safeviler döneminde (907-1148/1502-1736) yeniden ilgi gösterilir. Bu dönemde

---

7 Süleyman Tacir-i Sirâfî; *Silsiletu't-tevarih* veya *Ahbar'us-sin ve'l-Hind*, (ed: Dr. Huseyn Karaçanlu), Tahran, 1381, s: 29, Hanbaba Meşar; *Fihrist-i kitâbhâ-yi çâpî*, Tahran, 1350, c: III, s: 3297, Zeki Muhammed Hasan; *Cihân-gerdân-i Mûselmân der kurun-i vusta*, (terc: Abdullah Nasırî-i Tâhirî), Tahran, 1366, ss: 1-14.

8 Katip Çelebî; *Keşfu'z-zunun,* İstanbul. 1943, c: II, s: 991.

9 Aga Bozorg-i Tehrani; *Ez-zerie' ila tesanifi'ş-Şia*, Kum, 1983 c. IX, s: 1182.

10 *Hediyetu'l-'arifîn*, I. S: 221, Kemalüddin Abdurrezzak-i Semerkandî; *Matlau's-sa'deyn ve mecme'i bahreyn*, (Nşr: M. Şafii), Lahur, 1360/1982, c: II, ss: 454, 478, Hafız Ebru; *Zubdetu't-tevarih*, (ed: Seyyid Kemal Hac Seyyid-i Cevâdî), Tahran, 1372, c: II, ss: 666, 818-819.

Safevi devletinin Avrupalı ülkelerle artan ilişkileri, özellikle İtalyan, İspanyol, Portekiz ve İngiliz seyyah ve devlet görevlilerinin İran'a gelmesiyle yazılan İran seyahatnameleri ve Safevi şahlarının da Batı'yı tanımak istemesi, İranlı saray görevlileriyle seyyahların seyahate başlamasına neden olur. Bu dönemde öne çıkan seyahatname yazarlarından biri; I. Şah Abbas'ın, kendisi de seyahatname yazarı olan İngiliz maceracı Sir Anthony Sherley'nin yanında Hazar denizi, Volga nehri ve Moskova üzerinden Almanya ile bugünkü Çek Cumhuriyetine ve oradan da İtalya ile ardından İspanya seyahatine gönderdiği (1008/1599), İranlı "Don Juan" olarak tanınan Oruçbey b. Sultân Alibey-i Beyât'tır (?-1013/?-1605). Oruçbey İtalya'da Papa'nın misafiri olur, burada Hıristiyanlığı benimseyen Oruçbey, kilise korumasında İspanya'ya gider (1011/1602). O İsfahan'dan başlayan ve İspanya'ya uzanan seyahati ve yaşadıklarına dair notlarını Farsça tutmasına rağmen seyahatnamesi, Licentite Alfonso Ramon adlı bir keşiş tarafından İspanya'nın Valladolid bölgesinde kullanılan Kastil dilinde kaleme alınır. Oruçbey'in *Kitâb-i sergûzeşt* veya *Beyân-i hal* adlı eseri 1604/1013 yılında İspanya'nın o zaman başkenti sayılan Valladolid kentinde yayınlanır. Oruçbey'in yayınlanan seyahatnamesinin, dilinin Farsça olmamasına rağmen bu dönemde önemli bir yere sahip ilk İran seyahatnamesi olması hasebiyle zikredilmesi gerekir. Oruçbey, Tebriz'de yapılan Osmanlı-Safevi savaşına da katılmış, İsfahan'dan İspanya'ya seyahatini içeren seyahatnamesinde bu savaş ve seyahati esnasında gördüğü yerler hakkında genişçe izahlarda bulunmuştur[11].

Oruçbey'in ardından önemli seyahatname yazarlarından bir diğeri de, Şah Süleyman Safevi'nin hediyelerini Siyam sultanına götürme göreviyle olan ve 1096/1685 yılında Siyam'a (bugünkü Tayland) giden Muhammed Rebi' b. Muhammed İbrahim'dir. Muhammed Rebi' 1096/1685 yılında İran körfezinden başlayıp Umman denizi ve Hint okyanusunu aşarak Tayland'a yaptığı ve 1098/1687 yılında İran'a geri döndüğü seyahatini *Sefine-yi Sûleymânî* adlı seyahatnamesinde anlatmış ve o dönem için çok değerli bilgiler vermiştir[12]. Safevi döneminde birçok insanın resmi görevle yurtdışına gittiği ama seyahatlerini kaleme almadıkları gibi, çok azının da hayatta kalarak İran'a da geri döndüğü veya İran'a geri dönenlerin çoğunun da Safevi şahları tarafından katledildiği düşünülürse Farsça seyahatname yazımının Avrupa'da bu yıllarda ulaştığı gelişmeyi yakalayamadığı ve seyahatname yazımının öneminin tam kavranamadığı görülür[13].

11 Oruçbey-i Beyat; *Don Juan-i İrânî*, (ed: Guy Le Strange, terc: Mesud Recebniyâ), Tahran, 1338 ss: 4-49.

12 Muhammed Rebi' b. Muhammed İbrahim; *Sefine-yi Süleymânî*, (*Sefer-nâme-yi sefir-i İrân be Siâm*), (ed: Abbas Farukî), Tahran, 1356, ss: 21-25.

13 Dr. Abdulhadi Hairî; *Nehostin ruyâruyihâ-yi endişe-gerân-i İrân bâ du ruye-yi temeddûn-i burjuvâzi-yi garb*, Tahran, 1380, ss: 158-176.

Bu dönemde Fars edebiyatında seyahatname yazımında öne çıkan konuların başında; Şii ulemanın seyahatleri, hac ve kutsal yerlerin ziyaretleri ve Hindistan gezileri gelir. XI./XVII. yüzyıla gelindiğinde Farsça seyahatname yazımında Şeyh Necibuddin Ali b. Muhammed b. Mekkî'nin (?-1011/?-1603) 2.500 beyitlik seyahatnamesi gibi manzum seyahatnamelerin de yazıldığı gözlemlenir[14]. Bu arada Safevilerin son dönemlerine yakın bir zamanda Davud-i İsfahanî olarak tanınan Muhammed Davud b. Mirza Abdullah b. Mirza Muhammed Şefî'nin (1065-1133/1654-1721) 1109/1697 yılında İsfahan'dan Horasan'a yaptığı seyahati kaleme aldığı *Sefer-nâme-i Horâsân* adlı seyahatnamesi de zikredilmeye değerdir[15].

Farsça seyahatname yazımı Safevi dönemi sonrasında Batı'daki anlamıyla önem kazanır ve birçok seyahatname yazılmaya başlar. Özellikle son iki yüz yıllık dönemde hemen hemen her seyahat eden devlet ve din adamı ile seyyahlar gezilerini kaleme alırlar. Bu nedenle Kaçarlar döneminde Farsça seyahatnamelerin sayısı çok fazladır. İran'da gerçek anlamda Farsça seyahatnameler yazılmaya başlaması da bu dönemde gerçekleşir. Kaçarlar dönemi İran seyahatname edebiyatında ve İran modernleşme düşüncesinde çok önemli bir yere sahip olan, İran'ın son dönem en iyi seyahatnamelerinden birisi Mirza Ebu Talib İsfahânî (1165-1221/1751-1806) tarafından yazılır. Mirza Ebu Talib 1213-1218/1798-1803 yılları arasında 5 yıl boyunca Londra ve Paris gibi Avrupa kentleriyle Kuzey Afrika'ya yaptığı seyahatlerini *Sefer-nâme-yi Ebu Tâlib* olarak bilinen *Mesir-i Tâlibî fi bilâdi'l-Efrencî* adlı seyahatnamesinde kaleme alır. Aslında onun seyahati 1219/1804 yılına kadar sürer ve Hindistan'a da gider[16]. Yine Kaçarlar dönemi Rızakulu Han-i Hidayet olarak tanınan Mirza Rızakulu b. Muhammed Ali Nurî'nin (1215-1300/1800-1885) resmi görevle Hive hanı Muhammed Emin Harezmşah ile görüşmek üzere yaptığı seyahatini kaleme aldığı *Sefâret-nâme-yi Harezm* adlı seyahatnamesi de önemlidir[17].

Kaçarların ilk döneminden itibaren, Batılı tarzda seyahatname yazımını öğrenen ve önceki seyahatname yazımı geleneğini de bilen resmi devlet görevlisi, din adamları ve seyyahlar gibi farklı kesimlerden insanlar, çıktıkları seyahatleri daha abartısız ve gördüklerini olduğu gibi aktaran bir tarzda seyahatname yazmaya başlarlar. Bu dönem seyahatnamelerinde, gidilen yerlerde dikkatle toplumsal hayatın ve yaşam koşullarının üzerinde durulduğu görülür. İran'da halkın yönetime ve yönetenlere ilk eleştirilerinin de bu seyahatna-

14 *Ez-zerie'*, c: X, s: 167.

15 *Ez-zerie'*, c: IX. s: 318; Rızakulu Han-i Hidayet; *Tezkire-yi riyazu'l-'ârifin*, Tahran, 1376, s: 330.

16 Mirza Ebu Talib; *Mesir-i Tâlibî fi bilâdi'l-Efrencî*, (ed: Hadyu Cem), Tahran, 1363, *Ez-zerie'*,c: IX s: 638, c: XII, s: 185, c: XXII, s: 434, c: XIV, s: 289.

17 Rızakulu Han-i Hidayet; *Sefâret-nâme-yi Harezm*, (ed: Ali Husurî), Tahran, 1977, *Ez-zerie'*, c: XII, s: 186.

meler aracılığıyla ortaya koyulması bakımından, bu dönemde yazılan Farsça seyahatnameler ayrı bir öneme sahiptir. Kaçarlar döneminde seyahatname yazan devlet görevlileri, merkezi hükümetin, gittikleri bölgelerdeki halkın gereksinimlerini anlaması, yaşanan aksaklıkların farkına varması için uğraşırlar. Bu dönemde yazılan çoğu seyahatname; Hac ve kutsal yerlerin ziyareti ile çeşitli amaçlarla yapılan İran, Avrupa ve dünya seyahatnameleri olarak iki grupta değerlendirilebilir. Kaçarlar zamanında Hac ve kutsal yerlerin ziyaretinin anlatıldığı seyahatnamelerde Hac ziyaretlerinin çoğunun adı *Sefer-nâme-yi Hâc* veya *Sefer-nâme-yi Beytulâh*'tır. Meşhed'de Hz. Rıza türbesi ziyaretlerinin kaleme alındığı seyahatnamelerin adı da genellikle *Sefer-nâme-yi Reşevî* 'dir. Bu dönemde Hac ve Meşhed ziyaretlerinin anlatıldığı seyahatnamelerin yazımında gözle görülür bir artış yaşanır. Bu tür seyahatnamelere örnek olarak; Nasır-i Gilânî'nin 1298/1881 yılında yazılan *Sefer-nâme-yi Reşevî'* si, Nizam-i Tebrizî'nin *Sefer-nâme-yi Reşevî*'si, Mirzâ Alihan İ'timâd'us-Saltana'nın 1283/1866 tarihli *Sefer-nâme-i Beyt'ullâh*'ı, Muşteri-yi Horasanî'nin 1300/1883 tarihli *Sefer-nâme-i Mekke*'si, Mirzâ Ali Emin'ud-Devle'nin *Sefer-nâme-i Mekke*'si, Mirzâ Ferhad Mu'temid'ud-Devle'nin *Sefer-nâme-i Mekke*'si örnek gösterilebilir[18]. Bu seyahatnameler arasında bakanlık ve başbakanlık görevleri de yapmış olan Mehdikulu Hidâyet'in (1334/1956) Çin, Japonya ve Amerika'yı gezerek Mekke ziyaretinin kaleme alındığı *Sefer-nâme teşerrûf be Mekke-yi mu'azzama* adlı seyahatnamesi önemlidir[19].

İran coğrafyasında yapılan seyahatler de bu dönemde seyahatnamelere yansır. Bu seyahatname yazarları çoğunlukla devlet görevlileri, askerler veya İranlı şairler olurlar. Bu seyahatnamelere en iyi örnekler olarak biri Muhammed Şah Kaçar zamanında (1213-1226/1834-1848), diğeri Nasıruddin Şah döneminde (1226-1275/1848-1896) İran'ın güneyine yapılan ve *Du sefer-nâme ez cenub-i İran der sâlhâ-yi 1256-1308* (1840-1891) [İran'ın Güneyine 1840-1891 Yıllarında Yapılan İki Seyahat] adıyla yayınlanan[20] iki devlet görevlisinin seyahatnamesi gösterilir. Bu dönem de yazılan seyahatnamelerin bazıları da Avrupa ve dünya seyahatlerinin ürünleridir. İranlıların Batı ile Safeviler zamanında ilişkileri Kaçarlar döneminde hızla gelişir ve birçok Kaçar devleti görevlisi, (ki bunların arasında Nasıruddin ve Muzafferuddin Şah da vardır) öğrenciler ve aydınlar yurt dışına giderler. Bu dönem seyahatnamelerinin en önemlileri; Nizâm'us-Saltana Acudanbaşı-yi Fethali Şah'ın 1254-55/1838-39 yılları

18 *Ez-zerie'*, c: IX, ss: 1046, 1154, 1203, c: XII, ss: 186, 189, Muhammed Hasan b. Ali İ'timadu's-Saltana; *Ruz-nâme-yi hatırât-i İ'timâmu's-Saltana*, Tahran, 1354.

19 Mehdikulu Hidâyet; *Sefer-nâme teşerrûf be Mekke-yi mu'azzama,* Tahran, 1960.

20 *Du sefer-nâme ez cenub-i İran der sâlhâ-yi 1256-1308*, (ed: Seyyid Ali Âl-i Davud), Tahran, 1368.

arasında Avusturya, Fransa ve İngiltere'ye yaptığı seyahatini kaleme aldığı *Sefer-nâme-yi Nizâmu's-Saltana*'si, Ferruhhan Emin'ud-Devle'nin *Mahzenu'l-Vakâyi*'si, Kaçar şahı Nasıruddin Şah'ın (1247-1313/1831-1896) üç kez gittiği Avrupa seyahatlerinin kaleme aldığı eser, Muzafferuddin Şah'ın (1269-1324/1843-1906) Avrupa gezisinin anlatıldığı *Sefer-nâme-yi Ferengistân*'ı [Kaçar şahlarının Avrupa seyahatnameleri 1292/1874-5 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır][21], Muin'us-Saltana Muhammed Alihan'ın *Sefer-nâme-yi Chicago*'su (1318/1901), Hac Muhammed Ali b. Muhammed İsmail Pirzâde-yi Nâinî'nin *Sefer-nâme-yi Pâris*'i (1316/1899), Şeyh'ur-Reis Ebi'l-Hasan Mirza'nın *Sefer-nâme-yi İstânbul*'u (1336/1919), Mirzâ Fazlali Tebrizî'nin *Sefer-nâme-yi Avrupâ*'sı (1328/1911), Mirza Senglâh-i Horâsânî'nin *Seyâhat-nâme-yi Senglah*'ı (1234/1818) sayılabilir[22].

Abbâs Mirzâ zamanında (1203-1249/1788-1833) Avrupa'ya ilk öğrenci gönderilmeye başlamasıyla Batı ülkelerine giden İranlılar bu seyahatlerini yazmaya başlarlar. 1228-1231/1811-1815 yılları arasında İngiltere'ye giden ve Tahran'da 1253/1836 yılında İran'ın ilk gazetesini çıkaran ve İran modern tarihinde çok önemli bir konuma sahip ilk modern seyahatnameyi yazan Mirza Salih-i Şirâzî'nin 1231-35/1815-19 yılları arasında Avrupa seyahatlerini kaleme aldığı eseri Farsça seyahatnamelerin en önemlilerinden biri sayılır. Şirazî'nin seyahatnamesi, konu edindiği İngiliz ve İran yaşantısının farkları, meşrutiyet hükümeti ve parlamenter sistemi tavsifiyle İran edebiyatında bir ilktir[23]. İran'da XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlayan meşrutiyet hareketleri, İranlı aydınların birçok yurtiçi ve yurtdışı geziler yapmasına ve hatta bu aydınların yenilikçi düşüncelerinden dolayı sürgüne gitmesine neden olur. Bu dönemde Farsça seyahatname ve anıların yazımı daha da hız kazanır. XIX. ve XX. yüzyıl İran edebiyatında seyahatname yazımı İran romancılığının da doğmasına neden olması bakımından dikkatle değerlendirilir.

Son yüz yıl içinde Farsça yazılan seyahatnameler edebi özellikleriyle de öne çıkar[24]. Son dönem İran edebiyatında özellikle Celâl Âl-i Ahmed, İbrahim Bâstânî-yi Pârizî, Ali Asgâr Muhacir, Muhammed Ali İslami-neduşen, İrec Afşâr, Mahmud Devletâbâdî, Muhammed Ca'fer Ya-Hakkî gibi yazar ve bilim adamlarının seyahatnameleri göze çarpar. Fars edebiyatında seyahatnameler hala en çok okunan edebiyat türlerinden biridir.

---

21 *Ez-zerie'*, c: XII, s: 188.

22 *Ez-zerie'*, c:IV, s: 301, c: IX, s: 836, c: XII, ss: 185-189, 269, Yahya Aryenpur; *Ez Sabâ tâ Nimâ*, Tahran 1972, s: 83, Muhammed Hasan b. Ali İ'timadu's-Saltana; *Tarih-i muntazam-i Nasırî*, (Muhammed İsmail Rızvânî bask.), Tahran,1363, s: 114.

23 Mirzâ Sâlih-i Şirâzî; *Mecmu'a-i sefer-nâmehâ-yi Mirzâ Sâlih-i Şirâzî*, (ed: Golamhuseyn Mirzâ Sâlih), Tahran, 1364 c: II.

24 Muhammed Taki Bahâr; *Sebk-şinâsî*, Tahran, 1369 c. III.

Özet: Seyahatname yazımı İran edebiyatının en eski geleneklerinden biridir. Önceleri "hayali" diyarlara yönelik olarak yazılan eserler, zaman içinde gerçek seyahatnamelere dönüşmüştür. Özellikle Sasani döneminden sonra başta Avrupa ülkeleri olmak üzere çeşitli ülkeleri anlatan seyahatnameler, İran gezi edebiyatının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır.

Anahtar sözcükler: Seyahatnameler, İran edebiyatı.

Abstract: Travel writing is one of oldest traditions of Iran. Initial examples which were written about imaginary lands have in time developed into real travelogs. Among these, the post-Sasanid period travelogs about European countries and others constitute the most impressive part of the literature.

Key words: Travelogs, Persian literature.

kebikeç / 24 • 2007

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Eğitimde Laiklik Prensibinin Yerleştirilmesi Sürecinin Görsel Veriler Yoluyla İncelenmesi (1926-1935)*

Fatma ACUN*"

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve ardından yapılan inkılâplar, 18. yüzyılın başlarına (Lale Devri 1718-1730) kadar uzanan ve günümüzde de halen devam etmekte olan, Türk modernleşme sürecinin önemli bir aşamasını teşkil etmektedir. İnkılapların yoğun olarak yapıldığı 1923-1934 dönemi ve bu dönemle birlikte seyreden inkılâpların yerleştirilmesi süreci, önceki dönemlerde girişilen modernleşme çabalarıyla ideolojisi, aktörleri, yöntemleri, orijinalliği ve problemleri konularında farklılıklar olduğu kadar, benzerlikler de arz etmektedir. Değişme ve süreklilik olarak adlandıracağımız bu farklılık ve benzerlikler, Cumhuriyet modernleşmesinin söylemini oluşturmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında gelişen modernleşme söylemi bağlamında, Cumhuriyet dönemi eğitiminin temel unsurlarından birini teşkil eden "laik eğitim" prensibinin yerleştirilmesi sürecinin incelenmesi, makalenin konusunu teşkil etmektedir.

En genel manada, "din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması" anlamına gelen laiklik, Avrupa'da ortaya çıkmış bir değerdir Ortaçağlarda başlayan, Rönesans ve Aydınlanma ile olgunlaşan laiklik, Fransız ihtilali (1789) ile siyasi

* Makalede, TÜBİTAK tarafından desteklenmekte olan, "Atatürk İnkılaplarının Türk Toplumunda Yerleşmesi Sürecinin Görsel Veriler Yoluyla İncelenmesi" konulu, Fatma Acun tarafından yürütülmekte olan proje kapsamında (Proje No: 104K080), derlenen görsel veriler kullanılmıştır. Bu veriler ve döneme ilişkin fotoğraf, afiş, pul piyango bileti vb. görsel veriler, bahsedilen proje kapsamında hazırlanan Görsel Tarih Arşivi'nde depolanmıştır. Arşive takip eden İnternet adresinden ulaşılabilir ve sorgulanabilir: http://www.gorselarsiv.org.

** Doç. Dr. Fatma Acun, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, e-posta: facun@hacettepe.edu.tr.

alanda kurumsallaşma sürecine girmiştir. Ortaya çıktığı Avrupa ülkelerinde yerleşmesi yüzyıllar alan laikliğin en ateşli savunuculuğunu yapan Fransa'da bile kanunlaşması, yüz yıldan fazla zaman alır: Kilise ile devleti ayıran kanun 1905'de çıkarılmış, laiklik ilkesi Fransız Anayasası'na ancak, 1946'da girmiştir.

Türk modernleşme sürecinde ise, Osmanlı döneminde yapılan bir dizi girişimlere rağmen, laikliğin kurumsallaşması ve kanunlaşması, Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir. Halifeliğin kaldırılmasıyla birlikte aynı gün çıkarılan üç kanun: Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti'nin kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Şer'iyye Mahkemeleri'nin kaldırılması (3 Mart 1924) ile laikliğin temelleri atılmıştır. 1937'de Anayasa'ya laiklikle ilgili madde konulmasıyla, Türkiye laikliğini dünyaya ilan eden ilk ülke olmuştur. Laiklik Anayasa'nın değiştirilemez ilkeleri arasındadır.

Üst yapıda, kanunlar ve kurumsal düzenlemeler yoluyla yerleştirilmeye çalışılan laiklik, alt yapıda, yani toplum düzeyinde, kılık kıyafete yönelik düzenlemeler, medeni kanunun kabulü, eğitim vb. uygulamalarla sağlanmaya çalışılmıştır. Avrupa'da yerleşmesi yüzyıllar alan, Türkiye'de ise, diğer inkılâplarla birlikte yapılması ve yerleşmesi, on beş yıl (Atatürk dönemi) gibi kısa bir döneme sığdırılan laikliğin eğitim alanındaki uygulamaları ile gerçekte laik eğitim sistemi tam manasıyla gerçekleştirile bilinmiş ve eğitimde laiklik prensibi tam manasıyla yerleştirilebilmiş midir? Yoksa, gerçekleştirilen, laik eğitime dayalı gelişme yoluna girmek midir? Bu, makalenin araştırma sorusunu oluşturmaktadır. Bu soru, Cumhuriyetin ilk yıllarında, seçkinlerin zihinlerini biçimlendiren modernleşme söylemi bağlamında ele alınmaktadır.

Cumhuriyetin Modernleşme Söylemi

18. yüzyılın ilk yarısından, (Lale Devri 1718-1730) başlayarak günümüze değin yaklaşık üç yüz yıldır (1839 Tanzimat Fermanı ile başlatıldığında yaklaşık iki yüz yıl) devam ede gelen ve günümüzde Avrupa Birliği'ne üyelik sürecinde yeni bir safhaya geçmiş olan modernleşme süreci, Türk toplumu için, problemlerle dolu bir alanı temsil etmektedir. Osmanlı son döneminde, imparatorluğu yaşatmak için başvurulan çare olan modernleşme çabaları, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde adeta bir hayatta kalma meselesi haline gelerek, dönemin Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt'un ifadesiyle, "yaşamak kararında olan bir millet için şart" olarak algılanmıştır (Vatandaş, 2006:117). Cumhuriyetin kurulmasının hemen ardından adeta bir cankurtaran simidi gibi sarılınan modernleşme ideali, dayanılmaz biçimde caziptir. Aydınlanma döneminden (18. yüzyıl) beri tüm dünyanın kapıldığı bu idealden ne Osmanlı, ne de Cumhuriyet aydınları uzak durabilmiştir.

En soyut biçimiyle, eskiden farklılaşma ve ondan üstün olma anlamında kullanılan modernleşmenin, Cumhuriyet seçkinlerinin zihninde aldığı biçiminin üç temel niteliği bulunmaktadır:

1- Modernliğin Batılılaşarak gerçekleştirilmesi (muasırlaşmak/çağdaşlaşmak).

2- Modernliğin, toplumun bütün katmanlarını sürece dahil edecek biçimde gerçekleştirilmesi (topyekün modernleşme).

3- Değişimin halk için, halk adına ve halk istemese de, yukarıdan etkiyle, aniden gerçekleştirilmesi (yukarıdan aşağıya doğru, vuruşlar halinde modernleşme) (Vatandaş 2006: 130).

Bu nitelikler, Cumhuriyetin ilk yıllarında gerçekleştirilen inkılâpların hedefini de belirliyordu. Ancak, bu hedeflerin bütünüyle gerçekleştirildiğini söylemek mümkün değildir. Örneğin, Batılılaşarak modernleşme ideali II. Meşrutiyet (1908)'ten beri aydınlar arasında hep baskın eğilimi oluşturmuştur. Değişimi, yukarıdan etkiyle ve ani bir şekilde gerçekleştirme, yine Meşrutiyet'ten beri modernleşmenin gerçekleştirilmesi konusunda benimsenen yöntem olurken, topyekün modernleşme konusunda aynı kararlılık gösterilmemiş, modernleşmeyi yürütenlerin şahsi fikir ve kararları modernleşme konusunda değişik tavır alışlara, hatta sapmalara yol açmıştır. Bunlar, modernleşme tarihimizin problemlerini teşkil etmektedir.

Batılılaşarak modern olma idealini benimsemesi, Cumhuriyet modernleşmesinin en belirgin niteliğidir. Bu ideal Osmanlı'da, doğrudan "Batılılaşma", adıyla anılmış, Cumhuriyet'e gelindiğinde ise, "muasırlaşma" idealine dönüşmüştür. Ancak, muasırlaşma idealine ulaşmada, bazı sınırlamalarla birlikte, model alınan yine Batı'dır. Osmanlı'nın "kısmî" modernleşmesine karşın, Cumhuriyet "topyekün" modernleşmeyi tercih etmiş, Osmanlı, Batı'nın maddi ve manevi kültür unsurlarını alma konusunda seçici davranırken, Cumhuriyet, bunların birbirine bağlı ve ayrılmaz olduğunu düşünerek, tümünü almayı tercih etmiştir. Cumhuriyet'i kuran kadroların anlayışına göre "medeniyet demek Batı demektir", dolayısıyla, Osmanlı dönemindeki kısmî ve sentezci Batılılaşmayı temsil eden Ziya Gökalp'in ölümünden (1924) sonra, en üst düzeyde Batı kültürüne yönelinir ve Batı'nın önemli kurumları olduğu gibi benimsenir. Benimseme eğitim, hukuk, ekonomi ve sosyal alanlara sınırlı kalmaz, siyasi tercihleri de etkiler. Nihai hedef, kültürel, siyasi ve iktisadi yönleriyle, topyekün biçimde Batı medeniyetine yönelmek ve Batı medeniyetinin standartları üzerinden muasır medeniyete ulaşmaktır. Belirlenen bütün bu hedeflerin devlet eliyle ve toplumun bütününü harekete geçirmek suretiyle yapılması öngörülür. (Vatandaş, 2006:116). İnkılâplar, halk adına, halkın terci-

hi sorulmadan ve ani vuruşlar halinde gerçekleştirilmiştir. Bu topyekün ve tavizsiz Batılılaşma öngörüsü, Cumhuriyet dönemindeki modernleşme çabalarını diğer dönemlerden ayırmaktadır. Konuyu derinlemesine tahlil eden araştırmacıların vardıkları neticeye göre, "Atatürk devrimini orijinal kılan özellik, çağdaşlaşmayı bir bütün olarak gören, o doğrultuda devleti, toplumu eyleme sokan ilk Türk çağdaşlaşma hareketi olmasıdır" (Kili 1983:110). Cumhuriyet'i kuran kadrolar, temel niteliklerini belirlemeye çalıştığımız modernleşme söyleminin hedeflerini gerçekleştirmenin yolunun eğitimden geçtiğinin farkındadır.

Eğitimde Laiklik Prensibi ve Bazı Problemler

Modernleşme sürecine ve onunla paralel biçimde seyreden eğitimde modernleşme hareketlerine bakıldığında, günümüzde kullanıldığı manada "halk eğitimi"nden ilk defa 1846'da, Sultan Abdülmecid'in bir iradesinde söz edildiği görülür. Bu, çağdaş (/laik) ve topyekün eğitime geçişimizin başlangıcı olarak kabul edilir. Takip eden yüzyıl içerisinde (1846-1946), "toplumun, hiç ölmeyen ve daima inkişaf eden bir yapı" olduğu görüşünün benimsenmesi ve gerçekleştirilen plan ve programlarla buna uygun bir evre yaşanması, 1924-1946 yılları arasına tekabül eder. 22 yıl gibi çok kısa bir süreyi kapsayan bu dönem, Atatürk tarafından başlatılarak 1938'e kadar bizzat onun tarafından, takip eden yıllarda ise, dönemin Milli Eğitim Bakanlarının çabalarıyla sürdürülmüştür. Hem, Atatürk'ün öncü olması, hem de Cumhuriyet'in ilk yıllarına tekabül etmesi nedeniyle, bu dönem, kendinden sonraki dönemleri de etkileyecek prensip ve politikaların biçimlendiği, önemli bir dönemdir. Bu dönemde eğitim alanında yapılan inkılâpların anlaşılması, eğitim tarihimizi aydınlatmasının yanı sıra, Atatürk'ün ve dönemin eğitim anlayışını, uygulamalarıyla birlikte, daha iyi kavramamıza fırsat sağlayacaktır.

Eğitimin Cumhuriyetin ilk dönemindeki (1924-1938) hedefi ve nitelikleri araştırmanın varsayımlarını oluşturmaktadır. Hedef, köylüsü ve kentlisi ile toplumun bütün katmanlarını, "eğitim yoluyla kalkındırmak" tır. Bu hedefe uygun olarak eğitim, "ilköğretim ağırlıklı ve halka okuma-yazma öğreterek temel konularda bilgilendirmeye" yönelik biçimde düzenlenmiştir. Bu yapılırken de, eğitimin tabana yayılması ve laiklik prensipleri benimsenmiştir. Diğer bir ifadeyle, incelenilen dönemde eğitimin temel prensipleri şunlardır; 1- Millidir, 2- Laiktir, 3- Herkes içindir, 4-Kadın ve erkek için eşittir. Belirlenen bu prensiplerden, laiklik ve laik eğitim uygulamalarının yerleştirilmesi süreci çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir.

Eğitimin laik olmasıyla kastedilen, iman ve inanç yerine aklın egemenliğine, sorgulayıcı ve araştırıcı bir anlayışa sahip eğitim sistemidir. Laik eğitim

sisteminde, eğitim dünyevidir. Dünyevi olmasıyla da, geçmiş dönemlerde olduğu gibi, ahiret değil, bu dünya yönelik bilgiler sunması, düşünceyi daraltan her türlü dini etkilerden uzak olması kastedilmektedir. Laiklik ilkesinin, Anayasa'dan önce (1937) eğitim alanına sokulması (1926) ilginçtir ve ileriye dönük bir yönlendirme olarak da nitelendirilebilir.

Yukarıda özetlenen modernleşme söylemi bağlamında düşünüldüğünde, takip eden sorular, araştırmanın problematiğini oluşturmaktadır.

1- Laik eğitim süreci, Batılı kurum ve kuruluşların bütünüyle model alınmasıyla mı gerçekleştirilmiştir? Bu modelde, toplumun kendine has sorunlarına kendine has çözümler üretecek düzenlemeler de yapılmış mıdır?

2- Laik düzenlemeler geçmişten kopuşu simgelemiş midir?

3- Toplumun bütün katmanları laik eğitim sürecine dahil edilmiş midir?

4- Laik eğitim halk için, halk adına ve halk istemese de, yukarıdan etkiyle, aniden mi gerçekleştirilmiştir?

Bu soruları cevaplamak üzere, aşağıda takip eden parametreler incelenecektir: A- Eğitimin yapıldığı binalar ve sınıflar, B- Dersleri öğretme yöntemleri, C- Öğretmenler, D- Öğrenciler.

Belirlenen bu parametreler incelenirken, tamamıyla, döneme ait görsel veriler kullanılacaktır. İstifade edilen görsel veriler, 1926-35 yıllarına ait, okullarda Mektep Müzeleri oluşturulması teşebbüsü esnasında çekilmiş fotoğraflardır.[1] Bu teşebbüsle, Türkiye'nin bütün illerindeki okullar, belirlenen temalar için fotoğraflanmıştır: Okul binaları, sınıflar, ders ortamları, öğrenciler ve öğretmenler. Ancak, bunlardan yalnızca on üç ile ait farklı sayılarda, toplam 1334 fotoğraf, günümüze ulaşmıştır: Antalya (31), Aydın (81), Balıkesir (28), Bursa (146), Diyarbakır (43), Eskişehir (45), Erzurum (34), İstanbul (173), İzmir (283), Kayseri (73), Konya (28), Trabzon (14), Urfa (40). Çeşitli İllere Ait Okul Binaları Fotoğrafları Albümü (315). Görüldüğü üzere, illere ait fotoğraflar, aynı veya yakın sayıda değildir. Bu durum, yapılacak istatistiki analizlerde, bazı illerin (İzmir, İstanbul ve Bursa) ve buradaki okulların lehine sayıların artmasına neden olmaktadır. Yalnızca günümüze ulaşan fotoğraf sayılarına bakıldığında bile, en fazla sayıda fotoğrafa sahip üç ilin de Batı'da olması ilgi çekicidir ve diğer iller aleyhine bir durum yaratmaktadır. Temsildeki bu dengesizliği önlemek gayesiyle, il esasında istatistiksel hesaplar yapmak yeri-

[1] Belirtilen fotoğraflar, Atatürk Eğitim Müzesi'nde (Ankara) muhafaza edilmektedir. Müzedeki çalışmalarım esnasında yakın ilgi ve yardımlarını gördüğüm, Müze Müdürü Ahmet Turgut ve Arşiv Uzmanları Abdurrahman Üzülmez ve Hızır İnan'a samimi teşekkürlerimi sunarım. [1] Belirtilen fotoğraflar, Atatürk Eğitim Müzesi'nde (Ankara) muhafaza edilmektedir. Müzedeki çalışmalarım esnasında yakın ilgi ve yardımlarını gördüğüm, Müze Müdürü Ahmet Turgut ve Arşiv Uzmanları Abdurrahman Üzülmez ve Hızır İnan'a samimi teşekkürlerimi sunarım.

ne, görsel verilerin tümünü bir araya getirerek, Türkiye genelinde değerlendirme yapma yoluna gidilmiştir. Ancak, il sınırlamasını kaldırmak, illerdeki okulların sayıca fazla temsili durumunu ortadan kaldırmamıştır. Bunun önüne geçmek üzere, okul sayılarını azaltma yoluna gitmedik. Çünkü bu okullar, mevcut durumu yansıtmaktaydı. Rasgele bir seçimle bazılarının araştırma dışı bırakılması, mevcut durumun olduğu gibi temsilini engelleyecekti. Fotoğraflar değerlendirilirken, yukarıda bahsedilen parametreler bağlamında bazı nitelikler belirlenmiş, bu niteliklerin ilgili her fotoğrafta varlığı veya yokluğu tespit edilmiş, elde edilen değerler toplanarak rakamsal neticelere ulaşılmıştır. Fotoğraflar üzerinde yapılan diğer işlemler, ilgili kısımlarda ayrıntılarıyla anlatılacaktır.

Eğitimin Yapıldığı Binalar

Laik eğitim ancak, dinî olmayan biçimde düzenlen fiziksel ortamlarda gerçekleştirilebilir. Biliyoruz ki, Cumhuriyetin ilk yıllarında okul binalarının çoğu, Osmanlı döneminden kalma rüştiye, idadî, sultanîler, kiliseler, konaklar ve köylerde imece usulü ile yapılmış derme çatma binalardı. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren eğitimin teşvikiyle birlikte, ilk, orta ve liselere adeta bir hücum başlamıştı. Talebe izdihamı, okul binaları başta olmak üzere, mevcut bütün eğitim imkânlarını zorluyordu. Talebe izdihamını önlemek üzere, okul sayısını artırmak, ilk yıllarda çare olarak başvurulmuştu. Okul binası eksikliğinin üstesinden gelmek üzere, 1926 yılında özel bir maarif vergisi yoluyla halktan para toplanmış ve 1233 yeni okul binası inşa edilmiş ve bu iki yıl zarfında toplam okul sayısı 6060'a yükseltilmişti. Bu dönemde (1928) genel bütçeden Maarif'e ayrılan pay, % 10 ile Milli Savunma ve Bayındırlık Vekâletlerinden sonra üçüncü sırayı teşkil ediyordu (Sakaoğlu 2003: 205).

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren eğitim alanında altyapıya yönelik baskılar giderek artan oranda yaşanırken, konumuz bağlamında şu sorular sorulabilir: Eğitimin gerçekleştirildiği binalar, evvelden veya halen, dinî amaçla kullanılan binalar mıdır? Eğitim binaları ve ortamlarında dinî semboller mevcut mudur? Laiklik sembolü sayılabilecek semboller, eğitimin gerçekleştirildiği fizikî ortamlarda (bina ve sınıflarda) mevcut mudur? Diğer yandan, yeni yapılacak okulların bulunacakları mevkii (fabrika, kahvehane, meyhane vb. yerlerden uzak olması, civarda bataklık, dere bulunmaması, evlere yakın olması) ve okul binalarının zemininden çatısına dek olması gereken ideal durumları bir genelge ile belirlenmiştir (Cemal 1930: 23). Modern şartlarda inşası planlanan bu okullar gerçekte belirlenen biçimde inşa edilebilmiş midir?

Bütün bu sorular, okul binaları ve sınıflarıyla ilgili fotoğrafların incelenmesi yoluyla cevaplanmaya çalışılacaktır.

Yukarıda bahsedilen, *Çeşitli İllere Ait Okul Binaları Fotoğrafları Albümü*'nde yer alan 315 adet fotoğrafa, diğer illerdeki okul binalarına ait 56 fotoğraf da eklenerek, toplam 371 adet okul binasından oluşan bir fotoğraf grubu oluşturulmuş, ardından bunlar üzerinde, yukarıda formüle edilen sorulara cevap verebilecek sayısal analizler yapılmıştır. Bunlardan ilki, mevcut gruptaki kaç okulun yeni yapılmış, kaç tanesinin eskiden, Osmanlı döneminden kalmış olduğunu tespit etmekti. Fotoğrafların büyük bir kısmında tarih ve binanın durumuna dair bilgi verildiği için, bunu tespit pek de zor olmadı. Fotoğraflarda bilgi verilmediği durumlarda ise, kendi gözlemlerimiz değerlendirildi; örneğin, binanın eski mimari tarzını yansıtıp yansıtmadığı ayırt edici kriter oldu. Elimizdeki fotoğrafların, 1926-1935 yıllarına ait olduğunu bilmemiz de, bu konuda karar vermemizi kolaylaştırdı. Neticede, toplam 371 okul binasından 159'unun Cumhuriyet öncesi dönemde yapıldığı kesinlikle tespit edildi. Bu gruptakilerin tamamına yakın kısmı il ve ilçelerde yer almaktaydı. Geri kalan 112 okul binası da, Cumhuriyet dönemi okulları grubuna dahil edildi. Bunların da, tamamına yakını köylerde yer alıyordu. İlk gruptaki okulların, yani Cumhuriyet öncesinde inşa edilmiş okul binalarının, laik eğitim yapılması için inşa edilmiş binalardan oluştuğu tespit edildi. Bunların büyük bir kısmı, il veya büyük ilçelerde inşa edilmesi sebebiyle, büyük ve gösterişli binalardan oluşuyordu. Bu ikinci gruptaki okulların birçoğunun hangi dönemde yapıldığına dair fotoğrafta bilgi verilmemişti. 1930-1935 arası dönemde fotoğraflanan, neredeyse tamamı tek katlı, kerpiçten yapılmış, toprak çatılı, boyası dökülmüş, bakımsız durumda olan bu köy okullarının çok evvelden yapılmış olması mümkün gözükmüyordu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında veya hemen öncesinde inşa edilmiş olması muhtemel, derme çatma binalardı. Diğer yandan, Osmanlı döneminde inşa edilmiş ve farklı amaçlarla kullanılan okulların sayısı da fazla çıkmadı. Kayseri'de, iki kilise ve Fransızlardan kalan bir bina dışında, gayrimüslimlerden kalan binaların eğitim amaçlı kullanımına rastlanmadı. Osmanlı döneminde hükümet konağı, karakol vb. binası olarak kullanılan Cumhuriyet'te okula çevrilen birkaç binaya rastlanmakla beraber, okul binalarının büyük bir kısmı her iki dönemde de aynı amaçla kullanılıyordu.

Fotoğraf grubundaki görsel veriler değerlendirildiğinde, genelde tüm okulların yardan fazlasının, şehir okullarının ise neredeyse tamamının binalarının Cumhuriyet öncesinde inşa edildiği tespit edilmiştir. Köy okullarının inşası ise, Osmanlı son dönemi veya Cumhuriyet'in ilk yıllarına rastlıyordu (bkz Fo-

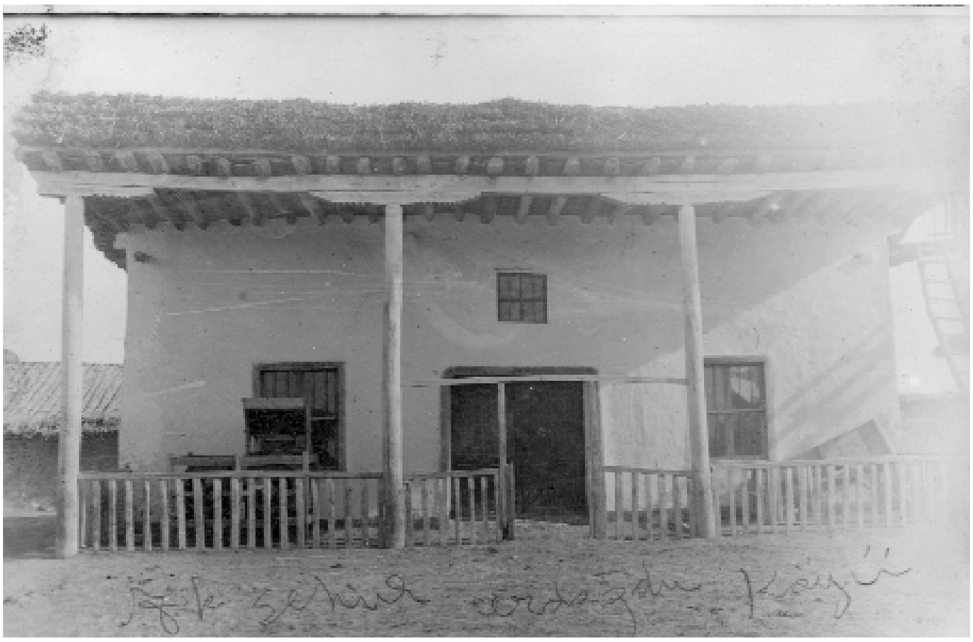

Fotoğraf 1: Akşehir Erdoğdu Köyünde Saltanat Devrinde Yapılmış İlk Mekteb Binası. MEB Atatürk Eğitim Müzesi, Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti Mektep Müzesi (bundan sonra, T.C. MVMM) Çeşitli İller Albümü, D-661, No: 135.

toğraf 1). Her iki okul türünde, şehir ve köy okulu, önceki dönemin mirasının devralınmış olması belirleyicidir. Osmanlı eğitim sistemindeki okullar, fonksiyonlarını sürdürerek yeni eğitim sisteminde yerlerini almıştır. Laiklik açısından bakıldığında, okul binalarının hiç birinde dinî sembole rastlanmamıştır. Evvelden dinî amaçla kullanılan sonradan okul binasına çevrilmiş cami, mescit vs. ye hiç rastlanmamıştır. Dahası, incelenen 371 okul fotoğrafından yalnızca yedi tanesi camiye çok yakın veya bitişiktir.[2] (Bkz. Fotoğraf 2). Bir okul da, cami sayfiyesinde yer almaktadır[3] (Bkz. Fotoğraf 3). Bahsedilen örneklerin tamamı köylerde yer almaktadır. Dinî ve eğitim binalarının bu yakınlığı, ilgili köylerde eğitimin dine yaklaştırıldığı, eğitimin dinden etkilendiği düşüncesini uyandırmaktadır. Klasik İslamî uygulamada, cami ve medrese yan yanadır. Osmanlıda da bunun örnekleri görülmektedir. Dolayısıyla, cami okul yakınlığı bu bağlamda değerlendirilebilir. Ancak bu durum, tamamıyla ihtiyaçtan, bina ve yer ihtiyacından kaynaklanmış da olabilir. Bu tür okulların ta-

2 Bkz. Türkiye Cumhuriyeti, Maarif Vekaleti Mektep Müzesi (bundan sonra, T.C. MVMM) *Çeşitli İller Albümü*, D-661, No: 13, 69, 219, 248, 268, 270, 272 .

3 *T.C. MVMM Çeşitli İller Albümü*, D-661, No: 303 Uluborlu Garib Köyü Mekteb Binası. Cumhuriyetten evvel yapılmıştır, cami sayfiyesindedir.

Fotoğraf 2: Afyonkarahisar Sinan Paşa Nahiyesine Bağlı Sinir Köyü Mektebi Cepheden Görünüşü. (Camiye bitişik olduğundan yan tarafı alınmamıştır). MEB Atatürk Eğitim Müzesi, T.C. MVMM Çeşitli İller Albümü, D-661, No: 69.

Fotoğraf 3: Niğde, Uluborlu, Garib Köyü Mekteb Binası (Cumhuriyet'ten Evvel Yapılmıştır, Cami Sayfiyesindedir). MEB Atatürk Eğitim Müzesi, T.C. MVMM Çeşitli İller Albümü, D-661, No: 303.

Fotoğraf 4: Saray Kazası Bahçeağıl Köyü Okulu (Temel atma tarihi 18.7.1934. resmin alındığı tarih 18.10 1934. 10.12.1935 tarihinde tamamlanmış, talebe içine girmiştir). MEB Atatürk Eğitim Müzesi, T.C. MVMM Çeşitli İller Albümü, D-661, No: 171.

mamına, şehirlerde değil de, köylerde rastlanması, bu düşüncemizi doğrular mahiyettedir.

1930'lu yıllarda okulların inşasına dair bir yönetmelik yayınlandığına yukarıda işaret edilmişti. Görsel veriler incelediğinde, şehir okullarının çoğunun iskan yerlerinin yakınına inşa edilmiş, çevreden duvar veya benzeri bir sınırla ayrılmış, civarda talebelerin dikkatini dağıtacak mekanlar bulunmadığı görülüyor. Köy ve kasaba okulları ise, özellikle yeni inşa edilenleri, çoğunlukla iskân yerinden uzakta, civardan soyutlanmış, tek başına duran binalardır. Okul talimatnamesine uygun biçimde inşa edilen bu okullar, küçük yerleşim birimlerindeki geleneksel, din ağırlıklı hayat anlayışı ile mesafeli duruşu simgeler gibidir (Bkz. Fotoğraf 4). Şehirlerdeki okul binalarının hemen tamamı çok iyi durumda olmasına karşın, köy okullarının çoğunluğu, laik eğitim bir yana, normal eğitimin sürdürülmesinin bile güç olduğu binalardan oluşuyordu. Türkiye'nin batı kesimlerindeki köy okulları oldukça iyi durumda iken, İç Batı veya Orta Anadolu'daki okullar derme çatma bir görünüm arz ediyordu (Bkz. Fotoğraf 5). İstanbul veya İzmir gibi büyük şehirlerdeki okullar ise, adeta birer mimari şaheseriydi (Bkz. Fotoğraf 6).

Okul binalarındaki sembollere gelince, okulun adının ve türünün (*Gazi Paşa İlk Mektebi gibi*) yazılı olduğu levha ve bayrak direği okul girişlerinde çoğunlukla mevcuttu. Bazı okulların pencereleri ve bina girişindeki sütunların-

Fotoğraf 5: Afyon, Sandıklı, Güdübez Köyü Mektebi. MEB Atatürk Eğitim Müzesi, T.C. MVMM Çeşitli İller Albümü, D-661, No: 292.

Fotoğraf 6: Çamlıca Kız Orta Mektebi Yandan görünüşü. MEB Atatürk Eğitim Müzesi, T.C. MVMM İstanbul Albümü, D-214, No: 69.

da bayrak motifleri yer alıyordu. Doğrudan veya dolaylı biçimde dinî hatırlatan herhangi bir sembol, camilere bitişik olduğunu söylediğimiz okullarda bile mevcut değildi. Neticede, okul binalarının harici görünüşü itibarıyla tamamıyla laik ve dinî herhangi bir sembol taşımayan binalar olduğu gözlemlendi. Bu, laik eğitim yapılmasının ön şartı olan mekâna ilişkin laik altyapının hazır olması anlamına geliyordu.

Okul binalarının içinde, sınıf ortamlarında da herhangi bir dinî sembole rastlanmadı. Laik/pozitif eğitimin yöntemi olan, gözlem ve deney yoluyla öğrenmeye yardımcı olacak pek çok eğitim materyali sunulmuştu. Aşağıda, dersleri öğretme yöntemleri kısmında, sınıf ortamlarına ayrıntılı biçimde değinilecektir.

Dersleri Öğretme Yöntemleri

Laik bilgi, dönemin anlayışına göre, pozitivist düşünceye dayalı bilgidir. Pozitivist eğitim ise, pozitif bilginin, uygulamalı biçimde öğretilmesidir. Bu tür bir eğitim anlayışına geçilmesi, yani görerek ve uygulayarak öğrenme, eğitime artı külfetler yüklemiştir. En iyi biçimde modern araç-gereçler ile gerçekleştirilebilinen uygulamalı eğitim, modern araç-gereç için masraf gerektirmiştir. 1926 yılında çıkarılan bir kanunla orta öğretimin parasız hale getirilmesi, giderek artan öğrenci sayısı ve bina ihtiyacı da, eğitim masrafları listesine eklenmiştir. Bu durumda soru şudur, maddî sınırlamalar, hatta imkânsızlıklar içinde, laik bilginin öğrencilere aktarılması hedefi ne ölçüde ve hangi yollarla gerçekleştirilebilmiştir? Aşağıda bu soruya cevap aranacaktır.

Diğer yandan, Cumhuriyet yöneticilerinin eğitimden beklentileri büyüktü. Onlara göre, eğitimin temel gayesi, yeni nesle laik Türkiye Cumhuriyeti'nin şuurlu vatandaşları olmak için gereken bilgileri, fikrî, ahlakî, siyasî telâkki ve alışkanlıkları kazandırmak ve eğilimleri olan alanda kabiliyetlerini geliştirmekti. Genç Cumhuriyetin yetişmiş insana olan acil ihtiyacı, eğitimden pragmatik beklentileri de beraberinde getiriyordu: Okul hayatı tamamıyla gerçek hayata yönelik olmalıydı. Dahası, yeni okulların gayesi talebeleri hayata hazırlamak değil, onlara hayatı doğrudan doğruya yaşatmaktı. Bu görüşlerin doğruluğuna kanaat getiren dönemin idarecileri, Amerika'dan meşhur pedagog ve pragmatist filozof John Dewey'i Türkiye'ye getirerek, Maarif Vekâleti'nin yeniden teşkilatlandırılmasında ve eğitim prensiplerinin belirlenmesinde görüşlerinden istifade etmişlerdi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Dewey'in pragmatist görüşlerinin, acil eğitim bekleyen yeni nesil için en iyi çare olarak benimsendiğini ve uygulamaya konulduğunu görüyoruz. Bu yıllarda benimsenen pragmatist yaklaşımın bir tezahürü olarak, okulların bütünüyle hayata dönük olması ve okul ile hayat arasında bir sınır olmaması

prensibi benimsenmiştir. "Mektep ile hayat arasındaki Çin Seddi kalkmalıdır" cümlesinde ifadesini bulan bu düşünce doğrultusunda, daha şahsî ve tüketime yönelik olduğu belirtilen Osmanlı eğitiminin aksine, Cumhuriyet eğitiminin sosyal, katılımcı ve doğrudan üretime yönelik olması planlanmıştır. (Baltacıoğlu 1932: 293-297). Eğitim, aynı zamanda, toplumun bir parçası olarak algılanmış, toplumun ve bireyin ihtiyaçları eğitim sisteminin hedeflerine yön vermiştir. Ders programları da bu doğrultuda hazırlanmıştır (Doğan 1971: 2). Neticede, belirtilen bu amaçlar ve beklentiler doğrultusunda, Cumhuriyet'in ilk yıllarında pozitivist ve pragmatist görüşlerinin, acil eğitim bekleyen yeni nesil için en iyi çare olarak benimsendiğini ve uygulamaya konulduğunu görüyoruz.

Araştırmamızın materyalini oluşturan görsel veri grubundaki, ders ve sınıf ortamlarıyla ilgili 1019 fotoğraf mevcuttur. Tamamı okullardaki sınıf ortamları, laboratuar, müzik odası, okul bahçesinde yapılan beden terbiyesi dersleri ve civar yerlere yapılan inceleme gezileriyle ilgilidir. Fotoğraflar değerlendirildiğinde hemen her karesinde, pozitivist ve pragmatist eğitim yaklaşımının örnekleri görülmektedir. Ancak, öncelikle belirtmek gerekir ki, incelenen fotoğrafların tamamı şehirler ve büyük kasabalardaki okullara aittir. Köy okullarındaki eğitim ortamlarına ilişkin, bir adet dahi fotoğraf mevcut değildir. Köy okulu binalarının, okul binası fotoğraflarının yaklaşık yarısını oluşturmasına rağmen (Bkz. yukarıdaki 3.1. kısım), bu okullardaki sınıf ortamlarına ilişkin hiçbir fotoğrafın olmaması, fotoğrafların günümüze ulaşmadığını veya buraların fotoğraflanmadığını göstermektedir. Her iki halde de, şehir okullarının lehine önyargılı olan bu durum, ülkedeki eğitimin yalnızca gelişmiş yüzünü bize aksettirmektedir. Köy okullarının teşkil ettiği, daha az gelişmiş veya geri kalmış diğer yüzünü fotoğraflarda görmek ve değerlendirmek mümkün değildir. Bu sebeple, okullardaki eğitimle ilgili olarak görsel verilerden elde ettiğimiz değerlendirmelerin, köy okullarını kapsamadığını belirtmeliyiz.

İncelediğimiz görsel verilerde talebelerin, çoğu dersi tatbikî usullerle öğrenmesinin programlandığı ve uygulandığını görüyoruz. Talebelere bilgi aktarımının en çok tercih edilen yolunun, çevreye yapılan *tenezzühler* (inceleme gezileri) olduğu, görsel verilerde açıkça görülmektedir. Pozitivist eğitim yaklaşımının yöntemi olan gözlemin-diğeri deneydir-talebeleri sıkça okul çevresine inceleme gezilerine götürerek gerçekleştirilmektedir: İlkokullarda hayat bilgisi, ortaokullarda fen bilgisi dersleri, civar yerlere yapılan inceleme gezileriyle işlenmektedir. Örneğin, Kayseri'de ilkokul beşinci sınıf talebelerine bir inceleme gezisinde, okul müdürü tarafından kır çiçekleri hakkında bilgi verilmekte-

Fotoğraf 7: Kayseri: Cumhuriyet Mektebi Beşinci Sınıf Kır Tenezzühünde (inceleme gezisinde) Müdür Ahmed Hilmi Bey Tarafından Çiçekler Hakkında Tedikikat Yaptırılırken. MEB Atatürk Eğitim Müzesi, T.C. MVMM Kayseri Albümü 1926-1927, D-225, No: 7.

dir (Bkz. Fotoğraf 7). Diyarbakır'da erkek Muallim Mektebi de, açık havada Tarih dersi yaparken fotoğraflanmıştır (Bkz. Fotoğraf 8). İnceleme gezileri, derslerin tatbikî olmasının yanı sıra, konularını bulunduğu çevreden almasını da gerektirmektedir. Bu suretle, bilgi görsel yolla talebelere aktarılırken, okul hayatını günlük hayata bağlamak, gençleri çevrelerindeki tabiî kaynakları ve ürünleri incelemeye ve ihtiyaçları anlamaya sevk etmek mümkün olabilecektir. Bu manada, örneğin Adana'da pamuk ve pamuk ürünleri, şekerkamışı kamışı (Bkz. Fotoğraf 9), İzmir'de incir, üzüm ve tütün, diğer mahallerde ise çeşitli meyveler ve bunlara musallat olan böcekler ve hastalıklar üzerinde inceleme yapılıyor ve alınması gereken tedbirler öğretiliyordu. Eğitim, okulların bütünüyle hayata dönük olması ve okul ile hayat arasında bir sınır olmaması pragmatist yaklaşımı doğrultusunda sürdürülüyordu. Bu pragmatist yaklaşım doğrultusunda, daha şahsî ve tüketime yönelik olduğu belirtilen Osmanlı eğitiminin aksine, Cumhuriyet eğitimi sosyal, katılımcı ve doğrudan üretime yönelik olmayı iddia ediyordu.

Pozitif bilgiyi talebelere aktarmanın bir diğer yolu da, derslerin okuldaki laboratuarlarda, gözlem ve deneyler yaparak işlenmesiydi. Deney ve gözlemler, maketler üzerinde yapıldığı gibi, canlılar da kullanılıyordu. Örneğin, Ay-

Fotoğraf 8: Diyarbakır Erkek Muallim Mektebi Tarih Dersinde. MEB Atatürk Eğitim Müzesi, T.C. MVMM Diyarbakır Albümü 1926-1927, D-224, No: 32.

Fotoğraf 9: Adana, Merkez Cumhuriyet Muhtelit Mektebi Sınıf 5 Talebesinden Bir Grup Şeker Kamışı Tarlasında İnceleme Yaparken. MEB Atatürk Eğitim Müzesi, T.C. MVMM Adana Albümü 1926-1927, D-215, No: 3.

Fotoğraf 10: Aydın İlkokul Birinci Sınıf Talebeleri Tabiat Tedkiki Dersinde. MEB Atatürk Eğitim Müzesi, T.C. MVMM Aydın Albümü 1926-1927, D-217, No: 51.

Fotoğraf 11: Eskişehir Orta Mektep Birinci Devre Üçüncü Sınıf Talebesi Teşrih Tatbikatı. MEB Atatürk Eğitim Müzesi, T.C. MVMM Eskişehir Albümü 1926-1927, D-218, No: 27.

dın'daki bir ilkokulda, Hayat Bilgisi dersinde canlı hayvan üzerinde anlatımlar yapılıyordu (Bkz. Fotoğraf 10). Yine, Eskişehir'deki bir Orta Mektep'de Teşrih (Anatomi) dersinde hayvan kadavrası üzerinde görerek, gözlem yaparak eğitim yapılıyordu (Bkz. Fotoğraf 11). Sınıf ortamları da, dersle ilgili bol miktarda görsel materyal-resim, harita, çeşitli numunelerle donatılmıştı. Okulların çoğunda, özellikle merkezdeki büyük okullarda mektep müzelerinin kurulması, buralarda eğitim araç ve gereçlerinin toplanması, gerektiğinde kullanmak üzere diğer okullara verilmesi bir talimatnâme ile belirlenmişti. Bu talimatnâme gereğince, İzmir Kız Muallim Mektebi'nde eğitimde kullanılan araç-gereçler (şişeler içinde muhafaza edilen çeşitli hayvan örnekleri, insan ve hayvan kafatasları, tabiattan çeşitli numuneler) okul müzesi tatbikat kısmında toplanmıştı (Bkz. Fotoğraf 12). Benzeri türden eğitim araç-gereç koleksiyonları diğer okullarda da mevcuttu.

Fotoğraf 12: İzmir Kız Muallim mektebi Tatbikat Kısmı Müze hanesinden Bir Kısım, 28 Haziran 1926, MEB Atatürk Eğitim Müzesi, T.C. MVMM İzmir Albümü 1926, D-221, No: 16.

Fotoğraf 13: Balıkesir Orta Mektebi Sekizinci Sınıf Kimya Dersinde. MEB Atatürk Eğitim Müzesi, T.C. MVMM Balıkesir Albümü 1926-1927, D-222, No: 7.

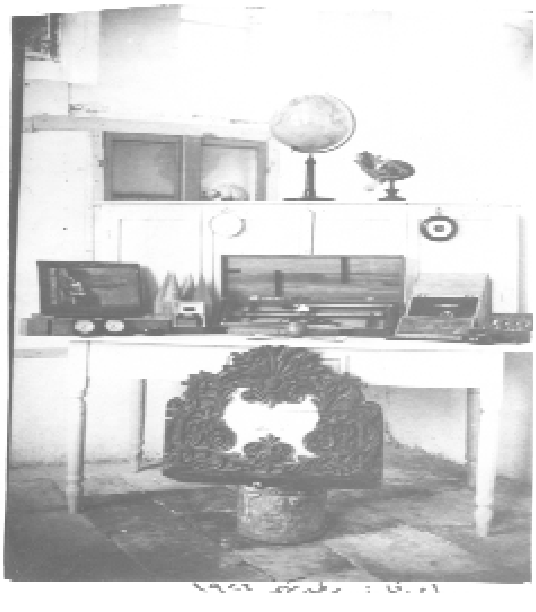

Fotoğraf 14: Urfa Vatan Mektebi alât-ı dersiyyesi (ders aletleri), 15.5. 1926. T.C. MVMM, Urfa Albümü 1926, D-216, No: 21.

Gözlem ve deney yoluyla eğitimin etkili bir yöntem olduğu muhakkaktır. Ancak, eğitime ek maddî külfet getiren bu eğitim metodunun, ülke genelinde ne ölçüde yaygın ve başarılı olduğunu tespit etmek oldukça zor görünüyor. Milli Eğitim Bakanlığı'nın Cumhuriyet'in ilk yıllarında okullara araç gereç alımı için bütçeden en fazla 400 bin lira gibi sembolik bir ödenek ayırdığını, okulların, eğitimin her kademesinde okul binalarından laboratuarlarına, atölyelerine kadar donanımlı olmadığını biliyoruz (Sakaoğlu 2003: 211). Okullardaki bu altyapı yetersizliği gör-

sel verilerde de yansımasını bulmuştur. Antalya, Aydın, Balıkesir, Eskişehir, İstanbul, İzmir, Trabzon ve Kayseri'ye ait görsel veriler arasında her şehirde yalnızca birkaç laboratuar fotoğrafına rastlanmıştır (Bkz. Fotoğraf 13). Bursa, Konya, Diyarbakır, Erzurum ve Urfa'da ise, laboratuar fotoğrafı mevcut değildir. Bu şehirlerden, örneğin, Urfa'da bazı ders aletleri sergilenmiştir (Bkz. fotoğraf 14). Deney yoluyla öğrenimin gerektirdiği laboratuar donanımının bazı illerde olmaması, olanlarda ise yalnızca birkaç okulla sınırlı kalmasını, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki maddî imkansızlıklarla açıklamak gerekir. Maddi imkânsızlıkların, talebeleri inceleme gezilerine götürerek telafi edildiği fotoğraflarda gözlemlenmektedir. Öyle ki, incelenen fotoğrafların yarıya yakını, çevreye yapılan gezilerle ilgilidir. Okul bahçesi başta olmak üzere, sınıf dışı ortamlarda yapılan eğitimle ilgili fotoğraflar da çoğunluktadır.

İncelenilen görsel veriler grubunda, köy okullarının sınıf ortamlarına ait fotoğraf bulunmadığına yukarıda işaret edilmişti. Bu durum, ülkedeki okulların çoğunluğunu teşkil eden köy okulları hakkında görsel veriler üzerinden bilgi üretmemize fırsat vermemektedir. Derme-çatma binalara sahip okulların sınıf ortamlarının donanımlı olmadığı, bu eksikliği gidermek üzere, pragmatik bir yaklaşımla, talebelerin köy hayatında kullanacakları bilgilerin uygulamalı biçimde öğretildiği tahmin edilebilir.

Öğretmenler

Cumhuriyet laikliğinin dayandığı pozitivist düşünce sisteminde, "iyinin ne olduğunu bilen, eğitimli aydınların halka doğru giderek halkı aydınlatması ideali" mevuttur (Vatandaş 2006:119). Bu düşünce çizgisinde, Cumhuriyetin ilk yıllarında, inkılâpları halka anlatacak ve onları aydınlatacak yegane aydın grubu öğretmenlerdir. Yüklenilen bu yüce idealle birlikte, öğretmenliğin saygın bir meslek haline getirilmesi için, maaşlardan sosyal statülerine kadar gerekli iyileştirmeler yapılmış, öğretmenlik cazip bir meslek haline getirilmiştir (Akyüz 1978: 42; Akyüz 1978:189).

Cumhuriyetin bu ilk yıllarında, modern bilgi ile donatılmış öğretmen sıkıntısı vardır. Osmanlı son döneminde öğretmen okullarından (*Dârülmuallimîn* ve *Dârülmuallimât*) mezun olmuş öğretmenler mevcuttur. Osmanlı döneminde yetişen bu öğretmenler ancak 1950'li yıllarda emekli olarak eğitim sahnesinden çekilmişlerdir. Ancak, mevcut öğretmen kadrosu, eğitimin artan yükü karşısında yetersiz durumdadır. Öğretmenlerin çoğu, takrir usulü ile eğitim almış, modern eğitim metodlarından hem habersiz, hem de bunları öğrenmeye isteksiz kişilerdi. Çoğunluğu bu tür kişilerden oluşan öğretmen kitlesi, kendilerine yüklenen modern, laik bilgiyi sunma idealini yerine getirecek laik dü-

şünce donanımına sahip miydi? Cumhuriyetin bu ilk yıllarında, eğitimin diğer prensiplerinden olan kadın-erkek eşitliğinin simgesi haline gelen kadın öğretmenlerin toplumsal imajları nasıldı?

Yukarıda ele alınan, dersleri öğretme yöntemleri kısmında olduğu gibi, öğretmenlerle ilgili bölümde incelenilen veri grubu hakkında söylenecek ilk söz, fotoğrafların şehir öğretmenlerine ait olduğudur. 1926-1927 ve 1927-1928 dönemine ait, sınıf ortamlarında öğrencilerle birlikte veya öğretmenlerin kendi aralarında çektirdiği fotoğraflar mevcuttur. Bu fotoğraflarda 129 kadın, 142 erkek öğretmen imajı tespit edilmiştir. Kadın öğretmen sayısının erkek öğretmen sayısına yakın olması, Cumhuriyetin ilk dönemlerinde kadının iş hayatındaki yerini tespit etmek bakımından dikkat çekicidir. Bilindiği üzere, öğretmenlik ve hemşirelik kadınların Osmanlı döneminde iş hayatı tecrübelerinde edindiği ilk mesleklerdir. Dolayısıyla, bu mesleklerdeki kadın sayılarının fazla olmasına olağan bakılmalıdır. Diğer yandan, kadın öğretmenler İstanbul, İzmir, Aydın, Antalya, Eskişehir, Bursa ve Balıkesir'deki okullarda fotoğraflanmıştır. Diyarbakır, Kayseri, Erzurum, Urfa, Trabzon ve Konya ile ilgili fotoğraflarda kadın öğretmene hiç rastlanmamıştır. Bu illerin okul fotoğraflarının büyük bir kısmının erkek liselerine ait olması, kadın öğretmen yokluğunu bir ölçüde açıklamaktadır. Kadın öğretmenlerin imajı konusuna gelince, 1926 gibi erken bir zamana ait fotoğraflar incelendiğinde, 129 öğretmenden 57'sinin başı örtülüdür, 43'ünün de başında şapka bulunmaktadır, 29'unun ise başı ta-

Fotoğraf 15: Aydın Bozdoğan İlk Kız Mektebi Heyet-i Talimiyesi, 1926. MEB Atatürk Eğitim Müzesi, T.C. MVMM Aydın Albümü1926, D-217 No: 7.

mamen açıktır. İlk grupta belirtilen, başı örtülü öğretmenlerin laikliğe aykırılığı temsil ettiğini söylemek mümkün değildir. Çünkü, örtüler yüzü açıkta bırakacak biçimde enseden bağlanmıştır ve saçların bir kısmı görünmektedir (Bkz. Fotoğraf 15). Bu tarz baş örtmenin dindarlıktan ziyade, dönemin alışkanlığı/geleneği ile ilgili olduğunu söylemek gerekir. Nitekim, ikinci gruptaki şapka giyen öğretmenlerin sayısının da oldukça yüksek olması, dönemin kadınları arasında başı bir şekilde örtme geleneğinin yaygın olduğu şeklinde değerlendirilebilir. İncelenen fotoğraflar, kıyafet inkılâbının (1925) akabinde çekilmiştir. (1926 ve sonrası). Öğretmenler de, kıyafet inkılâbını ilk uygulayan ve örnek teşkil eden kitleyi temsil etmektedir. Bu sebeple, kıyafetleri, ilgili dönemde yaşanan değişimi en güzel ve doğrudan temsil eden örneklerdir. Diğer yandan, erkek öğretmenlere ait 142 fotoğraf imajında, yalnızca çok az bir kısmının (fötr) şapka giydiği görülmektedir. Öğretmenler, hemen her ortamda, takım elbise giyinmiş, kravat takmış ve çoğunlukla kıyafetini mendil ile tamamlamış, beyefendi görünüşlü kimselerdir.

Öğretmenlerle ilgili görsel verilerin ait olduğu 1926-1927 ve 1927-1928 öğretim yıllarında, yaşlı ve yeniliklere ayak uyduramayan öğretmenlerin emekliye sevk edilmesi için bir kanun çıkarılmıştır (Sakaoğlu 2003: 178). Fotoğraflarda gözlemlendiği üzere, kadın öğretmenler genellikle genç, erkek öğretmenler ise genç veya orta yaşlı kimselerden müteşekkildir. Yeni düzenlemelere ayak uyduramayacak öğretmen tipine rastlanmamıştır.

Cumhuriyetin öğretmeni, yalnızca okulda ders vermekle kalmayan, okul dışında kurslar, konferanslar, düzenleyen, halkı Cumhuriyet ideolojisine yakınlaştıran ideal bir tiptir. Özverili olmasının yanı sıra örnek olması da gerekmektedir. Hakkında görsel verilerin mevcut olmadığı köy öğretmenlerinden ise, köyün adeta mimarı olması beklenmektedir.

Öğrenciler

Öğrencilerin fiziki görünümlerinin nasıl olması gerektiğinin (kız ve erkek okul kıyafetlerinin ve bütün kız öğrencilerin saçlarının kısa kesilmesinin) bir genelge ile belirlendiğini biliyoruz. Bu bağlamda, modern ve laik bilgi almakta olan öğrenci tipi nasıldı? Eski tip talebelerden farkları nelerdi? Modernleşme söyleminde hedeflenen topyekün eğitim ilkesi çizgisinde, laik eğitim herkes için miydi?

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Cumhuriyeti, Osmanlı tarzı insan tipinden öte bir insan beklemektedir. Dönemin eğitimcilerinden, İstanbul Darülfünunu müderrislerinden İsmail Hakkı [Baltacıoğlu] bu beklentiyi, şu cümleleriyle çok isabetli biçimde ifade etmektedir:

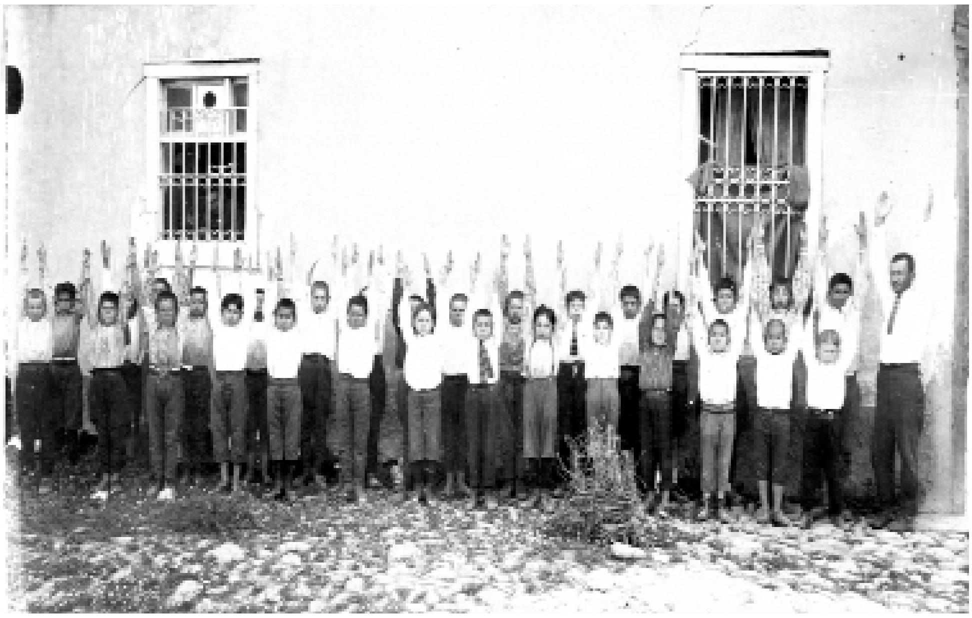

Fotoğraf 16 Aydın Yenipazar Gündüz Mektebi birinci sınıf talebeleri, 1926. MEB Atatürk Eğitim Müzesi, T.C. MVMM Aydın Albümü, 1926, D-217, No: 23.

Fotoğraf 17: Urfa Birecik Kız İlk Mektebi beden hareketlerinde, 1926. T.C. MVMM Urfa Albümü 1926, D-216 No: 32.

Fotoğraf 18: Konya Şehit Muhtar bey Kız ilk mektebi dördüncü ve beşinci sınıf keman dersinde. MEB Atatürk Eğitim Müzesi, T.C. MVMM İzmir Albümü 1926, D-226, No: 25.

"Sükunet, sekinet, belagat ve mihanikî çalışkanlık..." gibi, Babıali efendisi evsafını arıyoruz!.. Yeni cemiyetlere has olan "ictimaî hayat kabiliyeti, ibda' hassası, seciye metaneti, bedii idrak, insani mefkure..." gibi kabiliyetlerine çok dikkat etmiyoruz!.. beğendiğimiz adam, en ziyade "eski adam"dır!.. Yeni adamı arıyoruz ve yetiştiremiyoruz" (Baltacıoğlu 1932: 124).

Sakin, soğukkanlı, güzel söz söyleyen, çalışkan Babıali efendisi vasıflarına sahip bir adamın halen ideal tip oluğunu; Halbuki, yeni toplumlara has, sosyal yaşam kabiliyeti, yaratıcılık, karakter sağlamlığı, algılama kabiliyeti, ideal sahibi olma gibi niteliklere sahip bir insan tipi yaratılması gerektiğini, bu sözlerden anlıyoruz. Peki, bu tipte insanlar nasıl yaratılacaktır? Cumhuriyetin ilk yıllarında okur-yazarlık oranının ancak, %10 civarında olduğu bilinmektedir. Diğer bir ifadeyle, nüfusun çok büyük kısmı, eğitim almamış kitlelerden oluşmaktadır. Buna, alfabe değişikliği dolayısıyla yeni harfleri öğretme ihtiyacı da eklenirse, eğitilmesi gereken insan kitlesinin nüfusun neredeyse tamamına tekabül ettiği görülür. Cumhuriyetin ideali herkesi bir an evvel okur-yazar yapmaktır, ardından da aydınlanmaktır. Bu ideal Cumhuriyeti yaşatabilmek için gerekli görülmüştür (İleri 2000: 159) Burada, bizim ilgilendiğimiz, okul çağındaki çocuklar ve onların eğitimidir.

Büyük çoğunluğu ilk ve ortaokul talebelerine ait fotoğraflarda, öğrenciler kız-erkek karışık veya sadece kız veya sadece erkek olarak üç türde görüntülenmiştir. Bunların büyük bir kısmı, sadece kız veya sadece erkek öğrencilere aittir. Cumhuriyet öncesinde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında leyli (yatılı) mekteplerin yaygınlığı ve daha da önemlisi, incelenen fotoğrafların birçoğunun ait

olduğu 1926 yılında henüz karma eğitime geçilmiş olması bu durumu açıklar mahiyettedir. Karma eğitime geçişin hemen ardından okullardaki kız öğrenci sayısının azaldığı bilinmektedir. İncelenilen fotoğrafların büyük çoğunluğunda, müzik ve beden eğitimi gibi derslere ilişkin fotoğraflar modern eğitimin topyekün, bütün öğrencileri kapsayan niteliğine ilişkin veriler sunmaktadır (Bkz. fotoğraf 16, 17, 18). Tören manzaraları da, bu topyekün modernliği pekiştirmektedir. Örneğin, Balıkesir Kız Orta Mektebi öğrencilerini seyirci halkla birlikte, bir tören esnasında gösteren fotoğraf (Bkz. fotoğraf 19), eğitimde modernliğe, tüm toplumun bir şekilde katıldığına işaret etmektedir. Diğer yandan, öğrenci kıyafetleri, yeni öğrenci tipini gösterirken, seyirciler arasındaki kadınların geleneksel, örtülü kıyafetleri ile tezat teşkil ederek, iki nesil arasındaki farklılığı sergilemektedir. Tören fotoğraflarında sıkça rastlan bu tür manzaralar, modernliğin dayatmacı niteliğine de işaret etmektedir.

Farklı illerdeki kız ve erkek öğrenciler, farklı okul kıyafetleriyle görüntülenmiştir. Kız öğrencilerin neredeyse tamamına yakınının saçları kulak hizasında düz kesilmiştir (Bkz. Fotoğraf 20). Çok az bir kısmının saçları ise, tek veya iki örgülüdür. Erkek öğrencilerin saçlar da kısa kesilmiştir. Erkek öğrenciler yalnızca Eskişehir Orta Mektebi'ne ait bir fotoğrafta fes giymiş biçimde görüntülenmiştir (Bkz. Fotoğraf 11). Kız öğrenciler arasında ise yine yalnızca bir okulda küçük kız öğrenciler başları çene altından bağlanmış biçimde görüntülenmiştir. Bunların dışında, sınıf ortamlarında veya gezilerde öğrencilerin başı açıktır. Törenlerde ise çeşitli şapkalar giymişlerdir. İncelenen öğrenci fotoğraflarında, belirtilen iki fotoğraf dışında eski veya eskiyi hatırlatan öğrenci tipine rastlanmamıştır. Öğrenciler, dönemine göre modern görünüşlü, tertipli, düzenli bir görüntü vermektedir.

Fotoğraf 19: Balıkesir Kız Orta Mektebi Törende. MEB Atatürk Eğitim Müzesi, T.C. MVM Çeşitli İller Albümü, 1926, D-661, No: 114.

Fotoğraf 20: M. Kemal Paşa Kazası Lala Şahin Paşa Muhtelit Mektebi Dördüncü Sınıf Tahrir (yazı) Dersinde. MEB Atatürk Eğitim Müzesi, T.C. MVMM Bursa Albümü 1926, D-220, No: 28.

SONUÇLAR

Yeni kurulmuş Cumhuriyet'in okullardan beklediği önemli vazife vardır: Yeni nesli yetiştirmek ve ülkeye faydalı hale getirmek. Okulların vazifesi bununla da kalmaz, Osmanlı'dan kalma eski nesli de, eldeki bütün vasıtalar aracılığıyla eğitmek okullara yüklenmiştir. Ekonomik ve kültürel yönden ilerlemeyi temin için yeni neslin yetişmesini beklemek uzun zaman alır, bunu beklemeye vakit yoktur. Bu nedenle, özellikle köy ve kasaba gibi, toplumsal hareketlilikten uzak kalmış muhitlerde okulları gelişmenin ve uyanışın merkezleri haline getirmek gerekmektedir. Yüklenilen bu misyon ile okullar toplum hayatının muhtelif faaliyetlerine katılarak, cemiyet hayatında müstesna bir yer işgal edeceklerdir: Herkese açık kütüphanesi, oyun meydanı, kulüp, numune tarlası, bahçesi, müzesi, sergisi, konferansları, müsamereleri, temsilleri ve konserleriyle, toplum hayatının gerçekten merkezi ve gelişme kaynağı olacaktır. Okullar bu surette tanzim ve teşkil edildiği takdirde, yeni kurulan Cumhuriyet'in yenileşme ve ilerleme teşebbüslerinde rehber olacaktır. Durum gerçekte böyle mi olmuştur? Eğitimde laiklik prensibinin incelendiği bu çalışmada, bu soruya ve yukarıda, laiklik ile ilgili olarak formüle edilen sorulara cevap verilmeye çalışılacaktır.

1- Laik eğitim süreci, Batılı kurum ve kuruluşların bütünüyle model alın-

masıyla mı gerçekleştirilmiştir? Bu modelde, toplumun kendine has sorunlarına kendine has çözümler üretecek düzenlemeler de yapılmış mıdır?

Laiklik konusunda, ideal olarak, Batılı kurum ve kuruluşlar model alınmıştır. Ancak, belli durumlarda, özellikle altyapının desteklemediği, okul binaları, ders öğretme yöntemleri konularında kendine has çözümler üretilmiştir: Eski okul binaları ve dini binaların modern okul binaları olarak kullanılması, deney araçlarının olmadığı veya eksik olduğu durumlarda öğrencilerin inceleme gezilerine götürülmesi, okulun bulunduğu şehirlerdeki tabiat zenginliklerinin derslere konu olması gibi. Tahmin edileceği gibi, eğitim ve öğretimini mahalli şartlara ve ihtiyaçlara göre düzenlemeyen bir sisteminin başarılı sonuçlar vermesi mümkün değildir.

2- Laik düzenlemeler geçmişten kopuşu simgelemiş midir? Evet. Birkaç örnek haricinde, tam manasıyla geçmişten kopuşu simgelemektedir. Eski tarz eğitim usullerine, öğretmen ve öğrenci tiplerine, birkaç örnek haricinde, rastlanmamıştır.

3- Toplumun bütün katmanları laik eğitim sürecine dahil edilmiş midir? Kısmen evet. İncelenen görsel verilerin şehir okullarına ait olması, köy okullarına ait verilerin mevcut olamaması bu konuda söylenecekleri sınırlandırmaktadır.

4- Laik eğitim, halk için, halk adına ve halk istemese de, yukarıdan etkiyle, aniden mi gerçekleştirilmiştir? Sorunun ilk kısmına dair görsel verilerden bir cevap bulmak mümkün gözükmese de, yukarıdan etkiyle ve aniden gerçekleştirilmiş olduğuna dair veriler mevcuttur. Geçmişe dair, okul binası, öğretmen ve öğrenci tipi, öğretim metodları konularında elimizde 1926-1935 dönemine ait fotoğraflarda eskiye yönelik, eskiyi hatırlatan görüntülerin birkaç örnekle sınırlı kalması, ani geçişi doğrular mahiyettedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nu Cumhuriyet'ten ayıran en önemli özellik, din ve devlet işlerini ayırmasıdır. Dinî devlet, o dönemin tabiriyle, ladinî devlete dönüşmüştür. Bunun anlamı, dünyevî işlerde artık akla ve ilme müracaat edileceğidir. Diğer bir açıdan bakıldığında, dinle birlikte, dünyaya, devlete, hayata, hükümete vs. bakışta, eski anlayışlar değişecek, yerini yenileri alacaktır. Cumhuriyet'in inkılâpçıları bilmektedir ki, yeni fikirler ve yeni anlayışlar en iyi, yeni nesiller tarafından benimsenir. Bu nedenle, inkılâbın, yeni anlayışa sahip nesiller yetiştirmesi gereklidir. Yeni nesiller ise ancak yeni anlayışa sahip okullarda yetiştirilebilir. Yeni okullar ise, ancak, yeni eğitim anlayışı ve yeni eğitim sistemiyle kurulabilir. Görüldüğü üzere, birbiriyle bağlantılı bi-

çimde açıklanan değişim süreci, sonunda eğitim sistemine dayanmaktadır. İnkılâba sahip çıkacak, yeni hayat tarzını ve anlayışını benimseyecek nesilleri yetiştirmek ancak, yeni ve laik eğitim sistemi ile mümkün olabilecektir.

Yukarıdaki çalışmadan elde edilen sonuçlara göre, Cumhuriyetin ilk yıllarında benimsenen eğitimde laiklik prensibi, pozitivist, pragmatik ve hayata dönük bir eğitimdir. Bu tarz eğitim sistemini yerleştirmek için çabalar sarf edilmiştir. Laik eğitimin karakterinin şehir ve köy okullarında farklı durumlar arz ettiği tahmin edilmektedir. Neticede, eğitim alanında gerçekleştirilen uygulamalarla, gerçekte laik eğitim sistemi tam manasıyla gerçekleştirilebilinmiş ve eğitimde laiklik prensibi tam manasıyla yerleştirilebilmiş midir? Yoksa, gerçekleştirilen, laik eğitime dayalı gelişme yoluna girmek midir sorusuna verilecek cevap ise, laik eğitime dayalı gelişme yoluna girmektir. Çalışmaya konu olan Cumhuriyetin ilk yıllarında, laik eğitimin ne olduğu, nasıl uygulanması gerektiği anlaşılmış görünmektedir. Ancak, uygulamada altyapı eksikliğinden kaynaklanan sıkıntıların olduğu muhakkaktır. Bu nedenle, tam manasıyla laik eğitime geçme yerine, laik eğitime dayalı bir gelişme yoluna girmek mümkün olmuştur.

Genelde tüm inkılâplar konusunda, özelde eğitim alanında 1950'lerden sonra başlayan sürecin, gerçekte inkılabın ilkelerinden kasıtlı biçimde "rücû" (geri dönüş) anlamına mı geldiği yoksa, bu tarihten itibaren Türkiye'de meydana gelen bir dizi sosyal ve kültürel değişmelerin zorlamasıyla mı, ilk dönemlerdeki laiklik prensibinden farklı yorumlara gidildiği konusunda tartışmalar sürmektedir. Yukarıdaki çalışmada, ilk dönemlerde laik eğitimin tam manasıyla yerleştirilmesi yerine, laik eğitime dayalı bir gelişme sürecine girilmiş olunmasının tespit edilmesi, ileriki dönemlerde meydana gelen değişmelerin rücû olarak değil, sürecin aşamaları olarak değerlendirilmesini gerektirmektedir.

Çalışmanın ilgili kısımlarında belirtildiği üzere, görsel verilerin bir kısmı eksiktir ve incelenilen veriler genelde 1926-1935, bazı veriler için ise 1926-1927 dönemine aittir. Bahsedilen sürecin geçirdiği aşamaları daha teferruatlı biçimde anlamak ve eğitim tarihimizin gelişme aşamalarını takip etmek için, daha uzun süreyi kapsayan görsel verilerin araştırmaya dahil edilmesi, özellikle de elimizde ilk dönemlere ait verileri bulunan okulların ileriki dönemlere ait verilerinin toplanması gerekmektedir. Ancak, bu yolla, eğitim alanında yaşanılan değişmelerin teorilerle değil, döneminden kalan verilerle açıklanması ve anlaşılması mümkün olabilecektir.

KAYNAKLAR

Akyüz, Yahya (1978), *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri*, Ankara.

Akyüz, Yahya (1997), *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul.

Baltacıoğlu, İ. H. (1932), *Terbiye*.

Cemal, M. (1930), *Yeni Mektep Hıfzısıhhası (Muallim Mektepleri Ders kitabı)*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul.

Doğan, H. Atatünal, A. Aktuğ H. ve diğerleri (1971), *Orta Öğretim Programlarındaki Yönelmeler (1924-1979)*, MEB, İstanbul.

İleri, C. N. (2000), *Türk İnkılabı*, İstanbul.

Kili, S. (1983), Atatürk Devrimi (Bir Çağdaşlaşma Modeli), Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Sakaoğlu, N. (2003), *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul.

Vatandaş, C. (2006) "Kapsam ve Yöntem Açısında Türk Modernleşmesi", *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, ed. Memet Zencirkıran, Ankara.

Özet: Makalede, Cumhuriyetin ilk yıllarında laik eğitimin yerleştirilmesi süreci incelenmektedir. Bu dönemde eğitim alanında yapılan inkılâplarla, gerçekte laik eğitim sistemi tam manasıyla gerçekleştirilmiş ve eğitimde laiklik prensibi tam manasıyla yerleştirilmiş midir? Yoksa, gerçekleştirilen, laik eğitime dayalı gelişme yoluna girmek midir? Bu, soruya cevap aranmıştır. Konu, ilgili dönemin okul binaları, ders öğretme yöntemleri, öğretmenler ve öğrencilerine ait görsel veriler yoluyla incelenmiştir. 1926-1935 dönemine ait 1334 adet fotoğraf niceliksel analize tabi tutulmuştur. Elde edilen istatistikî rakamlar dönemin modernleşme süreci bağlamında değerlendirilmiştir. Neticede, Cumhuriyetin ilk yıllarında laik eğitimin tam manasıyla yerleştirilmesinden ziyade, laik eğitime dayalı gelişme yoluna girildiği tespit edilmiştir.

Anahtar sözcükler: Laik eğitim, okul, öğrenci, öğretmen, görsel veri.

Abstract: This study is concerned with the process of the establishment of secular education during the early Republican era through the analysis of visual material. The process is studied within the context of modernization discourse by examining the photographs of school buildings, educational environments, pupils and teachers. The visual material exploited in the study totals to some 1334 photos from the period of 1926 and 1935. The finding of the study is that during the period under examination, establishment of the secular education in the schools of both urban and rural areas has not yet been achieved. Instead, education was put into the path of secularism which would further develop in due time.

Key words: Secular education, school, pupil, teacher, visual material.

Kadınlar Âlemi Dergisi (1914) ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadınlık Hâlleri*

Özlem KUTKAN**

I- *KADINLAR ÂLEMİ*; DOKUZ SAYILIK BİR KADIN/ MECMUÂ SERÜVENİ

A- Osmanlı *Hürriyet* Çağında Matbuât ve *Kadınlar Âlemi*

Bu araştırmada, *Osmanlı Kadınlar Âlemi* dergisini tanıtmak ve söz konusu dergiden hareketle Osmanlı kadının sosyal ve düşünsel hayatına dair bir tablo çizmek hedeflenmiştir. Bu bağlamda incelemiş olduğumuz dönem, derginin ilk ve son sayılarının basıldığı tarihler esas alınmak sureti ile belirlenmiştir. Neticede söz konusu süreç 04. 06. 1914- 30.07.1914[1] tarihleri arasındaki yaklaşık iki aylık bir zaman diliminden oluşmuştur.

Bilindiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nda basımevinin ilk kuruluşu II. Bayezit Dönemi'nde Yahudiler tarafından gerçekleştirilmiştir (Berkes, 2002: 58–59). Bu tarihten sonra, ilk resmi gazete olan *Takvim-i Vekâyi*'yi hariç tuttuğumuzda ilk Türkçe gazete olarak İngiliz tebaasından Churchill'in *Ceride-i Havâdis*'i yayınladığını görüyoruz. Söz konusu gazetede ilim, ahlâk ve edebiyat üzerine yazılan makaleler yer almış ve gazete ilk sayısından itibaren Türk yazarlar tarafından doldurulmuştur (Tanpınar, 2001:146–147). Ancak, Türk matbuatının asıl gelişim yıllarından bahsetmemiz için 1864 -1867 yıllarını esas almamız gerekmektedir. Artık *Tasvir-i Efkâr*, *Basiret* ve *İbret*'de yer

* Makalenin hazırlanması esnasında değerli katkıları ile eksikliklerimin giderilmesini sağlayan hocalarım Mehmet Öz, Mehmet Özden ve Oktay Özel ile Kudret Emiroğlu'na çok teşekkür ederim.

** Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü.

1 *TTK Tarih Çevirme Kılavuzu*'ndan yararlanılmıştır. Dergide belirtilen Rûmi tarihler ise "22 Mayıs 1330-17 Temmuz 1330" olarak kaydedilmiştir.

alan ateşli yayınlar halkın duygu ve düşüncelerini dile getirmeye başlayacaktır[2]. Bundan sonra basın hayatının ivme kazandığı bir diğer dönem ise II. Abdülhamit Devri olacaktır. Bu dönemde, gelişen teknolojik olanaklar sayesinde gazete ve kitap sayısı artmış bununla birlikte siyasal sahada haberlere uygulanan sansür nedeni ile ilmî ve edebî içerikli çalışmalara verilen ağırlık basın dünyasını önemli ölçüde şekillendirmiştir. Neticede, II. Abdülhamit Dönemi'nde insanlar artık artan gazete ve dergi sayesinde günlük gazete okuma alışkanlığını kazanmışlardır (Zürcher,1999:120–121). Söz konusu gelişmeler üzerinde temellenen II. Meşrutiyet Devri basın yaşamı ise hemen her fikrin rahatça söylenmekte olduğu bir devir olarak nitelendirilse de[3] 31 Mart Vak'ası'ndan sonra söz konusu özgürlük ortamının kısıtlandığı unutulmamalıdır (İnuğur, 2002:314–320).

Bu noktadan itibaren basında "kadın" meselesi üzerinde durulacaktır. Esasen imparatorluk basınında kadının konuşulmaya başlanması, matbuat ile hemen hemen eş zamanda gerçekleşmiştir. Nitekim Kaplan, basında kadın haklarının ilk defa gündeme gelmesinin 1868 tarihinde Ali Raşit tarafından çıkarılan *Terakki* adlı gündelik siyasi bir gazete ile gerçekleştiğini ifade etmiştir. Yine aynı yıl *Şükûfezâr* adlı ilk kadın dergisinin Afife Hanım tarafından çıkarıldığını görmekteyiz (1998: 10–11). Bundan sonra kadınlara yönelik yayınlarda artış yaşanmaya başlamıştır[4] ve söz konusu artıştaki belirginlik kendisini özellikle II. Meşrutiyet Devri'nde göstermiştir. Bu bağlamda söz konusu mecmua ve dergilere baktığımızda, *Demet*[5], *Kadın*[6], *Mehâsin*[7], *Seyyâle*, *Kadınlar Dünyası*[8], *Hanımlar Âlemi*[9], *Türk Kadını Dergisi*[10], *Kadın Duygusu*[11]

[2] Ülken, Osmanlı İmparatorluğu'nda basılan gazeteleri sırası ile şu şekilde vermiştir; 1831'de II. Mahmut Dönemi'nde çıkan *Takvim-i Vekâyi*, William Churchill'in çıkardığı *Ceride-i Hâvadis* (1840) ve Agâh Efendi'nin idaresinde çıkan *Tercüman-ı Ahvâl* (1860) (2001: 41, 68). Berkes ise bu bağlamda Türkler tarafından çıkarılan ilk özel gazetenin *Tercüman-ı Ahvâl* olduğuna işaret etmektedir (2004:261).

[3] Zürcher,1999:140; Quataert 2004:245–246.

[4] *Muhadderât, Hanımlara Mahsus Gazete, Âyine, Aile, Hanımlara Mahsus Malûmat* söz konusu eserler arasında yer almışlardır (Kaplan, 1998: 10–11).

[5] 1908 yılında yayınlanmıştır. İlk sayısında kadından çok erkek yazara rastlanır. Bunların çoğu Jön Türklerdir. Çocuk eğitimi, kadın terbiyesi, moda, yüz bakımı sık işlenen temalar arasındadır (A. İlyasoğlu- D. İnsel 1984: 165).

[6] 1908- 1910 yılları arasında Selanik'te yayınlanmıştır. Fikri ve edebi niteliğe sahiptir. Devrin ünlü yazarlarından Ömer Seyfettin, Abdullah Cevdet, Mehmet Emin beyler de gazeteye yazılar yazmışlardır (Kaplan 1998:10-11).

[7] 1908- 1910 yılları arasında yayınlanmış olan aylık bir dergidir. Gazetenin içinde kadınlara verilen konferanslara da yer verilmiştir; Kurnaz, 1992:123- 124.

[8] 1913- 1921 yılları arasında yayınlanmıştır. Ancak, dergi 1914–1918 yılları arasında yayınına ara vermiştir; A. İlyasoğlu- D. İnsel, 1984: 165- 166.

[9] *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* 1991 C.IV:99.

[10] 1918'de yayınlanmıştır. Dergide Türk dünyasının bir araya gelmesi gerektiği fikri okuyuculara aşılanmak istenmiştir; Kaplan, 1998: 14.

[11] Nigâr Cemil, İstanbul: 1330.

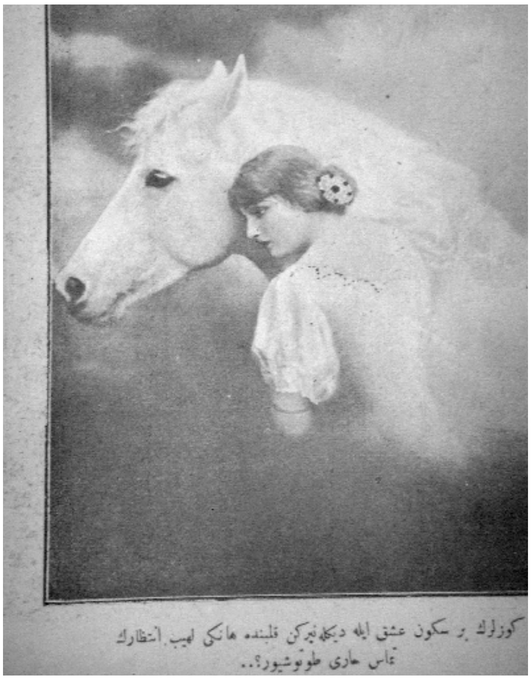

gibi isimlerle karşılaşıyoruz. Söz konusu yayınlarda Osmanlı kadını öncelikle eğitimi, aile içindeki statüsü ve işleviyle ardından da siyasi ve sosyal sahalarda Batı kadını nezdindeki konumu ile ele alınmıştır[12].

Şimdi, böyle bir dönemin dergilerinden olan *Kadınlar Âlemi*'ne biraz yakından bakalım. Öncelikle derginin kim tarafından ve ne zaman kurulduğuna değinmek istiyoruz. Bu konuya dair ayrıntılı bilgiyi ikinci sayıda yer alan "Bir Hâreket-i Meşûm" başlığı altında bulduk. Burada, gazetenin sahibi olan M. Ekrem daha önce *Çocuk Duygusu* adlı bir dergide başmuharrir olarak görev yaptığını ardından da kendi sermayesi ile *Kadınlar Âlemi* dergisini çıkardığını belirtmiştir (29 Mayıs 1330 [11 Haziran 1914]: II). *Kadınlar Âlemi* dergisinin başmuharriri ise Feriha Kâmran isimli bir hanımdır (22 Mayıs 1330 [4 Haziran 1914]: I)[13].

Bu noktadan itibaren ise derginin çıkarılma gayesini yine dergi yazarlarının kaleminden aktarmak istiyoruz. Bu konudaki açıklama "programımız" başlığı altında ve on dört madde halinde yapılmıştır. Buna göre sırası ile " Kadın hakkını müdâfaa yollu ictimâi makaleler, nefis ve tatlı hikâyeler, en şûh şiirler, kadın hissini okşayan mensûreler, hanımefendi hemşirelerimizin güzel yazılarına mahsus kısım, Girdab nâmındaki meraklı ve milli roman, hemşirelerimizin ızdıraplarını teskin için çalışacak olan [dert ortağı] sâhifesi, modanın envâ'-i tecdîdâtına bir sahne-i in'ikâs olacak [moda] kısmı, kârielerimizin tıbbi ve sıhhi müşkilâtını halletmek için çabalayacak [doktorun raporu] sütûnu, kârielerimizi arada bir güldürmek hususuna i'tinâ edecek olan [kahkaha-

---

12 Taşkıran, 1973:37- 38; Kurnaz, 1992: 123- 133. Ancak her derginin kendine özgü bir yayın tarzının olduğu muhakkaktır. Nitekim incelemiş olduğumuz *Kadın Duygusu* adlı dergide de reklamların tasarımı *Kadınlar Âlemi dergisi*nden farklıdır. Yine *Kadınlar Âlemi dergisi*nde hiç yer almamış olan şarkı bölümüne *Kadın Duygusu*'nda yer verildiği görülmektedir. Mesela, "Hüzzâm Şarkı", Usûl: Ağır Aksak" açıklaması ile ve Taşçı Âli Beyzade Ûdî Mehmet Efendi" isimleri not düşülmek sureti ile tam sayfa halinde yayınlanmıştır. Yine *Kadın Duygusu*'nda resimlere Kadınlar Âlemi'nde olduğu ölçüde yer verilmemiştir.

13 *Kadınlar Âlemi dergisi* yazar kadrosuna aşağıda değinilecektir.

lar] sâhifesi, Mûnise Hanım tarafından yazılacak ve kadın hissini gösterecek [hanım mektupları] serîsi, bir haftalık vak'ayı eğlenceli bir sûretde tasvir için ayrılan [hafta mektubu], kıymetli mükâfatlar, bilmeceler, en nefis resimler ve tablolar" adlı başlıkların derginin içeriğini oluşturacağı ifade edilmiştir (1330 I :1).

Görüldüğü üzere dergi, kısmen edebi bir niteliğe sahip olmakla birlikte[14], kadınları çeşitli konularda bilgilendirmek ve bilinçlendirmek, kendilerine hoş vakit geçirtmek ve aynı zamanda onların duygularına tercüman olmayı yayın hedefi olarak belirlemiştir. Öte yandan derginin her sayısında siyasi içerikli yazıların bulunduğunu da belirtmek isteriz[15]. Söz konusu yazılar Feriha Kâmran adında bir bayan yazar tarafından kaleme alınmıştır. Kâmran, söz konusu fikir yazılarında özellikle dönemde yükselen Türkçülük cereyanı karşısında Türk/ Osmanlı kadının konumunu tespit etme çabası içindedir.

Derginin sayfa düzenlemesi ise ilginçtir. Söz konusu düzene göre dergi iki ana kapaktan oluşmuştur ve ilk üç sayfasına sayfa numarası düşülmemiştir. Yine dergi programında yer almayan ancak ilerleyen sayfalarda geniş yer verilen reklâmlardan dönemin tüketim kültürüne ilişkin önemli ipuçları elde edilmektedir. Son olarak söz konusu yayın içinde süreklilik arz eden yazar veya hikâyelere ayrılan sayfaların yer değiştirdiğini ve bu hali ile de derginin sayfa düzeninin standart bir yapıya sahip olmadığını belirtmek isteriz[16].

Yukarıdaki programdan da anlaşılacağı üzere dergide çok sayıda resim yer almıştır. Okuyucuya resmedilmiş olan söz konusu fotoğraf ya da resimler büyük ölçüde adeta hayal âleminde yaşayan kadınların sanatsal tasvirleridir[17]. Bir diğer resim gurubunu ise kadın giyimine ilişkin gelişmeleri gösteren mo-

---

[14] Dergi edebi sahada "edebiyat-ı cedide" akımının etkisi altındadır; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* 1991, V:80.

[15] Dergide yayınlanan yazıların oranlamasına ilişkin olarak verdiğimiz rakamlar bu bağlamda bir değerlendirme sunmaktadır: I. sayıda bir adet fikir yazısı, iki adet toplumsal konulara ilişkin nesir çalışması, iki adet şiir; II. sayıda bir fikir yazısı, iki adet toplumsal konulara ilişkin nesir çalışması, iki adet şiir; III. sayıda bir adet fikir yazısı, bir adet toplumsal konulara ilişkin nesir, iki adet şiir çalışması; IV. sayıda bir adet fikir yazısı üç adet soysal içerikli nesir çalışması, iki adet şiir; V. sayıda bir adet fikir yazısı, üç adet toplumsal konulara ilişkin nesir çalışması, diğer sayılarda yer almayan bir karikatür yayınlanmıştır. Ayrıca, farklı olarak bu sayıda şiir çalışmasının yer almadığını belirtmek isteriz. Devam ettiğimizde VI. sayıda bir adet siyasi yazı, üç adet toplumsal konulara ilişkin nesir çalışması, bir adet şiir; VII. sayıda bir adet siyasi yazı, üç adet toplumsal konulara ilişkin nesir çalışması, bir adet şiir; VIII. sayıda bir adet siyasi yazı, bir adet nesir çalışması, bir adet şiir; bir adet siyasi yazı, iki adet toplumsal konulara ilişkin nesir çalışması, üç adet şiir " yer almıştır. Söz konusu yazı çeşitlerinin dışında yer alan tüm çalışmalar "Hanım Yazıları", "Nesir Yaprakları", "Küçük Hikâye" başlıkları ile adlandırılan edebi nitelikli yazılardır. Bunlara ilaveten "Haftanın Mektubu" bölümünde kimi zaman toplumsal konulara değinilmişse de edebiyat-ı cedide akımının etkisi ile edebi kaygının da ön plana çıktığı görülmektedir. Yine her sayıda düzenli olarak yayınlanmayan "Dert Ortağı" , "Bilmeceler Bölümü" ve şairane tablolara ilişkin edebi tasvirler de dergide yayınlanan çalışmalar arasında yer almaktadırlar.

[16] Mesela, "Yeni Şâir" ünvanlı yazarın yazısı birinci sayıda yedinci sayfada yayınlanırken; üçüncü ve beşinci sayılarda sayfa numarası verilmemiş olan üçüncü sayfada yayınlanmıştır.

[17] Ek: Resim I.

da içerikli çalışmalar teşkil etmiştir. Esasen söz konusu resimlerin konu ile olan bağlantısına da her zaman önem verilmemiştir. Mesela, aynı sayfanın alt bölümünde terk edilen mutsuz bir kadının dünyasını paylaştığı bir mektup yayınlanırken üstte son derece modern, varlıklı ve kendine güvenen bir kadının piyanosu başında gülümserken resmedildiğini görmeniz mümkündür[18].

Son olarak, kısaca derginin neden yalnızca dokuz sayı olarak yayınlandığı meselesine değinmek istiyoruz. Konuya ilişkin her ne kadar dergide bir açıklama bulunmasa da tirajda yaşanan düşmenin derginin kapanmasına neden olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim II. Meşrutiyet Devri'nde gazete ve dergi sayısındaki artış basın dünyasında güçlü bir rekabeti de beraberinde getirmiştir. Bu nedenledir ki söz konusu yayınlardan çok azı uzun süre ayakta kalabilmiştir[19].

Neticede, söz konusu dergiden hareketle dönemin sosyal ve kültürel yapısına dair bir tablo çizmeyi hedeflemiş bulunmaktayız. Bu nedenle de dönemin fikir akımları ve siyasi meseleleri karşısında derginin savunduğu fikirler üzerinde durulmayacaktır. Bununla birlikte derginin Meşrutiyet taraftarı olduğunu ifade etmekle yetinebiliriz[20].

B- *Kadınlar Âlemi*'nin Okuyucu Kitlesi:

Dergiyi incelemeye başlarken ilk etapta "*Kadınlar Âlemi* ve Okuyucu Kitlesi" adlı bir konu başlığı seçme fikrine sahip değildik. Ancak, bilmeceler bölümünde hediye kazanan kişilerin kimliklerini ve yaşadıkları şehirleri görmemiz neticesinde böyle bir bahis de çalışmaya dahil edilmiştir.

Bu bağlamda ilk olarak derginin yayıldığı coğrafi mekanı; ikinci olarak ise dergiyi kimlerin okuduğu meselelerine açıklık getirerek dönemin kültür atmosferine dair bir kesit elde edilmek istenmiştir. Bilmece yanıtlarının İstanbul'a ulaşma süresine ilişkin derginin verdiği süre, meseleyi anlamak açısından ilk verimiz olabilir:

"…İstanbul'dan cevaplar dört güne, taşradan iki haftaya kadar idârehanemize vürûd etmelidir…" (1330 I:7). Söz konusu ifade, bize somut bir coğrafi

[18] 1330:VIII:4.

[19] Topuz, 1973:102-105; Koloğlu, 2005:20-35. "Bir Hâreket-i Meşûm" başlıklı yazıda yer alan ifadeler konuya ilişkindir. "…Hanımlar Âlemi nam risâle Levan Efendi'nin vaz' etdiği sermaya ile neşr olunurken ben de *Çocuk Duygusu* ser muharriri idim. *Hanımlar Âlemi*'nin maksaddan haric olarak nüshadan nüshaya bir sükût-u tedriciye-i mündericâta ma'rûz kaldığını hisseden Levân Efendi Konsoliyedci Asâf Efendi'den alâkayı kesti. Bunun üzerine bir sabah Asâf Efendi'nin gazetenin tekmîl nüshalarını idarehâneden bir mahall âhere naklettiğini haber aldım. Hâdiseden sonra bir taraftan mahkemeye mürâcaât edildiği gibi ben de *Kadınlar Âlemi*'ni tesis etdim…" (1330: II).

[20] 1330: VIII.

mekan ismi vermiyor, ancak ilk etapta derginin "taşrada" okunabildiğini belirtmiş oluyor. Aynı zamanda posta iletişiminin süresine ilişkin de bir intiba edinmiş oluyoruz.

İstanbul'a cevapların iki haftada ulaştığı "taşranın" imparatorluğun hangi sınırlarına değin uzandığı ise; bilmece yanıtlarını doğru tahmin eden okuyucuların isimleri ile birlikte; bulundukları şehir, köy yahut mahalle isimlerinin yayınlanmasıyla anlaşılmıştır. Mesela, üçüncü sayıda taşradan doğru yanıt verenler arasında çekilen kurada birinciliğin "…Konya İslâmbol Mahallesi'nden Fatma Süleyman…" Hanıma isabet ettiği belirtilmiştir. Bundan sonra aynı sayıda yer alan şehirlerden İzmir, Edirne, Bursa, Kırkkilise, Bandırma, Nazilli isimleri dikkatimizi çekmiştir[21]. Diğer sayılara da baktığımızda derginin Trabzon, Harput, Ereğli, Çanakkale, İzmit, Erzurum, Denizli, Adapazarı,[22] Samsun, Tire[23], Adana ve Ankara[24] ya değin ulaştığı görülmüştür.

Neticede, *Kadınlar Âlemi* dergisi, Anadolu olarak ifade edilen coğrafi mekânda okunmuştur. Tabii ki söz konusu yer isimlerinin burada yer almış olması, halkın genel itibarı ile dergi ya da gazetelerden haberdar olduğu anlamına gelmemektedir. Nitekim dergide yer alan "Hanım Mektupları" bölümünde Hadika ve Reyhan arasında yer alan yazışmalarda, yayladaki bir çocuğun Reyhan'ın elindeki resimli bir dergiyi gördüğü zaman vermiş olduğu tepki bu

21 1330 III:7. Burada verilen bazı isimler şunlardır: "…Edirne'den Merhum Agâh Efendi hâfidesi Hatice Binnaz, Bilecik İnâs Mektebi talebâtından Nezahat (…) Edirne'den Fatma Alîye, (…) Bursa Sedbaşı'ndan Neşet Paşa Kerimesi Münire Neşet, Kırkkilise İnâs Mektebi müdiresi Güzide Fatma (…) Bandırma telgraf muhabere memur-ı muavini Niyazi, Nazilli'de gazete bayii Şâkir Ağa'nın kâtibi Ali Rıza Beyefendi… ".

22 1330 VI; "…Taşra için çekilen kur'ada birincilik Trabzon'da Rıhtım Caddesinde Ragıp Bey Kerimesi Cavide Hanımefendi'ye…" isabet etmiş denilmektedir.

23 1330 VII.

24 1330 IX.

konuda hayli anlamlıdır (Buna aşağıda değineceğiz)[25]. Yine Osmanlı İmparatorluğu'nda okuryazarlık oranı da düşünülecek olursa derginin Anadolu'nun uç kesimlerine değin ulaşıyor olmasının tüm halk tarafından tanındığı anlamına gelmediği anlaşılacaktır[26].

Dergiyi bayan okuyucuların yanında erkeklerin de okuduğu tespiti ise şaşırtıcı gelebilir. Bu bağlamda derginin bilmece yazışmalarında armağan kazananlar arasında bulunan bazı isimleri göstermek uygun olacaktır:

"…Üçüncülük Üsküdar'dan Hayrettin Nazif Bey'e(…)Bir kitap kazanan İstanbul Sultânîsi'nden 758 Mehmet Cevat (…) iki kart postal kazanan Yıldız Jandarma Mektebi talebesinden Ahmet Cevdet[27](…) Alman Mektebinden Tâlat, (…) Tersâne-i Âmire Elektrik Fâbrikâ-i Hümâyunu'ndan Mehmet Besim (…) Nazilli'de Gazete Bayii Şakir Ağa'nın Kâtibi Ali Rıza Beyefendiler[28] (...) Mekteb-i Harbiye'den Rıza Süleyman[29] (…) Kuleli Birinci Taburdan 1062 Hasan Fehmi…"[30].

Basın hareketlerinin canlandığı bu dönemde bir kadın dergisinin erkek okuyucular tarafından okunmasının kaynak yokluğu nedeni ile değil de toplumda uyanan merak ve öğrenme isteği ile açıklanabileceğini düşünmekteyiz. Nitekim, var olan kültür atmosferinde cinsiyete yönelik yayınlar okuyucu için bir sınır anlamına gelmemiştir. Oysa günümüzde kadın dergilerine yönelik yazışmalar yahut çeşitli çekilişlere resmi makamlardan erkeklerin katılmasına pek sık rastlanmaz. Tüm bunlara karşın derginin asıl okuyucu kitlesi doğal olarak bayanlardan oluşmuştur. Söz konusu bayanlar arasında ev hanımları[31], öğrenciler[32] ve çalışanlar[33] yer almıştır. Mesela, Harput'tan bilmeceler bölümünü dikkatle takip eden "Harput İnâs Rüşdiyesi Muallime-i ûlâsı Hacer" derginin bilmeceler bölümünden iki kez ödül kazanmıştır[34].

Bu noktadan itibaren konumuzla ilgili içerik analizinde bulunulacaktır. Konuya ilişkin olarak ilk etapta irdelenecek mesele Osmanlı kadının dergi vesilesiyle paylaşmak istediği dünyası olacaktır.

25 1330 VI:10.
26 Quataert, XIX. yy'da okuryazarlık oranında keskin bir artış yaşandığı belirtilmektedir. Yazar, XIX. yy başlarında Müslümanlar arasında genel okur yazarlık oranının yüzde 2-3 olduğunun tahmin edildiğini yüzyıl sonunda ise rakamın yüzde on beş civarına yükseldiğini ifade ediyor; 2004: 244.
27 1330 II:9.
28 1330 III:9.
29 1330 V:15.
30 1330 VII:11.
31 1330 IV'te yer alan "…Birincilik Nişântaşı'nda Lâmiâ Lemân Hanımefendi'ye…"; 1330 IX'da yer alan "…Karşıyaka'dan Lemân, Edirne Tahrir Komisyon A'zâsından Mustafa Bey'in Kerimesi Lemân…"; 1330 III'de "…Fatih'den İhsân Bey'in zevcesi Senihâ Hasibe…"; 1330 VIII'de "…Kadıköy'den Nâciye …" isimleri örnek olarak verilebilir.
32 1330 III'de yer alan "Bilecik İnâs Mektebi Talebesi'nden Nezâhat (…) Mekteb-i Osmâni'den 41 Bediâ Hanımefendiler, Horhor İnâs Rüşdiyesi'nden 48 Bedîa,… " isimleri örnek olarak verilebilir. .
33 1330 IV'te yer alan "…Hadika-yı Hidâyet Muallimelerinden Nazmiye (…) Üsküdar Açık Türbe Muallimelerinden Hâfize Fatma…" isimleri örnek olarak verilebilir.
34 1330 V ve VII'nci sayılar.

II- OSMANLIDA KADIN OLMAK…

A- *Kadınlar Âlemi* Penceresinden Duyguları Düşünceleri ve Düşüncelerdeki Osmanlı Kadını:

Bu bölümde Osmanlı kadınının iç dünyasını, ilgilerini ya da Osmanlı kadınının duygularına hitap ettiği düşünülen ifadeleri *Kadınlar Âlemi* dergisindeki şiir ve hikâyelerde aramaya çalışacağız.

Osmanlı İmparatorluğu'nda XV. yy'dan beri kadın şairlerin varlığından haberdarız. Ancak dönemin kadın şairleri divan edebiyatı kapsamında şiir yazmakta ve yazdıkları şiirlerde erkek şairin dili ve duyguları ile varlıklarını duyurmaktadırlar. Bu nedenle şiir yazmak isteyen bir "Osmanlı Kadını" erkek egemen bir söylemin parçası olmak zorunda kaldığından XIX. yy'a değin şiirlerinde erkek bir sevgiliyi yazamayacaktır[35]. İşin ilginç tarafı şu ki, XV. yy'da az sayıda da olsa kadın şairlerin varlığı söz konusu iken kadınların eğitim düzeyinin arttığı XX. yy'ın ilk yarısında basılan *Kadınlar Âlemi* dergisinde bir tek kadın şair ismi ile karşılaşmıyoruz[36]. Dolayısıyla *Kadınlar Âlemi* dergisinde şiir, hikâye ve fikir yazılarının tamamı bayanlardan oluşmamıştır. Ancak ileride görüleceği üzere, şiir sahasında suskun kalmış olan kadınlar bu dergi kapsamında nesir çalışmalarında varlıklarını duyurmuşlardır.[*]

Konuya ilişkin olarak değinmek istediğimiz diğer bir benzer mesele de *Kadınlar Âlemi* dergisinin kadın erkek yazar oranıdır. Mesela, birinci sayıya baktığımızda yayınlanan nesir çalışmalarında erkeklere ait yazıların daha fazla olduğunu görüyoruz[37]. Söz konusu oranlamaya ilişkin fikir edinebilmek amacı ile örneklem olarak dördüncü ve sekizinci sayıları da değerlendirdiğimizde

---

[35] Sılay, 2000:193- 203.

[36] 1330 I: 2'de "Ma'bed-i Garâm"ın yazarı Ferit Mübin, "Gecelerimde" adlı şiirin yazarı Yusuf Ziya"; 1330 II: 2-3'de"Peçe" adlı şiirin yazarı Emin Hâki; "İsketingede" adlı şiirin yazarı Ferit Mübin; 1330 III:2-3'te "Kadın" adlı şiirin yazarı Ferit Mübin; "İntizâr-ı Şitâ" adlı şiirin yazarı M. Kemal; 1330 IV:2-3'te "Gözlerin…" adlı şiirin yazarı H. Zâti, "Kuş" adlı şiirin yazarı yine Ferit Mübin'dir. Beşinci sayıda ise şiir çalışması yayınlanmamıştır. 1330 VI:4'te "İlhâm-ı Perişân" adlı şiirin yazarı Emin Hâki; 1330 VII:2'de "Köhne Tesellililer" adlı şiirin yazarı Ferit Mübin'dir. 1330 VIII: 3'te "Tefekkür" adlı şiirin yazarı ise İsmâil Vedat'tır; 1330 IX:3'te "Kadın" adlı şiirin yazarı Emin Hâki, "Akşam Duası" adlı şiirin yazarı ise yine İsmâil Vedat'tır.

[*] Şiir ve nesir çalışmalarında kaydedilmiş olan isimlerin yanıltıcı olabileceği unutulmamalıdır. Nitekim, edebiyatta "müsteâr" ya da "takma ad" kullanma geleneği erkek yazarların kadın isimlerini kullanmaları veya nadir görülmekle birlikte kadınların da erkek isimlerini kullanmaları şeklinde yaşatılmıştır (Yıldırım, 2006: 11-22).

[37] 1330 I'de yer alan fikir yazıları meseleye dahil edilmemiştir." Melâl Geceleri" isimli nesir çalışmasının yazarı Ferhûnde; "Zehirlerim ve Tahassürlerim" isimli nesir çalışmasının ismi Lemî Nihâd; son olarak "Resmin Karşısında" adlı bir nesir çalışmasının yazarının da Eşref Nesip olduğunu görüyoruz. "Girdâb" adlı hikayenin yazarı ise M. Ekrem'dir. "Hanım Mektupları" köşesinde ise bir bayan yazar ile karşılaşıyoruz.

yine sayı itibarı ile erkek yazarların çokluğu ile karşılaştığımızı ifade etmek isteriz[38].

Şimdi biraz da yazarlarca paylaşılmak istenen duyguların niteliği üzerinde durulacaktır. Doğal olarak insan duyguları ve ilgilerinin günümüzdeki yansımalarını söz konusu dönemde de göreceğiz. Ancak aradaki fark duyguların ifade edilme tarzında düğümlenmiştir.

Öncelikle kadınların ilgisine sunulan şiir çalışmalarını ele aldığımızda konu itibarı ile hayvan, tabiat, kadın veya erkeğe ithafen yazılmış duygusal yahut fikir içerikli dizeler ile karşılaştığımızı söyleyebiliriz. Bu bağlamda derginin tamamında yayınlanan şiir isimlerine baktığımızda, Ma'bed-i Garâm, Gecelerimde (1330 I:2); Peçe, İsketingede (1330 II:2-3); Kadın, İntizâr-ı Şitâ (1330 III:2-3); Kuş, Gözlerin (1330 IV:2-3); İlhâm-ı Perişân (1330 VI:4); Köhne Teselliler (1330 VII:2); Tefekkür (1330 VIII:3); Kadın, Akşam Duası (1330: IX)" başlıkları ile karşılaşıyoruz.

Bazı şiirlerin içeriklerine bakarak dönem insanları iç dünyalarının dizelere yansımasına ilişkin bir intiba edinebiliriz. Ancak dergideki bütün şiirlere yer vermediğimizi hatırlatalım.

Bu bağlamda ilk olarak "Peçe" adlı şiire yer verilecektir. Esasen bir sonraki bölümde görüleceği üzere tüle indirgenmiş ve bu şekli ile de kadının yüz hatlarını gizleyemez bir yapıya dönüştürülmüş olan "Peçe" dönemde eleştiri oklarını üzerine çekmektedir. Aşağıda ise "Peçe"nin "sevimli bir çocuk" olarak nitelendirilmesine tanık olacağız.

---

[38] 1330 Sayı IV'te yer alan fikir yazıları meseleye dahil edilmemiştir. "Hanım Yazıları" köşesinde Ferhunde; "Nesir Yaprakları" bölümünde "Garipten Bir Selâm" adlı nesir çalışmasının yazarı olarak M. Râik; "Niyâz-ı Elem" adlı nesir çalışmasının yazarı olarak da Eşref Nesip; "Akşam" adlı nesir çalışmasının yazarı ise Mehmet Hidâyet'tir. Bundan sonra ise dergide "Küçük Hanım" adlı köşede ise "İğfal" adlı bir hikaye yazarı olarak M. Ekrem yer almaktadır. "Hanım Mektupları" köşesinde bayan yazarın çalışması yer almıştır. 1330 VIII' de ise "Hanım Yazıları" ve "Hanım Mektupları" köşesinde yer alan nesir çalışmalarında doğal olarak bayan yazarlarımızın isimleri ile karşılaşıyoruz. "Nesir Yaprakları" köşesinde ise Ekrem Fâzıl'ın çalışması yer almıştır.

"Peçe

Onu bir dest-i nâzenîn-i nihân
Sanki yelpazeler, o şuhâne
Çırpınır, oynaşır; temevvüc eder
Pek küçük bir sehâbedir…raksân!..
***
Bazı bir nev-şüküfte -i gül sanırım..
Açılır ravzâ-i hayalimde…
Asabîdir. Fakat mutî' münkâd…
O siyâh-renk sevimli çocuk!...." (Emin Hâki 1330 II:2-3).

Yine kadının imparatorluktaki statüsünü tahlil ve değerlendirme gayesini güden ve bir erkek şair tarafından kaleme alınmış olan bu hali ile de sosyal mesajlar içeren "Kadın" adlı şiir de konuya ilişkin örnek olarak sunulabilir.

"Kadın!
Kadın cihân-ı temeddünde en büyük kuvvet
Bu memlekette fakat bir esir-i bî- kudret
Bu memlekette kadın bir esir-i hevesât
Bu memlekette kadın bir yetimedir heyhât!
Bu memlekette kadınlık ademle tev'emmidir
Kadın ki nâzıme-i intizâm-ı âlemdir.
Kadın dinler mi? Bir ibtisâm-ı şehvânî!
Yakar dudakları, kalblerde zevk-i hâyvanî..
Sen ey mücessem-i vahşet ve meskenet erkek!
Kadın nedir? Sana nisbetle bir güzide melek…"(Emin Hâki 1330 IX:3).

Görüldüğü üzere şiirler konu itibarı ile hayvan sevgisinden, toplumsal sorunlara değin uzanmıştır. Kadına duyulan ilgi ise kimi yerde onun kimliği ile özdeşleşen peçe ile ifade bulurken kimi yerde de kadının mağduriyeti erkek kimliğine verilen tepki ile duyurulmak istenmiştir.

Şiirler üzerindeki bu kısa izahtan sonra şimdi de nesir çalışmaları üzerinde durulacaktır. Esasen Osmanlı kadının duyguları ya da sorunları nesir yazılarında kendisini ziyadesiyle göstermiştir. Bu amaçla öncelikle ele aldığımız "Dert Ortağı" köşesinden umduğumuz neticeye ulaşamadığımızı belirtmek istiyoruz. Bunda okuyucu mektuplarının doğrudan yayınlanmamış olmasının

yanı sıra (III. Sayı hariç) söz konusu bölüme her sayıda yer verilmemiş olması da etkili olmuştur[39].

Adeta günümüzdeki Güzin Abla köşesinin verdiği bir hizmet biçimini üstlenen köşede okuyucuların sorunlarına dergi vesilesi ile çözüm aranmıştır. Aranan çözümleri görebilmek amacı ile ilk olarak üçüncü sayıya baktığımızda yukarıda da belirtildiği üzere meselenin esas itibarı ile aktarılmadığını görüyoruz. Nitekim sorunların tartışılmasından ziyade edebi bir anlatım ile karşı karşıya kalınmıştır. Buradaki kayda göre Senihâ İhsân isimli bir bayan gönderdiği mektubunda bir çiçek aradığını ve nihayetinde bulduğunu belirtmiştir. Kişinin dergi ile paylaştığı duygusu ise aşağıda da görüleceği üzere her zaman yaşana gelmiş olan kişisel sevgi hislerine dair bir paylaşımdan ibarettir.

“ …Kendime rûh-nevâz bir çiçek arıyordum. Nihayet aradığımı buldum. Bu hercaî menekşeyi şöyle bir koklayıp geçeyim dedim. Yazık ki: Onun rûh-nevâz kokusunu teşmîm eder etmez mest oldum, bayıldım, bitdim şimdi ise onun tesiri füsûn-kârıyla bitâbım…”(1330 III).

Söz konusu köşedeki ikinci mesele ise Sâide Müzeyyen adlı bir hanımın baş dönmesi ve göz kararması nedenlerinden kaynaklı olan sağlık problemlerine ilişkindir. Dergi, okuyucusuna bünyesini toplayabilmesi amacı ile uyku, besin ve hareket düzenlerine dair dengeli bir yaşam tablosu sunmuştur. Aşağıda derginin okuyucusuna vermiş olduğu tavsiyelere ilişkin ifadeler yer almaktadır:

“…sabahları biraz erken kalkınız. Taze yumurta tere yağıyla hafif bir kahvaltı, on birde külbastı ve sonradan ve az miktâr da meyvadan ibâret bir öğle yemeği akşama bir saat kala hafîf bir akşam yemeği yiyiniz. Midenizi ağır ve hazmı batî şeylerle doldurmayınız. Sabah ve akşam yemeğinden sonra hâfif adımlarla terlemeyecek sûretde tenezzüh ediniz. Akşamları erkence yatınız (…) Bir takım koca karı ilaçlarıyla kat’îyen kendinizi yormamanızı da tavsiye ederiz…” (1330: V).

Yine aynı sayının devamında Lâtife Lemân Hanım ve Fatma Sedât isimli bayanların sağlık sorunlarına çözüm arandığı görülmektedir[40](1330: V). Altıncı sayıdaysa iki ayrı kişinin başvurusu ve iki farklı mesele söz konusudur. Bahsi geçen kişilerden ilki “Kol Ağası Zevcesi” imzalı mektup sahibidir ve oku-

39 Mesela birinci, ikinci, dördüncü, sekizinci sayılarda söz konusu bölüme yer ayrılmamıştır. Bu da *muhtemelen* söz konusu köşenin yeteri kadar itibar görmediğine dair bir işaret olmalıdır. Bu nedenle üçüncü sayıdan itibaren ilgili bölüm değerlendirilecektir.

40 1330 V’te “…Lâtife Lemân Hanım Efendi’ye: çay kahve içmemenizi tavsiye etmekle beraber yemeklerde pek az miktarda baharat kullanınız. Bir şeyiniz yoktur İnşallâh yakında kesb-i âfiyet edersiniz”. İfadeleri ile “…Fatma Sedât Hanım Efendi’ye: Sakın gözlerinizi indî ilaçlar ile tedâviye kalkışmayınız. Hemen iyi bir göz tabibine mürâcaat etmeniz lâzımdır. Bunu şiddetle tavsiye ederiz ” ifadeleri sarf edilmiştir.

yucu eşinin istihdam sorunundan ötürü dergiye danışmıştır. Derginin okuyucusuna önerisi eşinin "..Mülkiyeye tâhvil edilen askeri rüştiyeleri muâllimliklerinden birisine tâlip…" olmasıdır. İkinci mektup ise konusu itibarı ile ilginçtir. Nitekim kayıtta, "Fevziye Hanımefendi" adlı okuyucu, kadersizliği yüzünden üç evliliğinin de bittiğini ve terk edildiğini ifade etmiştir. Dergi, cevabına bu dünyada her şeyin bir sebebi olduğu fikri ile başlamıştır. Ardından da okuyucusuna moral vermek amacı ile "…şimdiki hayatınızdan müteessir olmayınız. Tâli'in bu cilvesine de teşekkür ediniz, tâ ki hayata karşı galip gelip mesûd olasınız. Kanun-u tâli' hiçbir vâkit durmaz. Bugün değilse yarın…" ifadelerini sarf etmiştir. Son olarak da okuyucusuna daha fazla destek olmalarının ancak daha ayrıntılı bir mektup ile mümkün olabileceği belirtilmiştir (1330: VI). Son sayıda ise Fevziye Hanımefendi adlı okuyucunun nedenini ve niteliğini bilemediğimiz bir hukuki kovuşturma meselesine ilişkin dergiden yardım beklediği görülmüştür. Yine aynı sayıda eşi ile ne tip sorunlar yaşadığı açıklanmayan bir hanıma metin olması ve çocuklarına sahip çıkması gerektiğinin tavsiye edildiği ifadeler dışında "Dert Ortağı" bölümünde yer alan farklı ve ayrıcalıklı bir bilgiye sahip değiliz[41].

"Dert Ortağı" köşesi dışında başlığımız ile ilintili diğer bölümler ise "Nesir Yaprakları" ve "Hanım Yazıları" köşelerinde yayınlanmıştır. Söz konusu bölümlerde ziyadesi ile kadının yaşama dair nedenini açıkladığı ya da açıklayamadığı hayal kırıklıkları ya da karamsarlıkları dile getirilmiştir[42]. Tıpkı günümüzde olduğu gibi insanlar üzüntülerini dile getirerek rahatlamaya çalıştıkları ya da üzüntülerini devamlı yaşayarak adeta bunu bir yaşam biçimi haline dönüştürdükleri ruh hallerini yazılarına yansıtmışlardır…[43]. Mesela, "Hanım Yazıları" bölümünde "Melâl Geceleri" başlığı altında dile getirilen duygular konuya ilişkin örnek olarak sunulabilir:

[41] 1330 IX'da "…Mahalleniz imâm ve heyet-i ihtiyâriyesinden ifadenizin doğruluğunu musaddık ve müeyyid bir ilmühaber alırsınız. Bu ilmühaberi bir istidâya rabt ederek mâarif nezâretine takdim eylersiniz. Bir taraftan verdiğiniz istidâyı takip etmekte de kusur etmezsiniz. ….." ifadeleri yer almıştır.

[42] 1330 II: 3-4'de yine " Gölgeler" adlı yazı başlığının altında " Her akşam başka bir heyecânla, başka bir ızdırapla uzanan gölgeleri hep kendime, hep kendi hüznüme benzetiyorum (…) Hayatımın gölgeleri hep acı, hep zehir, hep iğnelerin savlet-i kahhârı ile benim şu zavallı, bedbaht gençliğimi tebâh etmekten başka bir şey yapmamıştır ki…" ile "Nesir Yaprakları" başlığı altında dile getirilen "Biliyorum; önümde bir uçurum var, ben onu hissediyorum. Oraya düşeceğim, onun kamer-i niyâbında çırpınacağım. Fakat bütün bu hakikatlerle beraber yine yaşamak, yine bakmak, yine duymak ve yine söylemek istiyorum (…) Ben bağırıyorum; etrafımdakiler kaçıyorlar, kayboluyorlar. Onlardan biraz teselli istiyorum; vermiyorlar, bana o ihtiyacımı vermiyorlar…." ifadeleri konuya ilişkindir.

[43] Dergide yayınlanan nesir çalışmalarının başlıkları dahi bize bu konuda bir intiba vermektedir. Mesela, birinci sayıda "Hanım Yazıları" köşesinin alt başlığında Melâl Geceleri, Zehirlerim ve Tahassürlerim Resmin Karşısında; ikinci sayıda "Hanım Yazıları" köşesinin alt başlığında Melâl Geceleri, Gölgeler, "Nesir Yaprakları" köşesinin alt başlığında Son Niyâz; üçüncü sayıda "Hanım Yazıları" köşesinin alt başlığında Dalgalar ve Sallantılar, "Nesir Yaprakları" köşesinin alt başlığında Hizân Akşamları, "Küçük Hikâye" köşesinde ise İhânet konulu çalışma ve son olarak altıncı sayıda "Hanım Yazıları" köşesinde Hicrân Bulutu, Melâl Geceleri; "Nesir Yaprakları" köşesinde Hüsran, "Küçük Hanım" köşesinde İftirâk-ı Aşk başlıklı çalışmalar konuya ilişkindir.

"-Yolun açık... dediler. Ben müddetini tayin edemediğim bir zamandır ki bu vadide, bu vadi-i melâl ve hicrânda dolaşıyorum. -Yolun açık.... Bunu dedikleri vakit sevinmiştim; artık kendimi emellerime kavuşacak, rûhfeza-yı tahâyyülâtımla mest olacak zannediyordum. Yolun açık... Demişlerdi. Heyhât!... O gösterdikleri yola yürüyünce ilk hatvem beni daha korkunç, daha karanlık bir boşluğa düşürdü..." (1330 I:2-3). ".... O günden beri pek perişanım...Ne sözlerimi biliyor, ne işittiğimi anlıyorum. Bilmem ki bana ne oldu böyle?.. Her vakit gülerdim. Her vakit mesûddum; nasıl o gün; o kara felâket günü geldi beni harap ve bitâp etdi. Attığım adımlarımda bile bir rüşâ, bir hâvf görülüyor.... Bana: -Yolun açık... dedikleri vakit bir şey ümit etmiştim. Lakin işte bir şey çıkmadı (...) Şimdi ben ne yapacağım..." (1330 II:3)

Esasen birbirinden farklı başlıklara sahip olan nesir yazıları benzer duyguları içeren hüzünlü anlatımlarla doludur. Bu nedenle de daha fazla örnek vermek yoluna gidilmeyecektir. Ancak bu bölümden edindiğimiz genel intibanın şiirde kadın sesinin bulunmayışı, hikâyelerde ise duyulan hayal kırıklıklarının dışavurumudur. Edebi kaygının en aza indiği "Dert Ortağı" köşesinde ise daha ziyade somut sorunların açıklandığını yukarıda görmüş olduk. Neticede, değişmekte olan Osmanlı kadının paylaşmaya ihtiyaç duyduğu duyguları dönem insanının hisleri değildir ve insanoğlunun çağların her aşamasında hissedebileceği yaşam mücadelesi, hayal kırıklıkları, özlem ve karamsarlık duygularının kendisi olmuştur...

B- Sosyal Yaşamda Osmanlı Kadını:

Osmanlı Modernleşmesi II. Meşrutiyet Dönemi'ne geldiğinde Batı'dan akmakta olan maddi ve manevi değerler ile bünyesinde barındırdığı değerlerden hareketle Osmanlı kadınının yerini tayin etme çabasına devam etmekteydi.

Bu bağlamda irdelenen konular "Gelişen Dünyada Osmanlı kadının statüsü, sorunları, eleştirilen özellikleri ve son olarak da yaşayacağı ideal hayatın "tespitine dair meselelerdi. Esasen Lale ve Tanzimat devirlerinden itibaren kadının sosyal hayatta varlığını duyurması ile birlikte toplumdaki rolü, konumu ve davranışları meselesi de Osmanlı düşün ve idare hayatına girmiş oluyordu[44]. Nitekim, Lale Devri'nden itibaren gündelik hayattaki aşırılıkları nedeni ile dikkat çeken Osmanlı kadını Tanzimat'tan Meşrutiyet'e ulaşan süreçte aile hukukundaki düzenlemeler, eğitim düzeyinin iyileştirilmesi ve ekonomik hayattaki etkinliklerinin arttırılması hedefleri ile de ortaya çıkmıştır[45]. Meşrutiyet Dönemi'ndeki hele de I. Dünya Savaşı arifesindeki Osmanlı kadını görüldüğü üzere dergilere abone olan, muallime yahut dergilerde yazar olarak görev yapan kişiler olarak karşımızdadır.

İmparatorluk'ta, tıpkı günümüzde olduğu gibi çeşitli kadın "yaşamlarının" oluştuğu muhakkaktır. Yaşanılan şehir, mensubu olunan ailelerin ekonomik

44 Tuğlacı, Osmanlı yönetiminin kadınlara yönelik ilk müdahalesinin Lale Devri'nde ve zamanın şartlarına göre açık saçık giyinip sokaklarda rahat hal ve hareketlerde bulunmalarından ötürü gerçekleştiğini ifade etmiştir (1984:11)., Ahmet Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'de yer vermiş olduğu İlân-nâme de Tanzimat Dönemi'nde kadın yaşamına ışık tutmaktadır "…Hâlbuki biraz vakitten beri tâife-i nisvândan ba'zıları hilâf-i usûl ve âdet ince yaşmaklar tutarak ve gûna-gûn münâsebetsiz şeylerden ferâceler giyerek açık saçık türlü türlü hey'et ve kıyâfetler ile sokağa çıkmakta ve seyir yerlerinde erkeklerle karışık durarak bir takım mugâyir-i şer'ü edeb ve etvâr ve harekât vuku'a getirmekte olup bu hâl gerek şerî'at-i mutahhara ve gerek âdâb-ı milletçe menhî ve merdûd olduğundan başka her familyayı harâb edecek sûrette sefâhati mûcib olmaktadır…" (1991 13-20: 88). Şemseddin Sâmi'in XIX. asrın sonlarında basılmış olan *Kadınlarımız* adlı eserinde de kadın ve erkeğin fiziksel farklılıkları, aile içindeki statüleri, boşanma hakkı, kadının giyimi, Osmanlı kadını ve Avrupa kadını arasındaki yaşam farklılıkları, İslamiyet'in kadına tanıdığı hakların tahlili gibi meseleler ele alınmıştır. Mesela, eserde yer alan söz konusu ifadeler konuya ilişkindir "…kadın, bir umumiyet nazarıyla bakılırsa, âdeta bir insân olduğu görülür, kısrağın atdan ne kadar farkı var ise, kadının da erkekten o kadar farkı olmak iktizâ eder; kısrak atın kullanıldığı her bir işte kullanıldığı gibi, kadının da erkeğin gördüğü bir işi görebilmesi lâzım gelir. Ancak bir nâzar hususu ile bakıldıkta, kadının (…) tâbiatça erkekten biraz farklı olduğu ve erkeğin her gördüğü işi görmeyip, erkeğin göremeyeceği pek çok işleri de görebileceği anlaşılır…" (1311:1-73). (Bkz. Toska, 1994:5-12).

45 Kurnaz, Tanzimat döneminde Türk kadını için bazı konuların kaleme alınmaya başlandığına dikkati çekmiştir. Söz konusu fikirler ilk önce *edebi eserlerde* yer almış, sonraları süreli yayınlarda dile getirilmiştir (1992:58). Ortaylı, Tanzimat bürokratlarının yürürlükteki aile hukuku ve evlenme geleneklerinin sorunlar yarattığının farkında olduklarına işaret etmiştir. Nitekim söz konusu sorunları ortadan kaldırabilmek amacı ile Sadrazam M. Emin Âli Paşa, Fransız Medeni Kanunu'nu kabul etme girişiminde bulunmuştur. Ancak, geleneksel yapı buna müsait olmadığından evlilik müessesine ilişkin düzenlemelere yönelik olarak bazı fermanlar ve tenbihlerin çıkarılması ile yetinilmiştir. Söz konusu ferman ve tenbihler ise evlenme sırasında başlık ödemeyi yasaklayan, ağır masrafların önüne geçmek isteyen hedefleri içermekteydi (1995:225).

ve kültürel yapıları ile temellenen söz konusu hayatların gündelik yaşama yansıma hallerini ise *Kadınlar Âlemi* dergisinden hareketle tasvir etmeye çalışacağız.

Kadınlar Âlemi dergisini hiç okumadan ele alan ve sayfalarını sonuna kadar gözden geçiren bir araştırmacının ilk intibası adeta Cumhuriyet'in ilanından sonra basılmış bir kadın dergisi ile karşı karşıya kaldığı zannına kapılmak olacaktır. Yapılı saçları ile şık tuvalet ve elbiseleri içindeki hanımların resimleri oldukça dikkat çekicidir[46]. Ancak göz önünde tutulması gereken nokta söz konusu resimlerin Avrupa kültüründen alınarak yayınlandığı gerçeğidir. Bu gerçeğin Osmanlı düşünce ya da kültür dünyası ile olan bağıntısı ise şüphesiz bu tür resimlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda çıkmakta olan bir kadın dergisinde yayınlanıyor, ilgi çekiyor ve merak uyandırıyor olmasıdır… Osmanlı kadını artık (en azından okuyucu kitlesi için geçerli) kendisini dış görünüşü ile de fark etmek istemektedir. Yırtmaçlar açtırdığı çarşafları, tülden yapılmış peçeleri ve örtüsünden aşağı sarkmış olan bukleleri ile Osmanlı kadını artık tüm bunların da ötesinde İngiliz, Fransız ve Rus kadınlarının giyim tarzlarına ilgi duymaktadır[47].

Giyimde moda öne çıkmıştır. Özellikle şık tuvaletler ve günümüzde de giyilmekte olan şık ayakkabı modelleri derginin sayfalarını süslemektedir[48]. Ancak, dergi bu konuda okuyucularına enteresan bir yaklaşımda bulunmuştur. Öncelikle, dergide değil kadının makyajlı ve şık tuvaletler içinde resmedilmiş halleri omuzlarının açıkta kaldığı ya da yarı şeffaf kıyafetler içindeki fotoğraflarının dahi yayınlandığını görüyoruz[49]. Yine, modern çarşafları içinde ve tülden peçeleri altında simaları son derece belirgin bir şekilde görülen iki Osmanlı kadını[50] resminin altına şu not düşülmüştür; "…Türk bediâlarından bir numune: Hanımlarımız şeklen zerâfetde nasıl hârikalar ibdâ' ediyorlarsa; ruhen de i'tilâya o derece müsâittirler.."(1330: VI).

Enteresan olan yön ise derginin bu tip resimleri yayınlamasına ve modern çarşaf modellerine ilişkin yukarıdaki övgüleri yağdırmasına karşın şiir ve fikir yazılarında çarşaflarında yırtmaçlar açan ve peçelerini tül inceliğinde kullanan Osmanlı kadınına şiddetli eleştirisidir. Aşağıda söz konusu değişime ilişkin yazarların değerlendirmeleri yer almaktadır. İlk olarak, M. Râik'in ifadelerine yer verilecektir.

---

46 Ek: Resim:II.

47 Ek: Resim: III.

48 Ek: Resim:IV.

49 Söz konusu resim türlerinin yalnız *Kadınlar Âlemi* Dergi'sinde yayınlanmadığını da ifâde etmek isteriz. Mesela *Kadın Duygusu* adlı dergide de benzer resimler yer almıştır (10 Temmuz 1330:I).

50 Ek: Resim V.

"…Evet terakki etti. Kadın, serbest bir fikir, serbest söylemek, (park)ları süsleyecek, oraya bir şi'r-i bedii serpecek kadar son moda (yırtmaclı) çarşafların arasından bacaklar mahremiyetini yırtacak kadar irtika' etti. İnkâr olunamaz bu da bir eser-i tecdid!!...Ey zavallılar! Moda; bu, sizin beslediğiniz hülyâların, âmalin toplanmasına vesile olamayacak. sizleri, görülmeyen zehirleri keskin tırnakları ile solduracak… Nihâyet o gün bırakacağınız son nefes-i ihtizâr önünde (yırtmaçlı) çarşafların bukleleri, ipekleri öyle bilmiş olasınız ki size bir damla kan veremeyecek. Sizi bir (taklitçi) intikamıyla kızdıracak ebediyete çekecektir…. Çıkarılan mecmuâ-i edebiyeler size bir fikri teâli vermekten pek acîz ve fakir bir haldedir. Sizlere ciddi bir terbiye verebilecek şey için bugünkü bilinç halinizi tedkik etmek kifâyet eder. Onu anlarsanız, o, sizi yavaş yavaş karanlık kuyûda davet ederek yanaştıran modalardan, çıplaklıklardan kaçarsanız, sizler istediğiniz kadın sandalyesine temeddün etmiş tâsfiye edilmiş bir fikir ile belki oturabileceksiniz ….. "(1330 II: 4).

Bu ve benzeri eleştiriler dergide hakim olan zihniyeti ortaya koymaktadır[51]. Ancak, bizce önemli olan nokta kadın yaşamındaki söz konusu değişime fikir yazılarında karşı çıkılmasına rağmen okuyucuların söz konusu değişime duydukları hevesin dergiyi bu tip resimler yayınlamaya mecbur kılmış olmasıdır. Hatta görüldüğü üzere ikinci sayıda yukarıdaki sert eleştirileri yayınlayan dergi altıncı sayıda çok daha farklı bir yaklaşımla bu defa da övgü yolunu tercih etmiştir.

Bu noktada dergide iki kadın tipinin oluşturulduğunu görüyoruz. Bunlardan ilki okuyan, kendisini geliştiren ancak sosyal yaşamdaki giyim, hal ve hareketleri ile kendisini gözler önüne koymaktan çekinen "faziletli Osmanlı kadınıdır". Bu kimliğin karşısındaki kişiler ise yine derginin kendisinin de yayınladığı ancak yazarlarının hakir gördüğü "boş edebi" hikâyelere ilgi duyan, giyim ve hareketleri ile erkeklerin ilgisini çekmeye çalışan kadın tipidir. Üzerinde çok durulmasa da faziletli Osmanlı kadının karşısında yer alan bir diğer kadın tipi de belki giyimi ile ilgi çekmeye çalışmasa da cahil kalması nedeni ile beğenilmeyen Osmanlı kadının kendisidir[52].

Çalışmamızın bu kısmında faziletli Osmanlı kadının tepkisini kendi sesinden duyacağız. Bu imkânı ise gazetede yer alan ilginç bir yazı dizisi olan "Hanım Mektupları" köşesinde bulabiliyoruz. Söz konusu yazışma şehirde (İstanbul) yaşayan Hadika ile İstanbul kırsalında yaşayan Reyhan'ın birbirlerine yaşadıkları olayları aktardıkları mektupları dahilinde düzenlenmiştir. İlk mektup Hadika'ya aittir.

---

[51] 1330: II.
[52] 1330 VI: 10-11.

Hadika yazısına bir başka kadın dergisinde yayınlanmış olan bir şiirin niteliğini eleştirmekle başlamıştır. Esasen şiir Tevfik Fikret'e ait başka bir şiirin gülünç taklidinden ibarettir. Hadika, Reyhan'dan postaya verdiği söz konusu şiir ile Tevfik Fikret'in *Rübâb-ı Şikeste*'sinde yer alan Mayıs adlı şiiri kıyaslamasını ister (1330 I:5-6). Neticede, gençlerin bu kadar başarısız ve çocukça yazılmış şiirlere karşı tepkisiz kalmalarından duyduğu üzüntüyü dile getirir (1330 I:6).

Ancak, dergide üzerinde en çok durulan sorunsalın, kadınların niteliksiz edebi çalışmalara duydukları ilgi nedeni ile değil de giyim ve tavırları ile sosyal hayattaki "aşırılıklarının" eleştirildiği konular çerçevesinde şekillendiği görülmüştür. Esasen daha önce de belirtildiği üzere, imparatorluk hayatında kadınlara yönelik yazıların da ilk kez devlet idaresinde yayınlanması Lale Devri'nde ve yine aynı meseleden ötürü gerçekleşmiştir.

Yine Hadika konuşmaktadır. Genç bayan, parfümlü ve son model çarşaflar içindeki hanımların parklarda peşlerinde erkekler olduğu halde yaptıkları gezintileri eleştirmektedir. Söz konusu eleştiride bizim için dikkat çekici olan, ilgili dönemde kadın ve erkeklerin karşı tarafta "kıymetli" olarak hangi nitelikleri gördükleridir. Söz konusu bilgiyi yazarın kendi kaleminden aktarıyoruz:

"…Bunların, bu hanımların, beylerin hepsi de şâir; hepsi de muharrir. Bir kartvizit numûnesi okuyayım mı? Fakat çok gülme Reyhan (…) bak göreceksin ki ne kadar şık bir isim ne kadar cazip bir meslek ….Risâle-i edebiyeleri heyet-i tahrîriyesinden. Lâkin emin ol ki; o gazetelerden birisi mesdûd diğerinden de kendisi matrûddur. Fakat <<şantajəə için bundan daha iyi usûl olur mu?... Şâire bir hanımefendinin bir muhibbi her halde muhârrir, edib olması lâzım değil midir?..." (1330 I:6).

Görüldüğü üzere basın yayın hareketlerinin arttığı bu dönemde gençler, entelektüel yaşamdan haberdar olmanın çok daha ötesinde onun dinamiklerinden olmak hevesi içerinde hareket etmişlerdir.

Hadika'nın ikinci yazısı da yine İstanbul hayatının "kanayan yaralarına" ilişkindir ve imparatorlukta oluşan park kültürüne sitem etmektedir. Kadınların bukleleri iyice ortaya çıkmış; çarşaflarında yırtmaçlar açılmıştır. Erkekler de "…kadın nazarlarının üzerlerinde gezinmesi için bunca senelik sakallarını mahv…" etmişler, bıyıklarını kısaltmışlar, çift olan gözlüklerini teke indirmiş ve züppeleşmişlerdir. Hem de ne için? Bu sorunun yanıtını yine Hadika'nın kaleminden aktarıyoruz:

"…. Kendilerini bu kadar külfetlerle tezyin etmekten maksat nedir bilir misin Reyhan? Sırf bizim gözlerimizi kamaşdırmak, sırf bizi iğfal etmekdir

(…) İşte kuş beyinli, yalnız dimağlarında terzi adresleri, kundura etiketleri bulunan beğlerin bu küçüklüklerine pey-rev olan hanımefendilerin hali kadın hayatı için pek iyi neticeler tevlîd etmese gerek… (1330 II:7).

Yalnız Hadika, parklarda gezen hanımefendilere rağmen ezilen kadınların varlığını da yadsımaz. Esasen Dünya kadınları içinde "Asya Kadınları" ezilen kadınlar sınıfında yaşamaktadırlar. İşte diğer Asya Kadınları gibi Osmanlı kadınlarının da ezilmekte olduğunu söyleyen Hadika'ya yanıt veren Reyhan üçüncü sayıda sınırlarını zorlayan Osmanlı kadını için şunları söylemektedir:

"…Herkes pek âla serbest… İstediğinizle konuşabiliyor, istediğinizle gezebiliyorsunuz…Peçelerinizi inceltiyor, çarşaflarınıza yırtmaçlar yapıyor, gözlerinize mavi gözlük takabiliyorsunuz….O halde iddiânızın bir sabun köpüğü kadar bir hayâta mâlik olduğuna da şüpheniz kalır mı?.."(1330 III:8).

Hatta bu özgürlük öylesine ileri boyuta ulaşmıştır ki geçenlerde bir kadın şemsiyesi ile kendisinden para isteyen köprü görevlisini dahi dövmüştür…![53] (1330 III:8).

Kadınlar Âlemi dergisinden hareketle gündelik hayatta "kadın aşırılıklarına" ilişkin aktaracaklarımız yukarıda anlatılanlar ile sınırlıdır. Bu noktadan itibaren yine sosyal hayatın kapsamında yer alan ancak birbirinden bağımsız yaşantılara değinilecektir. Ele alacağımız ilk yazı imparatorlukta yaşayan üçüncü kadın tipine ilişkin bir değerlendirmedir. Söz konusu kadın ne kendisini fikren geliştirebilmiş ne de aşırılıklar yaşamıştır. Kendisi, dönem gelişmelerinden tümden bî-haber kalmış olan "cahil" Osmanlı kadınıdır. Söz konusu kadın tiplemesine ilişkin bir kimlik çizimini yine Reyhan'ın Hadika'ya yazdığı bir mektupta buluyoruz. Reyhan, ninesi ve yanında bir hanım olduğu halde gezmeye çıkmıştır. Vakit, kiraz vaktidir ve herkes bağlardadır… Bu esnada "perişan kıyafetli bir kadın", yanında iki çocuğu ile birlikte Reyhan'ın yanına gelir. Birtakım konuşmalardan sonra çocuklardan biri Reyhan'ın beraberinde getirdiği *Çocuk Duygusu* adlı dergiyi fark eder ve birdenbire durarak: "…Ana! Kâğıtta bak suratlar (resm) var. Nasıl şey onlar ?... Haydi bakalım…" der. Bundan sonraki gelişmeleri ise Reyhan'ın ifadeleri dahilinde aktarıyoruz:

53 1330 III: 8'de konuya ilişkin olarak "… Galiba Pazar günü idi. (5) vapuru ile Burgaz'a geçmek istiyordum. Köprüye gelmiştim. Derken bir feryat kopdu. Başımı çevirdim, baktım. Siyah bir şemsiye başların fevkinde bir iki kavis çiziyor, sonra aşağı sürâtle iniyordu. Anlamadınız mı? Ne oluyordu? Mesele şu imiş: Kadının biri para vermeden köprüden geçmek istemiş, kadın vermeyince köprü memuru kolundan tutup icbâr etmiş. Bunun üzerine kadın pür hiddet şemsiyesini kaldırır herifin rastgele kafasına, gözüne vurmağa başlar. O vakit herifteki feryadı seyret! Zurna asâsının etrafa yayılan akislerini bir kere orada bulunup da seyretmeliydiniz! Zavallı adam meteliği istediğine isteyeceğine yüz bin kere pişman olmuştu. Kadın da artık ihrâz etdiği muzafferiyetin verdiği kahramanlık hissiyle mırıldana mırıldana köprü üzerinden ilerlemeğe başladı. Ahâli bu sahne-i mudhikenin karşısında lâl ve mebhût kalmıştı, şimdi siz hâla kadının esir olduğunu isbat edecek misiniz? Bu gibi hâdiseler yalnız buraya mahsus da değil. Her yerde, her köşede tahaddüs eder…"ifadeleri yer almaktadır.

"…Resimlere bakıp bakıp şaşırıyorlardı. Kadın çocukların kollarından tutarak şiddetle onları çekti ve çadırına doğru sürükleyerek oradan uzaklaştı. Uzaktan uzağa şu sözler işitiliyordu:

- Şeytan işi! Şeytan işi…"(1330 VI:10-11).

Ve Reyhan, görmüş olduğu bu tablo için "zavallı kadınlık" demiştir. Esasen okuma yazma oranının düşük olduğu[54] Osmanlı İmparatorluğu'nda resimli yayınların özellikle göçebe hayatı yaşayan kişiler tarafından yadırganmasının tabii olduğu kanaatindeyiz. Oysa, bilmeceler bahsinde incelemekte olduğumuz derginin Erzurum'a değin ulaştığını belirtmiştik. Burada ise, İstanbul'a çok daha yakın yerlerdeki kırsal halkın -en azından- bir kısmının resimli yayın türlerini henüz hiç görmediği sonucuna ulaşıyoruz..

Dergide dönemin evlilik usulleri de irdelenmiştir. Bunlardan ilki, Osmanlı gelenek ve görenekleri ile ilintili olarak "Görücü Usulü"nün uygulanış, kanıksanma ve reddediliş hallerine ilişkindir. Söz konusu gelişmeleri yine dönemin donanımlı genç kızları olan Hadika ve Reyhan arasındaki yazışmalar sayesinde öğrenmekteyiz.

Yazışmaya konu olan olay, anne ve babasının evde bulunmadığı bir gün kim olduğunu bilmediği yaşlı bir kadının Hadika'nın yaşadığı evin kapısını çalması ile gelişmeye başlamıştır. Yaşlı kadın "evde bir genç kız" olup olmadığını hizmetçiye sorar. Hizmetçi ise Hadika'nın varlığından kadını haberdar eder. Bunun üzerine yaşlı kadın, Hadika'nın oğlu için münasip olup olmadığını anlamak için Hadika'yı görmek ister. Ancak bu istek Hadika'yı son derece sinirlendirir. Genç kız görücüye çıkmayı da reddederek odasına kapanır. İlerleyen saatlerde eve dönen anne ve babası Hadika'nın yapmış olduğu bu davranışı kesinlikle onaylamaz. Neticede tüm bu gelişmeleri Reyhan'a aktarma ihtiyacını hisseden Hadika'yı haklı bulan kişi yine Reyhan'ın kendisi olacaktır. Bu bağlamda dönemin modern genç kızlarından olan Reyhan'ın meseleye ilişkin kinayeli ifadelerine yer vermek istiyoruz. Böylece reddedilen "görücülüğe" tepki veren sesi de kısmen duyma imkanına sahip olacağız:

"Artık seni tebrik etmek zamanı yavaş yavaş takarrüb ediyor galiba!... Öyle ya canım, yabancı misafirlerin garip nazarlarına kendini ibzâl ederek, onların bir kuyumcunun cevâhir alır gibi inceden inceye tedkiklerine, senin o güzel saçların, mavi ve hülyâkar gözlerinin (...) her şeyin şebâbının bütün bedâyi' ve mahâsini vaz' edilmiyor mu?..." (1330 VIII:7).

Ancak Hadika ve Reyhan'ın aksini düşünen yaşıtları da bulunmaktadır. Nitekim, Reyhan'ın tanımlaması ile Hadika'nın mektubunu birlikte okudukları maarif müdürünün haremi olan "… genç ve yeni zevce olan *kadıncağız…*"

[54] Quataert, 2004:244.

قادینلر عالمی

Hadika'nın anne ve babası ile aynı fikri paylaşmaktadır. Bayanın bu konudaki temel düşüncesi bir genç kızın 20 yaşına gelmeden mutlaka evlenmesi gerektiği, aksi takdirde onu kolay kolay beğenen kimsenin olmayacağından kaynaklanmaktadır. Reyhan bu noktada iki kadın tipinin kıyaslamasını şu ifadeleri seçerek yapar "…Bu genç zevce bunları söylerken, sen hatırıma geldin; eğer! diyordum, Hadika burada olsaydı; mutlaka bu hanım ile mesele-i izdivâç hakkında o kadar açık bir münakaşa açılacaktı ki…." (1330 VIII:7-8). Derginin son sayısında ise söz konusu görücülerin gecikmeli de olsa Hadika'yı tekrar görmeye geldiklerini öğreniyoruz. Hadika'nın görücüye çıkması ise önce kahveleri ikram etmesi ardından "biraz el pençe?! divan" durması ve devamında da ortaya konan sandalyeye oturmasına müsaade edilmesi ile gerçekleşmiştir (1330 IX.:7-8).

Neticede, dergide yayınlanan bu yazı dizisi ile modern kadın için "görücülük usulünün" artık kabul edilemeyecek ölçüde gülünç bulunması gerektiği düşüncesi topluma verilmek istenmiştir. Kurnaz, görücülük usulüne karşı fikri mücadeleyi Tanzimat Döneminde kadın meselesi ile ilgilenen yazarların başlıcalarından olan Namık Kemal ve Ahmed Midhat Efendi'nin başlattıklarını belirtmiştir (1992:58-60). Gerçi her ne kadar Tanzimat ile birlikte kadınların sosyal yaşamda varlıklarını duyurmaya başladıkları dile getirilmekteyse de[55] özellikle Sultan Abdülhamit Devri'nden itibaren sayfiye yerlerindeki artış ve kadın ile erkeğin yan yana gelmesi neticesinde bayan erkek tanışmalarının arttığını ve bu tarihten 1914 yılına kadar uzanan süreçte de[56] "görücü usulünün" kınanması gereken bir görenek niteliğinde daha yaygın olarak tartışılmaya başladığını anlıyoruz.

İncelediğimiz dergi çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda kadın ve sosyal yaşama dair ifade edeceklerimiz yukarıda anlatılanlar ile sınırlıdır. Bu bölüme ilişkin kısa ve genel bir değerlendirmeye gittiğimizde, sosyal hayatta

[55] Ahmet Cevdet Paşa 1991 13-20: 88; Refik Hâlit Karay 1997:33-39.
[56] Bkz. Toprak 1988: "Cumhuriyet Arifesi Evlilik Üzerine Bir Anket" , *Tarih ve Toplum*, İstanbul: 32-34.

halkın yahut aydınların asıl ilgisinin ya da sorunsalının gündelik hayatta mevcudiyetini gittikçe arttıran kadın yaşamının ölçüsü üzerinde yoğunlaştığını söyleyebiliriz. Bir sonraki bölümde ise Osmanlı aydınlarının XX. yy başında Osmanlı kadınının geldiği seviye hakkındaki düşünceleri ve idealize ettikleri "Osmanlı kadını" tipolojisi konuları ele alınmak sureti ile resim tamamlanmaya çalışılacaktır.

D- Bir İmge Olarak İdeal Osmanlı Kadını:

Öncelikle bu başlık altında, çalışmamızın sınırlarını aştığından, dönem siyasi cereyanlarına ve söz konusu cereyanların kadının yerini tayin etme çabalarına ayrıntılı olarak değinmeyeceğimizi belirtelim. Buna karşın, hangi nitelikteki kadının Osmanlı İmparatorluğu'nu ileriye taşıyabilecek güce sahip olabileceğine dair derginin topluma aşılamak istediği fikirlere ilişkin genel bir değerlendirmede bulunulacaktır.

Hedef ve sınırlarımızı yukarıda aktardığımız şekilde belirtmiş olsak da dönemin fikri atmosferine ilişkin atlanması mümkün olmayan temel nokta, imparatorluğu derinden etkileyen Türkçülük akımı[57] çerçevesindeki fikir ve çalışmaların kadın hareketini güçlendirdiği hususudur[58]. Ancak Türk milletinin güçlenmesi için Türk kadınına hemen her sahada işlerlik kazandırmak isteyen Türk Ocağı'nın çalışmaları *Kadınlar Âlemi* dergisi tarafından tasvip edilmemiştir. Bu dönemde kadının mevkisini yüceltmek amacı ile pek çok konuşma ve münakaşa yapılmıştır. Ancak tüm bunların neticesinde elde edilen hiçbir şey yoktur! Feriha Kâmran'a göre tüm bu "gürültüler" kadınlığın durumunu daha da karanlıklara sürüklemiştir![59]... Aşağıda konuya ilişkin ifadelere kısaca yer verilmiştir:

"...Kadına ehemmiyet veren kim? Biz zavallı kadınlar hâlâ safdil ve gâfil dinleyip duruyoruz. Yazık bu bizim aklımıza!.. Geçen makalede de bir nebze bahsettiğimiz mevkimizin nezaketini burada da bir kere bilmiş oluyoruz. Şu sıralarda, bizim, yani kadınlar için hâdis olan bir çok cereyânlar var. Bunlar arasında epeyce kök salmış olanları olduğu gibi henüz neşv ve nemâ bulma-

57 Tansel, gençler için kurulan ilk derneğin 1913 tarihinde "Türk Gücü Derneği" adıyla oluşturulduğuna dikkati çekmiştir (1983:199). Bkz. Ziya Gökalp,1977: 7-14; Mardin, 2006:94-96; Zürcher, 1999:177-178.

58 Cansever, polisin ve Dâhiliye Nezâreti'nin endişelerine rağmen Türk Ocağı salonunda ilk defa Türk hanımlarının erkeklerin karşısında temsil yaptıklarını belirtmiştir (1928:17). Yine ilginç bir yayın olan "Osmanlıda Kadınlığın Durumu" adlı çalışmada Türk kadınının Orta Asya'dan 1910'lı yıllara değin geçirdiği yaşamsal değişim çok iddialı ifadeler çerçevesince aktarılmıştır (Selâhaddin Asım Bey, 1989). Bkz. Adıvar, 2005: 212-213.

59 "...öyle bir cereyan ki gittikçe kuvveti ziyadeleşiyor, gittikçe ehemmiyeti kesb-i nezâket ediyor. Herkes onun âlâm ve saâdetleriyle alâkadar, her nazar onun üzerine ma'tûf (...) Fakat o, yine bedbâht; yine muhakkir yine masumdur. İsmini mi soruyorsunuz: Kadınlık......" (Feriha Kâmran, 1330: I).

mış ve yalnız iktisâb-ı hayat için istihzâratda bulunanlar da kesin değil. Ez cümle Turan Kadınlığı tesisi meselesi şayân-ı kayddır…" (1330 III: 2).

Bu noktadan itibaren derginin, "ideal toplumdaki" "ideal kadın" kurgusuna yer verilecektir. *Kadınlar Âlemi*'nin söz konusu kavrayışındaki öncelik ideal toplumun kadın erkek ayırt etmeksizin eğitimli olması fikridir. Nitekim aşağıdaki ifadeler konuya ilişkindir:

"…Bir millet âtisinden emin olabilmek için evvelce hazırlanmalıdır. Maddi ve manevi kuvvetlerinden istifâde uğruna bütün vesâite mürâcaat etmeli (…) topundan, tüfeğinden zırhlılarından, drednotlarından istifâdeyi ehemm vezaîf addediyorsa kitaplardan, kalemlerden mekteplerden, ilim ve irfândan da istifâdeyi o derece akdes vezâif biliyor ve bütün sa'ylerini bu noktalara tevcîh ediyor.." (1330 IV). Ve dergi bu noktadan sonra okuyucularına ileriye dönük atılan olumlu çabalardan bahsetmektedir.

"…Son senelerde hamd olsun bizde de bir hareket, bir hareket-i fikriye müşâhade olunur gibi oluyor, herkes bir şey yapmak, meydana bir şey vücûda getirmek için çalışıp duruyor…"(1330 IV).

Bu konuda yaşanan en anlamlı gelişmelerden biri geçen Cuma günü "…İstanbul İnâs Sultânisi ana sınıflarının tevzî'i mükâfatı hasebiyle…" yaşanmıştır. Esasen, dergi bu yazı vesilesi ile "sevgili küçük hemşirelerini" tebrik etmiştir.

Ancak anasınıfından yüksek öğretime değin uzanan eğitim aşamalarını bitiren kadına, *Kadınlar Âlemi* dergisi, temel bir takım sınırlamalar getirmiştir. Biz, söz konusu sınırları genel hatları ile "Yanılmış Yol" başlıklı yazısında Feriha Kâmran'ın kaleminden aktarıyoruz:

"…Dünyanın her tarafında kadınlara serbestiyet verilmiştir, neden biz o haktan istifâde etmeyelim?..." diyorlar. Halbuki düşünmüyorlar ki bizim dinimiz (1) bizim âdetimiz, bizim tâ'bîmîz (tâbiatımız) ve bizim görgülerimiz her milletten her memleketten büsbütün başka, büsbütün ayrıdır. Biz de istiyoruz ki kadın dâimâ bir refâh ve saâdet içinde handân olsun, yaşasın. Biz de istiyoruz ki kadın serbest olsun, parlasın. Fakat herşeyin bir haddi olduğu gibi bu noktaların da birer haddi vardır. O hadd de mantıkın dâire-i salâhiyyetidir. Mantığın dâire-i salâhiyyeti hâricine çıkan her hareket bizim için gayr-ı vârid birer ameliyeden başka bir şey olamaz (...) Biz esâsen evvelden de söyledik: Kadın hiçbir vakit erkek değildir; dâima kadın dâima kadın… (Feriha Kâmran, 1330 IV:2).

Dergi, söz konusu fikir çerçevesi içinde ideal kadının "ideal anne" olduğunu her fırsatta yinelemiştir[60]. Bu fikrin dayanağı ise, toplumun temeli olan ailede en önemli görevi kadının üstlenmiş olmasıdır. Nitekim tabiatı gereği ka-

[60] Feriha Kâmran,1330 IV:2; V:1-2. Beşinci sayıdaki yazının başlığı da "En Değerli Kadın" olarak belirlenmiştir.

dın erkeğe göre daha duygusaldır ve çocuğuna daha yakındır. Dolayısı ile bir kadın kendisini ne kadar iyi yetiştirirse çocuğuna da o denli iyi rehberlik yapacaktır. Böylece güçlü ve başarılı bir Osmanlı Milleti oluşacaktır. Bu bağlamda M. Râik'in ifadelerinin derginin düşüncesini net bir şekilde yansıttığını düşünüyoruz. Yazının başlığı ise "Kadınlar, Terbiye ve Ahlâk Üzerine Olan Tesirleri Münâsebetiyle Ruh-ı Beşerin Menbâlarıdır" olarak belirlenmiştir. Yazar, "… Daha henüz yumuşak yataklarda çırpınmakla yaşayan bir çocuğun husûlesine sokulacak bilgiler valide tarafından icra edilir…" demektedir. Nitekim yatakta henüz kelimelerin anlamını kavrayamayan çocuk annesinin okuduğu şiirdeki hissiyatı fark edecektir. Bir baba ise ne kadar bilgili de olsa "..heybeti, erkekliğe mahsus ciddiyeti ile ona şefik olamaz…" (1330 V:10). Bir erkeğin çocuk psikolojisi üzerindeki tesiri için yazar "…. Şiddetli bir yağmurun açılmış bir gül üzerinde olan tesiri ne ise haşin nazarların sert tabîatın da kezâ henüz anlamağa başlayan bir çocuk üzerindeki tesiri öyledir…"(1330 V:10) yorumunda bulunmuştur.

Esasen, ideal Osmanlı nesli yetiştirme fikri dergide o denli savunulmaktadır ki "Güzellenmek Çareleri" konulu yazının gerek üst kısmında yer alan resim gerekse yazının başlığı bizde kadın bakımına dair çeşitli tavsiyelerin yayınlandığı zannını uyandırmıştır. Oysa metinden hedeflenen gayenin yalnızca" Sağlıklı Osmanlı Nesli" yetiştirmek olduğu anlaşılmıştır[61].

Görüldüğü üzere dergide, I. Dünya Savaşı arifesindeki Osmanlı kadını "donanımlı bir anne" olarak görülmek istenmektedir. Nitekim söz konusu ideal çeşitli yazı başlıklarında farklı yaklaşımlarla okuyucuya aktarılmıştır[62]. Neticede söz konusu idealin aşırıya vardırılması kadının potansiyelinin parçalanmasına neden olacak ve aile kurumuna zarar verecektir. Esasen, kadın ile erkeğin tabiatından kaynaklı olan farklıkları sosyal hayattaki rollerini de kat'i olarak belirlemiştir. Evrensel olan bu farklılığa Osmanlı kadını için eklenen ayırt edici özellikler silsilesi dini, gelenekleri ve görenekleri çerçevesince belirlenmiştir. Bu nedenle de kadınlara her sahada tanınan müsamaha bir kenara bırakılmalı ve kadın asli görevleri üzerinde yoğunlaşmalıdır. Bu doğrultuda kadın, kendisini yetiştirmeli, erkekleri ağır işleri yerine getirirken ince sanatları ile onlara yardım etmeli ve vatan için hayırlı evlatlar yetiştirmelidir. Mardin, XIX. yy Osmanlı roman çalışmalarında da en çok işlenen konuların kadının toplumda-

61 "…Milel-i mütemeddine cemiyet-i beşeriye arasındaki mevkilerini her gün yeni bir şa'şaa ile tetvîc etmek için akla gelmez şeyler vücûda getiriyorlar ve mevlûdât-ı medeniyenin temâşâsına âlemi hayretler içinde bırakıyorlar. Hayât-ı içtimâiyede her millet mevki'ni tahkîm ve tarsin için efrâdının çevikliğinden gürbüzlüğünden istifade eder. Cılız bir halka mâlik olan bir millet dâimâ sükûta mahkûm olduğu gibi diri bir halka nâil olan bir millet de dâimâ itilâya doğru ilerler (...). İşte biz de bunu nazar-ı dikkate alarak gelecek nüshâdan itibaren kârielerimizin vücûdlarının neşv ü nemâsı güzellenmesi için lâzım olan vesâiti göstereceğiz…"(1330 VI).

ki yeri ve üst sınıf erkeklerin Batılılaşması olduğunu belirtmiştir. Yazarların farkında olarak ya da olmayarak yaptıkları bu tercihin temelinde ise söz konusu davranış kalıplarının Osmanlı Kültürü'ne göre en yüce ve gizil değer yapıları olmaları yatmaktadır (2006:30). Neticede görüldüğü üzere *Kadınlar Âlemi* dergisi yazar kadrosunu da en fazla meşgul eden sosyal mesele kadının Batı'dan akmakta olan değerleri benimseme şekli üzerinde odaklanmıştır.

DEĞERLENDİRME

1914 yılı Haziran ve Temmuz aylarında çıkmış olan *Kadınlar Âlemi* dergisi görüldüğü üzere dönemin sosyal ve kültürel atmosferine ilişkin belirgin bir tablo sunma zenginliğine sahiptir. Bu zenginliğin boyutları öylesine derindir ki mesela edebi sahada yalnız bilmeceler bahsi dahi başlı başına bir araştırma kapısı açacak düzeydedir. Ancak biz bu verileri tüm zenginliği ile değerlendiremediğimizden kimi başlıklarda yalnızca belgenin sunduğu olanakları tanıtan bir anlatımla yetindik.

Bununla birlikte *Kadınlar Âlemi* dergisinden değerli bilgiler edindiğimiz de muhakkaktır. Öncelikle derginin yazın dilindeki üslup Tanzimat Dönemi'nden itibaren başlayan dilde sadeleşme çabalarının önemli ölçüde yol kat ettiğini göstermiştir. Nesir çalışmaları ise kadınların yaşadıkları duyguları artık dışa vurma özgürlüğüne sahip olduklarına dair kanıttır. Kadınlar, eğitim ve öğretim hayatında artık belirgin ölçüde vardır. Nitekim Karadeniz Bölgesi'nden Doğu Anadolu Bölgesi'ne değin uzanan coğrafyada kız okulları açılmış ve bu okullarda okuyan kız çocukları ile öğretmenleri süreli yayınları takip ederek oturmuş olan posta teşkilâtı sayesinde İstanbul'daki çekilişlere katılmışlardır.

Dergi, Dünya kadınlarının yaşam standartları ile de ilgilenmiştir. Buna göre, ezilmiş kadınlar Asya'da; yaşam standartları üst düzeyde olanlar Batı, özellikle de İngiltere ve Fransa'da yaşamaktadırlar. İşte bu iki uç arasında Osmanlı kadının değişim merkezi olarak yüzünü döndüğü yer ve buna karşın sahip olduğu tarihi ve kültürel köklerinin arasındaki denge sağlama kaygısı sosyal yaşamda gözlerin kadına çevrilmesine neden olmuştur.

Kadınlar işte ve sosyal yaşamda aktif olmak istemektedirler. Ancak söz konusu aktiflik sınırının nerede belirginleşeceği tartışma konusudur. Kadının tabiatı gereği sahip olduğu özellikler, İslâm dinî buyruklarının dönem aydınlarınca yorumlanma biçimleri ve yüzyıllardır belli bir zemin üzerinde az veya çok değişerek yaşamakta olan gelenek ve görenekler karşısında yeni Osmanlı kadınının çizgisi ne olacaktır?

Bizim bu bağlamda sosyal hayatı değerlendirmemize imkân sağlayan kesim rahat tavırlar sergileyen kadınlar olmuştur. Esasen her ne kadar dergi yazarları söz konusu kadınların tutumlarını tasvip etmemişlerse de maddi kazanç kaygısı ve halkın talebi karşısında, kadınların söz konusu hevesini beslemek zorunda kalmışlardır. Nitekim bir yandan dergi yazarları parklarda gezen, süslenen ve yüz hatlarını açıkta bırakan kadınları eleştirirken diğer yandan da kadın fiziğini çok daha fazla açıkta bırakan resimleri yayınlamış ve reklâmlarda kadın bakımına yönelik ilanlara da ayrıntılı olarak yer vermiştir.

Ancak, derginin mutabık olduğu bir konu vardır ki bu da Osmanlı kadınının eğitimli ve kültürlü olması gerektiği meselesidir. Bu nitelikler özellikle ve büyük ölçüde sadece iyi bir nesil yetiştirecek olan ellerin maharetli olması için gereklidir… Devrin Türkçülük akımının kadını iş ve fikir hayatına çok daha fazla çekmek istemesi büyük bir yanlış olarak eleştirilmiştir. Dolayısıyla derginin yüzeysel bir kadın modernleşmesi taraftarı olduğu, kadının toplum içindeki rolünü faydacı bir yaklaşımla ele aldığı, kadını son tahlilde "eğitici anne" rolü çerçevesinde kurguladığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

ADIVAR, Halide Edip (2005) *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul: Özgür Y.

AHMED CEVDET PAŞA (1991) *Tezâkir*, çev. Câvid Baysun, Ankara:TTK, 1-12.

BERKES, Niyazi (2004) *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul.

CANSEVER, Hasan Ferit (1928) *Ocak Mesâisi Hakkında 1927 Kurultayına Arz Edilen Tekliflerim*, İstanbul: Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası.

GÖKALP, Ziya. *Türkçülüğün Esâsları* (1977) İstanbul: Kadro Y.

"Hanımlar Âlemi"(1991) *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul: c.IV, s. 99.

İLYASOĞLU, A-İNSEL.Deniz (1984) "Kadın Dergilerinin Evrimi", *Türkiye'de Dergiler-Ansiklopediler*, İstanbul: Gelişim Y., ss.163-184.

İNUĞUR, M. Nuri (2002) *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul: Der Y.

KADIN DUYGUSU (1330) İstanbul, s. I-II.

KADINLAR ÂLEMİ (1330) İstanbul, s.I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII-IX. "Kadınlar Âlemi" (1991) *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul: c.V, s 80.

KAPLAN, Leyla (1998) *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını* (1908-1960), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

KARAY, Refik Hâlid (1997) *Üç Nesil Üç Hayat*, İstanbul: İnkılâp Y.

KOLOĞLU, Orhan (2005) *1908 Basın Patlaması*, İstanbul: Bas-Haş.

KURDAKUL, Necdet (1997) *Tanzimât Dönemi Basınında Sosyo- Ekonomik Fikir Hareketleri*, Ankara: TC Kültür Bakanlığı.

KURNAZ, Şefika (1992) *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, İstanbul: MEB.

MARDİN, Şerif (2006) " Batıcılık", *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim, ss.9-75 .

ORTAYLI, İlber (1995) *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Y.
SELÂHADİN ÂSIM BEY (1989) *Osmanlı'da Kadınlığın Durumu*, çev. Metin Martı, İstanbul: Arba Y.
SILAY, Kemal (2000) "Erkeğin Ağzıyla Söylenen Gazel Osmanlı Kadın Şairler ve Ataerkil Gücü", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, çev. Nemciye Alpay, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, ss.188-250.
ŞEMSEDDİN SAMİ (1311) *Kadınlar*, İstanbul.
http://193.255.138.2
QUATAERT, Donald (2004) *Osmanlı İmparatorluğu* çev. Ayşe Berktay, İstanbul: İletişim Y.
TANPINAR. Ahmet (2001) *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan K.
TANSEL, Fevziye Abdullah (1983) "Memleketimizde Gençler İçin Kurulan İlk Dernekler, Gazete ve Dergiler", *Belleten*, Ankara: TTK, c. LI., ss.281-304
TAŞKIRAN, Tezer (1973) *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları*, Ankara: Başbakanlık Basım Evi.
TOPRAK, Zafer, (1988) "Cumhuriyet Arifesi Evlilik Üzerine Bir Anket" , *Tarih ve Toplum*, İstanbul: 32- 34.
TOPUZ, Hıfzı (1973) *100 Soruda Türk Basın Tarihi,* İstanbul: Yelken M.
TOSKA, Zehra (1984) "Tanzimat Kadını", *Tarih ve Toplum*, İstanbul.
TUĞLACI, Pars (1984) *Osmanlı Dönemi'nde İstanbul Kadınları*, İstanbul: Altayhan M.
ÜLKEN, Hilmi Ziyâ Ülken (2001) *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Y.
YILDIRIM, Tahsin (2006) *Edebiyatımızda Müstear İsimler*, İstanbul: Selis K.
ZÜRCHER, Erik Jan (1999) *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İstanbul: İletişim.

Özet: Bu araştırmada Osmanlı başkentinde çıkarılan *Kadınlar Alemi* dergisini tanıtmak ve söz konusu dergiden hareketle 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşayan Osmanlı kadınlarının yaşam çerçevelerine dair bir tablo oluşturmak hedeflenmiştir.

Anahtar sözcükler: Kadın, erkek, basın, dergi, *Kadınlar Alemi*, modernleşme, moda.

Abstract: This study introduces the magazine *Kadınlar Alemi* (Women World) which was published in the capital city of the Ottoman Empire. By examining and analyzing the collection of the magazine, the article tries to constitute a framework of life style of women during the first quarter of the twentieth-century Ottoman world.

Key words: Woman, man, press, journal, *Kadınlar Alemi* (Women World), modernization, fashion.

Kemalist Cumhuriyet'in Avrupa Algılaması: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yayınlanan Avrupa Tarihi Kitapları (1923–1950)

Neslihan ÜNAL*

Avrupa tarihi temelde Avrupalılar tarafından araştırılan ve yazılan bir tarih olma özelliğini taşımaktadır. Bunun altında Avrupa'nın kendi köklerini arama duygusu yatmaktadır[1]. Avrupa tarihinin Avrupa dışındakiler tarafından araştırılması -özellikle de Doğu toplumları açısından- sık görülen bir şey değildir. Örneğin Türkiye üniversitelerinde Avrupa tarihi çalışan akademisyen sayısı son derece azdır.

Türkiye'de Avrupa tarihine yönelik ilginin 19. yüzyılda başladığını söylemek mümkündür. Esas olarak bu alana ilginin yoğunlaştığı dönem, Cumhuriyetin ilk yıllarıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarında yayınlanan Avrupa tarihine ilişkin kitaplar, Kemalist Cumhuriyet'in Avrupa tarihine nasıl baktığının ipuçlarını da vermektedir.

Kemalist Cumhuriyet'in Avrupa tarihine nasıl baktığını ortaya koymanın bir yolu da bu dönemde yayınlanan kitaplara bakmaktır. Bu kitapların önemi ise inşa edilen Kemalist Cumhuriyet'in beslendiği düşünsel alt yapıyı ortaya koymalarıdır. Dolayısıyla bu makale hem Cumhuriyetin Avrupa algısını ortaya koymayı hem de günümüzde Avrupa tarihine olan yetersiz ilgiye dikkat çekmeyi amaçlamaktadır.

Avrupa tarihi, Osmanlı döneminde olduğu gibi, Cumhuriyet döneminde de dikkati çeken bir tarih olma özelliğini korumaktadır. Bu dönemde yayınlanmış kitapları "telif" ve "tercüme" eserler olarak iki bölümde incelemek mümkündür:

* DEÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi.

1 Norman Davies; *Avrupa Tarihi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s: 33; Nilgün Tutal, "Doğu ve Amerika Arasında Avrupa", *Doğu Batı*, Yıl: 6, No: 23, 2003, s: 171.

1.1. Telif Kitaplar:

a. Avrupa Siyasi Tarihi:

Ahmet Refik (Altınay); *Umumi Tarih,* Hilmi Kitaphanesi, İstanbul, 1929.

Mehmet Saffet (Engin); *Muasır Avrupa İçtimaiyatı*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1933.

Yusuf (Akçura); *Zamanımız Avrupa Siyasî Tarihi*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1933.

Sadri Etem Ertem; *Modern Avrupa İktisat Tarihi 1760–1932*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1934.

Ruhi Develioğlu; *1870'den Umumi Harbin Nihayetine Kadar Avrupa ve Dünya Siyasetine Umumi Nazar*, 341 Sayılı Deniz Mecmuası Eki, İstanbul, 1936.

Peyami Safa; *Büyük Avrupa Anketi*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1938.

Cemal İzzet Tukin; *Bugünkü Avrupa Devletler Manzumesinin Doğuşu ve Türkiye'nin Bu Manzumeye Duhulü*, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1938.

Yusuf Behçet Göçer; *Büyük Devletler ve Komşu Hükümetler*, (Lise Kitapları II. Sınıf), Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1938.

Sadri Etem Ertem; *Avrupa'nın İskeleti*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939.

Haşim Nihat Erbil; *Avrupa Buhranının Ruhi Sebepleri*, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1941.

Celâleddin Ezine; *Harp İçinde Avrupa*, Tasvir Neşriyatı, İstanbul, 1944.

Niyazi Berkes; *Siyasi Partiler: İngiltere, Amerika, Fransa ve Amerika'da*, Yurt ve Dünya yay., İstanbul, 1946.

Enver Behnân Şapolyo; *Osmanlı-İnkılâp ve Avrupa Tarihi Özü*, Berkalp Kitabevi, Ankara, 1946.

Nazım Poray; *Savaş Sonunda Avrupa*, Hak Kitabevi, İstanbul, 1946.

Faik Sabri Duran; *Kâşifler Âlemi*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1947.

b. Avrupa Edebiyat Tarihi:

Yusuf Şerif (Kılıçel); *Muhtasar Fransız Edebiyatı Tarihi*, Ebüzziya Matbaası, İstanbul, 1930.

Nüzhet Haşim (Sinanoğlu); *İtalyan Edebiyatı: Tarih-Antoloji: XIII. Asırdan Zamanımıza Kadar*, Maarif Vekilliği, İstanbul, 1933.

Yusuf Şerif Kılıçel; *Muhtasar Avrupa Edebiyatı Tarihi*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1935.

Mehmet Emin Yurdakul; *Dante'ye: İtalyanca Tercümesi-Türkçe Metni*, Ulusal Matbaa, Ankara, 1940.

İsmail Habib (Sevük); *Avrupa Edebiyatı ve Biz: Garptan Tercümeler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1940.

Ahmet Hidayet; *İskoç Efsaneleri*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1943.

M. Şükrü Akaya; *Hümanizm'den Önce Almanya'da Dil ve Edebiyatın Genel Durumu*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1947.

c. Sanat Tarihi:

Mahmut Ragıp Kösemihal; *Türkiye-Avrupa Musiki Münasebetleri*, Nümune Matbaası, İstanbul, 1939.

Mazhar Şevket İpşiroğlu; *Avrupa Sanatı ve Problemleri*, Üniversite Matbaası, İstanbul, 1946.

İngiltere'de Müzik Hareketleri, İngiliz Kül. Heyeti, Ankara, 1947.

d. Düşünce Tarihi:

Mehmet Saffet Ergin; *Muasır Avrupa Felsefesi: Kant'tan Zamanımıza Kadar*, Milliyet Matbaası, Ankara, 1933.

Emil Butro-Rahmi Balaban; *Avrupa Medeniyetinin Ahlak Kökleri*, Cumhuriyet Basımevi, İzmir, 1940.

e. Seyahat Kitapları:

M. Turhan Tan-Samih Fethi; *Avrupa Notları*, Semih Lütfi Erciyas, İstanbul, 1938.

Rebia Tevfik Başokçu; *Avrupa'da Yirmi Senem Nasıl Geçti?*, Tan Matbaası, İstanbul, 1942.

f. Tarihi Şahsiyetler:

Hasan Cemil (Çambel); *Friedrih Gundolf'un Görüşü ile Napoleon Bonaparte*, Hamit Matbaası, İstanbul, 1929.

Ahmet Refik (Altınay); *Büyük Frederik*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1931.

Ahmet Refik (Altınay); *Büyük İskender*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1931.

Kemalettin Şükrü; *Kristof Kolomb: Amerika'nın Keşfi*, Amedi Matbaası, 1931.

Kemalettin Şükrü; *Napoleon Bonapart 1769-1821*, Amedi Matbaası, İstanbul, 1931.

Ahmet Refik (Altınay); *Napoleon*, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1932.

Celâl Musahiboğlu; *Demirbaş Şarl (Piyes)* , Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1936.

g. Eskiçağ Tarihi:

Şevket Aziz (Kansu); *Avrupa'nın Başka Mıntıkalarında Tarihten Evvelki Devirlerde Yaşayan Kavimlerin Menşelerine Dair Antropoloji, Filoloji ve Lengüistik Tetkikleri*, 1933.

Niyazi Berkes; *Eski Atina'da Demokrasinin Doğuşuna Dair*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1946.

Arif Müfid Mansel; *Ege Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara,1947.

M. Şükrü Akaya; *Etrüks Kültürü ve Roma Kültürüne Tesiri*, Akşam Matbaası, İstanbul.

h. Ortaçağ Avrupa Tarihi:

M. Fuat (Köprülüzade); *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul, 1931.

Reşad Ekrem Koçu; *Bizans Tarihi: (Şarkî Roma İmparatorluğu)*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1934.

Arif Müfid Mansel; *Ortaçağ Tarihi (İkinci Sınıf)*, Milli Eğitim Bakanlığı yay., İstanbul, 1948.

A. Selçuk Özçelik; *Avrupa Feodalitesinin Siyasi ve İktisadi Mahiyeti*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1950.

i. Rönesans Konulu Kitaplar:

Yusuf Şerif (Kılıçel); *Avrupa Edebiyatı: Mühim Simalar ve Numuneler: Renesans*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930.

Mazhar Şevket İpşiroğlu; *Rönesans Sanatı*, Kenan Basımevi, İstanbul, 1942.

M. Şükrü Akaya; *Hümanizmin Çıkışı ve Yayılışı*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1947.

j. Fransa Tarihi:

Ahmet Refik (Altınay); *Fransız İnkılâbı*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1929.

Kemalettin Şükrü; *Büyük Fransız İhtilali*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1931.

Ahmet Refik (Altınay); *Fransız Müverrihleri: Michelet, Lavisse, Vandel*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1932.

Hidayet; *1806 Napolyon'un Seferi*, Topçu Okulu Basımevi, İstanbul, 1936.

Ali Rıza Çelik; *Büyük Fransız İnkılâbı*, Tan Matbaası, İstanbul, 1939.

Feridun Ergin; *Fransız Mağlubiyeti*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1940.

Büyük Fransız İhtilâli/1789-1815, (haz: Necmettin Atalay), Mardin Ulus Sesi Basımevi, Mardin, 1947.

Lûtfi Demirhan; *18. Asır Fransa'sında Siyasî Reform*, Apa Yayınevi, İstanbul, 1945.

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu; *Fransız İhtilali ve Tanzimat*, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul, 1943.

İ. Memduh Seydol; *Fransız İhtilalinin Dış ve İçyüzü*, Sinan Matbaası, İstanbul, 1950.

k. İngiltere Tarihi:

Ahmet (Ağaoğlu); *İngiltere ve Hindistan*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1929.

Süruri Akalın; *Heligoland Muharebesi*, Deniz Matbaası, İstanbul, 1937.

Faik Sabri Duran; *Bugünkü İngiltere*, Yedigün, 1937.

Şinasi Devrin; *İngiltere'nin Harici Siyaseti*, Sertel Matbaası, İstanbul, 1939.

Arif Oruç; *İngiliz Mebusan Meclisi ve Hükümet Mürakabesi*, Tecelli Matbaası, İstanbul, 1940.

Enver Ziya Karal; *İngiltere'nin Akdeniz Hâkimiyeti Hakkında Vesikalar 1798-1805*, Maarif Matbaası, Ankara, 1941.

İhsan Yurdoğlu; *İngiltere'nin Tarihi*, 2 cilt, Ahmet Saitoğlu Matbaası, İstanbul, 1945.

İngiliz 21. Ordular Grubu Normandi Çıkarması ve Baltık Denizine Kadar Harekât, Askeri Matbaa, İstanbul, 1947.

l. İtalya Tarihi:

Ali Reşat; *Faşizm*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1339.

Büyük Harpte İtalya Bahriyesi 1915-1918, (nakleden: Osman Nuri), Deniz Matbaası, İstanbul, 1929.

Saffet Geylangil; *İtalya'dan Amerika'ya Nasıl Uçtular*, Akşam Matbaası, İstanbul, 1933.

İtalyan-Habeş Anlaşmazlığı, Anadolu Ajansı, Ankara,1935.

Kazım Karabekir; *İngiltere İtalya ve Habeş Harbi*, Tecelli Basımevi, İstanbul, 1935.

M. Niyazi Erenbilge; *Habeş Eli ve İtalya-Habeş Harbi*, Aydınlık Basımevi, İstanbul, 1936.

Faik Sabri Duran; *Bugünkü İtalya*, Yedigün, 1937.

M. Saadettin; *Büyük Harpte İtalyan Cephelerindeki Harekât ve İzonzo Yarması*, Askeri Matbaa, İstanbul, 1938.

Kadri Perk; *İtalya-Habeş Harbi: Başlıca Muharebeleri Hakkında Bir Tetkik ve Alınan Dersler*, Askeri Matbaa, İstanbul, 1940.

H. Gürgüç; *1943-1944 İtalya Hareketi*, Askeri Matbaa, İstanbul, 1945.

İtalya Harekâtına Genel Bir Bakış, (der: S. Polatkan), Askeri Matbaa, İstanbul.

m. Almanya Tarihi:

Şükrü Akaya; *Eski Alman Destanlarında Atilla'nın Akisleri*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1944.

Selim Sırrı (Tarcan); *Bugünkü Almanya (Yardımcı Kıraat)*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930.

Ahmet Refik (Altınay); *Alman Müverrihleri*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1932.

Nazım Hikmet; *Alman Faşizmi ve Irkçılığı*, Kader Matbaası, İstanbul, 1936.

H. Gürgüç; *1943-1944 Alman-Rus Savaşı*, Askeri Matbaa, İstanbul, 1944.

Ahmet Emin Yalman; *Naziliğin İçyüzü*, Vatan Matbaası, İstanbul, 1945.

n. Rusya Tarihi:

Seydahmet Cafer (Kırımer); *Rus İnkılâbı*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1930.

Ömer Halis (Bıyıktay); *Rus-İran Harbi 1827-1828*, Askeri Matbaa, İstanbul, 1932.

Galip Kemali Söylemezoğlu; *Rusya Tarihi*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939.

Pertev Demirhan; *Rus-Japon Harbi 1904-1905*, İkbal Kitaphanesi, İstanbul, 1943.

Sermet Gökdeniz; *Rus-Japon Harbi*, Deniz Matbaası, İstanbul, 1944.

Necmettin Deliorman; *Ruslar Balkanlarda Ne Yapmak İstiyorlar?*, Vakit Basımevi, İstanbul, 1945.

H. Kafkaslı; *Sovyet Rusya'da Hayat (Komünistler ve Halk)*, Güzeliş Matbaası, Eskişehir, 1947.

Cafer Seydahmet (Kırımer); *Rus Tarihinin İnkılâba, Bolşevizm'e ve Cihan İnkılâbına Sürüklenmesi*, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1948.

N. Belen; *Komünist Rusya*, Güven Matbaası, İstanbul, 1947.

Abdullah Taymas; *Rus İhtilalinden Hatıralar: 1917-1919*, Güven Basımevi, İstanbul, 1947.

Akdes Nimet Kurat; *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1948.

Esad Fuat Tugay; Rusya Tarihi, Yeni Fazilet Basımevi, İstanbul, 1948.

Erhan Löker; *Bir Gün Sovyet Rusya Yıkılırsa*, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1950.

Memduh Tezel; *Moskova'dan Geliyorum*, Güven Basımevi, Ankara, 1950.

o. Polonya Tarihi:

Sabih Alaçam; *Polonya*, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1943.

Sabih Alaçam-Derviş Etem; *Polonya*, Ölmez Eserler Yayınevi, İstanbul, 1945.

p. Portekiz Tarihi:

Rahmi Apak; *Portekiz ve Salazar*, Sellüloz Basımevi, İzmit, 1949.

Cumhuriyet dönemi Avrupa tarihi kitapları için altı çizilmesi gereken bazı noktalar vardır. Bu dönem genelde Avrupa siyasi tarihi ağırlıklı kitaplar yazılmıştır. Dönemin siyasi tarih ağırlıklı kitapları yanı sıra ülke tarihlerine bakıldığında ise bazı konular öne çıkmaktadır. Genelde askeri tarih üzerine yoğunlaşan konuların yanında, İtalya ve Almanya konusunda "faşizm" olgusu, Rusya için ise "komünizm" olgusu öne çıkmaktadır. Adı geçen telif kitaplara konu olan bir diğer ülke ise Fransa'dır. Özellikle de Fransa hakkındaki kitapların neredeyse tamamı Fransız İhtilali'ni konu etmektedir. Fransız İhtilali'ne olan ilginin nedenini de Osmanlı döneminden itibaren ülkemizde görülen Fransız etkisinde aramak gerekmektedir. Meşrutiyet dönemiyle ağırlıklı bir şekilde hissedilen bu etkiyi, gerek eğitim alanında gerekse sosyo-kültürel yaşamda görmek mümkündür. Aynı şekilde Milli Mücadele ruhunu ve Kemalist Devrimi düşünsel anlamda besleyen unsurlardan biri de, Fransız İhtilali'dir. Özellikle Mustafa Kemal, Fransız ihtilali ile tüm dünyaya yayılan ulusal egemenlik, milliyetçilik, laiklik ve çağdaşlaşma kavramlarının, Avrupa'nın gelişimine etkisi üzerinde önemle durmaktadır. Mustafa Kemal'in özgürlük ve bağımsızlık anlayışının kökeninde Fransız İhtilali yatmaktadır[2]. Mustafa Kemal'in Fransız İhtilali'ne yaptığı vurgu ve verdiği önem, şu sözlerinden de anlaşılmaktadır:

> "Fransız ihtilali bütün cihana hürriyet fikrini nefheylemiştir ve bu fikrin halen esas ve menbaı bulunmaktadır. Fakat o tarihten beri beşeriyet terakki etmiştir. Türk demokrasisi Fransa ihtilalinin açtığı yolu takip etmiş, lakin kendisine has vasf-ı mümeyyizle inkişaf etmiştir…" [3].

[2] Şerafettin Turan; *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1989, s: 10.

[3] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1997, s: 120.

Mustafa Kemal'in, Fransız İhtilali'nin düşünsel hazırlayıcıları içinde en çok okuduğu ve faydalandığı düşünür, Jean- Jacques Rousseau'dur. Onun için okul yıllarından başlayan ilgiyle okuduğu bu Fransız düşünürünün önemi, kişi için özgürlükçü, toplum içinse siyasi rejim olarak cumhuriyetçi olması idi[4].

Bu nedenle Milli Mücadele dönemine ve Cumhuriyetin inşa sürecine örnek olan ve ilham veren Fransız İhtilali'nin bu dönem yazılan kitaplara konu olması gayet doğaldır. Mustafa Kemal'in bir bütün olarak Avrupa tarihsel gelişimine ve bu gelişimin kazanımlarına ilgisi, okuduğu kitaplara da yansımaktadır. Mustafa Kemal dünya tarihi ile ilgili olarak şu kitapları okumuştur:

Ahmet Refik (Altınay); *Büyük Tarih-i Umumi*, 6 cilt, Kitabhane-i İslam ve Askeri, İstanbul, 1328 [1912].

Ali Reşat; *Avrupa ile Münasebet-i Hariciyemiz Nokta-i Nazarından Tarih-i Osmanî*, (Mekteb-i Mülkiye 1. sınıfında takrir edilen ders notları), Kanaat Matbaası, İstanbul, 1329 [1913].

Jean Jacques Rousseau; *Mukavele-i İçtimaiyye Yahut Hukuk-i Siyasiyye Kavaid-i Esasiyyesi*, Matbaa-i Hayriye Şürekâsı, İstanbul, 1329 [1913].

Charles Gide; *İlm-i İktisad Dersleri*, (çev: Hasan Hamid- Hasan Tahsin-M. Zühdü), 4 cilt, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1914–1918.

Lenin; *Burjuvazya Demokrasyası İle Proletarya Diktatörlüğü Hakkında Tezler*, Türkiye İştirakiyun Komünist Teşkilatı, Bakü,1920.

Gustave Le Bon; *Dün ve Yarın Nusus-i Ruhiyye ve İçtimaiye*, (çev: Abdullah Cevdet), Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1921.

Alfred Feuillet; *Avrupa Milletleri Ruhiyatı*, (çev: Mustafa Rahmi Balaban), Matbaa-i Amire, İstanbul, 1923 [1339].

Montesquieu; *Ruhü'l-Kavanin*, (çev: Hüseyin Nazım), 2 cilt, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1339 [1923].

Erich Ludendorff; *İdare-i Harb ve Siyaset*, (çev: Şükrü Ali), Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1341 [1925].

John Stuart Mill; *Hürriyet*, (çev: Hüseyin Cahit Yalçın), Akşam Matbaası, İstanbul, 1927.

George Herbert Wells; *Cihan Tarihinin Umumi Hatları*, 5 cilt, Maarif Vekâleti, İstanbul, 1927–1928.

James Churchward; *Kaybolmuş Mu Kıtası,* (tercüme), [y.y.], [t.y.].

James Churchward; *Mu'nun Çocukları*, (tercüme), [y.y.], [t.y.].

James Churchward; *Mu'nun Mukaddes Sembolleri*, (tercüme), [y.y.], [t.y.].

Jean Meslier; *Akl-ı Selim Le Bon Sens*, (çev: Abdullah Cevdet), Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1928.

[4] Turan, *age.*, s: 13.

Selim Sırrı (Tarcan); *Bugünkü Almanya (Yardımcı Kıraat)*, Maarif Vekâleti yay., İstanbul, 1930.

Tarih III (Yeni ve Yakın Zamanlar), Maarif Vekâleti yay., İstanbul,1933[5].

Özgürlük ve bağımsızlık, Milli Mücadele ruhunu canlı tutan ve Cumhuriyetin inşa sürecine yön veren iki kavramdır. Avrupa tarihi ise bu iki kavram için mücadelenin tarihsel tecrübelerini yansıtmaktadır. Özellikle Milli Mücadele dönemi için, Avrupa'nın düşünsel gelişimine yön veren düşünürler, özgürlüğe giden yolu simgelemektedirler. J. Meslier'in *Akl-ı Selim* adlı eserinin tercümesini yapan Abdullah Cevdet'in sözleri bunu kanıtlamaktadır. Abdullah Cevdet'in çıkardığı *İçtihat* dergisinde bölümler halinde yayınlanan *Akl-ı Selim*'in okuyucu mektuplarına yansıyan olumlu etkisi, eserin kitap halinde basılmasını sağlamıştır. Abdullah Cevdet tercümesini yaptığı eser hakkında şunları dile getirmektedir.

> "Akl-ı Selim kutsi bir isyandır ve bunu gönüllerde gezdirmek aşkının ateşi hiçbir zaman söndürülemeyecektir. Prométhée, Kafkas dağlarında değil, gönül dağlarındadır ve zincirleri kırmıştır. Mabudumuz fazilettir, imalı fazilet ise hürriyetsiz mümkün değildir. Hürriyetlerin akdem ve akdesi fikir ve vicdan hürriyetidir. Bu tercümenin mevzuu bir ubudiyet ve ibadettir: Hürriyet ilahidir, bir ubudiyet ve ibadettir" [6].

Aynı şekilde Kemalettin Şükrü de *Büyük Fransız İhtilali* adlı kitabını yazma amacını, Fransız İhtilali ile özdeşleşen özgürlük fikrinin altını çizerek açıklamaktadır:

> "Genç ruhlarda hürriyet aşkının kuvvetlenmesine ve her ne şekle bürünürse bürünsün hürriyeti boğan istibdat ve zulme karşı mücadele kuvvetini aşılamağa muvaffak olursam bana ne mutlu…" [7].

Dünya tarihini bir bütün halinde değerlendiren Mustafa Kemal'in etkilendiği yazarlardan biri de George Herbert Wells'tir. Wells'in görüşlerinin Mustafa Kemal üzerindeki etkisi şöyle özetlenebilir:

> "Mustafa Kemal, dünyanın sürekli bir barışa kavuşabilmesi için 'tek bir yasaya ve tek bir adalete' dayalı birleşik bir dünya devleti kurulması gerektiği yolundaki öneriyi 'tatlı bir düş' olarak nitelemiştir. Bu da tam anlamıyla gerçekçi olan

[5] *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, (der: Gürbüz Tüfekçi), Türkiye İş Bankası yay., Ankara, 1983.

[6] Jean Meslier, *Akl-ı Selim, Le Bon Sens*, (çev: Abdullah Cevdet), Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1928, s: 3.

[7] Kemalettin Şükrü; *Büyük Fransız İhtilali*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1931.

> Mustafa Kemal'in ideallerinde bile düşe yer vermek istemeyişinin doğal bir sonucudur.
>
> Yine aynı şekilde Mustafa Kemal, Wells'in düşlediği Birleşik Dünya Devleti ile İslam Birliği ve Halifeliğin güçlendirilmesi önerileri arasında bir benzerlik kurma yoluna gitmiştir.
>
> Birleşik Dünya Devleti kuruluncaya değin, devletlerarasında bölgesel birlikler kurmanın yararlı olacağı görüşü, Mustafa Kemal'in barışa dayalı dış siyasasının ana ilkelerinden birini oluşturmuştur" [8].

Söz konusu edilen noktalar Kemalist Cumhuriyet'in Avrupa algısını da ortaya koymaktadır. Bu algılama biçimi özgürlük, bağımsızlık, laiklik, çağdaşlaşma ve dünya barışına dayalı bir Cumhuriyet'in kurulmasına kaynaklık etmiştir.

Aynı şekilde dönemin telif eserlerinin yazarları üzerine de birkaç söz söylemek gerekmektedir. Bu kitaplar arasında Ahmet Refik Altınay, Fuat Köprülü, Yusuf Akçura, Niyazi Berkes, Cemal İzzet Tukin ve Akdes Nimet Kurat gibi isimler tarafından yazılan eserler, Cumhuriyet'in ilk yıllarına ait kitaplar olmalarına karşın günümüzde hâlâ kaynak kitap olma özelliklerini korumaktadırlar. Ayrıca bu dönem, adı geçen isimlerden Ahmet Refik Altınay, Fuat Köprülü ve Yusuf Akçura hem eserleriyle, hem de tarihçiliğe yön veren bakış açılarıyla önemli bir yere sahiptirler. Tarihçiliğe katkı açısından Ahmet Refik Altınay'ın önemi, geleneksel Osmanlı tarihçiliğinden ulusal tarihçiliğe geçişte üstlendiği öncü rolde saklıdır. Ahmet Refik'in tarihçilik anlayışını, geleneksel Osmanlı tarihçiliğinden ayıran en belirgin özelliklerden biri, Batı tarihçiliğine olan yakın ilgisi ve sosyal tarihe olan eğilimidir[9]. Tarihçilik açısından Fuat Köprülü'nün farkı ise sahip olduğu geniş kültür birikiminin bir sonucu olan, karşılaştırmalı tarih sorunlarına yaklaşımındaki yetkinlikte ortaya çıkmaktadır[10]. Bu dönem tarih alanında, gerek bakış açısı, gerekse resmi tarih tezinin oluşumunda etkin rolü üstlenen isim ise Yusuf Akçura'dır. Tarihçilikte yöntem açısından ileri bir adım atmış olan Akçura, 1931'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin [daha sonraki adıyla Türk Tarih Kurumu] kurucu üyesi, 1932'de de ilk başkanı olarak görev yaptı. Bu dönem Fuat Köprülü ile Yusuf Akçura tarihçiliği ve tarihi olayları değerlendirme açısından birbirinden farklı iki yaklaşımın temsilcileri oldular. Söz konusu ortamda, resmi tarih tezi ile uyumlu

---

8 Turan; *age.*, s: 38.

9 Zafer Toprak; "Türkiye'de Çağdaş Tarihçilik (1908-1970)", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, (der: S. Atauz), Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1986, s: 432.

10 Halil Berktay; *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, Kaynak yay., İstanbul, 1983, s: 81.

etnik bir bakış açısına da sahip maddeci tarih görüşüyle öne çıkan Akçura'ya karşın Köprülü, karşılaştırmalı tarih anlayışı ve kültürel birikiminin zenginliği ile tarihin alanının gelişiminde öncü rolü üstlendi[11].

1.2. Tercüme Kitaplar:

Türkiye'de tarih alanında yürütülen çalışmalar ve faaliyetler açısından Avrupa tarihi, sınırlı bir ilgiye tabidir. Bu ilgisizliğe neden olan birçok farklı etken mevcuttur. Türkiye'de tarihçilik, kendi sınırları içinde ve içe kapanık bir karakterdedir. Bu karakterin de etkisiyle tarihçilik, diğer ülke tarihlerine ve dünya tarihine ilgisiz kalmaktadır. Türkiye'de dili ve edebiyatı öğretilen başka toplum ve ülkelerin (örneğin İngilizlerin) kültür tarihi ikinci elden bilgilerle yansıtılmaktadır. Aynı şekilde Türkiye'de başka toplumların tarihine ne akademik bir ilgi, ne de bu alanda çalışmaya imkân verecek mali olanaklar sağlanabilmiştir[12]. Bunun yanında Avrupa'ya ve Avrupa tarihine, geçmişten gelen önyargılı bir tutumum varlığı da bu ilgisizliği besleyen bir niteliğe sahiptir. Mustafa Kemal'in tarihi bir bütün olarak gören yaklaşımına karşın günümüzde Avrupa tarihi, Türk tarihinden soyutlanmış bir haldedir. Kültürel ve dinsel farklılığın altının çizilmesiyle Avrupa tarihi, bir "Hıristiyan tarihi" olarak görülmektedir. Bu ise, ülkemizde Avrupa ve Avrupa tarihini bir "öteki" olarak görülmesine neden olmaktadır. Bu ilgisizliğe yol açan sebeplerden siyasal içeriğe sahip olan husus ise, halen geçerliğini koruyan "Batı karşıtlığı" olgusudur.

Batı karşıtlığı, Türkiye'de milliyetçi-muhafazakâr ve İslamcı siyasal düşüncenin kaynaklarından biridir; islamcılığın politik düşünüşünde ise, kurucu bir öğe niteliğindedir. Kapitalist uygarlığın/barbarlığın güçlü tasvirlerinin ve eleştirilerinin olduğu bu söylemin temelinde de ötekileştiren bir bakış açısı yatmaktadır. Yani bu söylem bir bakıma "*bir tersinden Oryantalizm*"dir[13]. Söz konusu olan kültürel ve siyasal etkenlere eklenmesi gerekli bir konuda, bu alanda araştırmayı zorlaştıran bilimsel faktörlerdir. Uzun bir süreci gerektiren yabancı dil hâkimiyetinin başı çektiği bilimsel alandaki güçlüklere, Avrupa tarihi kaynaklarına ulaşmadaki sıkıntı ve araştırmalara gerekli maddi desteğin sağlanamamasının eklenmesi, bu sahaya yetersiz ilgiyi açıklamaktadır. Bütün sayılan bu olumsuzluklar dolayısıyla ülkemizde Avrupa tarihi alanında mevcut

[11] Toprak; agm., s: 433. Ayrıca bkz: Halil Berktay; "Dört Tarihçinin Sosyal Portresi", *Toplum ve Bilim*, No: 54-55, İstanbul, 1991 ve François Georgeon; *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 1996.

[12] Salih Özbaran; *Tarih Tarihçi ve Toplum*, Tarih Vakfı Yurt yay., 3. baskı, İstanbul, 2005 ss: 118-119.

[13] Tanıl Bora; "Milliyetçi-Muhafazakâr ve İslamcı Düşünüşte Negatif Batı İmgesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, c: 3, İletişim yay., İstanbul, 2002, s: 267.

kaynak eksikliği tercüme eserler vasıtasıyla giderilmektedir. Bu açıdan tercüme eserler, günümüzde olduğu gibi Cumhuriyet'in ilk yıllarında da Avrupa'nın tarihsel sürecinin kitlelere aktarılmasında önemli bir rol oynadı.

Cumhuriyet'in kuruluşunun ardından, Avrupa tarihi ve kültürü hakkında kitleleri bilgilendirme rolünü tercüme kitaplar üstlendi. Enver Ziya Karal, George Herbert Wells'in *Cihan Tarihinin Ana Hatları* adlı eserinin, Türkiye'de devlet eliyle tercüme edilen ilk eser olduğunu belirtmektedir[14].

Bu dönem tercüme faaliyetlerine katkılarıyla Remzi Kitabevi ve Tercüme Bürosu öne çıkmaktadır. 1937 yılında Remzi Kitabevi'nin başlattığı "Dünya Muharrirlerinden Tercümeler Serisi" girişiminin ardından, 1940-1967 yıllarında faaliyette bulunan Tercüme Bürosu da bu alana hizmet etti. Tercüme Bürosu'nda; Saffet Pala, Sabahattin Eyüboğlu, Sabahattin Ali, Bedrettin Tuncel, Enver Ziya Karal ve Nusret Hızır gibi isimler bulunmaktadır. Burada ilk üç yılda yayımlanan 109 eserin 39'u klasik Yunanca'dan, 38'i Fransızca'dan, 10'u Almanca'dan. 8'i İngilizce'den, 6'sı Latince'den, 5'i Şark ve İslam klasiklerinden, 2'si Rusça'dan ve bir tanesi de İskandinav edebiyatındandır[15]. Bu dönem klasik eserlerin tercümesinde, uygarlıkların merkezinde Anadolu uygarlığı vardı. Akıcılık ve konuşma dilinin kullanımına dikkat edilmesiyle Batı kültürünün "doğallaştırılması"nda araç olarak görülen tercümeler, kitlelerin "batılılaşması"nda etkin bir rol oynadı[16].

Avrupa tarihi hakkında dönemin tercüme kitapları şunlardır:

a. Avrupa Siyasi Tarihi:

Alfred Feuillet; *Avrupa Milletleri Ruhiyatı*, (çev: Mustafa Rahmi Balaban), Matbaa-i Amire, İstanbul, 1923[1339].

Erich Ludendorff; *İdare-i Harb ve Siyaset*, (çev: Şükrü Ali), Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1341 [1925].

E. Lavisse-A. Rambaud; *Histoire Generale/ (Baş kısımları)*, Türkçe tercümesi: c: I, Bir heyet tarafından, İstanbul, 1926.

Herbert George Wells; *Cihan Tarihinin Umumi Hatları*, 5 c. Maarif Vekâleti yay., İstanbul, 1927-1928.

Fernand Boverat; *Avrupa Nüfusunun İstikbali*, (nâkili: M. Celal), Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1932.

Léon Cahen Raymond; *1919'dan 1937 Yılına Kadar Dünya Tarihi*; (çev: Galip Kemali Söylemezoğlu), Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939.

[14] *Felsefe Kurumu Seminerleri*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1977, s: 258.
[15] http://www.meb.gov.tr/meb/hasanali/egitimekatkilari/yayinlar.htm son erişim 28.8.2006.
[16] Özlem Berk; "Batılılaşma ve Çeviri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, c: 3, s: 515.

Charles Seignobos; *Avrupa Kavimlerinin Mukayeseli Tarihi*, (çev: Hüseyin Cahit Yalçın), 2 cilt, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939.

Büyük Bahri Devletlerden I-II, (çev: Saim Besbelli), Deniz Matbaası, İstanbul, 1941.

Fernard Grenard; *Asya'nın Üstünlüğü ve Düşkünlüğü: Avrupa'nın İkbali*, (çev: H. Varoğlu), Cumhuriyet Matbaası, İstanbul,1941.

Edmond Rossier; *Avrupa'nın Siyasi Tarihi: 1815-1919*, (çev: A. K. Aksüt), Fazilet, İstanbul, 1943.

L. Von Ranke; *Büyük Devletler*, (çev: Bekir Sıtkı Baykal), Maarif Vekâleti yay., Ankara, 1944.

Jules Romains; *Avrupa Mukadderatın Yedi Muamması*, (çev: Lütfi Ay), Güven Basımevi, İstanbul, 1944.

b. Avrupa Düşünce Tarihi:

Montesquieu; *Ruhü'l-Kavanin*, (çev: Hüseyin Nazım), 2 cilt, Matbaa-i Amire, İstanbul,1339 [1923].

John Stuart Mill; *Hürriyet*, (çev: Hüseyin Cahit Yalçın), Akşam Matbaası, İstanbul, 1927.

Jean Meslier; *Akl-ı Selim/Le Bon Sens*, (çev: Abdullah Cevdet), Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1928.

c. Seyahat Kitapları:

Poi Vidal Lablas; *Marko Polo'nun Seyahati: Avrupa ile Asya'nın Münasebatı*, (çev: Emiroğlu Ziya), Turing ve Otomobil Kulübü Matbaacılık ve Neşriyat, İstanbul, 1932.

Laurence Sterne; *Fransa ve İtalya'da Hissî Seyahat*, (çev: Ali Kâmi Akyüz), Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1945.

d. Tarihi Şahsiyetler:

André Maurois; *Voltaire*, (çev: İrfan Konur), Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1939.

Voltaire; *İsveç Kralı XII. Şarl'ın Tarihi*, (çev: Nahid Sırrı), Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1939.

e. Eskiçağ tarihi

Clemend Wood; *Roma Tarihi*, (çev: Ömer Rıza Doğrul), Tan Matbaası, İstanbul, 1939.

Clemens Bosch; *Roma Tarihinin Ana Hatları*, (çev: Sabahat Atlan), Rıza Koşkun Matbaası, İstanbul, 1940.

Andreas Rumpf; *Yunan ve Roma Sanatı*, (çev: Jale İnan), Pulhan Matbaası, İstanbul, 1949.

Georges Poisson; *Avrupa'nın İskân Tarihi: Bugünkü Durum, Kaynaklar ve Evrim*, (çev: Şevket Aziz Kansu), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1950.

f. Ortaçağ Avrupa Tarihi

Charles Diehl; *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (çev: Tevfik Bıyıklıoğlu), Vakit, İstanbul, 1937.

Hon. S. Runciman; *Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1943.

A.A Vasiliev; *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (çev: Arif Müfid Mansel), Maarif Matbaası, Ankara, 1943.

Walter Ruben; *Doğuda ve Batıda Ortaçağ Felsefesi*, (çev: Abidin İtil), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1944.

g. Rönesans Konulu Kitaplar:

Comte de Gobineau; *Rönesans: Tarihi Sahneler*, (çev: Cami), Sanayii Nefise Matbaası, İstanbul, 1931.

Louis Hourtıcq; *San'at Şaheserleri: Rönesans, Klasik Devir: XIX. Asır*, (çev: Burhan Toprak), Kenan Basımevi, İstanbul, 1941.

h. Fransa Tarihi:

Yumni, A.; *Napolyon Seferleri 2. Kısım*, Askeri Akademiler Kumandanlığı Matbaası, İstanbul, 1928.

Ernest Von Aster; *Fransız İhtilali'nin Siyasi ve İçtimai Fikirleri*, (çev: M. Nermi), Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara, 1927.

Mareşal Petain; *Verdön Meydan Muharebesi*, (çev: Osman Senayi), Askeri Matbaa, İstanbul, 1931.

Mantay; *Marn Muharebesi*, (çev: Rahmi), Harb Akademisi Matbaası, İstanbul, 1932.

Jacques Bainville; *Fransa Tarihi*, (çev: Hüseyin Cahid Yalçın), 2 cilt, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1938.

Ernest Robert Curtius; *Fransız Medeniyeti*, (çev: Sabahattin Eyüboğlu), Devlet Basımevi, İstanbul, 1938.

A. Mathiez; *Fransız İhtilali: Dehşet*, (çev: Şükrü Kaya), 2 cilt, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1940.

Andre Simon; *Fransa'yı Ele Verenler*, Moskova, 1941.

Andre Maurois; *Fransa Faciası*, (çev: Mansur Tekin), Üniversite Kitabevi, İstanbul, 1942.

François Alphonse Aulard; *Fransa İnkılâbı'nın Siyasi Tarihi: Demokrasinin ve Cumhuriyetin Kaynakları ve Gelişmesi 1789-1804*, (çev: Nazım Poray), 3 cilt, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1944.

General Giraud; *Fransa'da Mağlubiyetin Sebepleri*, (çev: Hilmi Oray), Askeri Matbaa, İstanbul, 1944.

Pierre Lazareff; *Fransa'da Basın Rezaletleri Yahut Fransa'yı Çökerten Dördüncü Kuvvet*, (çev: Şevket Rado), Üniversite Kitabevi, İstanbul, 1945.

Voltaire; *XIV. Louis Asrı*, (çev: Nahid Sırrı Örik), 3 cilt, Maarif Matbaası, Ankara, 1945-1946.

Albert Sorel; *Avrupa ve Fransız İhtilâli*, (çev: Nahid Sırrı Örik), 7 cilt, Maarif Vekâleti yay., İstanbul, 1949-1956.

Jules Michelt; *Fransız İhtilâli Tarihi*, (çev: Hamdi Varoğlu), Milli Eğitim Bakanlığı yay., Ankara, 1950.

ı. İngiltere Tarihi:

Sir George Arthur; *Kitchner ve Harp*, (çev: Sabit), Askeri Matbaa, İstanbul, 1926.

Rejinald Bakon; *Jotland Deniz Muharebesi ve Münasebetsizlikleri*, (çev: Ali Rıza Rahmi), Deniz Matbaası, İstanbul, 1929.

A. Lawrence Lowel; *İngiltere'nin Hükümeti*, (çev: Hüseyin Cahit Yalçın), 5 cilt, Akşam-Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1927.

Belleyir Karlion; *Yutland Muharebe-i Bahriyesi*, (çev: Ali Rıza Seyfi), Deniz Matbaası, İstanbul, 1934.

Andre Maurois; *İngiltere Tarihi*, (çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1938.

Hilaire Belloc; *Bugünkü İngiltere'yi İyice Anlamak İçin*, (çev: Galip Kemali Söylemezoğlu), Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939.

1919 Efgan- İngiliz Harbi, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1941.

W. A. Wells; *İngiliz Müstemlekelerinin Kısa Bir Tarihi*, (çev: M. Manyasiğ), Alâeddin Kıral Basımevi, Ankara, 1942.

William Guy Cavr; *Büyük Harpte İngiliz Denizaltı Gemilerinin Menkibesi*, (çev: Hikmet Dağda), Deniz Matbaası, İstanbul, 1946.

A. Davenport; *İngiliz Harsı ve Fikir Hareketleri Elizabeth Devrinden XIX. Asra Kadar*, (çev: Leyla Sayar-Ercüment Atabay), Üniversite Basımevi, İstanbul, 1947.

j. İtalya Tarihi:

Hans Ritter; *Büyük Harp İzonzo Yarması*, (çev: Nuri Refet), Askeri Akademiler Kumandanlığı Matbaası, İstanbul, 1928.

Marsel Ouessant; *Karagömlekliler İhtilali*, (çev: Haydar Rıfat), Tefeyyüz Kütüphanesi, İstanbul, 1937.

Giovanni Boccaccio; *İtalya Hikâyeleri*, (çev: Halikarnas Balıkçısı), Sertel Matbaası, İstanbul, 1939.

A. Savelli; *İtalya Tarihi*, (çev: Galip Kemali Söylemezoğlu), Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1940.

k. Almanya Tarihi:

General Bois; *1914–1918 Alman Ordusu Harp Esnasında Azamet ve İnhizamı*, (çev: Ali Galip), Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1339.

V. Nicolai; *Almanya'da Gizli Kuvvetler (Almanya'da Askeri Casusluk)*, (çev: Mehmet Nihat), Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1341.

Hans Ritter; *Büyük Harpte Alman Cepheleri*, (çev: Nuri Refet), Harp Akademisi Kumandanlığı Matbaası, İstanbul, 1928.

Amiral Reinhard Scheer; *Harb-i Umumide Alman Açık Deniz Donanması*, (nak: Sait Talat), Deniz Matbaası, İstanbul, 1928.

Tacite; *Germanya*, (çev: Cami), Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara, 1930.

Herman Pinnow; *Almanya Tarihi*, (çev: Fehmi Baldaş), Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1940.

M. Talat Sümer; *Tarihte Almanlar*, Ülkü Basımevi, İstanbul, 1940.

Tacitus; *Germanya*, (çev: Hamit Dereli), Maarif Matbaası, Ankara, 1944.

Hans Behrend; *Faşizmin Perde Arkası*, (çev: Burhan Arpad), Arpad Yayınevi, İstanbul, 1945.

Madame de Steal; *Almanya'ya Dair*, (çev: N. Baydar), Maarif, Ankara, 1945.

Emil Ludving; *Bismark Nasıl Düştü?*, (çev: Haydar Rıfat), İstanbul, 1950.

Leopold Von Ranke; *Reform Devrinde Alman Tarihi*, (çev: Cemal Köprülü), Milli Eğitim Vekâleti yay., Ankara, 1953.

l. İspanya Tarihi:

Dixon; *Romalılar Devrinde Evvel İberya ile Adalar Denizi Arasındaki Münasebet*, Ebüzziya Matbaası, İstanbul, 1937.

Clement Wood; *İspanya'da Engizisyon*, (çev: Ömer Rıza Doğrul), Tan Matbaası, İstanbul, 1938.

Louis Bertrand; *İspanya Tarihi*, (çev: Galip Kemali Söylemezoğlu-Nurullah Ataç), Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1940.

m. Finlandiya Tarihi:

Grigoriy Petrov, **Beyaz Zambaklar Memleketinde: Finlandiya** (Çev: Ali Haydar Taner), İstanbul, 1929.

n. Rusya Tarihi:

N. Brian; *Rusya Tarihi*, (çev: Galip Kemali Söylemezoğlu), Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1939.

Castex; *Cengiz Han'dan Stalin'e 1-Sevkülcey: Bir Manevranın Teselsul ve Tahavvülü 2-Komünizm-Faşizm Mücadelesi*, (çev: Süruri Akalın), Deniz Matbaası, İstanbul, 1939.

Neill-William Morton; *Fin-Sovyet Harbi*, (çev: Necat Akar), Zerbamat Basımevi, Ankara, 1940.

Mauric Edelman; *Ural'ların Gerisinde Rusya Nasıl Hazırlandı?*, (çev: Mithat Resnelioğlu), Askeri Matbaa, İstanbul, 1944.

Paul Winterton; *Rusya'nın İçyüzü*, (çev: Ferda Kocaçimen), Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1946.

John Fischer; *Sovyet Cennetinin İçyüzü*, (çev: Fethi K.), Kenan Matbaası, İstanbul, 1947.

Arthur Koestler; *Sovyet Efsanesi ve Hakikat Kızıl Rusya'nın İçyüzü*, (çev: Hüseyin Cahit Yalçın), İnsel Kitabevi, İstanbul, 1947.

William C. Bullitt; *Kızıl Rusya Tek Başına Bir Dünya*, (çev; Hüseyin Cahit Yalçın), Tanin Matbaası, İstanbul, 1948.

George Creel; *Rusların Asya Siyaseti*, (çev: Behlül Toygar), Şirket-i Mürettibiyye Basımevi, İstanbul, 1949.

Aleksandır Puşkin; *Pugaçev İsyanının Tarihi*, (çev: Râna Çakırgöz), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1949.

Aleksandır Trakanov; *Sürgünler Diyarı Sibirya*, (çev: Sadullah Cenkci), Kardeşler Basımevi, İstanbul, 1950.

Tercüme kitaplar ile modern tarih alanındaki ilk çalışma örnekleri genç nesillere sunularak bir tarih bilinci kazandırılması amaçlandı. Bu tarih bilincini aşılamanın bir yolu da; Cumhuriyet gençliğine, Türkiye tarihi ile diğer ülke tarihlerini kıyaslayabilme yetisinin kazandırılmasıydı. Bununla ilgili olarak A. Savelli'nin *İtalya Tarihi* adlı eserini çeviren Galip Kemali Söylemezoğlu da Türk milletinin tarihinin diğer dünya milletleriyle olan farkını ortaya koymak, gayesiyle eserin çevirisini yaptığını dile getirmektedir.

> "Yakın bir zamanda, biz de kocaman bir imparatorluk kaybettik. Bizans ile Roma'dan dünyada eser kalmamışken; Türk milleti, Türk Devleti, göz açıp kapayacak kadar az bir zaman içinde, eskisinden daha zinde, daha müterakki, daha uyanık bir hale gelmiş ve mevcudiyetini dünyanın takdir ve hayretleri karşısında muhafaza etmiştir… İşte bizim bütün dünya milletleriyle en bariz farkımız budur. Hiçbir zaman, hiçbir yabancının hâkimiyeti altına girmemişiz, daima hürriyet ve istiklalimizi korumuşuzdur. Roma medeniyetinin yegâne varisi olduğunu iddia eden İtalya ise…"[17].

Bu aynı zamanda genç neslin Cumhuriyet'in kazanımlarının bilincine varması ve Türk devletinin geldiği noktayı tahlil edebilmesini de sağlayacaktı.

Cumhuriyet dönemi Avrupa tarihi kitaplarına temas etmenin öneminin Cumhuriyet dönemi eğitim alanındaki değişikliklerle de ilişkilendirilmesi gerekmektedir. 1924 tarihli lise programına hâkim olan Avrupa merkezli tarih öğretimi, genel tarih ve Avrupa tarihine ağırlık veren bir programdı[18]. Ancak 1930 yılına gelindiğinde ilk, orta, lise programlarında, Türk Tarih tezine göre önemli değişiklikler yapıldı. 1930'ların başında da Atatürk'ün gözetiminde hazırlanan ortaöğretim ve lise tarih kitapları, milliyetçi-modernist bir misyondan yola çıkarak, Kemalizm'in evrensel modernizasyonu yakalamaya dönük, insanlıkla bir bütün olma çabası içindeki nispeten geniş bakış açısını yansıttı[19]. Avrupa tarihi adına 1931 yılında Türk Tarih Tetkik Cemiyeti üyelerine yazdırılan tarih ders kitapları bütünde Osmanlı tarihine ayrılırken, Avrupa tarihine sınırlı yer vermektedir[20]. Yine bu kitaplarda Avrupa tarihi işleniş şekli açısından Osmanlı tarihine bağımlı yani Osmanlı-Avrupa ilişkileri çerçevesinde ele alınan bir konu niteliğindedir[21].

Sonuç olarak hem dönemin önemli isimleri tarafından yazılan, hem de çevirileri yapılmak suretiyle dilimize kazandırılan Avrupa tarihi konulu kitaplar, Cumhuriyet döneminin eğitim anlayışına yön veren Türk Tarih tezine karşın, kitleleri Avrupa tarihi hakkında bilinçlendirme görevini üstlendi. Bu çalışmada belirtilen kitaplar, eğitim alanında Türk tarihi ile sınırlı bir anlatıma ağırlık veren bu döneme karşı eleştirileri, bir miktar olumluya döndürme rolünü de üstlenmektedir. Çünkü bu kitaplar, Türkiye'nin batılılaşma serüveninde genç nesillere özgürlük, bağımsızlık, laiklik, ulusal egemenlik, milliyet-

---

17 A. Savelli; *İtalya Tarihi*, (çev: G. Kemali Söylemezoğlu), Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1940, ss: 2-3.

18 Mesut Çapa; "Türkiye'de 1930 Öncesi Tarih Öğretimi",*Toplumsal Tarih*, No: 129, Eylül 2004, s: 84.

19 Mutlu Öztürk, "Tarih Eğitimi ve Ders Kitapları/Halil Berktay ile Söyleşi", *Toplumsal Tarih*, No: 100, Nisan 2002, s: 41.

20 Hamit-Muhsin; *Türkiye Tarihi*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930; *Tarih I*, Maarif Vekâleti yay., İstanbul, 1931; *Tarih II*, Maarif Vekâleti yay., İstanbul, 1933; *Tarih III (Yeni ve Yakın Zamanlar)*, Maarif Vekâleti yay., İstanbul, 1933; *Tarih IV*, Maarif Vekâleti Yay., İstanbul, 1931.

21 Zeki Arıkan; "Ders Kitaplarında Avrupa Tarihi", *TÖDK*, Dokuz Eylül yay., İzmir, 1998, s: 164.

çilik kavramlarını, Avrupa'nın tarihsel deneyimi ile aktarma işlevine sahiptir. Aynı zamanda bu kitaplar aracılığıyla Cumhuriyet gençliğine, insanlık tarihini geniş bir bakış açısıyla değerlendirebilme yeteneği kazandırılması amaçlanmıştır. Ancak konuyla bağlantılı olan asıl ilginç nokta, Avrupa tarihinin günümüzdeki durumudur. Genelde Avrupa tarihi hakkındaki kaynak olarak kullanılan kitaplar tercüme eserlerdir. Tercüme faaliyeti açısından 1960'larda Akşam Kitap Kulübü, 1990'larda Afa Yayıncılık ve son dönemde Literatür Yayıncılık (buna Dost ve İmge kitabevleri de eklenebilir) bu alandaki önemli eserlerin dilimize kazandırılmasında önemli bir rol oynadı. Tercüme konusundaki bu olumlu çabalara karşın Türkiye'de Avrupa tarihi, özellikle akademik düzeyde hâlâ yetersiz bir ilgi ile karşı karşıyadır. Bu durum ise, ülkemizde Avrupa tarihi çalışmalarının dünü ve bugününe dair düşünme zamanının geldiğini kanıtlamaktadır.

Kaynaklar:

Acaroğlu, M. Türker; *Batı'da ve Türkiye'de Kaynakça Tarihi*, İletişim yay., İstanbul, 2003.

Arıkan, Zeki; "Ders Kitaplarında Avrupa Tarihi", *TÖDK*, Dokuz Eylül yay., İzmir, 1998.

Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, (der: Gürbüz Tüfekçi), Türkiye İş Bankası yay., Ankara, 1983.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1997.

Berk, Özlem; "Batılılaşma ve Çeviri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, c: 3, İletişim yay., İstanbul, 2002.

Berktay, Halil; *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, Kaynak yay., İstanbul, 1983.

Berktay, Halil; "Dört Tarihçinin Sosyal Portresi", *Toplum ve Bilim*, Sayı:54-55, İstanbul, 1991.

Bora, Tanıl; "Milliyetçi-Muhafazakâr ve İslamcı Düşünüşte Negatif Batı İmgesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, c: 3, İletişim yay., İstanbul, 2002.

Çapa, Mesut; "Türkiye'de 1930 Öncesi Tarih Öğretimi", *Toplumsal Tarih*, No: 129, Eylül 2004, ss: 80-87.

Davies, Norman; *Avrupa Tarihi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

Felsefe Kurumu Seminerleri, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1977.

Georgeon, François; *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 1996.

Hamit-Muhsin; *Türkiye Tarihi*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930.

Kemalettin Şükrü; *Büyük Fransız İhtilali*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1931.

Koray, Enver; *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası (1729-1955)*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1959.

Kurat, Akdes Nimet; *Ortazaman Tarihi İçin Kısa Bir Bibliyografya*, İÜEF, İstanbul, 1934.

Meslier, Jean; *Akl-ı Selim/Le Bon Sens*, (çev: Abdullah Cevdet), Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1928.

Özbaran, Salih; *Tarih Tarihçi ve Toplum*, Tarih Vakfı Yurt yay., 3.baskı, İstanbul, 2005.

Öztürk, Mutlu; "Tarih Eğitimi ve Ders Kitapları/Halil Berktay ile Söyleşi", *Toplumsal Tarih*, No: 100, Nisan 2002, ss: 40-43.

Savelli. A.; *İtalya Tarihi*, (çev: G. Kemali Söylemezoğlu), Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1940.

Tarih I, Maarif Vekâleti yay., İstanbul, 1931.

Tarih II, Maarif Vekâleti yay., İstanbul, 1933.

Tarih III (Yeni ve Yakın Zamanlar), Maarif Vekâleti yay., İstanbul, 1933.

Tarih IV, Maarif Vekâleti yay., İstanbul, 1931.

Toprak, Zafer; "Türkiye'de Çağdaş Tarihçilik (1908-1970)", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, (der: S. Atauz), Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1986.

Turan, Şerafettin; *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1989.

Tutal, Nilgün; "Doğu ve Amerika Arasında Avrupa", *Doğu Batı*, Yıl: 6, No: 23, 2003.

http://www.meb.gov.tr/meb/hasanali/egitimekatkilari/yayinlar.htm (son erişim 28.8.2006).

Özet: Avrupa tarihi, genellikle Avrupalılar tarafından araştırılan ve yazılan bir tarihtir. Bu makale 1923-1950 yılları arasında Cumhuriyet Türkiye'sinde Avrupa tarihinin yeri ve önemini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bunu ortaya koymanın en iyi yolu, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yayınlanan Avrupa tarihi kitaplarına bakmaktır. Makalede dönemin Avrupa tarihi kitapları iki bölümde ele alındı: telif kitaplar ve tercüme kitaplar. Her iki kısımda bu kitapların kategoriler halinde tasnif edilmesiyle, seçilmiş bir kaynakça listesi oluşturuldu. Böylelikle bu makale ile okuyucu, hem Avrupa tarihi kaynakçasına hem de dönemin düşünce yapısına dair genel bir fikre sahip olacaktır. Böyle genel bir fikre ulaşmak, geçmiş ile bugünü kıyaslamak açısından önemlidir. Çünkü Avrupa tarihi senkronize tarih bilgisi ve karşılaştırmalı tarih gereği gündeme getirilmesi gereken bir konudur. Sonuç olarak; makale, hem Kemalist Cumhuriyet'in Avrupa algısını ortaya koymayı hem de günümüzde Avrupa tarihine olan yetersiz ilgiye dikkat çekmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Avrupa Tarihi, Kemalizm ve Avrupa Tarihi, Cumhuriyet'in İlk Yılla-rında Avrupa Tarihçiliği.

Abstract: European history is generally searched and written by Europeans themselves. This paper aims to present the place and importance of European history in Republican Turkey between the years 1923 and 1950, by looking at European history books published during the period. The study examines European history books in two categories: edited bo-ok and translated books. In both parts, a bibliography is formed by organizing these books into categories. The reader will thus have the chance to reach the bibliography on European history while also getting acquinted with the intellectual currents of the period in Turkey. This is particularly important in comparing the past and the present the by stressing the ne-ed for a synchronized knowledge of history and comprehension of comparative history. By doing this, the study presents the Kemalist perception of Europe and points to apparent lack of interest to European history in present-day Turkey.

Key words: European History, Kemalism and European History, Bibliography, Europe-an History in the early years of the Turkish Republic.

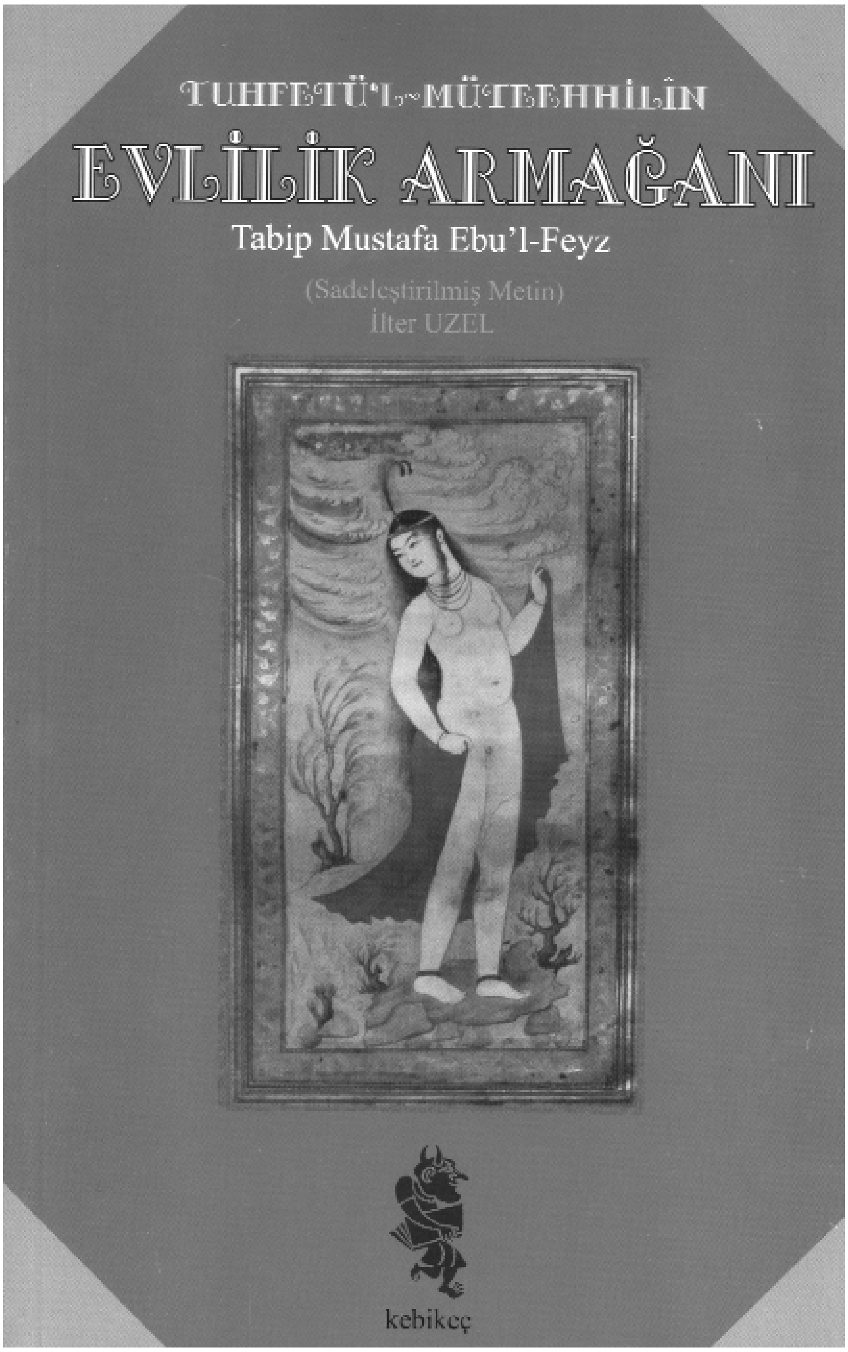

Bu kitabı satın almak için:

www.sanatkitabevi.com.tr

Halkevleri Dergilerinde Yayınlanan Tarih Konulu Makaleler Bibliyografyası-I

Galip ALÇITEPE*

"CHF'nın halkevleriyle takip ettiği gaye, milleti şuurlu, bir birini anlayan, birbirin seven ideal bağlı bir halk kütlesi halinde teşkilâtlandırmaktadır!"

Recep Peker[1].

19 Şubat 1932'de yurdun değişik yerlerinde (Afyon, Ankara, Aydın, Bolu, Bursa, Çanakkale, Denizli, Diyarbakır, Eskişehir, İstanbul, İzmir, Konya, Malatya ve Samsun) açılan halkevleri Mustafa Kemal Atatürk'ün de betimlediği gibi birer sosyal ve kültürel devrim aracıdır[2].

İsmet İnönü bu kurumu, "yeni Türkiye hayatının başlı başına bir unsuru ve remzi"[3] olarak nitelerken, Dr. Refik Saydam, "bütün yurttaşların duyuş, düşünüş ve inkılâbı anlayışta el ele yürür bir cemiyet haline gelmesi için kültür kaynağı hatta halk üniversitesi"[4] tanımlamasını kullanmaktadır.

CHP Halk Öğreneği'nde ise amaç şöylece ifade edilmektedir:

> "Partimizin program temelleri cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, lâiklik ve devrimciliktir.

* Yrd. Doç. Dr./T.C.C.B.Ü., Fen/Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, T. C. Tarihi ABD. Öğretim Üyesi-Manisa.

1 Recep; "Halkevlerinin Açılma Nutku", *Ülkü*, No: 1, ss: 6-8.
2 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c: I, Ankara-1961, s: 383.
3 *Cumhuriyet*, 20 Şubat 1934.
4 *CHP Halkevleri ve Halkodaları/1932-1942*, Ankara-1942, s: 16.

> Programımız bu ana ve temel prensiplerin egemenliği ve sonrasız olması için bu sıfatlarda kuvvetli vatandaşlar yetiştirilmesini ulusal ıranın Türk tarihinin esidiği derecelere çıkmasını, arın yükseltilmesini, ulusal kültürünün ve ilmi hareket ve kınavların kuvvetlendirilmesini önemli araçlar olarak saptar ve işaret eder. Bu esas ve araçların hepsi birden medeniyet yılında Türklüğün kaybettiği uzun yılları yiğit ve atılgan, yorulmaz atılışlarla kazanacak nesiller yetiştirilmeyi, medeniyet alanında Türk'ün tabii meziyet ve kapasiteleriyle uygun şerefli yerini tekrar almasını hedefler.
> Halkevlerinin amacı, bu uğurda çalışacak ülkülü vatandaşlar için toplayıcı ve birleştirici yurtlar olmaktır"[5].

Eğitimci İ. Hakkı Baltacıoğlu halkevlerini; 1. Türkiye'nin gençlerine toplu hayat yaşatmak, 2. Müşterek mes'uliyet duygusunu aşılamak, 3. Kolektif neşeyi arttırmak, 4. Rejim istikametinde moral vermek, 5. Yürüyüş, musiki, tiyatro ve edebiyat zevklerini vermek olmak üzere beş temel esasa oturmaktadır[6].

Baltacıoğlu'na göre halkevleri; 1. Halkı ayırım yapmadan kucaklayan bir yuvadır, 2. Bilim, sanat ve kültür öğreten evlerdir, 3. Yalnızca öğreten değil, aynı zamanda yaşatan kurumlardır, 4, Verdiği bilgi ve kültür, Türk rejiminin beklentilerine uygundur ve 5. En ufak yerleşim birimlerine yayılacak yapıya sahiptir[7].

Yukarıdaki verilerin ışığında halkevlerinden beklenilen yararlar şöylece maddelendirilebilir: 1. Halk ile aydın arasında iletişim kurmak, 2. Köylünün seviyesini yükseltmek, 3. Ülkü birliğini sağlamak, 4. Halkı rejim karşıtı fesat düşüncelere karşı örgütlemek, 5. Kişileri aylaklıktan kurtarmak, 6. Etkin ve aktif halk kitleleri yaratmak, 7. Kemalist gençlik yetiştirmek[8].

Bu amaçlar doğrultusunda belli başlı halkevleri yurt genelinde değişik yörelerde dergiler çıkarttılar. Bu dergilerin adları, hangi halkevi tarafından, hangi dönemde kaç sayı olarak yayınlandığı ve bulunduğu kütüphaneler Ek-1'de verilmiştir.

Bilindiği gibi *Ülkü*, Ankara'da genel merkez tarafından çıkarılmaktadır. Bu yapısı nedeniyle diğer dergilere örnek teşkil etmektedir. Daha birinci sayısında çeşitli halkevleri tarafından yayınlanacak olan dergilerdeki yazıların

5 *CHP Halkevleri Öğreneği*, Ankara-1935, s: 4.
6 İ. Hakkı Baltacıoğlu; *Halkın Evi*, Ankara-1950, s: 30.
7 İ. Hakkı Baltacıoğlu; *age.*, s: 33, Sefa Şimşek; *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi/Halkevleri (1932-1951)*, İstanbul-2002, s: 68 ve Uluğ İğdemir; *Yılların İçinden*, Ankara-1976, ss: 283-290.
8 Galip Alçıtepe; *Antalya'da İki Öncü Dergi: Çağlayan ve Türk Akdeniz*, Antalya-2005, s: 10.

yayınlanacak yazıların; a) Edebiyat ve Dil, b) Güzel Sanatlar/Müzik, resim, heykel, mimarlık, b) Tarih, c) Sosyoloji, d) İktisat, e) Ziraat, f) Yurttaşlık, g) Kadın Hakları, h) Fen Bilimleri, i) Genel Sağlık Bilimleri, j) Spor, k) Köycülük, l) Bibliyografya, m) Halkevi Haberleri konularda yoğunlaşması istenmektedir[9].

Tarih, halkevi dergilerinin ele alıp ilgilendiği konuların başında gelmektedir. Değişik yönergelerde; incelenip yayınlanması istenilen alt başlıklar şöyle sıralanmıştır: 1. Türk medeniyet tarihi, 2. Genel Türk tarihi, 3. Türk kahramanlarının biyografileri, 4. Türk mitolojisi, 5. Türk tarihi ile ilgili yabancı dillerde neşrolunan eserlerin çevirileri, 6. Belgelerin korunması ile ilgili uyarı yazıları, 7. Yerel tarih çalışmaları, 8. Milli Mücadele dönemi ile ilgili başta hatırat olmak üzere her tür yazı[10].

Bu çalışmada resmi kütüphanelerde koleksiyonu bulunan yetmiş sekiz dergiden yetmişi taranmıştır. Diğerleri hacimlerinin genişliği nedeniyle bir başka sefere yayınlanacaktır. Ele alınan dergilerde neşredilen makalelerin konularına göre bibliyografik künyeleriyle aşağıda verilmiştir :

a. Tarih Metodolojisi:

001. Akpınarlı, K. Kâni; "Tarihe Yanlış Malumat Vermeyelim, *Kaynak*, No: 166-167, s: 13.
002. Akpınarlı, K. Kâni; "Tarihî Tetkiklerde Göze Çarpan Notlar, *Kaynak*, No: 61, s: 359.
003. A. Rıza Seyfi; "Milli Tarih İçin Malzemeler", *Kaynak*, No: 4, s: 99.
004. Erbaş, Osman; "Tarih Bir Tekerrür müdür?", *Derme*, No:_Yeni Seri 15, ss.11-12.
005. Gökçen, İbrahim; "Atatürk ve Türk Tarihi", *Gediz*, No: 20, ss.12-14.
006. Günel, Ziya; "Mahkeme-i Şer'iyye Sicillerini İncelerken", *Başpınar*, No: 94, ss: 2-3, 6; No: 98-99, s: 3.
007. İzden, Ekmel; "Tarih Tezimiz", *Muğla*, No: 13,_ss:3-4.
008. Köprülü, M. Fuat; "Halkevimizde Tarihi Araştırmalar Nasıl Yapılmalıdır", *Çorumlu*, No: 12, ss; 1-6.
009. Murtaza, Ali; "Zamanımızda Anlayışının İlerleyişi", *Devrimin Sesi*, No: 1, s: 6; No: 2, s: 2.
010. Nalbantoğlu, Fazıl; "Tarih ve Milli Ehemmiyeti", *Yayla*, No: 11, ss: .37-39.
011. Onurlu, Refet; "Tarih Nasıl Yazılır?", *Kaynak*, No: 120-121, ss: 130-131, No; 122-124, ss: 137, 125, 176; No: 128-130, ss: 191.
012. Oskay, Bahri; "Bir Vesika ve Düşündürdükleri", *Gediz*, No: 79, ss: 3-5.
013. "Tarih Karşısında Hezeyan", *Kaynak*, No: 156-157, s: 12.
014. Uluçay, Çağatay; "Manisa Kazaları Tarihi Yazılırken Başvurulacak Kaynaklar", *Gediz*, No: 82, s: 4.

[9] "Ülkü'nün Yazı Bölümleri", *Ülkü*, No: 1, ss: 90-93, *Halkevleri 1940*, Ankara-1940, ss: 10-11 ve Remzi Arık; *Halkevlerinde Müze, Tarih ve Folklor Çalışmaları Kılavuzu*, Ankara-1947, ss: 109-123.

[10] "Ülkü'nün Yazı Bölümleri", *Ülkü*, No: 1, ss: 90-93.

015. Uluçay, Çağatay; "Manisa Mahkeme-i Şer'iyye Sicillerinin Değeri", *Gediz*, No: 79, ss: 1-3.
016. Uluçay, Çağatay; "Tarihimizi Nasıl İşlemeliyiz", *Gediz*, No: 65, ss: 1-3.
017. Yaman, Mümtaz; "Şer'î Mahkeme Sicillerinin Tarih Bakımından Değerleri", *Ilgas*, No: 2, s: 16.

b. Genel Türk Tarihi:

018. A. Baha; "Türk Posta ve Telgrafhanesi'ne Ait Tetkikler", *Kaynak*, No: 1, s: 22.
019. Ağar, Ö. Kemal; "Orta Zamanlarda Hükümet", *Altan*, No: 30, s: 11.
020. Hikmet; "Orta-Asya'nın Kuraklık Meselesi", *Kaynak*, No: 94, s: 413, No: 95, s: 427, No: 96, s: 435.
021. Akay, İ. Hakkı; "Türk Takvimi", *Kaynak*, No: 13-15, s: 319.
022. Ali; "Türk Milli Mefkûresi", *Taşpınar*, No: 3, ss: 42-44, No: 2, ss: 258-261.
023. Arcak, Sadi; "Türk Kitabeleri", *Derme*, No: Yeni Seri 2-8, ss: 12-13, No: Yeni Seri 11, ss: 8-9.
024. Arcak, Sadi; "Türklerin Medeniyet Sahaları", *Derme*, No: Yeni Seri 1, ss: 8-10.
025. A. U.; "Orhun Kitabelerinden", *Uludağ*, No; 20, ss: 14-25.
026. Baltacıoğlu, İ. Hakkı; "Türk'e Doğru", *Karaelmas*, No: 7, ss: 11-12.
027. Bingöl, Cemal; "Harb ve Sanat", *Notlar*, No: 1, s: 13.
028. Bozdoğan, Mansur; "Türkler'de Göç", *İçel*, No: 2, ss: 3-4.
029. Buluç, Saadeddin; "Orhun Kitabelerine Göre Türkler'de İstiklâl Aşkı", *Yenitürk*, No: 102, ss: 579-581.
030. Erkal, M.; "Oğuz Menkıbesi", *Derme*, No: Yeni Seri 1, ss: .10-11, Yeni Seri 2-8, ss.14-15.
031. "Eski Boşanmalar", *Gediz*, No: 49, ss: 11-13.
032. Güzey, Nihal; "Seyahat Fikri Türkler'de Doğmuştur", *Altan*, No: 28, ss: 7-8.
033. İshaba, Çetin; "Türk Adı", *Edirne*, No: 2, ss: 3-4.
034. Kalkancı, F. L.; "Anadolu Tekin Değildir", *4 Eylül*, No:_6, s: 3.
035. Kurat, A. Nimet; "Batuhan ve Fütühatı", *Yenitürk*, No: 32, ss: 2033-2042.
036. Kurat, A. Nimet; "Göçebelik", *Yenitürk*, No: 27, ss: 1719-1725.
037. Miltner, Franz; "Eski Yunan ve Roma Eserleri, Türk Tarihi İçin Mühim midir?", *Konya Halkevi/Dil, Edebiyat, Tarih Araştırmaları*, No: 1, ss: 4-10.
038. Mutlu, Fikret; "Anadolu'da Osmanlı İdaresi-Türk İdaresi", *İçel*, No: 9, ss: 24-29.
039. Necib Asım; "Orhun Alfabesi'nin Anadolu'daki İzleri", *Konya Halkevi/Dil, Edebiyat, Tarih Araştırmaları*, No: ss: 1-3.
040. "Orhun Abideleri ve Orta Zamanı Türkleri'nde Devlet Teşkilâtı", *Görüşler*, No: 67, ss: 11-12, No: 71, ss: 6-7, No: 72, ss: 10-11.
041. Orkun, H. Namık; "Hıung-Nular", *Yenitürk*, No: 63, ss: 83-86, No: 64, ss: 110-116, No: 65, ss: 165-168, No: 66, ss: 208-211, No: 67, ss: 256-260, No: 68, ss: 298-301, No: 69, ss: 347-355, No: 70, ss: 399-404.
042. Orkun, H. Namık; "Macarlar'ın Yurt Kurması ve Yerleşmesi", *Yenitürk*, No: 57, ss: 1092-1097, No: 59, ss: 1190-1193, No: 60, ss: 1234-1238.
043. Rasenthall, Hermann; "Hazar", *Yenitürk*, No: 103, ss: 614-619, No: 104, ss: 643-648.
044. Reuiczky, Antal; "Macarlar'ın Türkiye'deki Hatıraları", *Çukurova*, No: 3, ss: 11-12.
045. Robinson, D. M.; "Türk Tarih Tezlerimizi Te'yit Eden Bir Vesika Daha", *Altan*, No: 18,_ s: .3.

046. Sançar, Nejdet; "Kür Şad", *Ortayayla*. No:_3, ss: 5-7.
047. Sosyal, Zihni; "Altın-Ordu İmparatorluğu'nda Kırım", *Yenitürk*. No: 92, ss: 328-332, No: 93, ss: 352-354, No: 96, ss: 433-434, No: 97, ss: 450-451, No: 98, ss: 476-481, No: 99, ss: 520-555.
048. S. R.; "Türk-Roman Münasebetleri", *Altı* Ok, No: 11, ss: 17-19, No: 12, ss: 18-19, No: 15, ss: 17-19.
049. "Tarih Boyunca", *Gediz*, No: 90, ss: 1-2.
050. Togan, A. Z. V.; "Eski Türkler'de Kayakçılık", *Erciyes*. No: 82-83, ss: 21-25.
051. Tombuş, Nazmi; "Hakimiyet Anlayışları", *Çorumlu*, No: 21, ss: 1-2.
052. Turgal, H. F.; "Amerika'yı İlk Keşfeden Kimlerdir?", *Altan*, ss: 5-6.
053. "Türkler'de Hind-Avrupa Menşe'i Birliği", *Yenitürk*, No: 43, ss: 375-379.
054. "Türk Tarihi-İslâmlık", *Uludağ*, No: 2, ss: 21-25, No: 3, ss: 34-40.
055. "Üç Tarih ve Üç Sayfa", *Gediz*, No: 80, ss: 1-2.
056. Yalçın, A.; "Altın-Ordu'nun Saray Şehirleri", *Yenitürk*, No:_30, ss: 1880-1888.

c. İlkçağ Tarihi:

057. Altay, Hamit; "Tarihte Bergama", *Kaynak*, No: 3, s: 6, No: 4, s: 6, No: 5, s: 6, No: 6, s:6, No:7, s: 6, No: 8, s: 7.
058. Arcak, Sadi; "Eski Medeniyet Sahaları", *Derme*, No: Yeni Seri 12, s: 15.
059. Armağan, Vahit; "Aigai", *Gediz*, No: 103, s: 4.
060. Armağan, Vahit; "Lidya'nın Sonu", *Gediz*, No: 101-102, ss: 2-4.
061. Armağan, Vahit; "Lidya'nın ve Sardes'in Kısa Tarihçesi", *Gediz*, No: 82, ss: 11-12.
062. Bergüz, Haydar; "Sardes Tarihi", *Kaynak*, No:_42, s: 216, No: 43, s: 239.
063. Brandenburg, Erich; "Frigya ve Anadolu'da Durumu", *Taşpınar*, No: 39, ss: 43-46, No: 40, ss: 59-62, No: 41, ss: 91-94, No: 44, ss: 147-152, No: 45, ss: 163-168.
064. "Çin Seddi'nin Garip Hikâyesi", *Halk*, No: 13, s: 15.
065. Danişmend, İ. Hami; "Sumer Medeniyeti", *Uludağ*, No: 25, ss: 32-39.
066. "Dinnysopolis", *İnanç*, No: 98, ss: 10-11, No: 99-100, ss: 7-9.
067. Dündar, Nuri; "Eski Manyas Harabeleri", *Kaynak*, No: 10-11, s: .271.
068. E. K.; "İskitler-Amazonlar", *Altıok*, No: 2, s: 3.
069. Gençer, Süleyman; "Frig Abidelerine Doğru Bir Gezinti", *Taşpınar*, No: 28, ss: 67-69.
070. Görbil, Hüseyin; "İskender'in Tabiatleri", *Halk*, No:_14, s: 4.
071. Güldal, Akşit; "Attila", *Altıok*, No: 26, ss: 16-20.
072. Kolhan, Şerif; "Yunanistan'a İlk Yerleşenler", *Ocak*, No: 1, ss: 2-6.
073. Mutlu, Avni; "Etiler'de Dini Hayat", *İçel*, No: 5, s: 13.
074. Mutlu, Avni; "Etiler'in Orjini Meselesi", *İçel*, No: 6, ss: 8,13, No: S.7, s: 10, No: 8, s: 3.
075. Mutlu, Avni; "Eti Türkleri Hakkında Bir Etüd", *İçel*, No: 4, ss: 4,17, No: 5, ss: 17-19, No: 6, s: 15.
076. Mutlu, Avni; "Yumuktepe ve Anadolu Tarihi'ndeki Yeri", *İçel*, No: 13, ss: 6-7.
077. Nazımi; "Etiler Nasıl Yaşardı", *Uludağ*, No: 2, ss: 38-40, No: 3, ss: 25-26.
078. Necmeddin; "İskender", *Yenitürk*, No: 91, ss: 305-307.
079. Öcal, C. Oğuz; "Misisliler Arasında Bir Gün", *Görüşler*, No: 36, ss: 17-18.
080. Özgüç, Tahsin; "Samsun'da Prehistorik Araştırmalar", *19 Mayıs*, No: 50, ss: 25-28, No: 51, ss: 13-16.
081. Saraçoğlu, Burhan; "Hieropolis-Pamukkale", *İnanç*, No: 2, ss: 2-4.

082. "Styma Üzerine", *İnanç*, No: 99-100, ss: 15-16.
083. Su, Kamil; "Eski Türkler'de Garbî Anadolu'dan İstanbul'a Üzüm Nakline Dair BirVesika", *Kaynak*, No: 57, s: 248.
084. Sümer, Osman; "Anadolu Tarihi'nin Yazılı Kaynakları", *Görüşler*, No:34, ss: 18-21.
085. Sümer, Osman; "Anadolu'nun İlk Tarihi Devirlerine Giriş", *Görüşler*, No: 33, ss: 7-9.
086. Sümer, Osman; "Misis", *Görüşler*, No: 35, ss: 14-16, No: 40-41, ss: 15-25.
087. Toygar, Muhsin; "Denizeli Krallığı'nın Sonu ve Kassit Devri", Karaelmas, No: 11, ss:10-11.
088. Toygar, Muhsin; "Kassitler", *Karaelmas*, No: 9, ss: 12-13, No: 15-16, ss: 21-23.
089. Toygar, Muhsin; "Kassitlerin'in Asur-Eti ve Elan'la Olan Siyasi Münasebetleri", *Karaelmas*, No: 14, ss: 13-14.
090. Toygar, Muhsin; "Kassitler'in Menşei", *Karaelmas*, No: 10, ss: 14-16.
091. Toygar, Muhsin; "Mısır-Babil Münasebetleri", *Karaelmas*, No: 13, ss: 11-12.
092. Tümer, Fahri; "Kaneş", *Erciyes*, No: 36-37, ss: 27-28.
093. Üstün, Galip; "Anadolu'dan Geçen Kadim Transit Yolları", *Dıranaz*, No: 18, ss: 3-5, No: 19, ss: 3-5.
094. Üstün, Halil; "Kapadokya Tabletlerinin Önemi", *Erciyes*, No: 19, ss: 573-591.
095. "William Ramsey'in Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası: Devlet Yolu", *Dıranaz*, No: 17, ss: 4-5.

d. Ortaçağ Tarihi:

096. Abdurrahman Şeref; "14. Asır'da Orta-Asya ve Semerkand Medeniyeti", *Anafarta*, No: 2 s; 13, No: 3, ss: 12-13, No: 4, ss: 15-16.
097. Ağar, S. Kemal; "Orta-Zaman'da Hükümet", *Altan*, No: 30, ss: 11.
098. Akay, İ. Hakkı; "İlk Osmanlı Padişahlarına Ait Dört Ber'at", *Kaynak*, No: 95, ss: 421.
099. Akpınarlı, Kâni; "Evrenos Bey", *Kaynak*, No: 37, s: 17, No: 38, s: 60.
100. Akpınarlı, Kâni; "Hacı Bayram Veli'nin Balıkesir'e Gelişi", *Kaynak*, No: 148-149, s: 441.
101. Akpınarlı, Kâni; "Karesioğlu İzmir Vakfı", *Kaynak*, No: 97, s: 454, No: 99, s: 490, No: 100, s: 403.
102. Aker, C.; "Menteşoğulları Tarihi",, *Muğla*, No: 1, ss: 7-10, No: 2, ss: 5-7, No: 3, ss: 9-10, No: 4, ss: 6-7, No: 5, s: 5, No: 6, s: 5, No: 7, ss: 8-9, No: 8, ss: 4-5.
103. Alp, Rafet; "Nilüfer", *Uludağ*, No: 84, ss: 22-23.
104. Arar, Hikmet; "Venedik Cumhuriyeti'nin Mahiyeti", *Çukurova*, No: 5, ss: 14-15.
105. Bakan, Fettah; "Mevlâna'nın Hayatı ve Ölümü", *Kaynak*, No: 148-149, s: 445, No: 150, s: 443.
106. Berker, Şevki; "Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev II Zamanında Tarsus'un Türkler Tarafından Muhasarası", *Görüşler*, No: 56-57, ss: 6-7.
107. Berköz, Haydar; "Saruhanoğulları", *Gediz*, No: 1, ss: 8-9, No: 2, ss: 11-13, No: 3, ss: 11-12, No: 4, ss: 11-12, No: 5, ss; 12-13, No: s: 15, No: 7, s: 15.
108. Berköz, Haydar; "Saruhanoğulları Tarihi Üzerinde Bazı Düşünceler, *Gediz*, No: 78, ss: 11-12.
109. Cantay, H. Basri; "Büyük Türk Alimi Molla Fenari", *Kaynak*, No: 155-156, s: 2.
110. Çavuldur, Ekrem; "Karesi Hükümeti'nin Osmanlılar Tarafından Zaptı", *Kaynak*, No: 80, s: 169, No: 90, s: 350, No: 91, s: 360.

111. Çavuldur, Ekrem; "Karesioğulları Kimdir", *Kaynak*, No: 71, s: 593, No: 72, s: 569, No: 73, s: 586, No: 89, s: 325.
112. Çavuldur, Ekrem; "Osmanlı Türkleri'nin Rumeli'ye Geçişi", *Kaynak*, No: 97, s: 450, No: 98, s: 471, No: 99, s: 485, No: 113; s: 13, No: 114, s: 25.
113. Çavuldur, Ekrem; "Selçuklu Devleti'nde Vezir Katlinin Sonuçları", *Kaynak*, No: 3, s: 11, No: 4, s: 12, No: 6, s: 12, No: 8, s: 15.
114. Dağlıoğlu, H. Turhan; "Karesi İli'nden Rumeli'ye Geçişler", *Kaynak*, No: 38, s: 55.
115. Diehl, Ch.; "Bizans", *Yenitürk*, No: 59, ss: 1205-1210, No: 60, ss: 1251-1257, No: 61, ss: 1297-1303, No: 62, ss: 27-35, No: 63, ss: 87-93, No: 65, ss: 173-178, No: 66, ss: 220-223, No: 67, ss: 267-271, No: 68, ss: 302-307, No: S.69, ss: 368-370, No: 70, ss: 424-429, No: 71, ss: 493-495, No, 73, ss: 22-28, No: 74, ss: 78-85, No: 75-76, ss: 143-145, No: 77, ss: 190-195, No: 78, ss: 225-230, No: 85, ss: 37-43.
116. Dilcimen, Kâzım; "Bafra Beyliği", *19 Mayıs*, No: 68, ss: 7-9.
117. Dilcimen, Kâzım; "Canik Beyleri: Sultan Altunbaş ve Evladları", *19 Mayıs*, No: 41, ss: 12-18.
118. Dilcimen, Kâzım; "Canik Beyleri: Taceddin ve Oğulları", *19 Mayıs*, No: 43, ss: 4-9.
119. Divilcioğlu, Necmeddin; "Zalim Timurlenk", *Altınyaprak*, No: 18, ss: 12-15.
120. Durna, Mustafa; "Danişmendoğulları ve Kayseri'de Danişmendliler'e Ait Eserler", *Ordu*, No: 6, ss: 9-11, No: 7, ss: 14-15, No: 8, s: 4.
121. Elçi, Behçet; "Gazneli Mahmud'un Zindana Düşüşü", *Uludağ*, No: 110, ss: 9-10.
122. Erdil, Kadri; "Gök Medrese", *4 Eylül*, No: 1, ss: 7,11.
123. Giz, Adnan; "Osman Gazi'nin Neseb Hüviyeti", *Yenitürk*, No: 80, ss: 330-335.
124. Gökçen, İbrahim; "Tarihte Saruhan Köyleri", *Gediz*, No: 103, ss: 2-4.
125. Gökdemir, Raşid; "Edirne Vak'ası", *Yenitürk*, No: 62, ss: 36-42, No: 63, ss: 69-76.
126. Gürsoy, M. Celâl; "Orta-Zamanlar'da Hükümetler", *Gediz*, No: 12, s: 4.
127. İzol, Bedri; "Malatya'da Selçukîler ve Danişmendî Hükümeti", *Derme*, No: Yeni Seri 12, ss: 10-12.
128. İzol, Bedri; "Selçuklu Hükümdarı Rukne'd-Dîn Mes'ud", *Derme*, No: Yeni Seri 13, ss: 15-18.
129. Kaflı, Kadircan; "Türk Büyüklerinden Kılıç Arslan", *Barbaros*, No: 145, s: 8.
130. Kâmil; "Timur-Bayezid, Ankara Savaşı", *Kaynak*, No: 32, s: 730.
131. "Karesi Kelimesinin Kökeni", *Kaynak*, No: 31, s: 719.
132. Konur, İsmet; "Orta-Çağ'da Anadolu Türk Beylikleri ve Kıbrıs Krallığı Arasındaki Münasebetler", *Görüşler*, No: 81, ss: 6-7.
133. Kum, Naci; "Melik Danişmend Gazi İle İlgili Bir Silsilename", *Erciyes*, No: 5, ss: 154-156.
134. "Menküç'ün Vakfiyesi", *Erzurum*, No: 6, ss: 54-56.
135. Özkaynak, Ziya; "Eyyuboğlu Salâhadin'in Türklüğü Üzerine", *Karaelmas*, No: 32-33, ss: 5, 37.
136. Saltık, Gazali; "Osman Gazi'nin Oğlu Orhan'a Verdiği Nasihat", *Uludağ*, No: 84, ss: 5-6.
137. Saltık, Gazali; "Sultan Yıldırım Bayezid'in İçkiye Tevbe Etmesi", *Uludağ*, No: 82, ss: 2-3.
138. Su, Kâmil; "Karasioğulları'na Dair Bir Vesika", *Kaynak*, No: 55, s: 185.
139. Süleyman Hilmi; "Şuhut'ta Hamidoğulları'na Ait Mühim Bir Kitabe", *Taşpınar*, No: 25, ss: 8-9.

140. Şapolyo, E. Behnan; "Osman Adı Otman'dır", *Uludağ*, No: 4, ss: 47-51.
141. Tombuş, Nazmi; "Ahiler-Ahiliğin Menşe'i", *Çorumlu*, No: 40, ss: 5-9.
142. Tombuş, Nazmi; "Ahiler-İcazetname ve Fütuvvet Şeceresi", *Çorumlu*, No: 38, ss: 3-9.
143. Tombuş, Nazmi; "Ahiler-Terim ve Törenler", *Çorumlu*, No: 41, ss: 6-11, No: 42, ss: 3-6.
144. Tombuş, Nazmi; "Dânişmendname ve Mirkatu'l-Cihad", *Çorumlu*, No: 21, ss: 28-32, No: 22, ss: 27-32, No: 23, ss:30-32, No: 24, ss: 28-32, No: 25, ss: 28-32, No: 26, ss: 30-31, No: 27, ss: 25-31.
145. Tümer, Fahri; "Prenses Mahperi ve Eserleri", *Erciyes*, No: 2, ss: 52-54.
146. Türker, Şefik; "Aydınoğulları", *Erciyes*, No: 11, ss: 324-326, No: 12, ss: 354-356.
147. Uluçay, Çağatay; "Çelebi Mehmed Tarafından verilmiş Bir Temliknâme'ye Dair", *Gediz*, No: 37, ss: 11-12.
148. Uludağ, İhsani; "Osman Gazi'ye Dair Mühim Bir Vesika", *Uludağ*, No: 26, ss: 61-68.
149. Üçer, Sırrı; "Ayfonkarahisarı'nda Türkmenler'in Yerleşmesi", *Taşpınar*, No: 32, ss: 135-137, No: 33, ss: 158-160, No: 35, ss: 131-132.
150. Yalçın, Halit; "Kosova", *Ordu*, No: 5, ss: 2-3.
151. Yalçın, Halit; "Malazgird", *Ordu*, No: 2, s: 3.

e. Yeniçağ Tarihi

152. Adyakmaz, C. Sudi; "Yeniçeriler'de Ceza", *Yenitürk*, No: 93, ss: 353-358.
153. Akal, Hasan; "Lalapaşa ve Sinan", *Erzurum*, No: 10, ss: 10-13.
154. Akbulut, Rükneddin; "Ebu's-Suud Efendi",, *Uludağ*, No: 84, ss: 12-14.
155. Akbulut, Rükneddin; "Musiki Seven Bir Padişah: III. Selim", *Uludağ*, No: 95, ss: 5-8.
156. Akbulut, Rükneddin; "Nesim ve Lâle", *Uludağ*, No: 87, ss: 27-29.
157. Akpınarlı, K. Kâni; "Balıkesir'de Mühim Vakıfları ve Bunlara Ait Vesikalar", *Kaynak*, No: 82, s: 204.
158. Akpınarlı, K. Kâni; "Zağanos Paşa Ahfadına Ait Bazı Mezar Taşları", *Kaynak*, No: 72, s: 571, No: 73, s: 588, No: 74, s: 7, No: 75, s: 28, No: 76, s: 67.
159. Alışık, Ş.; "Va'z-ı Takvim ve Manisa Tevarih Risalesi'nden Bir Parça", *Altın-yaprak*, No: 27-28, s: 4.
160. Ali; "Türkler ve Avrupa", *Taşpınar*, No: 15, ss: 50-52, No: 16, ss: 66-71.
161. Arıncı, Rıfat; "Ebu's-Suud Efendi", *Çorumlu*, No: 20, ss: 21-24, No: 21, ss: 7-13, No: 22, ss: 7-14, No: 23, ss: 5-9.
162. Arkın, R. Gökalp; "Kumaniç Kalesi", *Kaynak*, No: 32, s: 747.
163. Balamir, Necati; "Pavye Muharebesi ve Kadınlar Muahedesi", *Barbaros*, No: 18, s: 13.
164. Baykal, Kâzım; "Fatih'in Hocalarından Molla İlyas", *Uludağ*, No: 76, ss: 16-17.
165. Berk, N. İlhan; "Koca Sinan", *Yenidoğuş*, No: 16, s: 5.
166. Bilecen, Fazlı; "Dış Camiî", *Notlar*, No: 1, ss: 6-7.
167. Bilge, Fahri; "527'de Bir İsyan", *Erciyes*, No: 17, ss: 503-506.
168. Bilmen, S. Sıdkı; "Şair Osmanlı Padişahları", *Karaelmas*, No: 6, ss: 15-16.
169. Binay, Faik; "Osmanlı Devleti'nde Divan Teşkilâtı", *Atayolu*, No: 1, ss: 17-19, No: 2, ss: 20-24.
170. Bodaz, C. Salâhi; "Şehzade Cem'in Bursa'da 18 Günlük İmparatorluğu", *Uludağ*, No: 77, ss: 20-22.

171. "Bursa Sicilleri: Şer'î Mahkeme Sicilleri", *Uludağ*, No: 4, ss: 1-8, No: 5, ss: 9-32, No: 6, ss; 33-48, No: 7, ss.49-80, No: 8, ss.81-128, No: 9, ss: 129-192; No: 16, ss: 201-206, No: 20, ss: 96-116, No: 21, ss.74-88, No: 23, ss: 42-49, No: 25, ss: 52-58, No: 26, ss: 73-80, No: 28, ss: 51-59.
172. "Canik Ali Paşa'nın Islahat Layihası", *Çorumlu*, No: 59, ss: 25-31, No: 60, ss: 17-24.
173. Çavuldur, Ekrem; "Osmanlı Tarihinde Vezir Katlinin Sonuçları", *Kaynak*, No: 10, s: 11.
174. Çavuldur, Ekrem; "Osmanlı Tarihi ve Müverrihleri", *Kaynak*, No: 115, s: 38, No: 116, s: 86.
175. Çavuldur, Ekrem; "Zağanos Paşa ve Balıkesir", *Kaynak*, No: 26, s: 530, No: 27, s: 548.
176. Çavuldur, Ekrem; "Zağanos Paşa ve Balıkesir'le Alâkası", *Kaynak*, No: 30, s: 624, No: 31, s: 700.
177. Dağlıoğlu, H. Turhan; "X. H. Asır'da Balıkesir", *Kaynak*, No: 54, s: 163.
178. Dağlıoğlu, H. Turhan; "Zağanos Paşa Hakkında", *Kaynak*, No: 37, s: 8.
179. Ergin, Osman; "Balıkesirli Mimar Sinan", *Kaynak*, No: 160-161, s: 2, No: 162-163, s: 3, No: 164-165, s: 5.
180. Erinç, Zekiye; "Fatih, Bizans'ı Niçin Zaptetti", *Yenitürk*, No: 113-114, ss: 9-12, 24.
181. Es'ad Ali; "İlyas Paşa", *Kaynak*, No: 1, s: 10.
182. "Evliya Çelebi'nin Afyon Ziyareti", *Taşpınar*, No: 66, ss: 102-104. No: 67, ss: 125-126, No: 68, ss: 139-141.
183. Fellova, Sir C.; "18. Yüzyıl'da İzmir'den Manisa'ya", *Gediz*, No: 87, ss: 6-8, No: 88, ss: 9-10.
184. German, Muzaffer; "Barbaros", *Barbaros*, No: 3, ss: 4-5, No: 4, ss: 6-7, No: 10-12, s: 4, No: 13, s: 13, No: 15, s: 11.
185. German, Muzaffer; "Barbaros Hayreddin", *Barbaros*, No: 2, ss: 6-7.
186. German, Muzaffer; "25 Eylül 1538: Preveze Zaferi", *Barbaros*, No: 3, s: 7.
187. Gökçen, İbrahim; "Osmanlı'da Barut İnihisarı", *Gediz*, No: 10, s: 24.
188. Gökdemir, Raşit; "Osmanlı'da İsyanlar", *Yenitürk*, No: 87, ss: 141-143.
189. Gökdemir, Raşit; "Osmanlı'da Kıyafetler", *Yenitürk*, No: 74, ss: 58-60.
190. Gökdemir, Raşit; "Osmanlı'da Müneccimler", *Yenitürk*, No: 77, ss: 163-169.
191. Gökdemir, Raşit; "Osmanlı Devleti'nin Malî Ahvali Bütçeleri", *Yenitürk*, No: 56, ss: 1059-1067, No: 57, ss: 1104-1113, No: 58, ss: 1147-1157, No: 59, ss: 1194-1202, No: 60, ss: 1239-1246.
192. Gökdemir, Raşit; "Osmanlı Padişahları ile Hem Zaman Hükümdarlarının İsimleri ve Sadrazamlar", *Yenitürk*, No: 60, ss: 1258-1260, No: 61, ss: 1286-1290, No: 62, ss: 7-17.
193. Gökdemir, Raşit; "Osmanlı Türkleri'nin Hristiyan Kızlarla Evlenmesi Nasıl Yasak Edildi", *Yenitürk*, No: 70, ss: 395-396.
194. Görbil, Hüseyin; "Tarihi İki Vesika", *Halk*, No: 21-22, s: 4.
195. Gürsoy, Cudi; "Koca Sinan", *19 Mayıs*, No: 6, ss: 7-11.
196. Hattaoğlu, M. Rıfat; "Osmanlı Tarihinde Medrese ve Tekke", *19 Mayıs*, No: 6, ss: 19-22.
197. Hekimgil, Emin; "Anadolu'da İngiliz Kaşifleri", *19 Mayıs*, No: 65, ss: 19-22.
198. İzdem, Ekmel; "Mimar Sinan", *Muğla*, No: 14, s: 7.
199. Karatay, Namdar; "Osmanlılık Nedir?", *Uludağ*, No: 1, ss: 15-20.
200. Kaya, Kemal; "Hıdırlık Kulesi", *Türkakdeniz*, No: 2, ss: 6-8.
201. "Köprürü'ye Dair", *Türkün*, No: 52, ss: 9-11.

202. Kurtoğlu, Kâmil; "Balıkesir ve Civarında Danişmendli Aşiretlerinin Birleşmelerine Dair Bir Hükm-i Humayun", *Kaynak*, No: 1, s: 28.
203. Malche, A.; "Rönesans Terbiyesi", *Yenitürk*, No: 40, ss: 195-201.
204. Murat, Fazıl; "Estergon Kalesi", *Halk*, No: 165, s: 16.
205. O. N.; "Koca Sinan", *Altıok*, No: 9, ss: 2-4, No: 22, ss: 6-8.
206. O. N.; "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa", *Altıok*, No: 8, ss: 15-16, No: 9, ss.12-13, No: 10, ss: 16-19.
207. O. N.; "Osmanlı Devleti'nin 90'lık Veziri Kuyucu Murad", *Erciyes*, No: 17, s: 516.
208. O. N.; "Pertev Paşa", *Altıok*, No: 2, s: 16, No: 3, s: 11.
209. Oskay, Bahri; "Tarihî Tetkikler-III. Murad'ın Pahalılığa Karşı Bir Kanun-Nâmesi", *Gediz*, No: 48, ss: 3-5.
210. Özden, Ekrem; "Fatih'in Hayatına Kısa Bir Bakış", *Halk*, No: 12, s: 3.
211. Özsoy, İhsan; "Tarih Sayfalarından Bir Yaprak", *İnan*, No: 14-15, ss: 22-23.
212. Parmaksızoğlu, İsmet; "Kanuni Sultan Süleyman'ın Vasiyet-Nâmesi", *Gediz*, No: 95, ss: 9-10.
213. Parmaksızoğlu, İsmet; "Sunullah-Zâde ve Abdürrezzak-Zâdeler'e Ait Yeni İki Vesika", *Gediz*, No: 94, ss: 7-9.
214. Rıfat, O.-Suheyl; "Edirne Sarayı Hakkında", *Yenitürk*, No: 57, ss: 1114-1129.
215. "Rönesans, *Abant*, No: 2, ss: 21-23.
216. Sertelli, İskender; "Büyük Türk Barbaros Hayreddin", *Yenitürk*, No: 115, ss: 1-2, 16.
217. Sertelli, İskender; "Osmanlı Altını Piyasaya Nasıl Çıkarıldı", *Yenitürk*, No: 111-112, ss: 9-11.
218. Sertelli, İskender; "Preveze Zaferi", *Yenitürk*, No: 106, ss: 695-699.
219. Su, Kâmil; "Hristiyanlardan Alınan Vergilere Dair Bir Belge", *Kaynak*, No: 34, s: 626.
220. Su, Kâmil; "İlyas Paşa'ya Dair", *Kaynak*, No: 47, s: 340.
221. Su, Kâmil; "Yavuz Zamanından Osmanlı-İran Münasebetleri", *Kaynak*, No: 56, s: 217.
222. Şapolyo, E. Behnan; "Mimar Sinan Nerelidir?", *Uludağ*, No: 3, ss: 27-29.
223. Tarhan, Nazım; "Osmanlı'da Yeniçeri Teşkilâtı", *Görüşler*, No: 67-68, s: 21, No: 69-70, s: 13.
224. Tarhan, Nazım; "Tarihte Türk-Macar Toplumsal Münasebetleri", *Görüşler*, No: 79-80, ss: 5-6.
225. Tancer, A. Rıza; "Aydın Reis ve Sinan Reis Nasıl Öldüler", *Barbaros*, No: 9, s: 9, No: 10-12, s: 5.
226. Tokluoğlu, Faik; "Necib Paşa Kütaphânesi", *Küçükmenderes*, No: 4, s: 7.
227. Tombuş, Nazmi; "Anadolu İsyanları", *Çorumlu*, No: 19, s: 32.
228. Tulun, Haydar; "Avrupa Rönesansı'nda Türk Tefekkürünün Yeri", *Uludağ*, No: 1, ss: 2-12.
229. Uluçay, Çağatay; "Manisa Tarihine Ait Tetkikler: Saruhan'dan Sefer'e Gönderilen Askere Dair", *Gediz*, No: 66, ss: 2-6.
230. "Vesikalar", *Altınyaprak*, No: 21, ss: 7-8.
231. Yalçın, Halil; "Koca Bir İmparatorluğu Yıldıran Kırkbir Yalın Kılıç", *Ordu*, No: 4, s: 2.
232. Yalçın, Halil; "Mohaç", *Ordu*, No: 6, s: 2.
233. Yanbeğ, M. Kemal; "Tarih Sahnesinde Genç Osman", *İnan*, No: 3, ss: 9-14.
234. Yazgan, İlhan; "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", Başpınar, No: 87, ss: 2-3, No: 88-89, ss: 2-4, No: 93, ss: 10-12,15.

235. Yener, Ş. Sabri; "Kitabeler", *Başpınar*, No: 21, s: 16, No: 22, ss: 11-12, No: 29, ss: 15-16, No: 34, s: 16, No: 37-38, s: 8, No: 39, s: 5, No: 44, ss: 15-16, No: 46, ss: 13-14, No: 47, s: 14, No: 49-50, ss: 8-14, No: 51, s: 14, No: 60-61, s: 32, No: 63, s: 10.
236. Yücelt, Nazım; "16. Asır'da Genel Hayat ve Zabıta Vaklaları", *Türkün*, No: 8, ss: 13-16.
237. Yücer, R. R.; "16. Asır'da Asker Toplama Zorluğu", *Uludağ*, No: 27, ss: 27-31.

f. Yakınçağ Tarihi:

238. "Adli Kapitülasyonlar", *Erzurum*, No: 3, ss: 6-8.
239. Akkerman, Nafi; "Gençliğe: Meşrutiyet'te Türk Gençliği ve Türk Ocağı", *Bozok*, No: 10, ss: 11-12.
240. Alphan, Seyfi; "Tarih ve İnkılâp", *Görüşler*, No: 43, s: 18.
241. Altay, Hamit; "Bizde Islahat ve Halil Hamid Paşa", *Kaynak*, No: 87, s: 284, No: 88, s: 293, No: 89; s: 329.
242. Ayas, Nevzat; "Tanzimat Zihniyeti", *Uludağ*, No: 24, ss: 24-30.
243. Banguoğlu, Tahsin; "Bağdat Demiryolu Meselesi", *Yenitürk*, No: 56, ss: 1054-1058.
244. Baykal, Kâzım; "1854 Zelzelesi ve Tahribatı", *Uludağ*, No: 83, ss: 17-19.
245. Berker, Şevki; "Adana Valisi Cabbar-zâde Celâleddin Paşa ve Mahmud II Devrinde Diyarbekir ve Halep İsyanları", *Gerçekler*, No: 60, ss: 3-4.
246. Can, Tevfik; "Ziya Paşa ve Adana", *Görüşler*, No: 36, ss: 3-8.
247. Canbay, Vasfi; "Osmanlı Hükümeti Ne İdi?", *Görüşler*, No: 40-41, ss: 27-28.
248. Çorlu, Salih M.; "Cezayir'i Nasıl Kaybettik", *Yenitürk*, No: 48, ss: 684-694.
249. Çorlu, Salih M.; "Çarlık Rusya'sı ve Avusturya İle Maceramızdan", *Yenitürk*, No: 47, ss: 608-627.
250. Çorlu, Salih M.; "General Bonaparte", *Yenitürk*, No: 46, ss: 540-598.
251. Çorlu, Salih M.; "Girit İhtilâlleri", *Yenitürk*, No: 47, ss: 294-307, No: 43, ss: 352-365.
252. Çorlu, Salih M.; "İngilizler'le Münasebetimiz Ne Zaman ve Nasıl Başladı", *Yenitürk*, No: 31, ss: 1959-1964.
253. Çorlu, Salih M.; "Kırım'ı Nasıl Kaybettik", *Yenitürk*, No: 32, ss: 2031-2032.
254. Çorlu, Salih M.; "Lord Palmerston", *Yenitürk*, No: 40, ss: 168-177, No: 41, ss: 236-244.
255. Çorlu, Salih M.; "Türkiye'de Islahat", *Yenitürk*, No: 33, ss: 2091-2104, No: 34, ss: 2155-2172, No: 35, ss: 2130-2147.
256. Dağlıoğlu, H. T.; "Mahmud-i Sâni Devrinde İran'a Giden Rical-i Osmaniye Hakkında Malûmat", *Başpınar*, No: 28, ss: 4-6, No: 29, ss: 3-6, No: 30-31, ss: 12-14.
257. Dağlıoğlu, H. T.; "Münif Paşa'ya Ait Notlar", *Başpınar*, No: 28, ss: 4-6, No: 29, ss: 3-6, No: 30-31, ss: 12-14.
258. E. K.; "19 ve 20. Asırlarda Britanya'nın İktisadî Hayatı", *Altıok*, No: 5, ss: .3-4.
259. Erginer, Zinnur; "Plevne Muharebesi", *Kaynak*, No: 90, s: 337, No: 91, s: 362.
260. Evren, Afif; "İstibdad'da Selçuk Eserleri Az Kalsın İmha Edilecekti", *Yeşilordu*, No: 13, s: 7.
261. Fellova, Sir C.; "19. Yüzyıl'da İzmir'den Manisa'ya", *Gediz*, No: 90, ss: 10-11.
262. "Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu", *Uludağ*, No: 17, ss: 39-40.
263. Gaillard, Gaston; "Türkler ve Avrupa", *Taşpınar*, No: 15, ss: 50-52, No: 16, ss: 66, 70-71.

264. Gemicioğlu, Avni; "I. Napoleon'un Mektupları ve Büyük Aşkının Sonu", *Yenidoğuş*, No: 14, ss: 13-15.
265. Göktürk, Cevdet; "Mora İsyanı Sebepleri ve Neticesi", *Abant*, No: 2, ss: 11-13.
266. Hekimgil, Emin; "Anadolu'da İngiliz Kaşifleri", *19 Mayıs*, No: 4, ss: 16-18.
267. "2 Rebiü'l-evvel 1256 Tarihli Emr-i Âli Suretidir", *Muğla*, No: 14, ss: 19-20.
268. Jefferson, Thomas; "A.B.D.'de İstiklâl Beyan-Nâmesi", *Halk*, No: 24, s: 8.
269. Kanpara, M. Z.; "18. Asr'ın Sonundan 19. Asr'ın Başında Türk İngiliz-Rus İttifakı", *Abant*, No: 1, ss: 33-36.
270. Namdar Rahmi; "Hasta Adam", *Taşpınar*, No: 24, ss: 204-207.
271. Onurkan, Şinasi; "Tarihte Boğazlar", *Notlar*, No: 2, s: 5, No: 3, ss: 2-3, No: 4, ss: 4-5, No: 5, s: 4.
272. Onurkan, Şinasi; "102. Yılında Tanzimat", *Notlar*, No: 1, ss: 11-12.
273. Seval, Osman; "Plevne'de Türk Süngüsü", *Görüşler*, No: 28, ss: 20-22, No: 29, ss: 21-22.
274. Sunata, Hakkı; "Türkistan İstilası'ndan Levhalar", *Karaelmas*, No: 42-48, ss: 6-7.
275. Uluçay, Çağatay; "Fese Dair", *Gediz*, No: 56, ss: 5-6.
276. Uluçay, Çağatay; "Narh", *Gediz*, No: 55, ss: 12-15.
277. "23 Zilkade 1273 Tarihli Ferman Sureti", *Güney*, No: 4, s: 3.
278. Üçer, S.; "Tanzimat'la İlgili Bir Ferman", *Taşpınar*, No: 89-91, ss: 102-107.
279. Yücelt. N.; "19 Asır'da Türkiye Tersaneleri", *Uludağ*, No: 59, ss: 24-26.
280. Yücelt, N.; "Tanzimat'ın 100. Yılı Münasebetiyle", *Uludağ*, No: 25, ss: 6-11.
281. Yücelt, N.; "1789'da Türkiye",*Uludağ*, No: 28, ss: 17-20.

g. T.C. Tarihi:

282. Açıksöz, H.; "Çanakkale", *Ilgas*, No: 4, ss: 3-5.
283. Adil; "Şehrimizin Kurtuluş Günü", *Halkevi*, No: 1, ss: 10-11.
284. Ağar, Ö. Kemal; "Cumhuriyet, Bugünü Yarattı", *Altan*, No: 43, s: 7.
285. Ağar, Ö. Kemal; "19 Mayıs ve Ona Takaddüm Eden Günler", *Altan*, No: 36-38, ss: 6-9.
286. Ağar, Ö. Kemal; "Sevres Ölüm, Lozan Hayat", *Altan*, No: 28, ss: 5-6.
287. A. H.; "Kahramanlar: Ömer Çavuş-Bergamalı Ahmet Onbaşı", *Kaynak*, No: 3, s: 71, No: 4, s: 107.
288. Akan, Feridun; "15, 19 Mayıs", *Taşan*, No: 24, s: 5.
289. Akdemir, Selahâddin; "Ulu Bayramımız", *Dıranaz*, No: 10, s: 24.
290. Akın, Necmettin; "Yalnızlık", *Taşpınar*, No: 57, s: 151.
291. Akmanlar, Kenan; "19 Mayıs 1919", *Kaynak*, No: 40, s: 115.
292. Akpınarlı, K. Kâni; "Cumhuriyet'in 13.Yılı", *Kaynak*, No: 45, s: 283.
293. Akpınarlı, K. Kâni; "Giridî Ailesine Ait Bazı Vesikalar", *Kaynak*, No: 35-36, s: 275.
294. Aksoy, Kâmil; "En Büyük Eserimiz", *Gediz*, No: 55, ss:2-5.
295. Aksoy, Kâmil; "İnkılâbımızın Ana Prensiplerinden Birisi Olan Laiklik Ne Demektir?", *Gediz*, No: 59, ss: 2-3, No: 61, ss: 3-5.
296. Akyol, Sami; "Çankaya'dan Bizim Akdeniz'e", *Taşpınar*, No: 36, ss: 202-203.
297. Akyol, Sami; "12. Yılı Uğurlarken", *Taşpınar*, No: 36, ss: 194-195.
298. Akyurt, İ. Ulvi; "En Büyük Gün", *Taşpınar*, No: 58, ss: 154-155.
299. Alıcıoğlu, İrfan; "19 Mayıs", Ilgas, No: 2, ss: 6-9.
300. Alışık, Şefik; "Türkiye'nin Başlangıcı-1919", *19 Mayıs*, No: 39, ss: 9-10.
301. Ali; "Afyon Taarruzunun Askerî ve Siyasî Ehemmiyeti", *Taşpınar*, No: 10, ss: 218-220.

302. Ali; “Anafartalar”, *Anafarta*, No: 2, s: 8.
303. Ali; “Kocaeli’nin Eteklerinde”, *Taşpınar*, No: 70, ss: 161-162.
304. A. Mahir; “Büyük İstiklâl Savaşı’nda Afyon”, *Taşpınar*, No: 22, ss: 76-180.
305. Aren, Mazhar; “Dumlupınar’ın Anlamı”, *Taşpınar*, No. 34, ss: 169-171.
306. Aren, Mazhar; “30 Ağustos Zaferi”, *İnan*, No: 8, ss: 4-5.
307. Asyalı, M. Salih; “M. Kemal”, *Çukurova*, No: 4, s: 1.
308. Atay, F. Rıfkı; “Lozan, Montrö-Değişmeyen Dava”, *Gediz*, No: 52, s: 3.
309. Atay, Mehmet; “19 Mayıs 1919”, *İnan*, No: 46-47, ss: 3-4.
310. A. Ulvi; “M. Kemal, Selânik Rüşti-i Askerî Mektebi Son Sınıf Talebesi İken”, *Uludağ*, No: 18, ss: 6-12.
311. Ayat, Sadri; “Balkan Harbi’nde Trabzon Gönüllüleri ve Manisalı Arab Hafız”, *İnan*, No: 8, ss: 8-9, No: 9, s: 11.
312. Ayata, Sadri; “Türk Fazilet Misallerinden İstiklâl Savaşı’nda Kayserili Mehmed”, *İnan*, No: 24, s: 31.
313. Ayata, Sadri; “İstiklâl Harbi’nde 98. Alayımızın Mangaldağı Muharebesi”, *İnan*, No: 25, s: 25.
314. Aydınoğlu, Kerim; “Büyük Devrimin 13. Yıldönümü’nü Kutlarken”, *Ülker*, No: 1, ss: 1-3.
315. Aykaç, F. Ahmet; “Cumhuriyet Düşmanları”, *Gediz*, No: 22, ss: 1-2.
316. A. Zeki; “On Yaş ve Biz”, *Taşpınar*, No: 13, ss: 7-9.
317. Batumlu, R.; “Bir Milletin Tarihi Yalnız Mazisinin Hikâyesi Değil, Onun İstiklâl Aşkının Daimi Kaynağıdır da”, *Çorumlu*, No: 22, ss: 4-6.
318. Baysanoğlu, Şevket; “Tarihte Boğazlar Meselesi”, *Karacadağ*, No:62, ss: 768-771, No: 63, ss: 789-791.
319. Benal, Alâeddin; “Top Sesleri”, *Yeşilodu*, No: 2, s: 3.
320. Berker, Şevki; “Cumhuriyet Hükümeti ve Osmanlı İmparatorluğu”, *Görüşler*, No: 58-59, ss: 5-7.
321. Berker, Şevki; “Kemalist Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğu”, *Taşpınar*, No: 64, ss: 53-59.
322. Berköz, Naci; “Büyük Taarruz ve Başkumandan Meydan Muharebesi”, *İnan*, No: 5, ss: 9-10.
323. Berktin, Cezmi; “Çanakkale Zaferi”, *Kaynak*, No: 133-134, s: 242.
324. “Beş Ocak”, *Çukurova*, No: 6, s: 1.
325. “1919 Yılında Halk”, *Altan*, No: 4, s: 10.
326. “I. İnönü Zaferi”, Karaelmas, No: 16, s: 3.
327. “Bizi Değil Başkalarını Dinleyin”, Yenitokat, No: 41-42, ss: 6-8.
328. Büyükataman, Ziya; “I. İnönü Zaferi”, *Çorumlu*, No: 52, ss:1-2.
329. Büyükataman, Ziya; “II. İnönü”, *Çorumlu*, No: 54, ss: 1-2.
330. Büyükataman, Ziya; “19 Mayıs”, *Çorumlu*, No: 59, ss: 1-2.
331. Büyükataman, Ziya; “23 Nisan”, *Çorumlu*, No: 48, ss: 1-2.
332. Cebecioğlu, İbrahim; ”Atatürk, Havza’da Neler Yaptı”, *19 Mayıs*, No: 66,ss: 2-7.
333. Celal Bahadır; “Mudanya Mütarekesi”, *Uludağ*, No: 4, ss: 52-55, No: 6, ss: 41-44, No: 7, ss: 53-56, No: 8, ss: 52-56.
334. “CHP Nasıl Doğdu, Nasıl İlerledi”, *Yenihayat*, No: 41-42, ss: 3-5.
335. “Cumhuriyet’ten Sonra Afyon”, *Taşpınar*, No: 12, ss: 287-290.
336. “Çanakkale Deniz Savaşı”, *Anafarta*, No: 3, ss: 8-10.
337. Çavuldur, Ekrem; “Atatürk’e Ait Hatıralardan”, *Kaynak*, No: 18, s: 86.
338. Çavuldur, Ekrem; “Atatürk’ün 18-27 Yıl Öncesi Hatıralarından”, *Kaynak*, No: 70, ss: 538.

339. Çeliköz, M. Eminittin; “6 Eylül”, *Kaynak*, No: 40, s: 333.
340. Çeliköz, M. Eminittin; “I. İnönü”, *Kaynak*, No: 87, s: 273.
341. Çeliköz, M. Eminittin; “16 Mart”, *Kaynak*, No: 86, s: 258.
342. Dedebaş, Ferit; “Doğan Işık, Kaçan Böcek, Kurtuluş Andaçları”, *Dıranaz*, No: 5, ss: 8-10.
343. Dedebaş, Ferit; “İnkılâplar Ayı: Temmuz”, *Çorumlu*, No: 28, s: 16.
344. Dikmen, Ferit; “Türk Devriminin Değerini ve Gerçekliğini Kavrayamayanlara”, *Dıranaz*, No: 10, ss: 18-20.
345. Dinçer, Celal; “I. İnönü”, *Gediz*, No: 95, ss: 15-16.
346. “4-11 Eylül Sivas Kongresi”, *Karacadağ*, No: 44, ss: 315-321.
347. Dr. Cemil; “Büyük Zafer”, *Yenitürk*, No: 25, ss: 3-4.
348. Dr. Cemil; “29 Birinci Teşrîn”, *Yenitokat*, No: 29, s: 3.
349. Dursunoğlu, Sıdkı; “3 Temmuz”, *Erzurum*, No: 10, s: 2.
350. Duru, K. Nâmi; “17. Yıla Girerken”, *Gediz*, No: 43, ss: 1-2.
351. Dülger, Mustafa; “Ermeni Vurgunu Destanı”, *Erciyes*, No: 61-62, s: 14.
352. Dümer, M.; “Bayramımızın Tarihi”, *Bozkurt*, No: 3, s: 12.
353. Dümer, M.; “Mesut Bir Yıldönümü”, *Gediz*, No: 4, s: 1.
354. Elam, Ebubekir; “Montrö Antlaşması Hakkında”, *Aksu*, No: 57, ss: 2-7.
355. Emre, Selçuk; “Halkevleri Kuruluşu”, *Halk*, No: 8, s: 7.
356. Emre, Selçuk; “19 Mayıs”, *Halk*, No: 21-22, ss: 12-15.
357. Emre, Selçuk; “21 Yıl Önce Cumhuriyet’in Doğuşu”, *Halk*, No: 5-6, s: 4.
358. Emre, Necip; “Erzurum ve Sivas Kongreleri”, *4 Eylül*, No: 8, ss: 8-12.
359. Erdem, Necip; “Milletimin Şanına Layık Olan Bir Sulh: Lozan”, *4 Eylül*, No: 6, ss: 1-2.
360. Erdoğan; “Atatürk ve Anafartalar”, *Gediz*, No: 31, ss: 4-8.
361. Ergüven, Abdullah; “Lozan’ın Ölmezliği”, *19 Mayıs*, No: 94, s: 2.
362. Erkmen, A. Mahir; “Kurtuluş Bayramı ve Duygular”, *Taşpınar*, No: 58, ss: 62-164.
363. Eroğlu, Saim; “İstiklâl Harbi ve Utku”, *Doğuş*, No: 23, ss: 4-5.
364. Ertan, Ali; “19 Mayıs”, *Dıranaz*, No: 46, ss: 2-4.
365. Ertan, Ali; “23 Nisan”, *Dıranaz*, No: 45, ss: 2-3.
366. Ertekin, O.; “19 Mayıs ve Türk Devrimi”, *19 Mayıs*, No: 2, ss: 4-5.
367. Ertuğrul, İbrahim; “13 Yıllık Eser”, *Dıranaz*, No: 10, s: 13.
368. Faruk Şükrü; “Bugünün Sabahında”, *Halkevi*, No: 1, ss: 2-3.
369. Faruk Şükrü; “30 Ağustos”, *Halkevi*, No: 21-22, ss: 1-6.
370. Faruk Şükrü; “29 Ağustos Yeri”, *Taşpınar*, No: 22, ss: 170-173.
371. Gerktan, Muzaffer; “Kocatepe”, *Taşpınar*, No: 70, s: 171.
372. Gökalp, Ziya; “Halkçılık”, *Gediz*, No: 36, ss: 4-6, No: 37, ss: 7-9.
373. Gökalp, Ziya; “Laik Cumhuriyet”, *Gediz*, No: 31, ss: 2-3.
374. Gökalp, Ziya; “T.C.’de Cumhuriyet Rejimi”, *Gediz*, No: 43, ss: 4-6.
375. Gökalp, Ziya; “Türk Milliyetçiliği”, *Gediz*, No: 38, ss: 8-10, No: 39, ss: 12-13, No: 40, s: 67.
376. Gökaytaç, Zekeriya; “19 Mayıs”, *Taşpınar*, No: 55, s: 109.
377. Gökşen, İbrahim; “Cumhuriyet 20 Yaşında”, *Gediz*, No: 68, ss: 1-3.
378. Gökşen, İbrahim; “Kurtuluşumuzun Üç Temeli”, *Gediz*, No: 67, ss: 1-2.
379. Gökmen, Ziya; “Hakimiyet, Kayıtsız-Şartsız Milletindir”, *Altan*, No: 3, ss: 3-4.
380. Gökmen, Ziya; “Türk Devrimi Nasıl Doğdu”, *Altan*, No: 4, ss: 2-4.
381. Gözalan, Muammer; “Arslanlar Mezarı”, *Kaynak*, No: 39, s: 104, No: 40, s: 139, No: 41, s: 158, No: .42, s: 173, No: 43, s: 232, No: 45, s: 292.
382. Güçlü, Celil; “Halk Fırkası Türk’ün Seciyesidir”, *Altan*, No: 4, ss: 5-7.

383. Günalp, Ruhi; "I. İnönü Zaferi'nin Yıldönümü", *Anafarta*, No: 9, ss: 6-7.
384. Gündoğdu; T.; "Türk Tarihi'nde 26 Ağustos", *Erciyes*, No: 26-27, ss; 2, 22.
385. Günel, A.; "Tarih ve 23 Nisan", *İnan*, No: 1, ss: 29-30.
386. Günel, A.; "Lozan Sulhü'nün 21. Yıldönümü", *İnan*, No: 14-15, ss: 15-17.
387. Gürek, Kâzım; "19 Mayıs 1919", *Kaynak*, No: 40, s: 118.
388. Gürmen, Hayri; "Lozan", *Uludağ*, No: 60, ss: 1-17.
389. Gürmen, Hayri; "Lozan Nasıl Kazanıldı", *Uludağ*, No: 96, ss: 9-15.
390. Gürpınar, Şemsettin; "Sevres-Lozan Antlaşması", *Karacadağ*, No: 3, ss: 14-15, No: 4, ss: 14-15, No: 5, ss: 14-15.
391. Gürsoy, M. Celâl; "Halkçılık ve Demokrasi", *Gediz*, No: 9, ss: 3-4.
392. Hanhan, Burhan; "II. İnönü", *Ordu*, No¨3, s: 3.
393. Haydar; "I. On Yıldan II. On Yıla, Yine On Yıl", *Taşpınar*, No: 13, ss: 6-7.
394. Haydar; "Cumhuriyet 10. Yılda Neler Yaptı?", *Taşpınar*, No: 12, ss: 261-262.
395. Hekimgil, Emin; "Lozan", *19 Mayıs*, No: 47, ss: 2-5.
396. Hekimgil, Emin; "19 Mayıs ve Vatan Sevgisi", *19 Mayıs*, No: 56, ss: 9-12.
397. Işıkman, Şevki; "İlk Patlayan Top", *Kaynak*, No: 8-9, s: 241.
398. Işıkman, Şevki; "Köşk Cephesi", *Kaynak*, No: 10-11, s: 277.
399. Işıkman, Şevki; "Ya İstiklâl, Ya Ölüm", *Erciyes*, No: 40, ss: 116-117.
400. "II. İnönü Zaferi", *Barbaros*, No: 9, s: 3.
401. İnce, Refik; "Atatürk'ten Bir Hatıra", *Kaynak*, No: 118, s: 84.
402. İskenderoğlu, Reşit; "Bir Milletin Ters Giden Talihini Yenen Zafer: II. İnönü", *Karacadağ*, No: 87-88, ss; 1, 16.
403. İskenderoğlu, Reşit; "Lozan", *Karacadağ*, No: 80, ss: 1-2.
404. İskenderoğlu, Reşit; "Lozan Nedir?", *Karacadağ*, No: 91, ss: 1, 16.
405. "İstiklal Savaşı Hatıraları", *Başpınar*, No: 24, ss: 6-9, No: 25, ss: 12-13, No: 26, ss: 8-10, No: 30-31, ss: 6-8.
406. "İşgal ve Kurtuluşa Ait Hatıralar", *4 Eylül*, No: 40-41, ss: 15-25.
407. İzzet Ulu; "24 Temmuz; Lozan Zaferi", *Taşpınar*, No: 21, ss: 153-154.
408. Kalkancı, F. Lütfi; "Cumhuriyet'in 16. Yıldönümü", *4 Eylül*, No: 9, s: 2.
409. Kalkancı, F. Lütfi; "4 Eylül", *4 Eylül*, No: 8, s: 4.
410. Karahan, Abdülkadir; "19 Mayıs, Samsun ve İnkılâp", *19 Mayıs*, No: 56, ss: 2-6.
411. Karal, E. Ziya; "Cumhuriyet'in Kuruluşunda Atatürk", *İnan*, No: 46-47, ss: 11-16.
412. Karaosmanoğlu, Y. Kadri; "Düşmanın Yaktığı Köyler Ahalisine", *Gediz*, No: 58, ss: 9-11.
413. Karlıbel, M.; "30 Ağustos", *Yeşilordu*, No: 1, ss: 2-3.
414. Kavut, A. Şevket; "Montrö Zaferi", *Karacadağ*, No: 42, ss: 283-286.
415. Kefeli, Kemal; "İnönü'nün Tarihi Rolü", *İnan*, No: 34-35, s: 21.
416. Kıral, Tahir; "26 Haziran ve İlk Kurşun", *19 Mayıs*, No: 19, s: 1.
417. Kılıçözü, Ziya; "II. İnönü Zaferi", *Hatay*, No: 3, ss: 1-4.
418. "Kim Bozmuş", *Ordu*, No: 4, s: 16.
419. Konuralp, E.; "Ulusal Türk Devriminin Tarihi Günlerinden 19 Mayıs", *Batıyolu*, No: 2, ss: 1-3.
420. Korlu, Muzaffer; "23 Nisan", *İnan*, No: 30, s: 7.
421. Kubilay, Ş. Sami; "Bugün I. İnönü Zaferidir", *Dıranaz*, No: 42, s: 8.
422. Kubilay, Ş. Sami; "En Büyük Bayramımız", *Dıranaz*, No: 10, ss: 14-15._
423. Kubilay, Ş. Sami; "II. İnönü Zaferi", *Dıranaz*, No: 45, s: 9.
424. "Kurtuluş", *Halkevi*, No: 21-22, ss: 13-16.
425. "Kutsal Gün", *Gediz*, No: 7, ss: 1-2.

426. K. Y.; "On iki Ada ve İtalya", *Erciyes*, No: 17, ss: 511-513.
427. "Lozan Barışı", *Çorumlu*, No: 57, s: 1.
428. "Lozan Günü Münasebetiyle", *Türkakdeniz*, No: 19, s: 22.
429. "Lozan ve Sonrası", *Gediz*, No: 83, ss: 1-2.
430. "Lozan: 24 Temmuz ve Monreaux : 21 Temmuz", *Erzurum*, No: 3, s: 31.
431. "Lozan Zaferi ve İsmet Paşa", *Karacadağ*, No: 104, ss: 1-2.
432. M. Ekrem; "İnkılâp Tarihimiz", *Kaynak*, No: 23, s: 484.
433. "Milletin Makus Talii ve II. İnönü", *Notlar*, No: 5, s: 9.
434. "M. Necati'nin İstiklâl Mücadelesi Hatıraları", *Kaynak*, No: 168, s: 10.
435. "Montrö Muahedesi Münasebetiyle", *Kaynak*, No: 43, s: 211.
436. M. Reşit; "Atatürk ve Kurtuluşa Dair", *Kaynak*, No: 7, s: 6.
437. Murtaza, Ali; "Mondros'tan Lozan'a Kadar", *Devrimin Sesi*, No: 1, ss: 10-11.
438. Mustafa Nuri; "24 Temmuz", *Yenidoğuş*, No: 9-10, ss: 1-4.
439. Nalbantoğlu, Fazıl; "II. İnönü Zaferi", *Erzurum*, No: 7, ss: 10-15.
440. Nalbantoğlu, Fazıl; "Lozan Sulhü", *Erzurum*, No: 3, ss: 1-5.
441. Nalbantoğlu, Fazıl; "19 Mayıs", *Erzurum*, No: 2, ss: 1-3.
442. Nazım; "Türk İnkılâbının Ana Hatları", *Kaynak*, No: 13-15, s: 341.
443. Nemci; "Teşkilât-ı Esasiye'nin Kanunu'nun Tarihi", *Halkevi*, No: 34, ss: 349-358.
444. Oğuz, Şükrü; "Ata ve Hatay", *Hatay*, No: 7, ss: 3-6, No: 8, ss: 6-8, No: 9, ss: 3-6, No: 10, s: 10.
445. "19 Mayıs", *Altan*, No: 6, ss: 10-11.
446. "19 Mayıs", *Muğla*, No: 4, s: 10.
447. "14 Çağı", *Taşpınar* , No: 19, s: 128.
448. "18 Temmuz: Millî Şefimiz'in Erzurum'u İlk Ziyaretleri", *Erzurum*, No: 3, s: 31.
449. Olcaytu, İbrahim; "Sivas'ın 4 Eylül Günü", *4 Eylül*, No: 8, ss: 13-14.
450. Olcaytu, İbrahim; "Sivas Lisesi'nin Yapılış Tarihi", *4 Eylül*, No: 1, ss: 3-6.
451. Onurlu, Refet; "Lozan", *Kaynak*, No: 115, s: 41.
452. Onurlu, Refet; "Montrö", *Kaynak*, No: 115, s: 38.
453. Orhun, İhsan; "Ulusların Yaşama Şartları İle Yıkılması Yok Olması Sebepleri Nelerdir?", *Altınyaprak*, No: 4, ss: 9-10.
454. Orlu, İ. Nihat; "30 Ağustos", *Yeşilırmak*, No: 1, ss: 1-3.
455. O. Tuğrul; "İşgal Hatıraları", *Yenidoğuş*, No: 11-12, ss: 11-13.
456. "30 Ağustos", *Anafarta*, No: 2, ss: 9-10.
457. "30 Ağustos", *Dıranaz*, No: 20, ss: 6-7.
458. "30 Ağustos", *Yenitokat*, No: 48, s: 4.
459. Öge, Alâeddin; "Bir Saldırışın Tarihçesi", *Yeşilordu*, No: 9, s: 4.
460. Öner, Ömer; "Lozan Zaferimiz", *Karacadağ*, No: 31, ss: 126-128.
461. Önertürk, Ahmet; "Kimden Örnek Aldım", *Gediz*, No: 55, ss: 5-6.
462. Özbel, Ahmet; "30 Ağustos 1922", *Dıranaz*, No: 49, s: 2.
463. Özbel, O.; "Anafarta'da Mehmed'in Zekası", *Anafarta*, No: 8, ss: 15-16.
464. Özkiper, N.; "Cumhuriyet Bayramımız", *Ortayayla*, No: 7-8, ss: 6-7.
465. "Saltanatı Yıkıp Cumhuriyet'i Kuran Türk Milleti", *Yenitokat*, No: 49, s: 3.
466. Sezgin, Cemal; "Atatürk ve İlim", *Gediz*, No: 20, ss: 15-18.
467. Sezgin, Cemal; "Hayat Zaferi", *Gediz*, No: 28, s: 1.
468. Soylu, A. Mustafa; "Egemenlik Hakkında", *Gediz*, No: 4, ss: 12-14.
469. Sözen, Vefik; "23 Nisan", *Batıyolu*, No: 1, s: 3.
470. S. S.; "Türk İhtilâli", *Altı Ok*, No: 2, s: 9.
471. Su, Kâmil; "İzmir'i Alınca", *Kaynak*, No: 40, s: 131.
472. Su, Kâmil; "19 Mayıs'dan Önce", *Kaynak*, No: 52, s: 100.

473. Talu, Osman; “30 Ağustos”, *Karaelmas*, No: 22-23, s: 11.
474. “Tarihte Olan Lozan”, *Karaelmas*, No: 30-31, s: 1.
475. Tarkan, Hasan; “19 Mayıs 1919”, *Dıranaz*, No: 46, ss: 6-7.
476. Tinay; Turhan; “İnkılapçılığımız ve İnkılâp Psikolojisi”, *Karaelmas*, No: 42, ss: 2-3.
477. Turhan, Cengiz; “II. İnönü Zaferi”, *Çukurova*, No: 9, s: 1.
478. “Türk İstiklâl Harbi ve İnkılâbı Savaşının Kronolojisi”, *Kaynak*, No: 8-9, ss: 235.
479. “Türk Milletinin Hürriyet ve İstiklâl Fikrinin Lâyemut Abidesi: 30 Ağustos 1922”, *4 Eylül*, No: 7, ss: 1-3.
480. T. Ziya; “Savaştan Savaşa”, *Kaynak*, No: 10-11, s: 269.
481. Uğuralp, Ertunan; “8 Temmuz’dan 11 Eylül’e”, *Uludağ*, No: 23, ss: 6-7.
482. Uluçay, Çağatay; “İnkılâbımızın Temeli”, *Gediz*, No: 7, ss: 10-14.
483. Uluçay, Çağatay; “Liderlerimiz ve Liderler”, *Gediz*, No: 20, ss: 8-11.
484. Uluğtekin, Şerafettin; “30 Ağustos”, *Uludağ*, No: 20, ss: 1-5.
485. Üçok, Aziz; “19 Mayıs 1919”, *Taşpınar*, No: 55, ss: 102-107.
486. “3 Temmuz Ebedî Şefimizin Erzurum’u İlk Ziyaretleri ve 1877 Aziziye Şehitleri Yıldönümü”, *Erzurum*, No: 3, s: 31.
487. Üner, Ali; “Şahin Bey’in Şehadeti”, *Başpınar*, No: 45, ss.12-13, No: 46, ss: 6-7.
488. Ürünay, A.; “21 Temmuz 1936, *Halkevi*, No: 76-77, ss: 11-12.
489. Üstün, E. Faik; “Lozan’ın Büyüklüğü Üzerine”, *Kaynak*, No: 137-138, s: 288.
490. Üstün, E. Faik; “30 Ağustos”, *Kaynak*, No: 139, s: 310.
491. Üstünbaşoğlu, C. Server; “Nâmına Abide Dikilen Bir Kahraman: Sivaslı Ali Çavuş”, *Erzurum*, No: 6, ss: 49-53.
492. Verimer, O. Faruk; “Lozan’ın Yıldönümünde”, *Karaelmas*, No: 34-41, ss: 1, 17.
493. Y. A.; “Karaosman Kimdir”, *Sakarya*, No: 4, s: 4.
494. Yakar, Aytekin; “12 Mart ve Dadaş”, *Erzurum*, No: 7, ss: 16-17.
495. Yaver, İsmail; “26 Eylül”, *Doğuş*, No: 13, ss: 13-15.
496. Yırcalı, Sıtkı; “İnönü’den Atatürk’e: Atatürk ve Üç Balıkesir”, *Kaynak*, No: 82, s: 121.
497. Yurdakul, Mete; “Çanakkale Deniz ve Kara Muharebeleri’nde Türk Zaferi”, *Karacadağ*, No: 99, ss: 1-2, No: 100, ss: 1-5.
498. Yücelt, N.; “Lozan Muahedesi Nasıl İmzalandı”, *Uludağ*, No: 23, ss: 33-41.
499. Yücelt, N.; “Türk ve Fransız Cumhuriyetleri”, *Uludağ*, No: 20, ss: 47-63.
500. “23 Nisan”, *Altınyaprak*, No: 24, ss: 1-2.
501. “23 Nisan”, *Muğla*, No: 4, s: 19.
502. “Zafer ve Şeref Levhası”, *Halkevi*, No: 21-22, ss: 9-12.
503. Zeybek, Kâzım; “4 Eylül ve Büyük Bir Halk Hareketi”, *4 Eylül*, No: 1, s: 15.

h. Şehir Tarihi:

504. Ağapınar, Fuat; “Eski Sivas”, *4 Eylül*, No: 1, ss: 21-22.
505. Akbulut, Rüknettin; “14. Asır’da Bursa’da Bir Av Eğlencesi”, *Uludağ*, No: 81, ss: 6-18.
506. Akça, F.; “Evliya Çelebi Gözüyle Denizli”, *İnanç*, No: 16, ss: 5-7, No: 17, ss: 5-8.
507. Aksoy, Necib; “Bursa Tarihi Hakkında”, *Uludağ*, No: 84, ss: 24-25.
508. Aksoy, Necib; “Bursa’ya Gelen Valiler”, *Uludağ*, No: 42-43, s: 27, No: 45-46, s: 25, No: 47-48, s: 32, No: 49-50, ss: 34-35, No: 53-54, s: 22, No: 55, ss: 28-30, No: 56-57, ss: 17-26, No: 58, ss: 34-35, No: 59, s: 21, No: 60, s: 53, No: 61, ss: 43-45, No: 64, ss: 40-43, No: 65, ss: 40-43, No: 66, ss: 40-43, No: 67, ss: 40-43.

509. Alkan, Feridun; "Milas", *Yenimilas*, No: 2, s: 4.
510. Alper, N. Tahsin; "Çanakkale Yolunda", *Karaelmas*, No: 14, s: 6.
511. Alphan, Seyfi; "İnançoğulları ve Diyarbakır", *Karacadağ*, No: 3, ss: 8-9.
512. Alphan, Seyfi; "Sümerler ve Diyarbakır", *Karacadağ*, No: 3, ss: 8-9.
513. Alpiskender, Ferid; "Tarsus Tarihine Bir Bakış", *İçel*, No: 28, ss: 6-8.
514. Altıncıoğlu, Mustafa; "Gaziantep Tarihi ile İlgili Notlar", *Başpınar*, No: 8, s: 7.
515. Anakök, Tayyar; "Antalya Tarihi'nin Ana Hatları", *Türkakdeniz*, No: 14, ss: 3-6.
516. Arcak, Sadi; "Yurt Araştırmaları: Akdeniz Kıyılarında", *Derme*, No: 2, s: 11.
517. Aren, Mahzar; "Trabzon'un Tarihteki ve Bugünkü Manzarası", *İnan*, No: 27, ss: 3-5.
518. Aren, Mahzar; "Üç Bahtiyar Afyon", *Taşpınar*, No: 59, ss: 178-179.
519. Arık, R. Oğuz; "Antakyamız", *Hatay*, No: 6, ss: 14-15, No: 7, ss: 7-8.
520. Asarkaya, H.; "Tokat Mezarlıkları", *Yenitokat*, No: 52, s: 18.
521. Aşkun, V. C.; "Sivas'ın Tarihçesi", *4 Eylül*, No: 1, ss: 25-26, No:, ss: 4-6.
522. Atabay, A.; "Trabzon'un Türklüğü", *İnan*, No: 7, ss: 23-25.
523. "Atatürk'ün Bursa'yı Son Ziyaretleri", *Uludağ*, No: 26, ss: 11-14.
524. Ayata, Sabri; "İstiklâl Harbi'nde Güzelim Tepeler Harbi'nde Trabzon'un Kahraman Çocuğu", *İnan*, No: 2, ss: 12-13, No: 3, ss: 15-16.
525. Aydın, Kerim; "Tarihi Bakımdan Sancak ve Havalisi", *Ülker*, No: 2, s: 16.
526. Ayhan; "Gaziantep Mücadelesi", *Başpınar*, No: 44, ss: 3-8.
527. "Bakırköy Tarihi", *Halk*, No: 1, s: 3, No: 2, s: 3, No: 3, ss: 2-4, No: 19, s: 4, No: 21-22, s: 21, No: 23, s: 16, No: 24, s: 14.
528. Başkurt, Kâmil; "Balıkesir İl ve İlçe Okullarının Tarihçeleri", *Kaynak*, No: 29, s: 624.
529. Baykal, Kâzım; "Diyarbakır'da Tarihi Türbeler", *Karacadağ*, No: 50-51, ss: 426-428, No: 52, ss: 449-450.
530. Baykal, Kâzım; "Artukoğulları ve Şehrimizdeki Eserler", *Karacadağ*, No: 40, ss: 250-251.
531. Baykal, Kâzım; "Osmanlılar'ın Diyarbakır'a Gelmeleri: Bazı Vesikalar", *Karacadağ*, No: 39, ss: 233-235.
532. Baykal, Kâzım; "Osmanlı Padişahı Mehmed IV.'den Diyarbakır Eyaleti İçin Ferman", *Karacadağ*, No: 38, ss: 218-220.
533. Berker, Şevki; "Bizans Devrinde Adana'nın Mezhebi Vaziyeti", *Görüşler*, No: 53, ss: 9-11.
534. Berker, Şevki; "Bizans İmparatorluğu Devrinde Çukurova", *Görüşler*, No: 54, ss: 9-11.
535. Berker, Şevki; "Osmanlı Devleti'nde Çukurova ve Civarı", *Çukurova*, No: 1, s: 2, No: 2, s: 2, No: 7, s: 2, No: 8, s: 2, No: 9, s: 9.
536. Berker, Şevki : "Osmanlı'ya Dair Adana'ya Ait Bazı Vesikalar", *Görüşler*, No: 58-59, ss: 3-4.
537. Berker, Şevki; "Türkler'in Devletçiliği", *Taşpınar*, No: 60, ss: 202-205.
538. Berköz, Haydar; "19. Asır'da Manisa", *Gediz*, No: 24, s: 11, No: 25, s: 9, No: 26, s: 10, No: 27, ss: 5-6, No: 28, ss: 11-12.
539. Beygu, A. Şerif; "Erzurum'da İş ve Aile Hayatı", *Atayol*, No: 1, ss: 12-13, No: 2, s: 13.
540. Bozdoğan, M.; "Mersin'in Kurtuluşu'na Bir Bakış ve Tarihi Bir Vesika", *Güney*, No: 4, s: 2.
541. Bulgurcuoğlu, Münir; "Milli Mücadele'nin İlk Günlerinde Havza", *19 Mayıs*, No: 73, ss: 11-12, No: 75, ss: 20-23.

542. Chandler, R.; "18. Yüzyılda'da Manisa", *Gediz*, No: 86, ss: 6-7.
543. Ciraoğlu, Tevfik; "19 Mayıs ve Trabzon", *İnan*, No: 18, ss: 1-4.
544. Cinemre, V. B.; "Eski Trabzon'a Dair", *İnan*, No: 1, ss: 21-24, No: 2, ss: 21-55, No: 3, ss: 24-25, No: 5, ss: 23-25, No: 6, ss: 19-21.
545. Cinemre, V. B.; "Giresun Tarihi İçin", *Aksu*, No: 25-26, ss: 7-9.
546. Çağan, Nazmi; "Amasya ve Tarih", *Yeşilırmak*, No: 1, ss: 5-6.
547. "Çanakkale Tarihi'nden Eşsiz Bir Yaprak", *Anafarta*, No: 1, ss: 12-13.
548. Çantay, H. Basri; "Eski Balıkesir'de Vali ve Mutasarrıflar", *Kaynak*, No: 158-159, s: 9.
549. Çavuldur, Ekrem; "Balıkesir Tarihen Ne İdi", *Kaynak*, No: 43, s: 216.
550. Çavuldur, Ekrem; "Balıkesir Tarihçeleri İle İlgili Eski Vesika", *Kaynak*, No: 57, s: 246, No: 58, s: 281, No: 59, s: 303.
551. Çavuldur, Ekrem; "Eski Eserler Bakımından Edremit", *Kaynak*, No: 2, s: 7.
552. "Çekirge'nin Tarihçesi", *Uludağ*, No: 3, ss: 23-24.
553. Dağlıoğlu, Güzide; "Çorum Tarihe'ne Dair Vesikalar", *Çorumlu*, No: 15, ss: 1-4.
554. DAağlıoğlu, H. T.; "Antep Tarihine Ait Notlar", *Taşpınar*, No: 20, ss: 9-12, No: 26, ss: 23-14.
555. Dağlıoğlu, H. T.; "Bursa'da Medfun Olan Osmanlı Padişahları ve Şehzadeleri", *Uludağ*, No: 24, ss: 58-60.
556. Dağlıoğlu, H. T.; "Bursa Mezarları", *Uludağ*, No: 53-54, ss: 23-26.
557. Dağlıoğlu, H. T.; "Bursa 16. Asır'da", *Uludağ*, No: 11, ss: 17-21.
558. Dağlıoğlu, H. T.; "Bursa 17. Asır'da", *Uludağ*, No: 47-48, ss: 3-13.
559. Dağlıoğlu, H. T.; "Bursa Tarihi'ne Ait Birkaç Vesika", *Uludağ*, No: 22, ss: 75-82.
560. Dağlıoğlu, H. T.; "Çorum Tarihi Hakkında", *Çorumlu*, No: 18, ss: 2-4.
561. Dağlıoğlu, H. Turhan; "Çorum Vilâyeti'nin Mülkî Taksimatına Tarihî Kısa Bir Bakış", *Çorumlu*, No: 32, ss: 1-10, No: 33, ss: 4-8.
562. Dağlıoğlu, H. Turhan; "Defter-i Hakaniler'e Göre 10. Asır'da Çorum", *Çorumlu*, No: 30, ss: 9-13.
563. Dağlıoğlu, H. Turhan; "9. Asır'da (H.) Bursa", *Uludağ*, No: 15, ss: 22-26.
564. Dağlıoğlu, H. Turhan; "Geçmiş Zamanda Bursa", *Uludağ*, No: 20, ss: 91-95.
565. Dağlıoğlu, H. Turhan; "Nicea'da Araştırmalar", *Uludağ*, No: 12-13, ss: 34-36.
566. Dağlıoğlu, H. Turhan; "X. Asır'da Çorum", *Çorumlu*, No: 3, ss: 25-26, No: 5, ss: 3-5, No: 6, ss: 5-6, No: 7, ss: 11-15, No: 8, ss: 12-15, No: 9-10, ss: 2-4, No: 11, ss: 1-3, No: 12, ss: 12-16, No: 13, ss: 8-12, No: 14, ss: 1-4, No: 17, ss: 15-18, No: 20, ss: 10-12.
567. Dağlıoğlu, H. Turhan; "H. XI. Asır'da Çorum", *Çorumlu*, No: 28, ss: 2-3, No: 36-37, ss: 6-11.
568. Dağlıoğlu, H. Turhan; "XI. Asır'a Ait Çorum Vesikaları", *Çorumlu*, No: 31, ss: 4-8.
569. Dağlıoğlu, H. Turhan; "XVII. Asır'da Bursa Hayatı", *Uludağ*, No: 47-48, ss: 3-13.
570. Dalsar, Fahri; "16. Asır'da Bursa'da İşçiler Bürosu", *Uludağ*, No: 42-43, ss: 12-15.
571. Dengiz, Orhan; "Uşak Tarihi Yolunda", *Taşpınar*, No: 102-104, ss: 272, No: 105, ss: 286-299, No: 106-107, ss: 312-313.
572. Dikmen, Ferit; "Sinop Limanı Vak'asına Ait Araştırmalar", *Dıranaz*, No: 30, ss: 13-14.
573. Dikmen, Ferit; "Sinop Tarihiyle İlgili Mühim Bir Vesika", *Dıranaz*, No: 29, ss: 9-10.

574. Dikmen, Ferit; “Tarihte Sinop”, *Dıranaz*, No: 14, ss: 13-14, No: 15, ss: 10-11.
575. Dikmen, Kâmil; “Kısa Samsun Tarihi”, *19 Mayıs* , No: 8, ss: 5-8, No: 9, ss: 7-10.
576. Dilcimen, Kâzım; “562 Yıllık Bir Türbe ve Onun Kitabesi”, *19 Mayıs*, No: 64, ss: 14-18.
577. Dilcimen, Kâzım; “Panoramik Samsun Tarihi”, *19 Mayıs*, No: 101, ss: 4-7.
578. Dilcimen, Kâzım; “Samsun Tarihinde Önemli Olaylar”, *19 Mayıs*, No: 71, ss: 28-31, No: 72, ss: 14-17, No: 74, ss: 10-13, No: 75, ss: 7-9.
579. Dilcimen, Kâzım; “Samsun ve Dolaylarının Osmanlı'ya Geçişi”, *19 Mayıs*, No: 100, ss: 5-8.
580. Edebey, Tevfik; “Bursa'nın Orhan Bey Tarafından Zabtı ve Balabancık Kalesi”, *Türkün*, No: 8, ss: 48-51.
581. “Edirne Tarihi'ne Dair”, *Edirne*, No: 3, ss: 21-22.
582. Eğilmez, Mahir; “15 Sene Önceki Bursa'dan Notlar”, *Uludağ*, No: 53-54, ss: 19-21, No: 60, ss: 45-47.
583. Elam, Bekir; “Şer'iyye Sicillerinin Gaziantep Tarihi İçin Önemi”, *Başpınar*, No: 53, ss: 1-2.
584. Elgin, Necati; “Niksar Tarihi'nden”, *Ülker*, No: 2, s: 5, No: 5, ss: 4-6.
585. Engin, İ. Hakkı; “Merzifon Tarihi'ne Genel Bir Bakış”, *Taşan*, No: 2, s: 4, No: 3, s: 4, No: 5, s: 4, No: 6, ss: 4-5, No: 7, s: 4, No: 8, s: 4, No: 9, s: 4, No: 10, s: 8.
586. Erdem, Necip; “Harput Tarihi'ne Bir Bakış”, *Altan*, No: 39-41, ss: 8-11.
587. Erdem, Necip; “Harput Tarihi Üzerine Birkaç Vesika”, *Altan*, No: 15, ss: 1-7.
588. Erdil, Kadri; “Sivas'ın Uzak Tarihi”, *4 Eylül*, No: 4, ss: 4-6.
589. Ergin, Mustafa; “Hendek, Ne Zaman Kuruldu”, *Çamdağı*, No: 1, ss: 4-5.
590. Eroğlu, Zeki; “Muğla Vilâyeti”, *Muğla*, No: 4, ss: 8-9, No: 5, ss: 9-10, No: 6, s: 9, No: 7, ss: 11-12.
591. Ertekin, Fazlı; “Samsun”, 19 *Mayıs*, No: 24, ss: 21-23.
592. Erten, S. Fikri; “Alanya Kalesi”, *Türkakdeniz*, No: 17, ss: 3-6.
593. Erten, S. Fikri; “Alara Han”, *Türkakdeniz*, No: 1., s: 13.
594. Erten, S. Fikri; “Antalya Tarihi Hakkını”, *Türkakdeniz*, No: 2, s: 9.
595. Erten, S. Fikri; “Barbaros Antalya'da”, *Türkakdeniz*, No: 18, ss: 2-5.
596. Erten, S. Fikri; “Vilayetimizin İlk Sekenesi”, *Çağlayan*, No: 2, ss: 12-13.
597. Eti, Umsan; “100 Yıl Önce Diyarkakır ve Güneydoğu Anadolu, *Karacadağ*, No: 28, ss: 29-33.
598. “Evliya Çelebi Bursa'da”, *Uludağ*, No: 14, ss: 9-14.
599. Evrimer, Rıfat; “Büyük Tarih Trabzon'da”, *İnan*, No: 4, s: 23.
600. Fındıkoğlu; “Ticaret Tarihimizde Erzurum”, *Erzurum*, No: 11, ss: 8-9.
601. “Gaziantep'in İslâmlar Tarafından Fethine”, *Başpınar*, No: 1, ss: 1-13.
602. Gazimihal, Mahmut R.; “Harmancık ve Mihaloğulları”, *Uludağ*, No: 78, ss: 9-13, No: 79, ss: 4-10, No: 81, ss: 21-26.
603. German, Muzaffer; “Beşiktaş'ın Bayındırlık Bakımından Fetih'den Evvel ve Sonraki Durumu”, *Barbaros*, No: 9, s: 5.
604. German, Muzaffer; “Beşiktaş Tarihi”, *Barbaros*, No: 2, ss: 14-15, No: 3, s: 16, No: 4, ss: 12-13, No: 10-12, s: 21.
605. German, Muzaffer; “Karşıdan Karşıya: Behram'dan Midilli'ye Seyrederken”, *Barbaros*, No: 1, ss: 4-5.
606. Gökçen, İbrahim; “Manisa Tarihi'nde Vakıflar ve Hayırlar”, *Gediz*, No: 56, ss: 10-11.
607. Gökçen, İbrahim; “Manisa ve Dolaylarındaki Zaviye ve Yatırlara Dair Vesikalar”, *Gediz*, No: 79, ss: 7-8, No: 80, s: 14, No: 81, ss: 9-10, No: 82, s: 7, No: 83, ss: 6-7, No: 84, ss: 12-13, No: 85, s: 9, No: 86, ss: 10-11.

608. Gökçen, İbrahim; "Piyale Bey ve Vakıflar", *Gediz*, No: 99-100, s: 16, No: 101-102, s: 11.
609. Gökpınar, M. Ali; "Eski Zamanlarda Afyon'da Yaşayış", *Taşpınar*, No: 49, ss: 13-16, No: 50, ss: 25-32, No: 51, ss: 41-44, No: 52, ss: 59-61, No: 54, ss: 99-100, No: 55, ss: 117-118, No: 56, ss: 135-136, No: 57, ss: 150-151, No: 59, s: 152, No: 63, ss: 215-216, No: 70, ss: 175-176.
610. Güçyetmez, Cemil-M. Güzelkan; "Tarih ve Coğrafya Bakımından Gaziantep", *Başpınar*, No: 44, ss: 10-11, No: 45, ss: 6-7, No: 46, ss: 9-10, No: 47, ss: 15-16.
611. Günel, Abdullah; "Trabzon Tarihi Yazılabilir mi ?", *İnan*, No: 48, ss: 3-5.
612. Günel, Abdullah; "Trabzon'un Kurtuluşu", *İnan*, No: 37, ss: 3-4.
613. Güney, Nemci; "Bilecik", *Devrimin Sesi*, No: 4, s: 14, No: 5, s: 4.
614. Güney, Nemci; "Bilecik'in Kurtuluşu", *Devrimin Sesi*, No: 2, s: 10.
615. Güney, Nemci; "Bilecik'te Türkler", *Devrimin Sesi*, No: 3, s: 14.
616. Hayri; "Kırklareli'nin Tarihi Bucaklarından: Binbir Oklu Ahmet", *Batıyolu*, No: 2, ss: 6-7.
617. Hayri; "Kırklareli'nin Tarihi Bucaklarından: Karıştıran", *Batıyolu*, No: 6, ss: 8-9.
618. Hayri; "Kırklareli'nin Tarihi Bucaklarından: Kaynarca", *Batıyolu*, No: 3, ss: 7-8.
619. Hayri; "Lüleburgaz", *Batıyolu*, No: 4, s: 7.
620. H. Turgut; "Osmanlılar Devri Tokat Tarihi", *Yenitokat*, No: 24, ss: 2-4, No: 25, ss: 4-6, No: 26, ss; 3-4, No: 27, ss: 7-8, No: 28, ss: 6-7.
621. H.Turgut; "Turhal Tarihine Bir Bakış", *Yenitokat*, No: 31, ss: 5-6, No: 32, ss: 6-7, No: 33, s: 6, No: 34, ss: 4-5, No: 36, s: 4, No: 37, s: 3.
622. İşbir, Cemil; "Bingöl'ün Tarih ve Coğrafyası", *Altan*, No: 33-35; ss: 48-49, No: 36-38, s: 12.
623. İzdem, Ekmel; "Hatay", *Muğla*, No: 16, s: 12.
624. İzol, Bedri; "Malatya", *Derme*, No: Yeni seri 16, ss: 5-6.
625. İzol Bedri; "Tarihte Doğan Şehir", *Derme*, No: Yeni seri 14, ss: 8-9.
626. Karabay, V. Münir; "Hatay Meselesi, Nasıl Başladı, Nasıl Bitti?", *Hatay*, No: 1, ss: 7-8, No: 2, ss: 9-13.
627. Karadağ, Hüsamettin; "Tarihi Bir Vesikaya Göre Mersin", *İçel*, No: 19, ss: 4-5.
628. Karamete, Kemalettin; "Devleti'de Seydi Şerif Türbesi", *Erciyes*, No: 82-83, ss: 6-12.
629. Karamete, Kemalettin; "Develi'de Ulu Camiî", *Erciyes*, No: 81, ss: 18-19.
630. Karamete, Kemalettin; "Etiler'in Taşcı'da Yassıpara Anıtı", *Erciyes*, No: 80, ss: 6-7.
631. Karamete, Kemalettin; "Kayseri", *Erciyes*, No: 13, ss: 411-416, 450-456.
632. Karamete, Kemalettin; "Kayseri Tıbbiyyesi", *Erciyes*, No: 17, ss: 499-501, 521-526.
633. Karan, Hayrettin; "Balıkesir'de Kuvva-yı Milliye", *Kaynak*, No: 157, s: 2, No: 158-159, s: 2.
634. Kasım, Hamdi; "Tarihte Gaziantep", *Başpınar*, No: 88-89, ss: 7-8, No: 90-91, ss: 12-14, No: 92, ss: 14-16, No: 93, ss: 2-4.
635. Kaya, Kemal; "Balkız Tiyatrosu", *Türkakdeniz*, No: 10, s: 5.
636. Kaya, Kemal; "50 Yıl Önce Antalya", *Türkakdeniz*, No: 1, ss: 8-10.
637. Kepecioğlu, Kâmil; "I. Bayezid'in Karılarının Bursa'da Geçirdikleri Acı Hayatları", *Uludağ*, No: 74, ss: 6-8.
638. Kepecioğlu, Kâmil; "Bursa'nın Eski Devirlere Ait Kayıt Defterleri", *Türkün*, No: 7, ss: 42-45.

639. Kepecioğlu, Kâmil; "Fatih'in Hayatından Yapraklar ve Bursa", *Uludağ*, No: 64, ss: 36-39, No: 65, ss: 36-39, No: 66, ss: 36-39.
640. Kıranoğlu; "Müstakbel Manisa Tarihi", *Gediz*, No: 46, ss: 1-2.
641. Kirzioğlu, F.; "Erzurum ile Kars'ın Osmanlı Ülkesine Katılışı", *Yayla*, No: 1, ss: 40-42.
642. Kişmir, Şeref; "Çaldıran Harbi'nden Sonra Diyarbakır", *Karacadağ*, No: 1, ss: 7-9.
643. Köseoğlu, Neşet; "Bursa Esnafları, 16 Asır'da", *Uludağ*, No: 80, ss: 22-24.
644. Köseoğlu, Neşet; "Çorum'da Bir Defter Nazırı", *Çorumlu*, No: 14, ss: 17-18.
645. Köseoğlu, Neşet; "Çorum Havalisinde Mamalı Aşireti ve Ömer, Osman Paşalar", *Çorumlu*, No: 1, ss: 12-20.
646. Köseoğlu, Neşet; "Çorum'un 350 Yıl Evvelki ile Bugünkü Mahalle Adları Hakkında Bir Araştırma", *Çorumlu*, No:.9-10, ss: 9-17.
647. Köseoğlu, Neşet; "Çorum Tarihinden Bir Yaprak: Çorum Sancakbeyi Karayazıcı", *Çorumlu*, No: 12, ss: 7-11.
648. Köseoğlu, Neşet; "Evliya Çelebi'ye Göre Çorum ve Havalisi", *Çorumlu*, No: 11, ss: 7-15.
649. Köseoğlu, Neşet; "Evliya Çelebi'ye Göre İskilip", *Çorumlu*, No: 13, ss: 6-7.
650. Köseoğlu, Neşet; "Tarihte Çorum Köyleri: Abdalata", *Çorumlu*, No: 14, ss: 15-16.
651. Köseoğlu, Neşet; "Tarihte Çorum Köyleri: Ayas", *Çorumlu*, No: 16, ss: 10-15.
652. Köseoğlu, Neşet; "Tarihte Çorum Köyleri: Paşaköy", *Çorumlu*, No: 15, ss: 5-13.
653. Kum, Naci; "Çukurova'da Tarihi Tetkikler", *Görüşler*, No: 55, ss: 9-11.
654. Kum, Naci; "Kayseri Hakkında Notlar", *Erciyes*, No: 50, ss: 9-11, No: 51, ss: 9-12, No: 52, ss: 11-13, No: 53, ss: 11-13, No: 54, ss: 23-27, No: 55-56, ss: 25-26, No: 57-58, ss: 7-8, 29.
655. Kum, Naci; "Kayseri'deki Türbe ve Zaviyeler", *Erciyes*, No: 63-64, ss: 12-13.
656. Kum, Naci; "Kayseri İçinde Gözcü Kule ve Tepeler", *Erciyes*, No: 6-8, ss: 198-201.
657. Kum, Naci; "Kayseri Tarihi İle İlgili Bir Vesika", *Erciyes*, No: 4, ss: 100-103.
658. Kum, Naci; "Ramazanoğulları Tarihi ve Adana Şehrindeki Eserleri", *Görüşler*, No: 35, ss: 6-8.
659. Kum, Naci; "Tanzimat Devrinde Bursa", *Uludağ*, No 24, ss: 31-36.
660. Kutluğ, Yasin; "Milli Mücadele'ye Takaddüm Eden Günlerde Antep'ten Hatıralar", *Başpınar*, No: 16-17, ss: 11-12, No: 18, ss: 9-10.
661. Landberger, B.; "Gaziantep Şehri ve İli'nin En Eski Tarihi", *Başpınar*, No: 90-91, ss: 2-5.
662. Latif; "Çanakkale'nin Tarihi Günleri", *Anafarta*, No: 1., s: 13.
663. M. Şakir; "Sinop Tarihi", *Dıranaz*, No: 1, s: 15, No: 2, ss: 11-14.
664. Makrıdî; "Milât'tan Evvel Sinop", *Dıranaz*, No: 48, ss: 1-2.
665. "Manisa Tarihi Üzerine Araştırmalar", *Gediz*, No: 15, ss: 13-15, No: 16, ss: 5-14.
666. "Milli Şefimiz ve Edirne Tarihi", *Edirne*, No: s: 23.
667. "Menazırü'l-Avalim'de Erzurum", *Erzurum*, No: 6, ss: 57-58.
668. Muammer Lütfi; "600 Yıl Önce Antalya", *Türkakdeniz*, No: 2, ss: 10-11, No: 3, ss: 11-12.
669. Mutlu, Fikri; "Mersin Şehri Ne Zaman ve Nasıl Kuruldu", *İçel*, No: 29, ss: 5-7, No: 32, s: 2, No: 33, ss: 10-11, No: 34, ss: 1, 6, No: 35, ss: 6-7, 12.
670. Namdar Rahmi; "Çekirge Suyu", *Taşpınar*, No: 16, ss: 80-82, No: 18, ss: 114-116.

671. "Niğde'nin Tarihi", *Akpınar*, No: 14, ss: 2-4.
672. Okay, Yaşar; "Millî Mücadele'de Samsun", *19 Mayıs*, No: 85, ss: 5-7.
673. Onat, Burhanettin; "Antalya ve Evliya Çelebi", *Türkakdeniz*, No: 27, s: 13, No: 28, s: 8.
674. Onat, Burhanettin; "Antalya Vilâyeti Tarihi", *Türkakdeniz*, No: 22, ss: 5-8.
675. Onay, C.; "Kalemizin Bugünkü Hali ve Temennimiz", *Başpınar*, No: 46, s: 15.
676. Oral, M. Zeki; "Niğde", *Akpınar*, No: 8, ss; 3-4, No: 9, ss: 4-8, No: 10, ss: 3-7, No: 11, ss: 4-10, No: 12, ss: 4-6, No: 14, ss: 2-4, No: 15, s: 13, No: 16, ss: 2-7, No: 17, ss: 2-6, No: 18, ss: 5-8, No: 19, ss; 2-7, No: 27-31, ss: 11-12, No: 33, ss: 3-7, No: 34, ss: 8-9, No: 41-43, ss: 1-3, No: 48, ss: 3-8, No: 50-51, ss: 11-14.
677. Oral, M. Zeki; "Niğde Tarihi", *Akpınar*, No: 5, ss: 13-16.
678. Orkun, Namık; "Merzifon Yas Adlarına Dair", *Taşan*, No: 27, s: 3.
679. Orlu, İ. Nihat; "Amasya Hakkında Coğrafya ve Tarih Bilgisi", *Yeşilırmak*, No: 5, ss: 15-16.
680. Oskay, Bahri; "Manisa Darü'ş-Şifası ve Bazı Vesikalar", *Gediz*, No: 73, ss: 7-8.
681. Oskay, Bahri; "Manisa Tarihi Üzerine Tetkikler", *Gediz*, No: 50, ss: 9-11, No: 51, ss: 3-4, No: 53, ss: 3-5.
682. Oskay, Bahri; "18. Yüzyıl'da Manisa Suları", *Gediz*, No: 65, ss: 14-15, No: 66, ss: 6-8, No: 72, s: 11.
683. Önal, Şinasi; "Kara Samsun'un Tarihçesi-Amiser, Amison", *19 Mayıs*, No: 19, ss: 23-26.
684. Önal, Şinasi; "Samsun Tarihi'ne Kara Bir Bakış", *19 Mayıs*, No: 3, ss: 9-12.
685. Önder, A. Rıza; "Kayseri Tarihi Hakkında", *Erciyes*, No: 73, ss: 19-20.
686. Öner, Ömer; "Amid Şehri", *Karacadağ*, No: 105, ss: 3-4, No: 106, ss: 9-10.
687. Özalp, Cemil; "Sinop Tarihi Hakkında Bir Mütalaa", *Dıranaz*, No: 5, ss: 6-7, No: 8, ss: 8-9.
688. Özbek, Bedri; "Kâhta Adı ve Çevresinde İnceleme ve Yorumlar", *Derme*, No: 20, ss: 14-15.
689. Özbey, Y.; "Bursa Kalesi Hakkında", *Türkün*, No: 7, ss: 52-54, No: 8, ss: 45-47.
690. Özer, Kemal; "Balıkesir Evkafı", *Kaynak*, No: 160-161, s: 4.
691. Özer, Kemal; "Kepsut'un Tarihi", *Kaynak*, No: 24, s: 501.
692. Özyedekçi, Kâzım; "Kayseri'nin Şeref Günü", *Erciyes*, No: 25, ss: 5-7.
693. Peker, Kemal; "Tarihte İktisadî Trabzon", *İnan*, No: 23, ss: 8-10, No: 25, ss: 7-9.
694. Peker, Kemal; "Trabzon Kronolojisi", *İnan*, No: 28, s: 14.
695. Peker, Kemal; "Trabzon'un İktisadî Kronolojisi", *İnan*, No: 27, ss: 16-20.
696. Pereneci, O. N.; "Türk Edirne", *Üçsu*, No: 1, ss: 2-3.
697. Pınardağ, Fuat; "Vezirköprü", *19 Mayıs*, No: 67, ss: 12-14, No: 68, ss: 16-18, No: 69, ss: 8-20, No: 70, ss: 38-39, No: 75, ss: 10-13.
698. Pınardağ, Fuat; "25 Mayıs ve Havza", *19 Mayıs*, No: 70, ss: 34-35.
699. Saffet; "Bursa Yollarının Tarihçesi", *Uludağ*, No: 75, ss: 24-25.
700. Savcı, S.; "Diyarbakır İç Kalesi", *Karacadağ*, No: 52, ss: 451-453.
701 Savcı, S.; "Harput Ulu Camii'ndeki Artukoğulları Kitabesi", *Karacadağ*, No: 67, ss: 9-11.
702. Savcı, S.; "İç Kale'deki Tevkifhane Binası Bir Kilise mi, Bir Saray mıdır?", *Karacadağ*, No: 62, ss: 761-764.
703. Savcı, S.; "Silvan Tarihi", *Karacadağ*, No: 112, ss: 6-8, No: 113, ss: 6-8, No: 114, ss: 6-8, No: 115, ss: 6-8, No: 116, ss: 6-8, No: 117, ss: 6-8, No: 118, ss: 6-8, No: 119, ss: 5-7, No: 20, ss: 6-8, No: 123, ss: 9-10.

704. Savcı, S.-K. Baykal; "Diyarbakır'daki Kitabelerde Yazılı Türk İsim ve Unvanları", *Karacadağ*, No: 44, ss: 327-328.
705. "Sivas Tarihi Üzerine Araştırmalar", *Ortayayla*, No: 4, ss: 31-33.
706. Soyer, Suat; "Lamartine, Tire'de", *Küçükmenderes*, No: 1, ss: 21-22.
707. Su, Kâmil; "Balıkesir'de Eski Tarihlerde Arabacılık", *Kaynak*, No: 50, s: 33.
708. Su, Kâmil; "Balıkesir'de Hassa Doğancılarına Dair Belgeler", *Kaynak*, No: 39, s: 84.
709. Su, Kâmil; "Balıkesir'de Hristiyan Kıyafetlerine Dair Vesikalar", *Kaynak*, No: 45, s: 280, No: 46, s: 325.
710. Su, Kâmil; "Balıkesir'e Dair Vesikalar", *Kaynak*, No: 51, s: 68, No: 53, s: 145, No: 54, s: 165.
711. Süleyman Hilmi; "Afyon Kalesi ve Tarihi Mevkii", *Taşpınar*, No: 3, ss: 57-58, No: 4, ss: 88-90, No: 5, ss: 119-120.
712. Şakir Şevket; "Trabzon Tarihi", *İnan*, No: 26, ss: 22-23, No: 27, ss: 14-15, No: 28, ss: 11-12, No: 29, s: 16, No: 31; s: 16, No: 32, ss: 22-23, No: 33, s: 21, No: 34, ss: 28-32, No: 37, ss: 6-24, No: 39, ss: 13-14, No: 40-41, s: 14, No: 42-43, ss: 17-18, No: 44-45, ss: 20-21, 24, No: 46-47, ss: 20-21, No: S.48, ss: 20-21, No: 51-52, ss: 4-5.
713. Şarman, Fevzi; "Merzifon'un Kurtuluşu", *Taşan*, No: 12, ss: 3-4, No: 14, ss: 3-4, No: 15, ss: 3-4, No: 16, ss: 4-5, No: 17, ss: 4-5.
714. Tarakçıoğlu, Reşit; "40 Yıl Önce ve Bugün Tire'de Maarif", *Küçükmenderes*, No: 12, s: 2.
715. Tarım, C. Hakkı; "Kırşehir Tarihinden Notlar", *Kılıçözü*, No:2, s: 3, No: 3, s: 5.
716. "Tarih ve Coğrafya Bakımından Gaziantep", *Başpınar*, No: 41-44, ss: 7-8.
717. Tarkan, Hasan; "Tarihte Sinop", *Dıranaz*, No: 50, ss: 7-8.
718. Tekan, Ruhi; "Hatay'ın Kronolojisi", *Hatay*, No: 1, ss: 5-6.
719. Tekin, Lütfi; "60 Sene Evvelki Samsun", *19 Mayıs*, No: 11, ss: 12-16, No: 12, ss: 25-29, No: 15, ss: 22-25.
720. Texier, Charles; "Aspendos", *Türkakdeniz*, No: 10, ss: 6-8.
721. Texier, Charles; "100 Yıl Önce Aspendos", *Türkakdeniz*, No: 1, ss: 1-12.
722. Tolgay, Yümni; "Kayseri Şehri", *Erciyes*, No: 22, ss: 653-657.
723. Tombuş, Nazmi; "Çorum'da Ahilik", *Çorumlu*, No: 57, ss: 3-8, No: 58, ss: 3-7.
724. Toros, Taha; "Adana'da Mezar Taşları", *Görüşler*, No: 20-21, ss: 17-20.
725. Tuğnrul, D.; "İşgal Hatıraları: Manisa Yanarken", *Yenidoğuş*, No: 11-12, ss: 11-13.
726. Tulun, Hüsnü; "Tarihte Malatya", *Derme*, No: Yeni seri 14, ss: 17-20.
727. Turngut, H.; "Osmanlılar Devri Tokat Tarihi, *Yenitokat*, No: 22, ss: 2-4, No: 23, ss: 2-4, No: 24, ss: 2-4, No: 25, ss: 4-6, No: 26, ss: 3-4, No: 27, ss: 7-8, No: 28, ss: 6-7.
728. Turgut, H.; "Turhal Tarihine Bir Bakış", *Yenitokat*, No: 31, ss: 5-6, No: 32, ss: 6-7, No: 33, s: 6, No: 34, ss: 4-5, No: 36, s: 4, No: 37, s: 3, No: 38, ss: 3-5.
729. Tümer, Fahri; "Akad Kralı Sargon'un Kayseri Havalisine Yaptığı Sefere Dair", *Erciyes*, No: 11, ss: 311-313.
730. Tümer, Fahri; "Döner Kümbet", *Erciyes*, No: 3, s: 94.
731. Tümer, Fahri; "İstiklâl Mücadelesi'nde Kayseri", *Erciyes*, No: 22, ss: 650-652.
732. Tümer, Fahri; "Lalapaşa Camii", *Erciyes*, No: 11, s: 318.
733. Tümer, Fahri; "Tarihten Önce Kayseri", *Erciyes*, No: 1, ss: 20-21.
734. Tümer, Fahri; "Tarihte Kayseri", *Erciyes*, No: 3, ss: 78-80.
735. Tümer, Fahri; "Ulu Camii", *Erciyes*, No: 10, s: 283.

736. Türeli, Nevfel; “Alanya Tarihi”, *Çağlayan*, No: 11, ss: 3-4, No: 12, ss: 4-8, No: 14, ss: 2-3, No: 15; ss: 2-3.
737. Türkan, A.; “İznik Nasıl Alınmıştır”, *Uludağ*, No: 84, ss: 24-25.
738. Türker, Şefik; “Birecik”, *Başpınar*, No: 93, ss: 5-6.
739. Türker, Şefik; “400 Sene Evvel Antep’te Alış-Veriş ve Değeri”, *Başpınar*, No: 100, ss: 1-3.
740. Türker, Şefik; “Gaziantep’in Tarih ve Coğrafyasına Kısa Bir Bakış”, *Başpınar*, No: 103-104, ss: 14-17.
741. Türkmen, Mehmet; “Arapkir ve Arapkir Tarihi”, *Derme*, Yeni seri no: 11, ss: 16-18.
742. Uğur, Said; “İçel’de Karamanlılar”, *İçel*, No: 5, s: 16, No: 6, s: 7, No: 7, ss: 8-9.
743. Uluçay, Çağatay; “Manisa’nın Son 150 Yılı”, *Gediz*, No: 73, ss: 2-4, No: 74, ss: 7-8, No: 78, ss: 2-3.
744. Uluçay, Çağatay; “Manisa’daki Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi”, *Gediz*, No: 30, ss: 4-5, No: 31, ss: 5-6, No: 32, ss: 3-4, No: 33, ss: 7-8, No: 34, ss: 3-4, No: 35, ss: 7-9, No: 36, ss: 2-4, No: 37, ss: 5-7, No: 38, ss: 4-7.
745. Uluçay, Çağatay; “Manisa Kal’ası’na Ait Vesikalar”, *Gediz* , No: 40, ss: 4-6.
746. Uluçay, Çağatay, “Manisa Kalesi Hakkında”, *Gediz*, No: 41, ss: 3-4, No: 43, ss: 6-8.
747. Uluçay, Çağatay; “Manisa Tarihine Dair Vesikalar”, *Gediz*, No: 44, ss: 5-7, No: 45, ss: 9-14, No: 46, ss: 5-8, No: 47, ss: 5-6, No: 49, ss: 2-3, No: 50, ss: 4-6, No: 51, ss: 1-3, No: 52, ss: 1-2, No: 53, ss: 9-11, No: 54, ss: 1-2, No: 62, ss: 2-4.
748. Uluçay, Çağatay; “Manisa Tarihi Etrafında”, *Gediz*, No: 70, ss: 1-2.
749. Uluçay, Çağatay; “Manisa Tarihinin Türkler Devri Kaynaklarına Dair Düşünceleri”, *Gediz*, No: 71, ss: 1-2.
750. Uluğ, Bekir; “İçel Tarihine Bir Bakış”, *İçel*, No: 1, ss: 4, 16, No: 2, ss: 16-17, No: 3, ss: 14-15, No: 7, ss: 11-13, No: 16, ss: 6-7.
751. Uyanık, M.; “Zirha Kalesi”, *Erciyes*, No: 28, ss: 615-624.
752. Uzay, Y. S.; “Atatürk Trabzon’da”, *İnan*, No: 28, ss: 16-18.
753. Uzel, S.; “Türk Akıncıları Ercaslar Buralarda”, *Erciyes*, No: 2, ss: 39-40.
754. Üçer, Sırrı; “Afyon’da Türkmenler’in Yerleşmesi”, *Taşpınar*, No: 32, ss: 135-137, No: 35, ss: 191-192.
755. “300 Sene Önce Samsun ve Bafra”, *Altınyaprak*, No: 29, ss: 4-5.
756. Üçok, A. Kemal; “Samsun Tarihçesi’ne Ait Toplamalar”, *19 Mayıs*, No: 69, ss: 24-30.
757. Ülkütaşır, M. Şakir; “Sinop’ta Selçuklular Zamanına Ait Eserler”, *Yenitürk*, No: 56, ss: 1050-1053, No: 69, ss: 342-346.
758. Ünen, Nurettin; “Adana Tarihi Nasıl Yazılmalıdır”, *Görüşler*, No: 52, ss: 1-3.
759. Ünen, Nurettin; “Mısır Kölemenleri ile Osmanlı İmparatorluğu’nun Çukurova’daki Mücadeleleri”, *Görüşler*, No: 56-57, ss: 3-4.
760. Ünen, Nurettin; “Mısır Kölemenleri’yle İlhanlılar Arasındaki Rekabetin Çukurova’ya İntikal Eden Safhaları”, *Görüşler*, No: 53, ss: 4-5.
761. Üner, Turgut; “Büyük bir İskeleye Kavuşan İskenderun Tarihine Bir Bakış”, *Hatay*, No: 11-12, ss: 18-19.
762. Ünler, Ali; “Tarihi Vesika”, *Başpınar*, No: 46, ss: 1-3.
763. Üstün, Halil; “Kayseri ve Etiler”, *Erciyes*, No: 20, ss: 599-602.
764. Üstüner, Mahmut; “Bafra Tarihi”, *Altınyaprak*, No: 9, ss: 6-7, No: 10, ss: 4-5, No: 11, ss: 4-5, No: 12, ss: 4-5, No: 13, ss: 4-5, No: 14, ss 3-4, No: 15, ss: 3-5, No: 16, ss: 6-7, No: 17, ss: 7-8, No: 18, ss: 16-18, No: 19, ss: 7-8, No: 20, ss: 9-10, No: 21, ss: 5-6, No: 22, ss: 9-10, No: 23, ss: 7-9, No: 24, ss: 6-7, No: 25, ss: 6-7.

765. Varan, Abidin; "Cumhuriyet'in 15. Yılında Çorum", *Çorumlu*, No: 7, ss: 1-3.
766. Weigal, Arthur; "İskender, Çukurova'da", *Çukurova*, No: 2, s: 11, No: 5, s: 13.
767. Yahyabeyoğlu; Asım; "Göreme Harabeleri", *Erciyes*, No: 63-64, ss: 31-32.
768. Yalçın, İhsan; "Gerede Tarihine Ait Bir Araştırma", *Abant*, No: 6, ss: 18-22.
769. Yalçın, İhsan; "Yıldırım-Timurlenk Ankara Meydan Muharebesi ile Bolu ve Gerede'nin Münasebetleri", *Abant*, No: 2, ss: 24-26.
770. Yanbeg, M. Kemal; "17. ve 18. Asır'da Azak Kalesi ve Trabzon Valileri", *İnan*, No: 5, ss.7-13.
771. Yanbeg, M. Kemal; "17. ve 18 Asır'da Trabzon'un Tarihine Bir Bakış", İnan, ss: 25-27.
772. Yanbeğ; M. Kemal; "Trabzon Nasıl Alındı", *İnan*, No: 25, ss: 15-20.
773. Yelken, Ulvi; "Aydınoğulları'na Ait Kitabeler, Büyük Kal'a Köyündeki İsa Bey Çeşmesi", *Küçükmenderes*, No: 7, s: 7.
774. Yelken, Ulvi; "Aydınoğulları'na Ait Kitabeler: Tire'de Ali Han Medresesi", *Küçükmenderes*, No: 12, s: 5.
775. Yelken, Ulvi; "Aydınoğulları'na Ait Kitabeler: Tire'de Aydınoğlu Süleyman Bey'in Türbesi", *Küçükmenderes*, No: 6, s: 5.
776. Yelken, Ulvi; "Aydınoğullarına Ait Kitabeler: Tire'de Tabakhane Mescidi Kitabesi", *Küçükmenderes*, No: 9, s: 6.
777. Yelken, Ulvi; "Tire Hakkında Muhtelif Eserlerde Görülen Yazılar", *Küçükmenderes*, No: 8, s: 6, No: 9, s: 3, No: 10, s: 3, No: 11, ss: 3-4, No: 12, s: 11.
778. Yelken, Ulvi; "Tire Hakkında Bir Ferman", *Küçükmenderes*, No: 5, ss: 5-6.
779. Yener, Ş. Sabri; "Anteb'in Halife Ömer Tarafından Fethi", *Başpınar*, No: 3, ss: 14-16, No: 4, ss: 18-19, No: 6, ss: 8-9, No: 79-80, ss: 1-7.
780. Yener, Ş. Sabri; "Gaziantep Tarihi İle İlgili Kıymetli Bir Vesika", *Başpınar*, No: 35, ss: 11-13, No: 36, ss : 8-10.
781. Yener, Ş. Sabri; "Gaziantep Tarihi'nden Notlar", *Başpınar*, No: 16-17, ss: 9-10, No: 19, ss: 9-13.
782. Yıldız, M. S.; "Diyarbakır'daki Surlar ve Bugünkü Halleri", *Karacadağ*, No: 100, ss: 5-8, No: 102, ss: 4-5, No: 103, ss: 7-8, No: 106, ss: 7-8, No: 107, ss: 9-10, No: 108, ss: 6-7.
783. Yörükoğlu, Vahit; "Manisa Bimarhanesi", *Gediz*, No: 92, ss: 4-5.
784. Yücelt, Nazım; "Ankara", *Türkün*, No: 7, ss: 39-41.
785. Yücelt, Nazım; "1840'da İstanbul", *Uludağ*, No: 27, ss: 25-26.
786. Yücelt, Nazım; "Bursa Nasıl İşgal Edildi ve Nasıl Kurtuldu", *Uludağ*, No: 23, ss: 1-5.
787. Yücelt, Nazım; "IV. Mehmed'in Busa'ya Gelişi", *Uludağ*, No: 26, ss: 24-25.
788. Yücelt, Nazım; "Milli Mücadele Yıllarında Bursa", *Uludağ*, No: 16, ss: 17-18.
789. Yücelt, Nazım; "16. Asır'da İstanbul'da Gayr-i Müslimler", *Türkün*, No: 8, ss: 36-40.
790. Yücelt, Nazım; "16. Asır'da İstanbul'da Ticaret İşleri", *Türkün*, No: 9, ss: 19-23.
791. Yücelt, Nazım; "19. Asır'da İstanbul", *Uludağ*, No: 14, ss: 15-20, No: 15, ss: 40-43.
792. Yücelt, Nazım; "Tanzimat Devri Ricalinden Ahmed Tevfik Paşa", *Uludağ*, No: 24, ss: 11-16.
793. Yücelt, Nazım; "Tarihte Bursa", *Uludağ*, No: 68, ss: 1-4, No: 69, ss: 1-4, No: S.70, ss: 1-4.
794. Zekiye; "Milat'tan Evvel Manisa", *Gediz* , No: 1, ss: 9-11.

Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmada 1932-1950 yılları arasında halkevleri tarafından çıkarılan seksen dergiden yetmişi incelenmiştir. Adana Halkevi Dergisi *Akgünler* ile Mudanya Halkevi Dergisi *Dağarcık*'a hiçbir resmi kütüphanede rastlanmamıştır. Prof. Dr. Mahmut Şakiroğlu da bizimle aynı görüşü paylaşmaktadır[11].

Burdur (Burdur), *Fikirler* (İzmir), *Halkevi* (Bursa), *Halkbilgisi Haberleri* (Eminönü), *İstanbul* (İstanbul), *Konya* (Konya), *Ün* (Isparta) ve Genel Merkez tarafından çıkarılan *Ülkü* hacimlerinin büyüklüğü nedeniyle bir başka çalışmada ele alınacaktır.

Yaptığımız inceleme sonunda yedi yüz doksan dört adet tarih konulu makaleye rastladık. *Çoruh*, *Folklor* (Eminönü), *Halk İçin* (Fatih), *Marmara* (Tekirdağ) ve *Sultandağ* (Akşehir) dergilerinde ise tarihle ilgili hiçbir yazı göremedik.

Yerel tarih çalışmaları ile Türkiye Cumhuriyeti tarihi, bilindiği gibi halkevleri dergilerinden ağırlıklı olarak istenilen konulardandır[12]. Bu çalışmada elde edilen sonuçlara göz gezdirildiğinde arzulanan hedefe ulaşıldığını söylemek hiç de zor değildir. Yukarıda görüldüğü gibi halkevleri dergilerinde yayınlanan tarih ile ilgili çalışmaların yaklaşık olarak % 37'si "şehir tarihi" ve % 28'i cumhuriyet tarihi ile ilgilidir.

Sonuç olarak; halkevleri dergilerinin istenilen çizgiye ulaşmış olduğu ve başarılı bir yayın grafiği çizdiği söylenebilir. Kapanışlarının üstünden onca yıl geçmesine rağmen eksiklikleri hâlâ hissedilmektedir.

Ek-1 Halkevi Dergileri

	Dergi Adı	Halkevi	Yayın Dönemi	Toplam Sayı	Bulunduğu Yer
01	Abant	Bolu	08/1944-02/1947	13	AMK.1958 SA 7
02	Akgünler	Adana	Hiçbir Bilgiye Ulaşılamadı.		
03	Akpınar	Niğde	07/1934-12/1941	61	AMK.1956 SB 28
04	Aksu	Giresun	09/1953-02/1942	58	AMK.1956 SB 23
05	Altan	Elazığ	02/1935-10/1939	48	AMK.1956 SB 22
06	Altınyaprak	Bafra	09/1935-09/1937	29	İMK.32.263
07	Altıok	Edirne	09/1935-09/1937	16	AMK.1956 SB 75
08	Anafarta	Çanakkale	07/1934-01/1943	9	AMK.1956 SB 70
09	Atayolu	Erzurum	03/1939-04/1939	2	AMK.1956 SB 116
10	Barbaros	Beşiktaş	08/1948-06/1951	23	AMK.1956 SB 172
11	Başpınar	Gaziantep	02/1939-02/1949	106	AMK.1956 SB 210
12	Batıyolu	Kırklareli	01/1935-03/1936	8	İMK. 32.264
13	Bozkurt	Manisa	05/1936-12/1936	3	AMK.1956 SB 353

11 Mahmut Şakiroğlu; "Halkevi Dergileri ve Neşriyatı", *Kebikeç*, No: 3, ss: 131-142.
12 Bkz: Galip Alçıtepe; "Dranaz: Sinop Halkevi Dergisi Bibliyografyası", *Kebikeç*, No: 12, ss: 307-335.

14	Bozok	Yozgat	12/1938-07/1941	14	AMK.1956 SB 89
15	Burdur	Burdur	05/1939-07/1941	26	AMK.1956 SB 328
16	Çağlayan	Antalya	12/1935-05/1944	35	AMK.1956 SB 421
17	Çamdağ	Hendek	03/1947	1	AMK.1956 SB 312
18	Çoruh	Artvin	02/1938-06/1938	3	AMK.1956 SB 324
19	Çorumlu	Çorum	04/1938-08/1942	64	AMK.1956 SB 411
20	Çukurova	Adana	08/1946-04/1947	9	İMK. 24.653
21	Dağarcık	Mudanya	Hiçbir Bilgiye Ulaşılamadı.		
22	Derme	Malatya	06/1937-1945	25	İMK. 53.676
23	Devrimin Sesi	Bilecik	02/1936-07/1936	6	AMK.1956 SB 53
24	Dıranaz	Sinop	01/1936-10/1941	52	AMK.1956 SB 437
25	Doğuş	Kars	10/1933-03/1950	64	İMK. 33.642 İMK. 67.809
26	4 Eylül	Sivas	02/1939-03/1942	51	İMK. 193/2308
27	Duygular	Bolu	01/1940-06/1940	12	AMK.1956 SB 294
28	Edirne	Edirne	03/1940-11/1940	4	İMK. 61.604
29	Ege	Edremit	10/1941	1	İMK. 33.464
30	Erciyes	Kayseri	03/1938-03/1950	85	AMK.1956 SB 475
31	Erzurum	Erzurum	05/1944-10/1946	11	İMK. 35.585
32	Fikirler	İzmir	01/1929-06/1950	370	
33	Gediz	Manisa	04/1937-04/1950	104	AMK.1956 SB 42
34	Görüşler	Adana	04/1937-07/1946	91	
35	Güney	İçel	07/1929-02/1934	4	İMK. 31. 218
36	Halk Bilgisi Haberleri	Eminönü	07/1929-02/1942	124	AMK.1956 SB 92
37	Halk	Bakırköy	07/1946-10/1946	27	AMK.1956 SB 590
38	Halk İçin	Fatih	11/1948	1	AMK.1956 SB 369
39	Halkevi	Bursa	12/1934	4	
40	Halkevi	Eskişehir	06/1932-06/1946	98	AMK.1956 SB 25
41	Halkevleri Folklor	Eminönü	10/1942	1	
42	Hatay	Hatay	02/1944-05/1945	14	İMK. 67.809
43	Ilgas	Kastamonu	04/1936-08/1936	5	AMK.1956 SB 688
44	İçel	İçel	01/1938-07/1946	60	
45	İnan	Trabzon	05/1937-02/1949	64	İMK. 75.354 İMK. 61.637
46	İnanç	Denizli	03/1937-09/1946	106	AMK.1956 SB 37
47	İstanbul	İstanbul	12/1943-12/1946	75	
48	Karacadağ	Diyarbakır	02/1938-05/1950	137	
49	Karaelmas	Zonguldak	04/1938-04/1947	48	AMK.1956 SB 239
50	Kaynak	Balıkesir	02/1933-01/1950	189	AMK.1956 SB 46
51	Kılıçözü	Kırşehir	01/1946-03/1946	3	AMK.1956 SB 114
52	Konya	Konya	09/1936-06/1950	140	
53	Konya Halkevi Dil/Edebiyat/ Tarih Araştırmaları	Konya	01/1934-03/1934	3	AMK.1956 SB 431
54	Küçükmenderes	Tire	04/1942-04-1942	12	İMK. 51.352 İMK. 35.583
55	Marmara	Tekirdağ	05/1935	1	İMK. 61.126
56	Muğla	Muğla	03/1937-07/1938	17	İMK. 35.523
57	Notlar	Yozgat	11/1941-04/1942	9	AMK.1956 SB 313
58	Ocak	Urla	02/1939	1	AMK.1956 SB 29
59	19 Mayıs	Samsun	11/1935-04/1939	114	AMK.1956 SB 1
60	Ordu	Ordu	02/1944-02/1946	8	AMK.1956 SB 342
61	Orta Yayla	Sivas	05/1936-01/1939	16	İMK. 61.128
62	Sakarya	Sakarya	03/1943/08/1943	6	AMK.1956 SB 212
63	Sultandağı	Akşehir	03/1950-06/1950	4	İMK. 51.826
64	Taşan	Merzifon	06/1936-11/1938	30	İMK. 73.324
65	Taşpınar	Afyon	10/1932-04/1944	161	
66	Türkakdeniz	Antalya	02/1937-07/1944	34	AMK.1956 SB 68

67	Türkün	Bursa	04/1936-12/1937	4	
68	Uludağ	Bursa	12/1935-05/1950	102	
69	Üçsu	Edirne	03/1942	1	AMK.1956 SB 126
70	Ülker	Burdur	10/1936-12/1938	6	İMK. 61.604
71	Ülker	Niksar	08/1936-02/1937	6	
72	Ün	Isparta	06/1934-12/1949	172	AMK.1956 SB 134
73	Yayla	Erzurum			İMK. 35.585
74	Yenidoğuş	Manisa	10/1933-06/1935	17	İMK. 31.217
75	Yeni Milas	Milas	10/1936-06/1937	9	AMK.1956 SB 148
76	Yeni Tokat	Tokat	08/1933-02/1936	52	İMK. 31.211
77	Yenitürk	Eminönü	10/1932-05/1943	125	
78	Yeşilırmak	Amasya	09/1938-04/1939	8	AMK.200 ALFY
79	Yeşilordu	Ordu	08/1947-05/1950	13	İMK. 51.836
80	Ülkü	Genel Merkez	02/1933-08/1950	272	

Özet: Bu çalışmada 1932-1951 yılları arasında 63 halkevi tarafından yayınlanan dergilerde yer alan tarih ile ilgili makalelerin bibliyografyası verilmektedir. Bu süre içinde yayınlanan 800 kadar makalenin çok büyük bir kısmı kent tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi ile ilgilidir.

Anahtar sözcükler: Halkevleri, mahalli basın, bibliyografya.

Abstract: This study presents a comprehensive bibliography of the articles published in 63 Halkevi journals about history between 1932 and 1951. Most of approximately 800 articles identified were about urban history and the history of Republican Turkey.

Key words: *Halkevleri*, local press, bibliography.

İHTİSAS RAPORLARI.

1931 Birinci ZİRAAT KONGRESİ.

Milli İktisat ve Tasarruf
Cemiyeti.
ANKARA.

Bu kitabı satın almak için:
www.sanatkitabevi.com.tr

KEBÎKEÇ BİBLİYOGRAFYASI

No: 21-24
(2006-2007)

Kebîkeç, bundan 12 yıl önce kurulmuş bir dergi. Yayın kurulunu oluşturanların amacı, Türkiye'de sosyal bilimler alanında yapılan çalışmalara bir katkı sağlamak. Derginin sahibi ve sorumlu yazı işleri müdürü Ahmet Yüksel olup, yayın yönetimi Kudret Emiroğlu tarafından yürütülmekte.

İlk 20 sayıda yayınlanan makalelerin dizini 20. sayının ekinde verilmişti. Bu sayıda da *Kebikeç*'in son iki yılda yayınlanan 4 sayısındaki makalelerin dökümü sunulmaktadır.

* * *

Abel, Olivier; "Tarih, Hafıza, Siyaset", No: 23, ss: 9-21.

Acun, Fatma; "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Eğitimde Laiklik Prensibinin Yerleştirilmesi Sürecinin Görsel Veriler Yoluyla İncelenmesi (1926-1935)", No. 24, ss: 219-246.

Açık, Tansu; "Klasik Nedir ya da Yazılı Kültürün Savunusu", No: 22, ss: 5-24.

Açık, Tnsu; "Anadolu'da Eskiçağdan Kalma Yeradları", No: 23, ss: 23-30.

Akan, Mehmet; "Posta Malzemelerinin Anlattığı; Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Ankara Esir Kampı", No: 22, ss: 297-305.

Aktar, Ayhan-Damla Demirözü; "Yunan Tarihyazımında Mübadele ve Göç", No: 22, ss: 85-98.

Alçıtepe, Emine-Galip Alçıtepe; "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yüzyılından Harf Devrimine Geçiş Sürecinde Botanik Kitapları", No: 23, ss: 197-207.

Alçıtepe, Galip; "Halkevleri Dergilerinde Yayınlanan Tarih Konulu Makaleler Bibliyografyası-I", No: 24, ss: 295-324

Alçıtepe, Galip; bkz: Alçıtepe, Emine.

Atabaki, Touraj; “Doğu’ya Doğru: Teşkilat-ı Mahsusa’nın İran, Kafkasya ve Orta Asya Faaliyetleri”, No: 24, ss: 29-46.

Aydın, Suavi; “Toroslarda Yaylacılık ve Çukurova’nın Önemi”, No: 21, ss: 111-134.

Aydın, Suavi; “Türkiye’de Tarımın Tarihsel Temelleri: Bir Giriş Denemesi”, No: 23, ss: 63-78.

Aydın, Suavi; “Bir Tarım Dönemi Hastalığı: Sıtma”, No: 24, ss: 89-98.

Aytekin, E. Attila; “XIX. Yüzyılda İki Batı Anadolu Kazasında Kırsal Borçluluk”, No: 23, ss: 141-156.

Baker, Ulus; “İmajların Demokratizasyonu” , No: 24, ss: 6-16.

Bostancı, Kahraman; “Süreli Yayınlar Tarihimizde Unutulan Mahalli Bir Dergi: *Yeni Edremit*”, No: 23, ss: 51-62.

Chochiev, Georgi; “XIX. Yüzyılın İkinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu’nda Kuzey Kafkas Göçmenlerinin Toplumsal Uyarlanmasına Dair bazı Görüşler/’Göçmenlerin Otoriteye Başvuruları)”, No: 23, ss: 407-456.

Çağlar, Yücel; “Türkiye Ormancılık Tarihi Üzerine Kısa Anımsamalar”, No. 24, ss: 99-130.

Çakırer, Yasemin; “ ‘Onlar Olmasa Evimizi Kim Temizleyecek?’/Korunaklı Yaşamıyla Adana Varsılı ve Mekansal Ayrımlaşma”, No: 21, ss: 211-230.

Çelik, Mehmet; “Adana’da Varlık Vergisi Uygulamaları (1942-1944)”, No: 21, ss: 197-210.

Danışoğlu, Bülent; “Polonyalı Azeri Gelini Vanda Resulzade”, No: 22, ss: 285-296.

Demir, Fevzi; “Avrupalı Olmayan uygarlıkların Çevreselleşmesi Sürecinde Oluşan İkincil Olma Duygusunun Aşılması İçin Bir Yaklaşım: Hodgson ve Afro-Avrasya Uygarlık Kuşağı”, No: 21, ss: 267-275.

Demirözü, Damla; bkz: Aktar, Ayhan.

Demiryürek, Mehmet; “İngiliz İdaresi Döneminde Kıbrıs’ta Filoksera (Asmabiti) ile Mücadele (1878-1895)”, No: 23, ss: 157-176.

Demiryürek, Mehmet; “Kıbrıs’ın İngiltere’ye Devri Üzerine Kıbrıs’ta Basılan Para ve

Osmanlı Hukûmeti”, No: 24, ss: 157-176.

Demiryürek, Meral; “Paşazade Bir Muharrir: Sermet Muhtar Alus/Hayatı ve Eserleri Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi”, No: 22, ss: 217-283.

Demiryürek, Meral; "Kıbrıs'ta İngiliz Döneminde Yayınlanan Ziraat Dergileri (1904-1955), No: 23, ss: 177-195.

Dilek, Kaan; "İran Kütüphanelerinde Bulunan Bazı Elyazma Türkçe Sözlüklerin Tanıtımı", No: 23, ss: 31-50.

Dilek, Kaan; "İran Seyyahları ve Farsça Seyahatnameler", No: 24, ss: 211-218.

Doğaner, Yasemin; bkz: Yılmaz, Mustafa.

Ekinci, İlhan; "Osmanlı'da Yabancı Vapur Kumpanyaları ve İmajları Hakkında", No: 21, ss: 73-96.

Ergenç, Özer; "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Anadolu'sunda Tarım Üretiminde Yeni Boyutlar: Muzâra'a ve Murâba'a Sözleşmeleri", No: 23, ss: 129-139.

Exter, Jak den; "Türkiye'nin Rengarenk Ormanında Soyağaçlarının Peşinde", No: 22, ss: 121-134.

Günay, Müfit; "Kollamacılık-Himayecilik", No: 21, ss: 277-278.

Gökmen, Özgür; "Vesikalı Yakın Tarihimiz/Başbakana Bir Mektup: Demokrat Parti ve Sol", No: 23, ss: 393-406.

"Hrant Dink İçin"; No: 23, ss: 7-8.

Karacasu, Barış; "Şehrin Yitik Hikâyesi: Edebiyatımızda 'Meydanda Olmayan' Şehr-engîzler", No: 24, ss: 177-210.

Karpat, Kemal, H.; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Değişim, Modernleşme ve Halk: Bir Vesika", No: 21, ss: 5-11.

Kaya, Alp Yücel; "Ion Ionescu de la Brad: XIX. Yüzyıl Ortasında Osmanlı Tarım Ekonomisi ve Politik Ekonomi", No: 23, ss: 95-110.

Kılıç, Rüya; "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sûfî Geleneğin Taşıyıcıları: Mevlevîler Örneği, No: 21, ss: 29-46.

Koç, Yunus; "Bizans Tarımının Elkitabı ya da İlk Tarım Ansiklopedisi: Geoponika", No: 24, ss: 47-57.

Kutkan, Özlem; "Kadınlar Âlemi Dergisi (1914) Ve Osmanlı İmparatorluğu'nda

Kadınlık Hâlleri", No. 24, ss: 247-272.

Lamprou, Alexandros; " 'CHP Genel Sekreterliği Makamına': 30'lu ve 40'lı Yıllarda Halkevleri'yle İlgili CHP'ye Gönderilen Şikayet ve Dilek Mektupları Hakkında Kısa Bir Söz", No: 23, ss: 381-392.

İlkin, Selim; bkz: Tekeli, İlhan.

Orbay, Kayhan; "Osmanlı Topraklarında 'Küçük Buzul Çağı'rır Etkileri Hakkında Bazı Notlar", No: 23, ss: 85-93.

Önler, Zafer; "*Divânü Lügâtit-Türk* ve *Kutadgu Bilig*'de Tıp Terimleri", No: 22, ss: 135-150.

Öz, Mehmet; "Xv-XVI. Yüzyıllar Anadolu'sunda Tarım ve Tarım Ürünleri", No: 23, ss: 111-128.

Öztürk, Serdar; "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Halk Kitaplarını Modernleştirme Çabaları", No: 21, ss: 47-72.

Öztürk, Serdar; "*Türkiye'nin Düzeni*'ni İletişim Açısından Okumak", No: 22, ss: 51-83.

Saygın, Perihan; "Türkiye'de Tarım Politikaları: Buğday Üzerinden Bir Değerlendirme", No: 23, ss: 247-262.

Sert, Özlem; "Kelemen Mikes'in Mektuplarına Göre 1716-1758 Yılları Mevsim Takvimi", No: 23, ss: 79-83.

Soyudoğan; "Devlet-Eşkıya İlişkileri Bağlamında Ayntab ve Çevresinde Aşiret Eşkıyalığı", No: 21, ss: 147-174.

Sönmez, Abdulkerim; "Türkiye Tarımında Yapısal Değişme Örüntüleri, Terör ve Yerinden Olmuş Nüfusun Yeniden Kırsal Alana Dönüş Koşulları", No: 23, ss: 263-317.

Svolopoulos, Konstantinos; "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesine Giden Siyasal Süreç", No: 22, ss: 99-119, No: 23, s: 457.

Şahin, Canay; "Ondokuzuncu Yüzyıl'da Samsun'da Çiftlik Sahibi Hazinedarzadeler ile Kiracı-Köylüler Arasındaki Arazi ve Vergi İhtilafı Üzerine Bazı Gözlemler ve Sorular", No: 24, ss: 75-88.

Şahin, Hatice; "Bir Tıbb-i Nebevi Nüshası", No: 21, ss: 279-304.

Şahin, Hatice; "Bursa Eski Yazma Ve Basma Eserler Kütüphanesinde Bulunan Bir Baytar-Name", No: 24, ss: 131-156.

Taş, Hülya; "Ondokuzuncu Yüzyıl Öncesinde Osmanlı Kayıtlarında Tarla Sınırı ve Büyüklüğü İçin Kullanılan Ölçüler Ne Kadar Muğlaktı?" No: 54, ss: 59-74.

Tamdoğan, Işık; "*Nezir* ya da XVIII. Yüzyıl Çukurova'sında Eşkıya, Göçebe ve Devlet Arasındaki İlişkiler", No: 21, ss: 135-146.

Tekeli, İlhan-Selim İlkin; "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun Çıkarılması", No: 23, ss: 209-246.

Tezcan, Nuran; "*Seyahatname*'deki Aşk Öyküsü: Bir Kaya Sultan Vardı!", No: 21, ss: 13-27.

Toksöz, Meltem; "Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge: 19. Yüzyılda Çukurova", No: 21, ss: 97-110.

Ulutaş, Songül; "Bir Tereke Defterinin Penceresinden 1904-1909 Yılları Arasında Tarsus", No: 21, ss: 175-195.

Ülker, Mustafa Birol; "Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslar arası Komitesi'nin [Comité International des Études Pré-Ottoman et Ottomanes (CIEPO)] Faaliyetleri ve Yayınları", No: 23, ss: 319-379.

Ünal, Neslihan; "Kemalist Cumhuriyet'in Avrupa Algılaması: Cumhuriyetin İlk Yıllarında Yayınlanan Avrupa Tarihi Kitapları (1923–1950)", No. 24, ss. 273-294.

Varlık, M. Bülent; "Adana Basın Tarihi Üzerine Bibliyografik Notlar (1873-1928)", No: 21, ss: 231-241.

Varlık, M. Bülent; "Osmanlı Devleti'nde Farsça Süreli Yayınrlar (1832-1923)", No: 22, ss: 205-210.

Varlık, M. Bülent; "Hatay Halkevi Dergisi", No: 22, ss: 211-216.

Yılmaz, Mustafa-Yasemin Doğaner; "Demokrat Parti Döneminde Bakanlar Kurulu Kararı ile Yasaklanan Yayınlar", No: 22, ss: 151-204.

Yeşilkaya, Neşe; "Askeri Talimlerden, Gezintiye Beyazıt Meydanı'nda Kamusal Yaşamın Dönüşümü", No: 22, ss: 25-50.

Yüksel, Sülehlâ; "*Mükemmel Osmanlı Lûgati*'nin Neşrine ve Fâik Reşâd'ın Sözlük Çalışmalarına Dair", No: 21, ss: 257-265.

Zugrãvescu, Doina; "Romen Edebiyatında İki Hikaye: Türklerle Ortak Yaşam", No: 21, ss: 243-255.

Zürcher, Erik Jan; "Modern Türkiye Tarihinde Dönüm Noktaları ve Kaçırılan Fırsatlar, Olaylar Nerelerde Farklı Yöne Gidebilirdi?", No: 24, ss. 17-27.

ABONE FORMU

Kebikeç

insan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Dergimizin yurtiçi yıllık abonelik bedeli, 2 sayı için 60.00YTL'dir. Bu formu kullanarak indirimli 50,00 YTL'ye abone olabilirsiniz. Ödemeyi aşağıda belirtilen şekillerde yapabilirsiniz

KREDİ KARTI İLE ÖDEME EMRİ

Lütfen formu doldurup fakslayınız: Faks No: 0312-425 93 77

Satın aldığım kitapların bedeli olan ....YTL'yi Kredi kartı hesabıma alacak kaydediniz.

Kart No: ....

Son Kullanma tarihi : ..../........... Güvenlik Numarası (CVV2): ....

Adı - Soyadı :

Adres :

Telefon - Faks :..

E-mail :..

İmza :

İNTERNET

www.sanatkitabevi.com.tr adresindeki sanal mağazamızdan abonelik satın alabilirsiniz.

HAVALE ya da EFT İLE

Türkiye İş Bankası, Yenişehir Şb. Sanat Kitabevi adına : 4218 - 3432220
Garanti Bankası, Kızılay Şb., Sanat Kitabevi adına : 082 - 6202970

Havale/EFT sonrası lütfen dekontunuzla birlikte bu formu 0312-425 93 77 nolu faksımıza gönderiniz.

"Süryani'de haşerata müvekkel bir melek ismi. Güve dokunmasın diye eskiden bu ismi kitapların zahrına yazarlardı…" ***Lûgat-ı Cûdî***; İbrahim Cûdî

"Zehirli mi'de-nüvis (maydanoz), kurbağa otu, kağıt arasına konursa güve yemez..."
Türkçeden Türkçeye Lûgat; Veled Çelebi İzbudak

Yüzyıllar boyunca kitapları börtü böcekten korudu Kebîkeç, 10 yıldır da yayın hayatında...

SATIN ALMAK İSTEDİĞİNİZ SAYILARI İŞARETLEYİNİZ

☐ **Sayı: 1** Dosya: Üretim Tarzı Tartışmalar; Ek: Hep Bu Topraktan, İnceleme- Bibliyografya

☐ **Sayı: 2** Dosya: Basın-Yayın Tarihi; Ek: Türkiye Basın-Yayın Tarihi Bibliyografyası

☐ **Sayı: 3** Dosya: Halkevleri; Ek: Çorumlu, İnceleme-Bibliyografya

☐ **Sayı: 4** Dosya: İzmir; Ek: Dersim (Tunceli) Bibliyografyası

☐ **Sayı: 5** Dosya: Türkiye'de İşçi Hareketleri; Ek: Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi

☐ **Sayı: 6** Dosya: Tarihi Türk Dillerinin Sözlükleri; Ek: Türkiye Türkçesinin Tarihi Sözlükleri

☐ **Sayı: 7-8** Dosya: Günümüz Türk Dillerinin Sözlükleri; Ek: Gustav Meyer, Turkische Studien

☐ **Sayı: 9** Dosya: Ankara; Ek: Ankara İli Halk Kültürü Bibliyografyası

☐ **Sayı: 10** Dosya: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Ek: Avram Galanti / Vatandaş Türkçe Konuş

☐ **Sayı: 11** Dosya: Demiryolları

☐ **Sayı: 12** Dosya: Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp

☐ **Sayı: 13** Dosya: Cinsellik

☐ **Sayı: 14** Dosyasız Yazılar

☐ **Sayı: 15** Dosya: Eskişehir

☐ **Sayı: 16** Dosya: Meçhul Şahıslar Ansiklopedisi

☐ **Sayı: 17** Dosya: Anadolu'nun Nebatat ve Hayvanatı

☐ **Sayı: 18** Dosya: Anadolu'nun Nebatat ve Hayvanatı II

☐ **Sayı: 19** Dosya: Bir Ömre Bedel Çocukluğumuz

☐ **Sayı: 20** Dosya: Dünya'nın Merkezi Mahallemiz

☐ **Sayı: 21** Dosya: Çukurova

☐ **Sayı: 22** Dosyasız Yazılar

☐ **Sayı: 23** Dosya: Tarım Tarihi

☐ **Sayı: 24** Dosya: Tarım Tarihi II

Her sayı 30,00 YTL'dir. Ancak kısa bir süreliğine bu formu kullanarak her bir sayıyı 20,00 YTL'den temin edebilirsiniz. Kebikeç'in herhangi üç sayısından alana Kebikeç Yayınları'ndan çıkmış kitaplardan oluşan bir set hediye edilir.

25. sayımızın dosya konusu

“Hollanda”

Okurlarımızdan ve yazarlarımızdan
katkılarını bekliyoruz.

YAZI KURALLARI

Kebikeç'te yayınlamak üzere gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayınlanmamış olması gerekmektedir.

Yazılar bilgisayar çıktısı ve PC uyumlu bilgisayar ile MS Word veya text formatında kaydedilerek disket ile birlikte gönderilmelidir. Yazı içerisinde transkripsiyon fontları kullanılmış ise bu font dosyaları da diskete eklenmelidir.

Dergiye gönderilecek yazı ve makalelerde kullanılacak belge, resim ve fotoğraf varsa, belgeler için siyah-beyaz, resim ve fotoğraf için renkli ve ikişer nüsha fotokopileri yazıyla birlikte gönderilmelidir.

Makalelerde uyulması gereken yazım teknikleri aşağıdaki gibidir:

Yazılarda yapılacak göndermeler parantez içinde yazar soyadı, basım tarihi ve atıfda bulunulan sayfa numarası şeklinde verilmeli (Kocabaşoğlu, 1989: 132), eserlerin tam künyesi, makale sonundaki kaynakçada, yazar soyadı ve adından sonra parantez içinde basım yılı yazılarak gösterilmelidir (Kocabaşoğlu, Uygur (1989) *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları,* İstanbul: Arba Y.) Yazar adı metin içinde geçiyorsa, parantez içinde yalnızca atıfda bulunulan eserin yayım yılı ve sayfa numarasını vermek yeterlidir (1989: 132). Bu tür göndermeler dışında gerekli görülen bütün açıklamalar asterisk (*) ile sayfa altına konulacaktır.

Tarih araştırmalarında sıkça başvurulan arşiv kaynakları ilk geçtiği yerde tam künye ile dipnotta gösterilmeli, müteakip atıflarda kısaltma şeklinde verilebildiğinde metinde parantez içinde yer almalıdır (BOA, Mühimme, 72: 35).

Kaynakçada yalnısca atıfta bulunulan eserler yer almalı, eğer kullanılmışsa arşiv kaynakları ayrı bir başlık altında belirtilmelidir.

Örnek için *Kebikeç*'in 10 (2000) sayısından itibaren kullanılan sisteme bakınız.